

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

**СЕРІЯ:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

ВИПУСК 19

Кіровоград – 2014

ББК 63
Н – 34
УДК 93

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 19. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – 272 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Ачкаїназі Б.О.	- доктор історичних наук, професор..
Казьмирчук Г.Д.	- доктор історичних наук, професор.
Кіян О.І.	- доктор історичних наук, професор (науковий редактор).
Парсамов С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Присяжнюк Ю.П.	- доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О.	- доктор історичних наук, професор.
Романцевич В.К.	- редактор.
Стемпнік Анджей	- доктор історичних наук габілітований, професор.
Троян С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Філоретова Л.М.	- кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор).
Житков О.А.	- кандидат історичних наук, доцент.
Ковальков О.Л.	- кандидат історичних наук (відповідальний секретар).
Чорний О.В.	- кандидат історичних наук.

Рецензенти:

Орлик В.М.	- доктор історичних наук, професор.
Пономарьова І.С.	- доктор історичних наук, професор.
Капелюшний В.П.	- доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 11 від 26 червня 2014 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

© Кіровоградський державний
педагогічний університет імені
Володимира Винниченка, 2014

ЕТНОГРАФІЯ ТА ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 902 03.29

ВНЕСОК ПЕРШОГО “ЧЕРВОНОГО РЕКТОРА” В.М. ФІДРОВСЬКОГО В РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ

Олексій АВРАМЕНКО (Миколаїв)

Ця стаття присвячена діяльності відомого українського історика В.М. Фідровського. Після засудження вченого тривалий час його життя й наукові досягнення не вивчалися, замовчувалися. В.М. Фідровський певну частину свого життя присвятив Миколаївщині, де плідно працював на посаді ректора Миколаївського учительського інституту. На основі наявних джерел робиться спроба дослідити життєдіяльність В.М. Фідровського. Доля В. Фідровського віддзеркалює трагедію української історичної науки у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: наукові досягнення, історик, відомий, трагедія, історична наука, інститут.

Данная статья посвящена деятельности известного украинского историка В.М. Фидровского. После осуждения ученого на протяжении длительного периода времени его жизнь и научные достижения не изучались, умалчивались. В.М. Фидровский определенную часть своей жизни посвятил Николаевщине, где успешно работал на должности ректора Николаевского учительского института. На основе существующих источников делается попытка исследовать жизнедеятельность В.М. Фидровского. Судьба В. Фидровского отражает трагедию украинского исторической науки в 20-х – 30-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: научные достижения, историк, известный, трагедия, историческая наука, институт.

This article is devoted to the activities of the famous Ukrainian historian V.M. Fidrovskoho. Upon conviction of a scientist for a long time of his life and scientific achievements have not been studied, ignored. V.M. Fidrovsky a portion of his life devoted Mykolayiv region, which effectively served as rector of the Nikolaev Institute of Teachers. On the basis of existing sources attempt to explore the livelihoods V.M. Fidrovskoho. Destiny V. Fidrovskoho reflects the tragedy of Ukrainian history in the 20's – 30's XX c.

Keywords: scientific achievements, historian, famous, tragedy, historical science, institute.

Українська історична наука має дуже тернисту історію свого розвитку. Українські історики провели величезну дослідницьку роботу, здійснили чимало відкриттів, довели значну кількість різноманітних гіпотез. У кожній епохи були свої герої. У роки радянської влади багатьох відомих діячів науки та культури незаслужено репресували. Одним з таких незаслужено репресованих істориків є Василь Михайлович Фідровський. На довгі роки влада заборонила згадувати про опального історика. Його викреслили із життя, ніби ніколи й не було такого.

Актуальність статті зумовлюється зростанням наукового й суспільного інтересу до постаті вченого, до його науково-організаційної та громадської діяльності, до наукових праць, у яких розкривається потяг ученого до краєзнавства.

Метою статті є можливість дослідити життєдіяльності незаслужено забутого українського історика В.М. Фідровського.

Завдання статті полягає в тому, щоб на основі наявної джерельної бази висвітлити трагічні роки життєдіяльності В.М. Фідровського, у тому числі на Миколаївщині.

Об'єктом дослідження є життєвий шлях та наукова діяльність В.М. Фідровського.

Предметом дослідження є дослідження внеску В.М. Фідровського в українську історичну науку.

Дуже тернистий життєвий шлях випав на долю Василя Михайловича Фідровського (1882 – 1937). Цей славетний історик хоч і походив родом з Одещини, проте залишив помітний слід у розвитку історичної науки на Миколаївщині. Утім, доля його склалася трагічно.

Василь Михайлович народився в м. Балта Одеської області. Батьки хотіли, щоб він продовжив батьківську справу та став лікарем. Але покликанням Фідровського стала історична наука. 1907 р. закінчив історико-філологічний факультет університету імені Св. Володимира в м. Києві. Старанного випускника направили працювати до вчительського інституту в м. Юр'єв (Тарту). У роки Першої світової війни у зв'язку з наближенням лінії фронту виникла

необхідність евакуації навчального закладу. Саме тому 1917 р. інститут перевели до м. Херсона. Згодом Василь Михайлович став ректором уже Херсонського педагогічного інституту.

1921 р. В.М. Фідровського призначено ректором Миколаївського інституту народної освіти. У кар'єрі цього талановитого історика розпочинається миколаївський етап. Таким чином, Фідровський став першим “червоним ректором” на Миколаївщині.

1926 р. світ побачила красназвча збірка “Миколаївщина”, видана за редакцією Фідровського. 1927 та 1930 рр. вийшли з друку книги-збірки наукових записок на історичну тематику. Крім того, він очолював комісію з вивчення історії революційних подій у краї, дуже актуальної в ті часи теми. До науково-дослідної роботи стали ширше залучати молодих науковців та найбільш активних студентів. До заслуг В. Фідровського слід віднести й створення музею революції в Миколаєві, яким він керував на громадських засадах. Завдяки плідній роботі науковця в Миколаєві світ побачили праці “Сторінки боротьби”, “1905 рік на Миколаївщині”, “Жовтень на Миколаївщині”, “Наваль у 1905 році” та путівник по музею революції. Отже, учений активно досліджував революційні події на Півдні України, зокрема на Миколаївщині.

1929 р. В. Фідровського перевели на посаду ректора Дніпропетровського інституту соціального виховання. Науковець не лише вирішував адміністративні питання, але й активно займався викладацькою діяльністю. Водночас професор Фідровський викладав у Вищій сільськогосподарській школі та завідував кафедрою Дніпропетровського державного університету.

1937 р. історика не оминув жах комуністичних репресій. 3 липня 1937 р. В.М. Фідровського звільнено з усіх посад та заарештовано. У провину йому закидали належність до троцькістсько-зинов'євської терористичної організації на Дніпропетровщині. Зрозуміло, що така належність була міфічною, а матеріали справи швидко сфабрикували. Учений став “ворогом народу”. 16 вересня 1937 р. “трійкою” його засуджено до розстрілу, а наступного дня вирок було виконано. Усе майно та чимала наукова бібліотека були конфісковані. Крім того, радянською владою знищено всі наукові матеріали вченого, а його ім'я піддано шельмуванню та забуттю. Фідровського просто викреслили із життя, ніби ніколи й не було в країні першого “червоного ректора”. Зазнала репресій і сім'я Василя Михайловича: дружину переводили з одного концтабору в інший, дочку відчислили з аспірантури, молодшого сина – із транспортного інституту.

Лише в роки “хрущовської відлиги” історика реабілітовано. 27 липня 1957 р. Військова колегія Верховного суду СРСР переглянула справу В.М. Фідровського та реабілітувала його за відсутністю складу злочину. Незважаючи на реабілітацію, ставлення до цього заслуженого діяча історичної науки залишалося незмінним, а дослідження його життєдіяльності вважалося небажаним та неактуальним. Відомого історика вдалося повернути із забуття тільки в роки “горбачовської перебудови”. 1989 р. в газеті “Південна правда” надруковано статтю миколаївських істориків М. Багмета та Л. Філонова “Про першого червоного ректора” [1]. Стаття ґрунтувалася на спогадах сина В.М. Фідровського Льва Васильовича, у минулому заступника генерального директора ВО “Зоря”. Автори зазначали, що Василь Михайлович опинився в Миколаєві не випадково. У квітні 1920 р. було створено Миколаївську губернію. У зв'язку з цим виникло рішення про злиття Херсонського та Миколаївського учительських інститутів у великий центр підготовки викладацьких кадрів на Півдні України. Проте під тиском громадськості м. Херсона місцевий інститут залишили, але для формування кадрового корпусу викладачів у Миколаєві туди було направлено більшовика В.М. Фідровського.

Прибувши до Миколаєва, учений не тільки працював у місцевому інституті, а й узявся за налагодження навчального та виховного процесу в Миколаївській радпартшколі, яка готувала кадри партійних працівників. Восени 1924 р. Миколаївський учительський інститут перетворено в Інститут народної освіти, а В.М. Фідровського призначено ректором. Саме тому його називали “першим червоним ректором”. На цій посаді історик пробув до серпня 1929 р.

Професор Фідровський прагнув надати всіляку допомогу робітничо-селянській молоді. За його ініціативою при інституті відкрито робітфак. Він є піонером у налагодженні системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів: в ІНО було відкрито заочний відділ підготовки вчителів, які не мали закінченої вищої освіти. Саме завдяки Фідровському місцеві органи влади передали інституту приміщення по вулиці Рози Люксембург (нині Нікольська). Важливим напрямом роботи ректора ІНО стала участь у ліквідації неписьменності. Крім керівництва

інститутом, Василь Михайлович сумлінно виконував обов'язки члена Миколаївського окружного КП(б)У, члена методбюро Окрметодкому, вів заняття в радпартшколі, працював у Дитбюро, Агітпромі та ін.

Діяльність Миколаївського Істпарту розпочинається фактично 1922 р., лише з приходом Фідровського. Учений став активно збирати необхідні матеріали та запропонував виявити всіх активних учасників революційної боротьби на Миколаївщині, скласти список борців за радянську владу, записати їхні спогади. Завдяки його старанням при Істпарті відкрито музей революції. Характерно, що вся робота в Істпарті будувалася на добровільних засадах. За ініціативою професора Фідровського тут була відкрита бібліотека. Крім збору документів та матеріалів, Істпарт займався їхньою обробкою та публікацією. 1929 р. В.М. Фідровського переведено до Дніпропетровська, де він продовжував працювати на відповідальних посадах.

1937 р. до нього дійшли відомості, що Миколаївський музей революції – його дітище – закривається тому, що “не повністю відображає” генеральну лінію та історію партії. Історик уважав, що такий хід влади спричинений фактичною відсутністю в музеї матеріалів про діяльність Й. Сталіна. Але ж їх і не могло бути, адже до революційного минулого Миколаївщини Сталін жодного стосунку не мав. Крім того, свого часу Фідровський намагався проаналізувати та оцінити діяльність Л. Троцького в Миколаєві. А на той час Л. Троцький уже вважався “ворогом народу”. Саме це й стало приводом для репресій проти історика.

1991 р. цензурні перепони були зняті, і дослідники змогли по-новому поглянути на актуальні теми світової та вітчизняної історії. З кожним роком таких тем ставало більше. Зокрема, зростав інтерес дослідників до невинно засуджених жертв сталінських репресій. Того ж року світ побачило перше на українських теренах комплексне дослідження за редакцією П.Т. Тронька “Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)” [2]. Знайшлося місце там і для В.М. Фідровського. Підготовлене видання є одним з перших в українській історіографії, у якому широко використані документи та матеріали Комітету державної безпеки СРСР, республіканських комітетів Держбезпеки та їхніх обласних управлінь. Подібне поєднання зусиль наукових установ та правоохоронних органів допоможе з'ясувати чимало складних і суперечливих сторінок в історії України. Чекають аргументованої відповіді питання щодо витоків та джерел формування режиму особистої влади, його соціальні, економічні та політичні наслідки. Не знайшли досі свого висвітлення й масштаби репресій в Україні. Настав час перейти від дозованої правди до глибокого й усебічного аналізу трагічних явищ в історії країни. Лише таким чином ми зможемо усвідомити уроки минулого, а усвідомивши, застерегти прийдешні покоління від повторення пройденого. У виданні на основі широкого кола джерел, зокрема архівів Служби національної безпеки України, характеризується стан краєзнавства в Україні в 1920 – 1930-х рр. Перед читачем постануть долі відомих дослідників рідного краю, найбільш активних діячів краєзнавчого руху, які стали жертвами сталінських репресій.

1993 року в Миколаєві видано вже згадувану колективну наукову працю “Історія України в особах” у двох частинах за редакцією В.П. Шкварця. У частині другій цієї книги вміщено нарис про В.М. Фідровського – ректора Миколаївського інституту народної освіти [3]. Окрім загальної характеристики діяльності В. Фідровського в Миколаєві, автор зупиняється на тому, що в провину Василю Михайловичу закидали листування з Л.Д. Троцьким, у якому Фідровський просив Льва Давидовича написати спогади про свою революційну діяльність. Крім того, автор зазначає, що за “скоєні” злочини В. М. Фідровського спочатку було засуджено на 8 років ув'язнення, пізніше буде визначена 10-річна судимість без права листування. Лише після 1991 р. родичі історика дізналися, що через 2,5 місяці після арешту, 16 вересня 1937 р., Надзвичайний Військовий трибунал засудив Василя Михайловича до розстрілу. Наступного дня вирок було виконано.

Короткі відомості про В.М. Фідровського вміщено також у працях миколаївських істориків, присвячених діяльності МНУ імені В.О. Сухомлинського. Зокрема, це “Історія Миколаївщини” [4] та “Освіта на Миколаївщині в XIX – XX ст. Історичні нариси” [5], “Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського: віхи історії (1913 – 2008)” [6]. Знайшлося місце для В.М. Фідровського і в енциклопедичному словнику “Николаевцы”, виданому 1999 р. Автори нарису Є.В. Гриневиц та І.С. Павлік зазначають, що завдяки зусиллям В. Фідровського в Миколаївському історико-партійному архіві було зібрано близько 2500 експонатів з історії

революційного руху, автори вказують на те, що Василь Михайлович активно займався краєзнавством.

2001 року світ побачила стаття В.О. Стременецької, присвячена процесу українізації в Миколаївському інституті народної освіти в 1920-х роках ХХ ст. [7]. Авторка зазначає, що В.М. Фідровський, будучи ректором інституту, відіграв велику роль у ході цієї кампанії. Він був одним з небагатьох викладачів, які володіли тоді українською мовою. За редакцією В.М. Фідровського у 1926 року вийшла краєзнавча збірка “Миколаївщина”, що вміщувала географічний та економічний нариси про Миколаївщину, флору й фауну, огляд історичних місць, пам’яток старовини та мистецтва. 1928 р. В. Фідровського обрано до складу створеної бібліотечної ради, яка займалася питанням придбання українських книжок для потреб інституту [8].

Не забували про репресованих українських діячів науки та культури й зарубіжні історики. 2002 р. світ побачила фундаментальна праця істориків – киянина В. Марочка та німця Г. Хіллінга “Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941)” [9]. Ця книга проливає світло на масові репресії проти співробітників Народного комісаріату освіти, Українського науково-дослідного інституту педагогіки, професорів та викладачів, працівників відділів освіти, учителів загальноосвітніх шкіл. Біографічні нариси написано за матеріалами архівно-кримінальних справ та періодичних видань 1930-х рр., службових анкет репресованих педагогів.

“Велика чистка” 1937 – 1938 рр. охопила весь Радянський Союз і була спрямована на знищення реальних та уявних ворогів Сталіна, уселення в усі верстви населення страху та почуття незахищеності, рабської залежності та покори “великому вождеві”. Смертний вирок ставав звичайним явищем і не підлягав апеляції. У кращому разі на “ворогів народу” чекав тривалий термін ув’язнення в концтаборах. Головним наслідком масових репресій було фізичне винищення активної та інтелектуальної частини нації та моральне розтління тих, кого терор не торкнувся. За розмахом знищення населення власної країни комуністичний терор не знає собі рівних у світовій історії. Він залишився в пам’яті людства під назвою Великий Терор. У цій книзі містився й нарис про трагічну долю В.М. Фідровського [10]. Автори зазначають, що Фідровському приписували те, що він 1905 р. входив до партії меншовиків, а пізніше листувався з Л. Троцьким [11]. Саме тому радянські слідчі так швидко сфабрикували міфічні звинувачення проти вченого.

2004 року в м. Херсоні з нагоди 122-річчя від дня народження Василя Фідровського, у Музеї історії Херсонського державного університету відкрито невелику експозицію, присвячену діяльності видатного вченого. Інтерес херсонських науковців до постаті В. М. Фідровського посилювався. Через кілька років світ побачила ювілейна колективна монографія “Херсонський державний університет. Історичний нарис (1917 – 2007)”. У монографії висвітлюється історія утворення та діяльності Херсонського державного університету, основні етапи становлення та розвиток навчального закладу – одного з провідних класичних вишів Півдня України. Уміщено там і відомості про діяльність В.М. Фідровського [12].

Невеликий нарис, І.С. Павліка, присвячений життєдіяльності професора В.М. Фідровського, уміщено також у ювілейній книзі “Миколаївський державний університет. Історичний нарис (1913 – 2003)” [13].

У збірці, приуроченій 90-річчю Миколаївського державного університету, розповідається про історію створення, становлення й розвитку одного з найстаріших на Півдні України вищих навчальних закладів. У нарисі також подаються відомості про керівників та провідних науковців, що працювали в університеті. Не обділено увагою й Василя Михайловича Фідровського – історика, краєзнавця, ректора інституту. Невеликий нарис надруковано також у часописі “Педагог”.

Не забували про свого незаслужено “затаврованого” колегу й історики Дніпропетровська. Так, діяльність Фідровського висвітлюється в ювілейних виданнях до 90-річчя Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара “Професори Дніпропетровського національного університету” [14] та “Історія Дніпропетровського національного університету” [15]. Зокрема, дослідники позитивно оцінюють миколаївський етап у життєдіяльності Фідровського.

Таким чином, можна дійти висновку, що фактично вивчення життєдіяльності В.М. Фідровського розпочалося лише з проголошенням незалежності України. Поодинокі спроби були здійснені миколаївськими істориками і в роки перебудови. Однак при цьому дослідники зіткнулися з величезними труднощами, зокрема більшість матеріалів про нього було знищено після арешту та розстрілу. Втім, сучасним дослідникам поступово вдається дослідити раніше заборонені теми та зібрати певний історичний матеріал.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багмет М., Філонов Л. Про першого червоного ректора / М. Багмет, Л. Філонов // Південна правда, 1989. – 1 жовтня. – С. 2.
2. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки) / Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців, М-во культури України; Ред. кол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – С. 356
3. Шкварець В. П. Історія України в особах. – Частина друга. / В. П. Шкварець. – Миколаїв, 1993. – С. 343 – 348.
4. Павлік І. С. Історія Миколаївщини / І. С. Павлік, П. М. Тригуб, О. В. Білюк. – Миколаїв: Видавництво УДМТУ, 1996. – С. 98.
5. Освіта на Миколаївщині у XIX – XX ст. Історичні нариси. / ред. І.С. Павлік. – Миколаїв, 1997. – С. 146
6. Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського: віхи історії (1913 – 2008) [Текст] / упор. В. Д. Будак [та ін.]. – Миколаїв: Фірма “Іліон”, 2009. – С. 16.
7. Стременецька В. О. Українізація у Миколаївському інституті народної освіти у 1920-ті роки / Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури. Збірник наукових праць. В 2-х томах. / В.О. Стременецька. Т. 1. – Миколаїв – Одеса: Тетра, 2001. – С. 12 – 17.
8. Там само. – С. 16.
9. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941) / В. Марочко, Г. Хіллінг. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.
10. Там само. – С. 159 – 160, 184.
11. Там само. – С. 159 – 160.
12. Херсонський державний університет. Історичний нарис (1917 – 2007) / Уклад.: Беляєв Ю.І., Мішуков О.В., Федяєва В.Л., Самсакова І.В. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – С. 9, 11, 22.
13. Миколаївський державний університет [Текст]: іст.нарис, 1913 – 2003 / Уклад.: Я.І. Журецький, І.С. Павлік, Л.В. Старовойт; Голов. ред. В.Д. Будак. – К.: Златограф-дизайн, 2003. – С. 120.
14. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: бібліографічний довідник / Голова редкол. проф. М.В. Поляков. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 519 – 520.
15. Історія Дніпропетровського національного університету / Голова редколегії проф. М.В. Поляков. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 64 – 65, 102.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Авраменко Олексій Ігорович - аспірант кафедри історії України МНУ ім. В.О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: розвиток історичної науки на Півдні України; діяльність видатних українських істориків минулого.

УДК 373,2 (09)

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

Наталія БІДЕНКО (Кіровоград)

У статті розкривається історія становлення й розвитку системи суспільного дошкільного виховання, основні тенденції цього процесу та фактори, що на нього впливали.

Ключові слова: суспільне дошкільне виховання, дитячі садки.

В статтє раскрывается история становления и развития системы общественного дошкольного воспитания, основные тенденции этого процесса и факторы, которые на него влияли.

Ключевые слова: общественное дошкольное воспитание, детские сады.

The article is devoted to the system of public pre-school uh-bringing, its formation and development. The main tendencies and factors influenced on this process are characterized. The development of the net of establishment for children under school age is described. Statistics are given.

Keyworlds: public pre-school education.

Суспільне дошкільне виховання в Україні має більш ніж столітню історію. Пройдений шлях є досить складним, суперечливим і насиченим подіями. Здійснення його історико-педагогічного

дослідження дає можливість побачити певні закономірності й обумовленості, визначити загальні тенденції.

Огляд історико-педагогічних джерел показав, що розвиток суспільного дошкільного виховання у відбудовний період недостатньо розглянутий та висвітлений. Дослідження історії дошкільного виховання в Україні активізувалося лише в 90-ті роки. З'явилося відносно багато дисертацій, присвячених різним періодам, регіонам, проблемам, персоналіям: Т. Головань, С. Дитківська, О. Донченко, Т. Куліш, М. Мельничук, З. Нагачевська. Проте, ці дослідження цілісної картини становлення та розвитку суспільного дошкільного виховання у відбудовний період не відтворюють.

Метою нашої статті є простежити динаміку змін мережі закладів суспільного дошкільного виховання в період війни та в повоєнні роки.

Друга світова війна була тяжким випробуванням для всіх народів СРСР. 1941 р. німецько-нацистським загарбникам вдалося захопити значну частину території України. З початком війни частина населення та матеріальних цінностей, державні установи, у тому числі й установи народної освіти, були евакуйовані.

Підготовка до нового 1941/42 навчального року надзвичайно ускладнилася. З працівників народної освіти створювалися оперативні групи, які керували евакуацією дітей дошкільних закладів, шкіл-інтернатів та вихованців дитячих будинків. Під час евакуації вдалося вивезти дещо із обладнання закладів освіти. З України багато дітей відправили в РРФСР, Грузію, Туркменістан, Казахстан, Вірменію, Узбекистан, Таджикистан. Сюди ж були перевезені й промислові підприємства, фабрики заводи та їхнє обладнання. Але у зв'язку із швидким наступом німецько-нацистських загарбників не змогли вивести всіх дітей як шкільного, так і дошкільного віку. Основна маса дошкільнят залишилися на окупованій території [2, арк. 83].

Перед нападом на СРСР гітлерівці розробили план освітньої політики на території Східної Європи. З листа Гімлера від 28. 05. 1940 р. ми знаємо, що, говорячи про розвиток освіти, передбачалося: "Для ненімецького населення Східної Європи не повинно бути вищих шкіл. Для них досить чотирирічної народної школи. Метою навчання в цій народній школі мали бути проста лічба, щонайбільше до 500, уміння розписатися, переконання, що Божа заповідь полягає в тому, щоб коритися німцям, бути чесним, старанним і слухняним" [3, арк. 14].

Ці риси характеру, на їх думку, потрібно було виховувати з раннього дитинства. Дошкільнят у сільській місцевості виховували, в основному в сім'ї. До початкової школи записували дітей шести – семи років. З перших класів їм намагалися прищепити повагу до окупантів. Складалися відповідні тексти для читання та диктанти. Восени 1941 р. в тяжких умовах окупації навчання в школах почалося тільки в деяких районах Чернігівської, Сумської, Донецької областей, які контролювалися партизанськими загонами. В оточених містах Одесі та Севастополі заняття з учнями шкіл нерідко проходили в бомбосховищах. Там же діти дошкільного віку перебували більшу частину часу. Потрібно сказати, що в роки війни значно ускладнилася робота в дошкільному вихованні. Багато дитячих садків було зруйновано під час бомбардувань. Приміщення забиралися німцями під господарські потреби. Наприклад, будівля на розі вулиць Фрунзе та Паризької комуни в Полтаві, де перебував дошкільний заклад, була цікава не тільки за своєю архітектурою, а й історією. А в роки Великої Вітчизняної війни німці зробили тут штаб 6-ої та 8-ої армій генерала Паулюса. Коли Гітлер у 1942 році приїжджав до Полтави, він виголошував промову з балкона цього будинку [4, л. 83].

Протягом війни німецько-фашистські окупанти заподіяли великої шкоди народній освіті України. Вони знищили багато дітей, молодих вчителів, працівників органів народної освіти, учених. Зруйнували і напівзруйнували 18 156 шкільних приміщень, 444 дитячі будинки, 267 дитячих садків [Там же, л. 28].

На окупованій території фашистська політика винищення народу України передбачала не лише фізичну розправу, а й духовне зубожіння. В містах подекуди створювалися й дитячі садки, оскільки матері змушені були працювати, щоб утримувати родину, яка залишилась без годувальника. Постійні заняття з дітьми дошкільного віку проводились у містах, які перебували в облозі, – у Севастополі та Одесі. В умовах воєнного стану освітянські заклади не мали сталого фінансування, програм та підручників, тому працювали нерегулярно. Бракувало педагогічних кадрів. Представників інтелігенції часто заарештовували як заручників у відповідь на партизанські напади на німецьких вояків.

У роки війни ускладнилася робота в дошкільному вихованні й на територіях не зайнятих німцями, куди були вивезені дошкільнята. Воєнна розруха позначилась і тут. Адже саме ці регіони несли економічний тягар ведення війни. У прифронтовій зоні та в тилу велика кількість приміщень дитячих дошкільних закладів була переобладнана під госпіталі, казарми, військово-призовні пункти. При евакуйованих підприємствах створювалися нові дошкільні заклади, у яких широкого застосування набули цілодобові групи. Це було пов'язано з тим, що в роки війни значно збільшився робочий день батьків. Виникли нові види установ – дошкільні інтернати й дитячі будинки для дітей, які були перевезені з інших регіонів або втратили батьків під час війни. Незважаючи на великі труднощі воєнного часу, у центральній педагогічній пресі (журнали “Советская педагогика” та “Дошкольное воспитание”) публікувалися статті на теми виховання дітей дошкільного віку. Ці статті допомагали в діяльності практичних працівників усіх радянських республік. Проводилася також певна робота з вивчення й узагальнення досвіду найкращих вихователів та дитячих садків.

Під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки основними криміногенними умовами були безпритульність і бездоглядність підлітків, а також важке матеріальне становище країни. Постановою РНК СРСР від 23 січня 1942 року “Про влаштування дітей, які залишилися без батьків” було передбачено створення при виконкомах місцевих рад комісій із влаштування дітей, які залишилися без батьків, розширення дитячих будинків, приймальників-розподільників, організацію суворовських шкіл.

У роки війни сотні тисяч дітей дошкільного віку втратили батьків, їм потрібно було забезпечити нормальні умови життя, виховання та навчання. 1942 р. Рада Народних Комісарів (РНК) СРСР прийняла постанову “Про заходи із боротьби з безпритульністю серед дітей”, згідно з якою було створено мережу дитячих будинків. Підтримуваний державою, поширився рух усиновлення дітей-сиріт; працювали численні інтернати, групи з продовженим днем. З метою охорони та зміцнення здоров'я дітей було відкрито дитячі їдальні та дитячі майданчики.

Зміни у сімейному праві стосувалися насамперед посилення охорони дитинства й материнства. Деякі постанови союзного та українського урядів спрямовувалися на влаштування та надання допомоги дітям-сиротам. Це Постанови РНК УРСР від 15 лютого 1942 р. “Про влаштування дітей, які залишилися без батьків”; РНК СРСР від 15 червня 1943 р. “Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю і хуліганством”; РНК УРСР від 27 березня 1943 р. “Про організацію допомоги дітям, батьки яких загинули у боях з німецько-фашистськими окупантами, замордовані або розстріляні фашистськими загарбниками під час окупації районів УРСР”; РНК СРСР від 30 липня 1944 р. “Про заходи боротьби з бездоглядністю і безпритульністю дітей в Українській РСР” [5, с. 11].

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 8 вересня 1943 р. вдосконалювався порядок усиновлення. У 1943 році прийнято постанову про створення санаторних дитячих садків, у яких діти з ослабленим здоров'ям забезпечувались необхідним харчуванням та постійним медичним доглядом. Тут діти перебували цілодобово протягом 3 – 6 місяців. Навіть у часи розрухи дітей забезпечували посиленням харчуванням і постійною медичною допомогою. Педагогічна робота в цих установах проводилася з урахуванням стану здоров'я дітей.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. збільшувалася державна допомога вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, установлювалося почесне звання “Мати-героїня” – державна нагорода СРСР, орден, яким нагороджувалися багатодітні матері одночасно з присвоєнням однойменного почесного звання. Звання й орден засновані Указом Президії Верховної Ради СРСР 8 липня 1944 року. Згідно з “Положенням про звання “Мати-героїня” воно присвоювалося з одночасним нагородженням орденом матері, що народила й виховала 10 і більше дітей, після досягнення останньою дитиною віку 1 року та за наявності в живих решти дітей цієї матері.

Одночасно з орденом, “Мати-героїня” були впроваджені “Медаль материнства” та орден “Материнська слава” – державна нагорода СРСР, орден, яким нагороджувалися багатодітні матері, які народили та виховали 7, 8 або 9 дітей. Орден заснований Указом Президії Верховної Ради СРСР 8 липня 1944 року.

Статут ордена затверджений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 серпня 1944 року. У Статут ордена були внесені зміни й доповнення Указами Президії Верховної Ради СРСР від 16 грудня 1947 року, від 28 травня 1973 року й від 28 травня 1980 року [6, с. 18].

За роки війни значно змінилася демографічна ситуація. Зменшилася народжуваність дітей, багато їх загинуло. А тому 1944 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям”. Для останніх вартість перебування дитини в дитячому садку становила 50 % від загальної платні. Дітей самотніх матерів влаштовували в дитячі садки поза чергою.

Розвитку й поліпшенню дошкільного виховання сприяла постанова РНК СРСР “Про заходи із розширення мережі дитячих установ і поліпшення медичного й побутового обслуговування жінок і дітей”, прийнята 1944 р.

1945 р. було розроблене “Керівництво для вихователя дитячого садка”. Цей документ разом із новим “Статутом дитячого садка”, затвердженим в 1947 р. народним комісаріатом освіти УРСР, сприяв поліпшенню організації, змісту й методики роботи дитячих установ України [7].

У післявоєнний період гостро стояло питання фінансового забезпечення системи освіти. Коштів, які держава виділяла на її відродження, було замало. Тому головним завданням народної освіти того часу – це створення елементарних умов для навчання й виховання дітей, відбудова дитячих садків, шкіл, навчальних педагогічних закладів.

Надзвичайно важливим завданням у повоєнні роки було охоплення всіх дітей дошкільного віку (за бажанням батьків) дошкільними закладами. З 1940 по 1958 р. кількість дошкільних закладів зросла з 46031 до 63534. З 1949 р. спеціальним указом платню за утримання дітей у дошкільних закладах для деяких категорій громадян зменшено на 50 %. Водночас уживалися заходи щодо поліпшення соціального й матеріального стану жінок.

Протягом 40-х – 50-х років розробляються теоретичні та методичні питання дошкільної педагогіки, поліпшилася професійна підготовка вихователів. Виходить нова література, зокрема “Керівництва для вихователя дитячого садка”. Посилюється співробітництво дошкільних закладів з родиною [8].

З 1953 р. навчально-виховну роботу почали планувати за віковими групами: молодша (3 – 4 роки), середня (5 років), старша (6 років). Друкується значна кількість посібників, підручників з дошкільної педагогіки. Науковцями досить глибоко в цей час розроблялося питання організації гри дітей дошкільного віку, розвитку мови, трудового виховання, психологічних аспектів навчання й розвитку дошкільників.

Науковими дослідженнями та практикою було доведено, що діти з перших днів життя потребують виховання, а не лише догляду й обслуговування. Міністерство охорони здоров’я, якому підпорядковувалися ясла, забезпечувало охорону життя й здоров’я дітей від 2-х місяців життя до 3-х років. Деяко пізніше створено новий вид дошкільного закладу – ясла-садок. Його призначення й завдання Рада Міністрів СРСР визначила в постанові “Про заходи щодо подальшого розвитку дитячих дошкільних установ, поліпшення виховання та медичного обслуговування дітей дошкільного віку” (1959), згідно з якою ясла та дитячі садки об’єднувались у єдиний дошкільний заклад. Об’єднання ясел з дитячим садком зумовило їхнє підпорядкування Міністерству освіти України. Дітей ясельного віку, тобто від народження до 3 років, стали виховувати сестри-виховательки, обізнані не лише з медичним доглядом, а й з навчально-виховною роботою з малятами. В Україні розгорнулося будівництво для ясел-садків приміщень за новими типовими проектами [9, с. 138].

Новий тип дошкільного закладу забезпечував виховання дитини від народження до семи років. Для цього вперше була розроблена єдина програма виховання дітей переддошкільного й дошкільного віку, яка визначила зміст наступності у вихованні [10].

У 40 – 50-ті рр. ХХ ст. широко розглядалося питання організації просвіти батьків дітей дошкільного віку в контексті теорії „уседозволювального“ виховання, в основу якої були покладені ідеї видатних теоретиків О. Брим, Дж. Боулбі, Р. Блад, К. Рой.

Установлено, що “уседозволювальне” чи “пермісивне” виховання (від англ. permission – дозвіл) характеризувалося відсутністю будь-яких жорстких заборон дітям із боку батьків. Особливу роль у поширенні “уседозволювальної” ідеології відіграла теорія прихильності, згідно з якою сильна прихильність до батьків, особливо до матері, дає дитині можливість розвинути базову довіру до світу й позитивну самооцінку. Учені дослідили особливості емоційного зв’язку

“мати – дитина”, вплив розлуки з матір’ю на розвиток дитини, взаємозв’язок відсутності материнської любові й психопатологічних відхилень. Науковці також стверджували, що ізоляція дитини від матері має тривалий і негативний ефект на психоемоційний розвиток немовляти.

Визнання психологами матері як джерела емоційної підтримки малюка. Тепло й ласка, що дитина отримує від матері в перші роки життя, є більш важливими, ніж правильний догляд чи навчання, здійснювані нею.

Функцію адаптації виконує батько, а емоційної підтримки – мати. Акцент на її відповідальності за гармонійний розвиток дитини сфокусували увагу у вихованні дитини саме на матері та на пермісивності материнської природи. Це є поясненням того, що жінки частіше балують дітей, є пермісивність жіночої чи материнської природи.

У сімейному вихованні “уседозволювальна” теорія орієнтувала батьків на те, що вони не мають влади над дітьми, які повинні поводитися вільно, розкуто й незалежно від дорослих. Непокірність дітей розглядалася як вияв “твердого духу”. Науковці стверджували, що дитина займає в родині верховну роль, тому для її виховання необхідна певна освіта батьків. Таким чином, “уседозволювальне” виховання спровокувало нову хвилю в розвитку батьківської просвіти. Уважалось, що діти придбали свій особливий статус і що для того, щоб стати добрими батьками, потрібно безперервно вчитися.

Зміст батьківської просвіти змінюється у зв’язку з розвитком дошкільної психології (соціальної, експериментальної, генетичної). Тепер основний акцент робився не на фізичній турботі про малюка, а на забезпеченні його психологічного благополуччя, на його психоемоційному розвитку (наприклад, посібник Дж. Боулбі “Материнська турбота й психічне здоров’я”, 1951 р.).

На основі аналізу історико-педагогічної літератури в дослідженні вченими було встановлено, що в рамках “уседозволювального” виховання також були змінені акценти у формулюванні завдань просвіти батьків дітей дошкільного віку. Допомога у виконанні функцій фізичного догляду за дитиною ставиться лише на третє місце після таких першочергових завдань, як допомога батькам в набутті новітніх знань про психологічне благополуччя малюка, його психоемоційний розвиток і допомога в установленні доброзичливих стосунків між батьками й дитиною, налагодженні довіри й любові в родинних стосунках.

Було доведено, що на другому з визначених етапів розвитку батьківської просвіти триває розробка теоретичних засад батьківської просвіти: давалося нове теоретичне обґрунтування поняття “батьківська просвіта” (як діяльність, що використовує освітні методи для впливу на виконання батьківської ролі), фахівцями виокремлювалися етапи розвитку просвіти батьків: етап неформальної підготовки до батьківства, етап професійної підготовки до батьківства, етап підготовки до батьківства з позиції соціальних наук. Поряд із методом консультування, групового обговорення виділяють метод застосування засобів масової інформації.

Підбиваючи підсумок, необхідно відзначити, що в період Великої вітчизняної війни та в повоєнний час розвиток системи дошкільного виховання посідало чільне місце в розвитку освіти України. Незважаючи на досить великі труднощі у вихованні й навчанні дітей дошкільного віку, у цей період за короткий час значно розвинулась мережа дитячих дошкільних установ, особливо в містах. Відзначається також вдосконалення навчання та виховання дошкільників, поліпшився якісний склад педагогічних працівників дитячих дошкільних закладів, збільшилася кількість дітей дошкільного віку, охоплених суспільним дошкільним вихованням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головань Т. М. Наукові підходи до визначення змісту вітчизняної дошкільної освіти у 20-ті рр. ХХ століття. Улюкаєва І. Г. Стан дослідження історії становлення і розвитку суспільного дошкільного виховання в Україні в історико-педагогічній науці. Єськова Т.Л. Проблема виховання в дошкільників працелюбності у вітчизняній педагогічній теорії та практиці у першій третині ХХ ст. Головань М. Становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання у Криму (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф. 2581, оп. 1, спр. 162.
3. ЦДАВОВУ, Ф. 166, оп 15, спр. 83.
4. ЦДАВОВУ, Ф. 166, оп 15, спр. 2188.
5. Освіта в інноваційному поступі суспільства: Тези доповіді міністра освіти і науки України на підсумкової колегії МОН України 17 серпня 2006 року // Освіта України. – 2006. – № 60-61. – С. 1 – 21.

6. Про заходи по дальшого розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшення виховання і медичного обслуговування дітей дошкільного віку // Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 21 травня 1959 р. № 558. – К.: Радянська школа, 1980. – С. 17 – 20.
7. <http://www.br.com.ua/>
8. <http://uk.wikipedia.org/>
9. Мир детства. Дошкольник (Под ред. А.Г. Хрипковой). М.: Педагогика, 1979
10. Доронова Т., Якобсон С. Программа воспитания и обучения детей от 3 до 6 лет в детском саду “Радуга”. – М., 1993.
11. Методические рекомендации к “Программе воспитания и обучения детей в детском саду”. – М.: Просвещение, 1986.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біденко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: історія розвитку освіти України у XX – XXI столітті.

УДК 94 (477,65) “1812”

К ИСТОРИИ БОЛТЫШСКОГО ИМЕНИЯ РАЕВСКИХ

Вадим БУХАРОВ (Кіровоград)

У статті простежуються основні етапи в історії Бовтиська маєтку героя Вітчизняної війни 1812 року Миколи Миколайовича Раєвського і його нащадків, вводяться в науковий обіг раніше невідомі факти і відомості з історії маєтку, а також уточнюється місце розташування центральної садиби Бовтиська маєтку, до і після його розділу між спадкоємцями в XIX столітті, що матиме практичне значення при вирішенні питань розвитку Бовтиська частини Історико-архітектурного заповідника родини Раєвських в даний час.

Ключові слова: маєток, війна, герой, Раєвський.

В статье прослеживаются основные этапы в истории Болтышского имения героя Отечественной войны 1812 года Николая Николаевича Раевского и его потомков, вводятся в научный оборот ранее неизвестные факты и сведения по истории имения, а также уточняется местоположение центральной усадьбы Болтышского имения, до и после его раздела между наследниками в XIX веке, что будет иметь практическое значение при решении вопросов развития Болтышской части Историко-архитектурного заповедника семьи Раевских в настоящее время.

Ключевые слова: имение, война, герой, Раевский.

The article deals with the main stages in the history of the Boltyshtskiy manor, which belonged to the hero of the Patriotic War in 1812 – Nikolai Rayevsky and his descendants. The author introduces unknown facts and information on the history of the manor and specifies the location of the Boltyshtskiy central manor before and after its division among the heirs in the XIX century. This research will have practical importance in dealing with the development of the Boltyshtska part of the historical and architectural reserve of Rayevskys family nowadays.

Keywords: estate, war, hero, Raevskii.

В исторической литературе имение Раевских “Болтышка” неразрывно связано с именем героя Отечественной войны 1812 года, члена Государственного совета России, генерала от кавалерии Николая Николаевича Раевского и его не менее знаменитых потомков. Однако специальных исследований, посвященных истории Болтышского имения Раевских не существует, за исключением отдельных, и очень отрывочных сведений, упоминаемых исключительно в контексте исследований, освещающих жизнь и деятельность различных представителей семьи Раевских. В немногочисленных краеведческих трудах, представляемая история Болтышского имения не опирается на выверенные первоисточники, во многом надуманна и искажена. Таким образом, отсутствие научного исследования по истории имения, уже напрямую создает определенные трудности при обосновании решений по развитию территории Заповедника семьи Раевских. Данное исследование во многом заполняет созданный вакуум и служит основой для дальнейших научных изысканий по обозначенной теме, с целью дальнейшего практического применения, в том числе, и в музейно-экскурсионной деятельности Заповедника.

Свое название Болтышское имение Раевских получило благодаря селу с одноименным названием Болтышка, в котором находилась экономическая контора имения и главный усадебный дом Раевских. Границы имения пролегали в пределах Чигиринского и Черкасского уездов Киевской губернии, что соответствует современным территориям Александровского района Кировоградской области и Смелянского района Черкасской области. Однако эти плодороднейшие земли не всегда принадлежали древнему дворянскому роду Раевских, и

оказались в их собственности, во многом благодаря кипучей деятельности Светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, в государственных заботах по преобразованию южных территорий Российской империи не упускавшего и свой личный интерес на вновь приобретенных землях. В самом конце XVIII века князь Потемкин довольно успешно реализовал проект по созданию в центральной части правобережной Украины поистине необъятного вотчинного имения под названием “Смелянщина”, часть земель которого и перешла со временем к его внучатому племяннику, Николаю Николаевичу Раевскому.

Официальная история Смелянщины Потемкина, и соответственно будущего имения Раевских, начинается 2 января 1787 года, когда Григорий Александрович за 2 миллиона рублей серебром приобрел у находящегося на российской службе, генерал-майора, князя Франциска Ксаверия Любомирского его Смелянское имение, находившееся в составе Речи Посполитой. Договор купли-продажи от имени князя Потёмкина в местечке Смела подписал коллежский асессор Тадеуш Бжозовский, по доверенности, выданной ему Светлейшим двумя неделями ранее, 13 декабря 1786 года, в Кременчуге. Иногда правда, в исторической литературе, при упоминании сделки между князьями Потемкиным и Любомирским фигурирует цифра в 6 миллионов рублей серебром, которая принадлежит царедворцу Екатерины II Федору Головкину: *“Князь Потемкин, исчерпав на своей родине все, что могла ему дать благосклонная судьба, стал бросать свои алчные взгляды на пограничные страны... Дело, о котором я говорю, разыгралось в то время, когда Польша составляла предмет его мечты, и весьма возможно, что было бы умнее и менее безнравственно посадить его туда, чем разделить ее на части. Как бы то ни было, но он, со своей стороны, начал принимать те меры, которые зависели от него. Надо было прежде всего приобрести права польского гражданства, а чтобы добиться этого, надо было владеть землями в королевстве, и это заставило Потемкина купить за шесть миллионов, у князя Любомирского, графство Смилу”* [1, с. 208]. Однако сами современники Федора Головкина довольно скептически относились к его мемуарам, призывая с большой осторожностью относиться к излагаемым в них фактам. Не является исключением, ничем более не подкрепленная, совершенно астрономическая сумма сделки по покупке Смелы, о которой якобы договорились Потемкин с Любомирским в воспоминаниях Головкина.

Возвращаясь к покупке Смелянщины, необходимо сказать, что после ее приобретения, Потёмкину стала принадлежать огромная территория Смелянской волости с бывшим движимым и недвижимым имуществом князя Любомирского, находившимся в 187-ми населенных пунктах, *“с подданными обоих полов, как в хозяйстве занятыми и там обитающими, соседями, подсоседками, которые в халупах или землянках проживают, так и теми, которые в Польше или за ее пределами находятся и незаконно от грунтов Смелянских оторваны..., с дворами, фольварками, стодолами, токами, броварнями, каменными и деревянными, кирпичными заводами, вапнярнями, майданами, селитренными фабриками, что во владении указанном находятся, со всеми материалами, для строительства подготовленными, с пахотными и непахотными полями, с посевами, эконогиею сделанными, с сенокосами в степях, лесах и по речным берегам или в болотах, с пущею, со всякими лесами и рощами, огородами, кустарниками, удобствами, с реками, речками, ставками, с их спусками и рыбной ловлей, с мельницами и с них померным, с озерами, с тартаком, с сукновальнями, слободами и в них людьми осаженными”*.

Не останавливаясь на достигнутом, в конце июля того же 1787 года, Светлейший приобретает у князя Станислава Понятовского за 156 тысяч рублей серебром расположенный рядом со Смелянской волостью Мошенский ключ, с местечком Мошны, с предместьями и 11-ю селами и деревнями. И если с Понятовским Григорий Александрович рассчитался сразу и полностью, то Ксаверию Любомирскому уплатил только 1 миллион рублей серебром, а на недостающую сумму написал долговое обязательство или *“дал... на письме удовлетворение”*. Однако обещанного “удовлетворения” в указанные сроки князь Любомирский так и не получил, что привело к подписанию в 1790 году, в Яссах, новых условий по ранее состоявшейся сделке. Согласно этим условиям Потемкин обязался, кроме имеющегося долга в 1 миллион рублей, выплатить и набжавшие за три года проценты в сумме 157 тысяч 500 рублей серебром. Кроме того, новыми условиями предусматривалось, что Григорий Александрович в порядке взаимозачета отдает страстному охотнику Любомирскому своё имение Дубровну в Белоруссии с шикарными охотничьими угодьями, что несколько компенсировало последнему моральные

издержки по затянувшемуся расчету. Все вновь приобретенные польские территории Григорий Александрович Потемкин объединил в одно имение, которое назвал “Смелянщина”, а квартирмейстеру барону фон Тизенгаузену поручил составить подробную карту новых приобретений. К 31 октября 1787 года работа была окончена и вниманию Светлейшего представлена карта под названием: “Карта графства Смелянского светлейшего князя Потёмкина-Таврического Александра Григорьевича”, к которой прилагались таблицы с различными статистическими сведениями по многочисленным местечкам, селам, деревням, хуторам и слободам, которых в новом владении насчитывалось уже более 200. Это пожалуй все, что успел сделать Потемкин для своей Смелянщины. 5 октября 1791 по дороге из Ясс в Николаев князь Потемкин-Таврический скоропостижно скончался, и Смелянщина вступила в длительную полосу раздела между многочисленными родственниками покойного. Имущественные споры по наследству оказались до такой степени непростыми, что в дело вынуждены были вмешаться Екатерина II и Правительствующий Сенат. Указом генерал-губернатора “новоприсоединенных” губерний генерал-аншефа Т.И. Тутолмина, окончательную точку в разделе “правобережного” наследства Потемкина поставил Брацлавский уездный суд, решением которого от 28 июня 1794 года Смелянщина делилась поколенно на три части между наследниками трех сестер Потемкина, в результате чего: Энгельгардтам отошло – 6 долей, Самойловым – 2 доли, генералу Н. Высоцкому и Д. Лопухиной – также 2 доли.

В результате состоявшегося раздела, старшей племяннице князя Потемкина и матери Николая Николаевича Раевского, Екатерине Николаевне Давыдовой (в девичестве Самойловой и первом браке Раевской), достался из состава Смелянщины богатейший Радивановский ключ, состоящий из “местечка Камянки и сел: Юрчихи, Тимошевки, Несватового, Бирок, Ивангорода, Омельгорода, Проскуровки, Болтышки, Голикового, Эразмовки, Крымок, Бандурового, Ясиноватки, Шпаковки, Ставидел, Красноселицы, Баландино, Буртов, Кохановки, Радивановки, Березовки, Телупино, Вербовки, Лебедовки, Ревовки, Плякового, Ребедайлихи, Стрымовки” [2, с. 89]. Даже неполный перечень всех населенных пунктов ключа, не считая земель, лесов, рек и озер производит поистине неизгладимое впечатление.

Перебравшись из Санкт-Петербурга в Каменку, семейство генерал-майора Льва Денисовича Давыдова зажило в унаследованном его женой имении широко и вольготно, ни в чем себе не отказывая. “Богатство Екатерины Николаевны, полученное от Потемкина, было так велико, что из заглавных букв ее имений можно было составить целую фразу: “Лев любит Екатерину” [3, с. 14]. Жизнь на широкую ногу требовала и широких затрат. Села и деревни Каменского имения начали продаваться одно за одним, что не могло не огорчать Николая Николаевича Раевского, рассчитывавшего на свою долю в постоянно уменьшающемся наследстве матери.

Наконец, внимая настойчивым просьбам старшего сына, Екатерина Николаевна Давыдова решила отделить его, о чем и подала прошение 15 января 1805 года на имя Александра I, в котором излагала следующее: “Имею я четырех сыновей, всех ко мне почтительных с должным повинованием и матернему моему сердцу равно любезных: от первого брака генерал-майора и кавалера Николая Николаевича сына Раевского, от второго брака: Двора Вашего Императорского Величества действительного камергера Петра, Кавалергардского полка полковника Александра и малолетнего Командора Василия Львовых детей Давыдовых. Но как сын мой, рожденный от первого брака, в таких уже летах, что может сам имением управлять, давно уже женат, имеет детей, то и вознамерилась я его отделить, чтоб он при жизни моей устроил свое хозяйство и делать мог собственными своими трудами приобретение в пользу своих детей” [4, с. 667].

Далее в прошении говорится о том, что из имеющихся у Екатерины Николаевны владений она уже отдала Николаю Николаевичу усадебный дом на каменном фундаменте в центре Москвы (напротив Благородного собрания) и Васильевскую дачу возле Калужской заставы с оранжереями, строениями и садом, расположенную по обе стороны Москвы-реки. Остающиеся за ней в центральной части России небольшие поместья и дома, Екатерина Николаевна оставляет за собой и детьми от второго брака. Главная же часть наследства Николая Николаевича Раевского приходилась на Каменское имение его матери. В прилагаемом к прошению расчете подробно перечисляются экономии, фольварки, деревни и села имения, в которых на момент раздела состоит 10 тысяч 307 душ мужского населения. Каменское имение делится на четыре равные части (по числу сыновей), и из этих частей она отдает Николаю

Николаевичу Болтышскую экономию, состоящую из сел Болтышка и Ивангород, деревень Омельгород, Стримовка и Бирки, не считая хуторов и фольварков экономии. Село Еразмовку и деревню Несватково из состава Болтышской экономии, она также отдает Раевским, но они перейдут в их законное владение только после ее смерти. Из причитающихся Николаю Николаевичу 2 тысяч 570 душ (четвертая часть) мужского населения Каменского имения, в Болтышской экономии в январе 1805 года проживало 1 тысяча 864 человека. Недостающие 706 человек Екатерина Николаевна компенсировала следующим образом: 422 человека перейдут во владение Раевских после ее смерти вместе с Еразмовкой и Несватково, а за остальных она готова заплатить, из расчета 150 рублей за человека, то есть 43 тысячи 650 рублей. Но так как вместе с Болтышской экономией Николаю Николаевичу Раевскому достаются и долги его матери по экономии (как казенные, так и партикулярные – т. е. частным лицам), в размере 107 тысяч 379 рублей, то переходящий на Раевских долг взаимозачетом уменьшается на эти 43.650 рублей. Помимо богатейших черноземов, рек и озер Болтышской экономии Николай Николаевич унаследовал и дубовый лес Нерубай, широкой полосой проходящий южнее деревень и сел экономии, вплоть до границ Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Помимо Нерубая и обширных черноземов экономии, что в общем-то и составило основную часть богатого наследства, Раевские унаследовали два винокуренных завода в Болтышке и Еразмовке, кирпичный завод, конезавод и множество мельниц, как водяных, так и ветряных.

Став в одночасье владельцем помещиком и укрепив таким образом свое финансовое положение, Николай Николаевич Раевский рассчитался в первую очередь с неотложными долгами, продав Бирки и Стримовку помещику Чигиринского уезда маршалу Красносельскому, а деревню Омельгород владельцу села Трилеса того же уезда, Василию Безрадецкому [5, с. 534, 542]. Затем еще некоторое время раздумывал о своем будущем, и по мере продвижения интересов Наполеона на восток Европы, генерал-майор Раевский в 1807 году вновь поступил на военную службу, где своими подвигами в русско-шведской, русско-турецкой и русско-французских войнах навсегда вписал свое имя золотыми буквами в историю Отечества.

В последующие годы Болтышское имение не только не сократилось, а даже расширилось за счет покупки в 1811 – 12 гг. у родного дяди Николая Николаевича, графа Александра Николаевича Самойлова (владелец второй, “самойловской” доли наследства Потемкина), села Сунки, деревень Залевки и Бузуковец в Черкасском уезде Киевской губернии, что составило Сунковскую экономию Болтышского имения Раевских. Имение все эти годы многократно закладывалось, перезаклаживалось, очищалось от долгов и опять закладывалось, в основном на Киевских контрактах и банках, что в общем-то составляло обычную практику получения расходных денег поместным российским дворянством времен Александра I.

Несмотря на заботы по увеличению имения, особых видов на Болтышское имение Николай Николаевич Раевский никогда не делал, да и его семья вплоть до 1824 года постоянно проживала в основном в Каменке, Киеве и Санкт-Петербурге, что до определенного времени устраивало семью Раевских. В летнее время Раевские часто бывали в бывших Ломоносовских владениях под Санкт-Петербургом, которые унаследовала жена Николая Николаевича, Софья Алексеевна Раевская, приходившаяся внучкой великому ученому, иногда в небольшом родовом имении Екимовское в Орловской губернии и все в той же Болтышке, которая, как уже говорилось, в бытность Николая Николаевича служила основным инструментом поступления денег в семейный бюджет. Несмотря на абсолютно положительную динамику в ведении хозяйственной деятельности имения, получаемых средств все же не хватало для обеспечения всех потребностей семьи Раевских, а тем более удовлетворения долговых обязательств и начисляемых на них процентов, которые начинали расти в геометрической прогрессии, угрожая существованию самого имения, которое в любой момент могло пойти с молотка.

Чтобы этого не произошло, Николай Николаевич Раевский после окончания наполеоновских войн обратился к Александру I с прошением о выделении кредита Государственного казначейства для покрытия своих долгов. Несмотря на значительный размер запрашиваемой суммы, Император не мог отказать одному из лучших своих генералов, блестяще показавшему себя в сражениях и походах 1812, 1813, 1814 и 1815 гг.

12 июня 1815 года состоялся высочайший именной указ Его Императорского Величества, согласно которого, для погашения долгов генерала от кавалерии Николая Николаевича Раевского из средств Государственного казначейства была выделена ссуда в размере 1

миллиона 38 тысяч 900 рублей, по “правилам 25-летнего банка” (т. е. на 25 лет), под залог “предоставленного им имения, считая на каждую душу по 300 рублей”. Министр финансов Д.А. Гурьев распорядился Казначейству удержать из выделенной ссуды долг Н.Н. Раевского Заемному банку в размере 157 тысяч 152 рублей 55¼ копейки, а остальную сумму в размере 881 тысячи 747 рублей 44¾ копейки перечислить в Киевскую казенную палату в распоряжение Киевского гражданского губернатора П.С. Черепанова, на столе у которого уже находились списки кредиторов генерала Раевского.

Интересна расписка Николая Николаевича, в которой помимо Болтышского имения, указана малоизвестная собственность семьи Раевских в центральных регионах России, которая пошла на обеспечение ссуды. Не стал Николай Николаевич указывать только родовое имение Екимовское и часть бывших Ломоносовских владений под Санкт-Петербургом. Эту собственноручную расписку генерала от кавалерии Раевского стоит привести полностью: “Я, ниже подписавшийся, дал сие обязательство Государственному казначейству в том, что Всемилостивейшее назначенные мне Высочайшим Его Императорского Величества Указом 12-го июля 1815 года в ссуду под залог представляемого мною недвижимого имения, состоящего:

- в Киевской Губернии, Чигиринского Повета, в Селениях Болтышке 736, Ивангороде 588, Проскуровке 62, Еразмовке 212, Черкасского Повета Селениях Сунках 679, Бузуковце 108 и принадлежащих жене моей в селе Залевки 314, равно и матери моей Генерал Майорше Давыдовой по жизнь Чигиринского Повета в селе Несватково 182 души, на залог коих и прибавляю данных мне от них доверенностей и того двух тысяч восемьсот пятидесяти одной души.

- в Тульской губернии, в уездах Каширском и Чернском 270 душ, в Новгородской губернии Устюжского уезда в селе Староме 63-х, в деревне Курьевановой Дубраве 20-ти, Залеске 45-ти, итого 128 душ.

- в Воронежской губернии, Землянского уезда, в селах Успенском 214-ти, а всего трех тысяч четырехсот шестидесяти трех душ, считая на каждую по 300 рублей Государственными ассигнациями, один миллион, тридцать восемь тысяч девятьсот рублей.

Обязан я, и наследники мои, заплатить Государственному Казначейству исправно в течении 25 лет, считая с 1-го мая 1816 года и с процентами по правилам 25-летнего Банка согласно приложенному у сего за подписанием моим расчету, предоставляю однако же себе и наследникам своим право выплатить Государственному Казначейству капитал сей и прежде поставленного срока с причитающимися по день платежа процентами, как то правила Банковские дозволяют, а в случае моей или наследников моих неисправности в платежах, я предоставляю с вышеозначенным закладываемым имением, которое до выплаты всего долга остается в обеспечении казны, с принадлежащими к оному землями, лесами и разными другими угодьями под запрещением поступившим на основании правил Банковых – в неперменном исполнении всего вышеописанного даю Государственному Казначейству сие обязательство за подписанием моим и с приложением Герба моей печати” [6, 1, 4].

На долгие годы обязательства по ссуде стали нелегким испытанием, как для всей семьи Раевских, вынужденных после 1815 года несколько пересмотреть свои расходы, так и для самого Болтышского имения, от успешной деятельности которого теперь во многом зависела регулярность платежей в Государственное казначейство. Этот долг еще очень долго “висел” на наследниках имения и был окончательно погашен только в далеком 1863 году внуками Н.Н. Раевского, Михаилом и Николаем Раевскими. Но пожалуй именно эта ссуда, и как следствие, длительное наложение запрещения на находящееся в залоге имение, сохранило его в неприкосновенности, уже как родовое имение Раевских, а его внук, тоже Николай Николаевич Раевский, даже вернул в состав имения, проданное некогда его дедом, село Бирки.

После окончательного низложения Наполеона в 1815 году, генерал от кавалерии Николай Николаевич Раевский остался командовать 4-м пехотным корпусом, с которым был в своем последнем походе под началом Александра I. Штаб корпуса, после его возвращения в пределы России, разместился в Киеве, а дивизии и полки в местах постоянной дислокации в пределах Киевской губернии, что вполне устраивало генерала Раевского, ставшего на многие годы одним из главных лиц в Киеве и своей “родной” Киевской губернии. О Раевских в Киеве оставила свое воспоминание Анна Петровна Керн, которой удалось посетить губернскую столицу в

сообществе своей матери в 1817 году: “и там я имела счастье вместе с нею посетить бесподобное семейство Раевских. Впечатление незабвенное и вполне эстетическое. Николай Николаевич представил жене своей моего мужа, назвав его: “*mon frère d'armes*” (мой брат по оружию). Она сейчас приняла меня под свое покровительство, приглубила и познакомила со всеми дочерьми своими. Старшая, полная грации и привлекательности, сама меня приласкала. Это красавица Нина (Екатерина – авт.), о которой потом вспоминал Пушкин. Меньшая была Мария, кроткая брюнетка, вышедшая потом за Волконского. Я многих там увидела, с которыми потом довелось встречаться в свете” [7, с. 231].

Не забывал Николай Николаевич и свою “кормилицу” Болтышку, из которой в мае 1820 года отправился вместе с семьей в знаменитое путешествие по Кавказу и Крыму. В современном Днепропетровске к ним присоединился Александр Сергеевич Пушкин, оставивший лучшую в истории характеристику генерала Раевского: “Мой друг, счастливейшие минуты жизни моей провел я посреди семейства почтенного Раевского. Я не видел в нем героя, славу русского войска, я в нем любил человека с ясным умом, с простой, прекрасной душою; снисходительного, попечительного друга, всегда милого, ласкового хозяина. Свидетель Екатерининского века, памятник 12 года; человек без предрассудков, с сильным характером и чувствительный, он невольно привяжет к себе всякого, кто только достоин понимать и ценить его высокие качества” [8, с. 11].

В 1824 году Николай Николаевич Раевский по состоянию здоровья увольняется из армии в бессрочный отпуск, и переезжает на постоянное место жительства из Киева в Болтышку. Этот, во многом вынужденный переезд деревню, был следствием непростого финансового положения, в котором продолжала находиться семья Раевских, о чем вполне определенно высказался сам Николай Николаевич в письме к младшему сыну: “обстоятельства наши нехороши, что правда я должен жить в Болтышке, иначе состояние мое не позволяет. Когда б мог продать Сунки, а еще лучше и Болтышку, я б в нужде не был. Жил бы в Москве и в Екимовском” [9, с. 389]. Однако этого в его жизни уже никогда не произойдет, и как окажется, именно с Болтышкой навсегда свяжет свою историческую память один из самых знаменитых, и пожалуй, наиболее обаятельных, героев Отечественной войны 1812 года, генерал от кавалерии Николай Николаевич Раевский.

После переезда из Киева семья Раевских обосновалась на территории, более чем скромной, центральной усадьбы Болтышского имения, состоящей из небольшого дома, флигеля и некоторых хозяйственных построек. Усадьба располагалась на преобладающем над Болтышкой плато в центре села, с которого открывался живописный вид практически на все село, долину речки Болтыш с водяной мельницей на дамбе и Покровскую церковь с восточной стороны. Рядом с центральной усадьбой, на берегу Болтышского озера, в так называемой нижней господской усадьбе, постоянно проживал бессменный управляющий имением, отставной подполковник Петр Иванович Паули. О том, что семья Раевских не готовилась проживать в Болтышке, а сам переезд из Киева был быстрым и вынужденным, свидетельствует довольно подробное описание господских хозяйственных строений, из которого видно, что усадьба к приезду именитых хозяев в Болтышку специально не готовилась. Все оставалось таким, как и многие годы до этого, даже одноэтажные усадебный дом и флигель, в которых после переезда разместились Николай Николаевич Раевский с женой Софьей Алексеевной и дочерьми Еленой и Софьей, не были перестроены и оставались под крышей, крытой соломой, что конечно же, абсолютно не соответствовало тому уровню, к которому привыкли Раевские проживая в Каменке, Киеве и столицах империи. Ничего не изменится в строениях центральной усадьбы Болтышского имения и после смерти Николая Николаевича в 1829 году. Дома и постройки постепенно обветшают и в таком виде будут впервые описаны 26 января 1869 года, когда имение вступит в завершающую полосу раздела между наследниками. Из сохранившегося описания видно, из каких строений состояла центральная усадьба Болтышского имения в бытность Николая Николаевича Раевского:

1. Дом деревянный обложенный кирпичом, снаружи ветхий, совершенно разрушающийся, длиной 15-ти, шириною $6^{2/3}$ сажень (32 метра х 14,2 метра, общ. площадью 448 м² – авт.). В нем комнат девять, сени большие одни, малых двое и буфет один, крытый соломой; окон со стеклами – 14, без стекол – 12, печей огревательных кирпичных – 3, варистая – 1, дверей

столярной работы – 5, ординарных простых – 9, во всем этом доме полы деревянные тоже ветхие.

2. Флигель деревянный обложен снаружи кирпичом, требующий починки. В нем комнат – 8, кухня – 1, сеней небольших – 2, окон с двойными рамами со стеклами – 10, ординарных – 4, полы во всех комнатах деревянные ветхие, печей обогревательных – 3, варистая – 1, дверей растворчатых – 2, ординарных – 10, дверь двойная со стеклами – 1, покрыт соломою, длиною – 12-ти, шириною – 4 сажня (25,60 x 8,53 метра, общей площадью – 218,48 м²), при нем два крыльца и сад небольшой, в опустошенном состоянии.

3. Изба о трех помещениях для кухни и людской крытый соломою старый, в нем печей обогревательных – 2, варистая – 1, чуланов – 2, дверей ординарных – 7, окон со стеклами – 10, без деревянных полов, длины – 12, ширины 2 сажени 2 аршина (25,60 x 5,69 метра, общей площадью – 146 м²).

4. Сарай вновь построенный, длиною 10,5, шириною 3,5 сажень, стены в заборе, ворота – 1, двери – 1, соломою покрытый.

5. Погреб вновь построенный кирпичный, в нем дверей – 2.

6. Погреб деревянный совершенно ветхий, в нем дверей – 2.

7. Кузница длиною – 4, шириною – 3,5 сажени в столбах, стены хворостяные, обмазаны глиною, двери – 1, ветхая.

8. Ледник деревянный крытый соломою, совершенно ветхий.

9. Колодец во дворе с деревянным срубом и колесом, требующий починки. Все эти строения обнесены плетнем хворостяным, который довольно старый [10, с. 113, 114].

Несмотря на полное отсутствие роскоши и построек, которые принято именовать дворцами знати, Болтышское имение постепенно было обжито, и даже задышало уютным сельским помещичьим бытом, в котором довольно ярко проявились индивидуальные особенности семьи Раевских, например, привитая Николаем Николаевичем своим детям, а затем передаваемая ими из поколение в поколение, любовь к цветам, оранжереям и непременно зимнему саду в доме. В письме к сыну Николаю на Кавказ, генерал Раевский напишет в 1827 году из Болтышки: *“Мое утешение здесь – новая оранжерея, которую пристроил к комнатам сестер, так что в оную окошко и дверь, удалась прекрасно, – у нас морозы 17 градусов, а я в 12-ти градусной температуре под грунтовыми лаврами и маслины, окружен цветами, зеленью, пью кофей и обедую... один. Последнее только портит все; я ее выстроил для сестер, для ранних цветов, однакож два дерева покрыты апельсинами и померанцами, твоя-ж оранжерея весьма невыгодна, я обратил ее в виноградную”* [9, с. 418].

Вообще все Раевские, и особенно их внуки, немало способствовали распространению в селах имения сельскохозяйственного образования, культивировали выращивание лучших сортов плодовых деревьев и прочих плодово-ягодных культур, приложили немало сил для развития декоративного цветоводства. Например оранжереям Болтышки, в которых селекционная работа велась на довольно высоком научном уровне, а коллекции пополнялись очень избирательно самими Раевскими, могли позавидовать даже лучшие ботанические сады России. Некоторое представление о Раевских-естествоиспытателях и оранжереях Болтышки дает письмо коменданта Нерчинских рудников в Сибири, где содержались декабристы, адресованное Николаю Николаевичу Раевскому-младшему от 22-го июля 1833 года: *“Получив из Кяхты семена разных китайских растений, я предлагал сестре вашей, княгине Марии Николаевне Волконской, яко большой охотнице заниматься разведением цветов, получить часть оных; на что получил ее отзыв: если Вы расположены уделить сколько-нибудь для меня, то лучше пошлите брату моему в Болтышку, имеющему там хороших садовников, где с пользою все может быть употребленным. По поводу тому, при сем посылаю Вам 60-т сортов разных семян китайских, которые как полагаю не откажете принять, ради удовлетворения, и с Вашей стороны желания княгини”* [11, с. 162].

В Болтышке семья Раевских вела уединенный и довольно замкнутый образ жизни, проводя немало времени в Москве, Санкт-Петербурге, Полтаве, Одессе и за границей, особенно Софья Алексеевна с детьми. И тем не менее, в разное время в гостях у Николая Николаевича Раевского успело побывать немало людей, составлявших цвет киевского и российского общества, боевых товарищей и будущих декабристов. В 1820 – 1821 гг. в имении Раевских побывал великий русский поэт Александр Сергеевич Пушкин, о чем свидетельствует исследование жизни и

творчества еще одного русского поэта Якова Полонского: *“Не доезжая до Одессы, в Елисаветграде, Полонский расстался с попутчиком своим Александром Уманцем... Полонский знал, что в Елисаветградском уезде квартирует полк, в котором служит Николай Орлов, – разыскал его. Встретились, и Орлов предложил навестить в расположенное неподалеку степное село Болтышку, имение родственников его – Раевских. Там когда-то побывал Пушкин – уже ради этого стоило завернуть туда. В Болтышке Полонскому показали хату, где жила старушка, няня Раевских. Она угостила гостя арбузами, вареньем и чаем и рассказывала о Пушкине (“как раз вскочил он с этого самого диванчика и стал декламировать” [12, с. 29].*

Еще при Николае Николаевиче Раевском, для улучшения хозяйственной деятельности, Болтышское имение было структурировано и разделено на несколько экономий, с обязательным подчинением Болтышской экономической конторе, и этот порядок был сохранен вплоть до начала раздела имения между наследниками в 1854 году. Болтышской экономической конторой руководил главный управляющий имением, которому подчинялись управляющие следующих экономий:

1. Болтышская экономия – расположилась на 5795 десятинах земли и включала в себя винокурный завод, кирпичный завод, конезавод, кузницы, мельницы и столярные производства. В селе была деревянная пятикупольная Покровская церковь, которая сгорела в 1845 году и была заново отстроена на деньги экономической конторы в 1847 году. В 1887 году церковь была расширена приделами.

2. Ивангородская экономия – была несколько меньше и включала в себя 3890 десятин земли. В селе имелась деревянная церковь во имя Рождества Пресвятой Богородицы *“о времени построения которой не помнили даже местные жители”*, а также прекрасный фруктовый сад, раскинувшийся на 48 десятинах, который основал в 1880-е годы внук Николая Николаевича Раевского, генерал-майор Михаил Николаевич Раевский, известный на всю страну плодовод и садовод.

3. Еразмовская экономия – с деревней Проскурровка включала в себя винокурный завод, и располагалась на 2180 десятинах земли. В начале 1840-х годов зять Н.Н. Раевского, граф М.Ф. Орлов планировал основать в Еразмовке стекольный завод, но как и многое из того, что было им задумано, осуществить он так и не успел. До освящения в 1855 году каменной Крестовоздвиженской церкви, воздвигнутой над захоронением генерала от кавалерии Н.Н. Раевского, в селе с незапамятных времен была деревянная Богословская церковь, окончательно прекратившая свое существование в 1886 году.

4. Сунковская экономия – с деревнями Залевки и Бузуковец, также включала в себя винокурный завод и по площади превосходила Болтышскую экономию, располагаясь на 6232 десятинах, в основном пахотных земель. В 1860 году иждивением Софьи Николаевны Раевской в селе построена каменная Троицкая церковь.

5. Нерубаевская лесная дача – заключала в себе 3104 десятины отличного дубового леса, который по достижении сортовой спелости отправлялся на экспорт, в основном в Германию, Англию и Голландию.

Николай Николаевич Раевский по своему любил Болтышку, ее тишину, уединенность и конечно же непременно оранжереи и сады, с ухоженными деревьями, растениями и цветами. Знаменитый партизан 1812 года Денис Васильевич Давыдов так отзывался о жизни Н.Н. Раевского в Болтышке: *“Там, с ежедневным восхождением солнца, мы видели его в простой одежде поселянина, копающего гряды и сажающего цветы, с беспечностью о хвале, гремящей деянью его за пределами сего мирного приюта, и наслаждающегося с восторгами младенца успехами невинных трудов своих. Там занимался он мелочными для ума его хозяйственными заведениями, с заботливостью вникая в судьбу своих подданных и устраивал их благосостояние. Обладая умом просвещенным, и обладая страстью к испытанию природы во всех ея отраслях, он излечивал страждущих телесными недугами... озаренный славою искусного полководца, достигший высоких званий и почестей, обожаемый, благословляемый как отец, чтимый как герой войсками, им предводительствованными – возвращался по окончании войны в сельское свое убежище, к своей семье, к своим цветам и огородам” [13, с. 22].*

После неудавшегося восстания декабристов на Сенатской площади 14 декабря 1825 года, и фактического разгрома семьи, часть которой оказалась в ссылке, а другая без особых видов на

будущее, Николай Николаевич очень быстро постарел. За пять месяцев до смерти, в своем последнем (из сохранившихся – авт.) письме к младшему сыну, переданному с Александром Сергеевичем Пушкиным на Кавказ, он с грустью писал: *“Ты, мой друг, утешение нашего семейства, коего, как тебе известно, положение довольно грустно, во всех отношениях. Брат Александр (брат Н.Н. Раевского-мл. – авт.) дурачествами навлек себе и нам огорчений... Я ездил в Петербург, чтоб представить истину и хотя был принят с благоволением, но мне сказано было, чтоб я о сем не говорил ни слова Государю... Итак, прожив больным в Петербурге месяц, я представился и откланялся, и через два дня уехал. Теперь ожидаю просухи чтоб возвратиться в Болтышку. Катенька счастлива в своем семействе, муж ее (граф Орлов – авт.) человек бесценный, нам истинный родной, дети премилые, но дела его не в цветущем положении, деревня, в которой он, как заключенный, прескучная, грустная пустыня. Но они здоровы и Орлова характер в веселости не изменяется. Машенька здорова, влюблена в своего мужа, видит и рассуждает по мнению Волконских, и Раевского уже ничего не имеет, в подробности всего войти не могу, и сил не станет, я и писал к ней неделю тому назад в последний раз. Аліона (вторая дочь Елена – авт.) по нездоровью своему уже положила остаться в девках, а Софья бесценная, как ожидать должно по обстоятельствам, будет иметь ту же участь. Мое положение таково, что я и в деревне чем жить весьма умеренно едва-едва имею и впредь лучшего не вижу, словом все покрыто самой черной краской... Я креплюсь духом, мой друг. Благодарю Бога, он дал мне еще силы переносить обстоятельства, а не задумался б ни на минуту, когда б дело шло обо мне одном, это видит Бог, – но будущность сестер и всех вас мне тягостна”* [9, с. 442].

16 сентября 1829 года Николая Николаевича Раевского не стало. При его кончине в Болтышке присутствовала практически вся его семья, включая брата по матери Петра Давыдова, и ссыльного генерала-декабриста Михаила Орлова, который так описал последние минуты жизни своего тестя: *“Верный друг, нежный отец, истинный сын Отечества и Православной нашей церкви, он сохранил до последнего своего дыхания отличительную черту своего сердца – способность любить и умирающею рукою успел еще благословить неутешное свое семейство”* [13, с. 1].

Не пожелав оставаться в осиротевшей Болтышке, Софья Алексеевна Раевская с двумя дочерьми, Еленой и Софьей, сразу и навсегда покидает имение, и уезжает сначала к сыну Александру в Полтаву, а во второй половине 1835 года переезжает в Италию, где и заканчивает свой жизненный путь в 1844 году. Финансовым обеспечением проживания семьи в Италии была выхлопотанная через Александра Сергеевича Пушкина пенсия вдове, в размере полного оклада Н.Н. Раевского, что составляло 10.000 рублей в год, а также небольшая часть средств от доходов Болтышского имения, остающихся после погашения долгов по кредиту. До 1839 года, пока был жив бессменный управляющий имением Петр Иванович Паули, о состоянии хозяйства можно было не беспокоиться. Александру Николаевичу Раевскому, взявшему на себя все заботы по контролю за деятельностью имения, оставалось решать общие финансовые вопросы, что он успешно и единолично делал, вплоть до 1854 года. Все эти годы имение жило своей жизнью, менялись управляющие, но каждый год 16 сентября неизменно готовился богатый поминальный стол, за упокой души всех ушедших из жизни Раевских. В накладных Болтышской экономической конторы это событие всегда отображалось количеством отпущенных продуктов для стола: *“Отпущено для поминального обеда за упокой их Высокопревосходительства Николая Николаевича, Софьи Алексеевны, их Превосходительства Николая Николаевича и Екатерины Петровны, масла коровьего 10 фунтов и творогу 2 пуда, индиков 5 штук, гусей 3 штуки, уток 7 штук, курей 12 штук”* и т.д. [10, с. 75].

В 1854 году, после возвращения из Италии младшей из дочерей генерала Раевского, Софьи Николаевны Раевской, которая, как и предсказывал отец, замуж так и не вышла, имение начинает постепенно дробиться между наследниками владельческой фамилии. Первой из них была Софья Николаевна, которая на законных основаниях вступила во владение своей частью наследства – Сунковской экономией (без деревни Бузуковец) в Черкасском уезде. Экономия была выведена из состава Болтышского имения и стала именоваться Сунковским имением Софьи Николаевны Раевской.

Недолго оставалась неразделенной между двумя сыновьями генерала от кавалерии Николая Николаевича Раевского и судьба основной части имения в Болтышке. 15 января 1861 года граф

Ностиц Иван Григорьевич женился на единственной дочери старшего из сыновей, полковника и камергера Александра Раевского (1795 – 1868), Александре Александровне Раевской, и в качестве приданого за невестой получил половину вотчинного имения Раевских. Вторая часть Болтышского имения осталась за двумя сыновьями, умершего в 1843 году, младшего из братьев Раевских, генерал-лейтенанта Николая Раевского (1801 – 1843).

Таким образом, в 1864 году Болтышское имение было разделено на две равные доли, владельцами которых стали: первой доли – совсем юный граф Григорий Иванович Ностиц (правнук генерала от кавалерии Н.Н. Раевского), второй доли – недавние студенты Московского государственного университета, поступившие по его окончании на военную службу, братья Раевские, Николай и Михаил Николаевичи (внуки генерала от кавалерии Н.Н. Раевского). Была составлена подробная карта Болтышского имения, в которой со всей скрупулезностью учтены удобные и неудобные земли, леса, луга, земля под господскими строениями, в общем все движимое и недвижимое имущество по имению. Собственники, по своей молодости, в разделе не участвовали, его за них решили ближайшие родственники, начертав на полях карты *“Раздел этот размежеван и обе части признаем равными”* и подписались: граф Алексей Бобринский, Софья Раевская, Николай Давыдов [14, с. 1].

Согласно произошедшего раздела граф Ностиц получил в свое владение Еразмовскую экономию полностью и половину Болтышской, что составило 2465 десятин пахотной земли. Досталась Григорию Ностиц и деревня Бузуковец из Сунковской экономии Софьи Раевской, за которой числилось 180 десятин земли. Из лесных угодий Ностиц получил половину леса Нерубай со следующими урочищами: Пальчиков, Деркачев, Зарудный и Лысогорск, что составило 1653 десятины леса, плюс 84 десятины леса в Бузуковце. Главная усадьба Раевских в Болтышке, со всеми постройками, включая дом, в котором умер Николай Николаевич Раевский в 1829 году, при разделе имения также осталась за графом Ностиц. Данный факт несколько не укладывается в общую логику состоявшегося раздела, но Софья Николаевна Раевская руководя разделом имения, знала, что делала, оставив за прямыми наследниками и продолжателями рода Раевских нижнюю господскую усадьбу на берегу озера, в которой ранее жили управляющие имением. Озеро при разделе осталось за Раевскими, так что будущая усадьба братьев на берегу, по своему местоположению, смотрелась гораздо более живописно, нежели бывшая вотчинная, пускай и возвышающаяся несколько над селом, но находившаяся вдали от воды. Когда имение было единым, об этом никто не задумывался, теперь же надо было делать выбор и Софья Николаевна его сделала. Да и по большому счету, в самой, уже ветхой и разрушающейся господской усадьбе Раевских, доставшейся графу Ностиц, через тридцать с лишним лет осталось совсем немного из того, что напоминало о жизни в ней Николая Николаевича Раевского и его семьи. Все Раевские давно разъехались из Болтышки, забрав с собой все самое необходимое и дорогое из семейной мебели, обстановки и вещей. Осталось или очень личное, им не принадлежащее, или второстепенное, на что потомки уже не обращали внимание. Из очень личного, что было затем передано в новый дом Раевских на берегу озера, в бывшем господском доме сохранялись: *“библиотека, которая, как оказалось на спросе у служащих, принадлежит собственно госпоже Софье Николаевне Раевской”* и *“в этом же доме находятся два небольшие шкафа, в одном из них хранится разная посуда, а в другом вещи покойного генерала Раевского, которые опечатаны, заперты и ключи находятся у 2-жи Софьи Николаевны Раевской”* [10, с. 117 (об.)].

Что же получили при разделе родового имения братья Раевские? Из материалов *“Дела о вводе во владение имением в селах Болтышка и Ивангород ротмистра М.Н.Раевского за 1871 год”* мы узнаем следующее:

“По указу его Императорского Величества временное отделение Чигиринского уездного полицейского управления исполняя... о вводе во владение помещиков Николая и Михаила Раевских недвижимым имением, доставшимся им по отдельному акту, совершенному в Санкт-Петербургской палате Гражданского суда 18 сентября 1864 года под № 24, заключающемся в земле, состоящей Чигиринского уезда при селениях Ивангороде и Болтышке, а именно: пахотной – 2599 десятин и леса под названием Пряников, Попов, Ямне, Куцов и Нерубай – 1536,5 десятин, а всего 4135 с половиной десятин, с усадебною и неудобною, как показано на плане границах этой части разделенного имения, винокурненным заводом, с прудом и со всеми к оным принадлежностями, посудою, пристройками и топчаном, водяною на реке Болтышке и

двумя ветряными мельницами, нижнею господскою усадьбою в с. Болтышке, что у берега озера, где помещался Болтышский эконоом, со всею принадлежащею к сей усадьбе землею, как огороженною, так и не огороженною, старым Болтышским и Ивангородскими токами, со всеми находящимися в этой части делимого имения экономическими строениями, а также имеющимся при делимом имении скотом, земледельческими орудиями, хлебом в зерне и скирдах, разным материалом и другими принадлежностями” [15, с. 4].

Необходимо сказать, что старший из братьев Раевских, тоже Николай Николаевич Раевский-внук (1839 – 1876) уже после официального раздела Болтышского родового имения увеличил долю Раевских за счет покупки 12 июня 1867 года у разорившегося помещика Игнатия Ксаверьевича Красносельского Бирчанской экономии, что возле Александровки. Этим была в некоторой степени восстановлена историческая справедливость и Бирки с с. Стримовка, через полвека, снова вернулись в состав родового имения. В “данной”, закрепляющей Бирки вновь за Раевскими сказано: “Данная по указу Его Императорского величества из Киевской Палаты Гражданского Суда выдана помещику Штабс Ротмистру Гвардии Николаю Николаевичу Раевскому в том, что Киевское Губернское управление при сообщении от 7 июня 1867 года за № 10493 препровождает дело о продаже имения помещика отставного майора Игнатия Ксаверьева Красносельского с. Бирки вторые Чигиринского уезда, и из дела этого видно: что на удовлетворение долгов помещика Красносельского село Бирки вторые Чигиринского уезда, в котором земли показано 1496 десятин, оцененного вместе с строениями на ней находящимися 21480 рублей; на продажу какового имения назначены были торги 31 января 1866 года, на каковые явились уполномоченный от крестьян села Бирки Коллежский секретарь Виктор Дунаевский и Штабс Ротмистр Гвардии Николай Николаев Раевский, предложив первым за имение 25.025 рублей” [16, с. 1].

После гибели в Сербии, в августе 1876 года, старшего из братьев, Николая Николаевича Раевского – внука, единоличным и вторым по счету, владельцем Болтышского имения, стал младший брат сербского героя, генерал-майор Михаил Николаевич Раевский (1841 – 1893). Начав с постройки нового усадебного дома на берегу пруда (на месте бывшего дома Болтышского эконома), Михаил Николаевич строил далеко идущие планы относительно развития имения в целом. В 1877 году, перед отправкой в действующую армию, он с Софьей Николаевной Раевской наведлся в имение, и в письме к своей жене, Марии Григорьевне Раевской (ур. княжне Гагариной) оставил следующее впечатление о посещении Болтышки: “Софья Николаевна была со мною и Матушкою (мать братьев Раевских, Анна Михайловна Раевская, рожденная княжна Бороздина – авт.) в Болтышке. Дом штукатуруется; он ничего не представляет великолепного, но очень симпатичен. Комнаты скорее малы. Сада не узнать: в него положено до 1.600 рублей – и только на старую половину, но действительно сад неузнаваем, совершенно изящный сад. В саду розы собираются цвести, а ирисы цветут. В лесу гибель цветов, именно белые фиалки! Как в Крыму, прекрасный *Veobascut*, дикие ирисы, анемона белая, высокая в роде японской..., ландыши и много другого” [17, с. 9].

14 августа в очередном письме он опять вспоминает Болтышку: “... Сколько рыбы в Дунае – непостижимо. Так в один затон вытянули 3 карпии (сазан), каждый от 12 до 18 фунтов веса, и множество мелких стерлядей, головлей, лещей и множество сомов... Как бы я хотел иметь в Болтышском пруду карпий!” [17, с. 88]. Через два месяца, 14 октября еще раз возвращается к строительству Болтышского усадебного дома: “Ты ошиблась: дом Болтышский строен не в 1 ½ кирпича, а фундамент в 2 ½ и стены в 2 кирпича. Дом почти готов” [17, с. 125].

В Бирках Михаил Николаевич собирался “сделать двухклассное училище и внести в курс обучения плодоводство, шелководство, пчеловодство и прочее полезное для крестьянства” [17, с. 102]. И уж совсем неожиданно, Михаил Николаевич Раевский в письме к своей жене от 10 ноября 1877 года впервые в истории озвучил идею создания в Болтышке библиотеки-музея, своего рода прообраз музея-заповедника или ныне действующего историко-архитектурного заповедника семьи Раевских.

Подробно останавливаясь на планах генеральной реконструкции родового гнезда Раевских, он пишет: “От нечего делать прилагаю свой проект пристроек к Болтышскому дому, с некоторыми переделками старого. Это будет полезно, так как нам необходима гардеробная, которой нет в доме, комнаты для гостей, т.е. родных, – а их, я надеюсь, всегда с нами будет много. Вдобавок, необходима просторная библиотека для помещения: а) моих книг,

б) библиотеки отца, с) библиотеки и всех коллекций матушки, которые преют и гниют в сарае Лихновского дома; приличнее их будет поместить в каменном доме, в хороших, но простых шкафах, как у Сергея Гагарина, а для всех коллекций нумизматических, минералогических, археологических иметь витрины: стоит ли иметь все это, если этим не пользоваться и не видеть! Я ничего не желаю присваивать, а только в интересах «семейства» поместить, как следует... В деревне иметь **библиотеку-музей** (выделено автором письма – авт.) весьма приятно, и где же ему быть, если не там, где имеешь свой “home”. Покажи мой план папа и моей матери” [17, с. 162].

К сожалению этим планам было не суждено осуществиться. В 1893 году Михаил Николаевич Раевский скоропостижно скончался в Севастополе от инфаркта, всего на 53-м году жизни, а его тело было погребено на погосте Крестовоздвиженской церкви-усыпальницы в Разумовке. И тем не менее, Болтышское имение жило и развивалось. Кроме нового двухэтажного усадебного дома, запечатленного на фотографической открытке начала XX века, и вошедшего во многие печатные издания по истории семьи Раевских, обширное подворье включало в себя отдельные здания оранжерей, конюшни, вольеры для птиц и собак, гаражи для экипажей, мастерские и еще много других хозяйственных построек, для обслуживания которых в доме постоянно трудилось более 110 человек дворовых людей. В имении, которое приняла под свое начало третья и последняя владелица Болтышского имения Раевских, вдова Михаила Николаевича, Мария Григорьевна Раевская (ур. княжна Гагарина), успешно работали кирпичный и конный заводы, столярное и многие другие производства. Семья к этому времени постоянно проживала в Царском Селе под Санкт-Петербургом и напрямую ведением хозяйства в имении Раевские не занимались. 18 июня 1813 года, в Киеве, по доверенности Марии Григорьевны, ее сыном Петром Михайловичем Раевским был подписан договор аренды Болтышского имения, согласно которого, Болтышская, которую Мария Григорьевна нарекла Самойловской, и Ивангородские экономии из состава имения были сданы в аренду сроком на 9 лет, начиная с 1 марта 1914 года по 1 марта 1923 года, крупнейшим землевладельцам и сахаропромышленникам Украины, наследникам Терещенко. Лесничество “Нерубай” и Бирчанская экономия в аренду не сдавались и напрямую отчитывались о своей деятельности Санкт-Петербургской экономической конторе. На бланках Болтышской экономической конторы о последних владельцах имения значилось: “*Контора Болтышского имения наследников генерал-майора Михаила Николаевича Раевского, пожизненной владелицы Марии Григорьевны Раевской, Михаила и Петра Михайловичей Раевских, Анны Михайловны Шиповой, княгини Софьи Михайловны Гагариной, Анастасии Михайловны Звегинцевой, и графини Ирины Михайловны Толстой, в с. Болтышка, с. Ивангород, с. Бирки 2-е, с. Стримовка Киевской губернии, Чигиринского уезда*” [18, с. 7].

На договоре о сдаче имения в аренду сахарозаводчикам Терещенко заканчивается дореволюционная история Болтышского имения героя Отечественной войны генерала от кавалерии Николая Николаевича Раевского и его наследников. В 1919 году имение погибнет, а усадебный дом будет разграблен и уничтожен в течении нескольких дней местными жителями, причем последний управляющий имением Кирилов будет убит на пороге усадебного дома, пытаясь хоть как-то образумить нападавших, а попавшийся им на пути мраморный бюст героя Отечественной войны 1812 года Николая Николаевича Раевского, работы скульптора Лаврецкого, будет разбит и сброшен в пруд...

На развалинах некогда роскошного и обустроенного Михаилом Николаевичем Раевским имения, начали пробиваться робкие ростки новой жизни: колхозная кузня, силосная яма, конюшня... Через 50 лет, к 67-й годовщине Октябрьской революции 1917 года, на месте последней усадьбы Раевских было построено двухэтажное кирпичное здание новой школы, а на месте бывших оранжерей небольшая стеклянная теплица, в которой произрастали, посаженные руками школьников огурцы и помидоры. На месте первой усадьбы Раевских, перешедшей затем графу Ностиц, не будет построено ничего. Там до сих пор огороды местных жителей, а земля сплошь и рядом усеяна битыми черепками и кирпичем.

Прошли годы, давно изменилось отношение к тем кто 200 лет назад заслони своей грудью просторы Отчизны и освободил народы Европы от тирании Наполеона. Пришло понимание того, что без сохранения своего богатого и многогранного историко-культурного наследия невозможно осуществление планов будущего. Осознавая необходимость возрождения

історико-культурного насліддя семьи Раевских, на сесії Кіровоградського обласного совета 24 листопада 2006 року було прийнято рішення про створення Історико-архитектурного заповідника семьи Раевских в Александровському районі Кіровоградської області, а в 2009 році прийнята програма його розвитку, яка передбачає створення на колишній території садибного дому Раевских в Болтышці паркову зону, відновлення бесідки на березі пруда, будівництво часовни і установку пам'ятного знака, присвяченого семье Раевских.

Нові дані по історії імення допоможуть уточнити межі заповідної території і місця розташування плануваних пам'ятних знаків в Болтышській часті Заповідника семьи Раевских. Таким чином історія імення, навіть і з деяким переривом, продовжується, але вже на новому, державному рівні.

ІСТОЧНИКИ І ЛІТЕРАТУРА

1. Головкин Ф. Двор и царствование Павла I. Портреты, воспоминания. – М., 2003. – 479 с.
2. Мариновский Ю., Удовик И. Российское дворянство на территории нынешней Черкасщины с конца XVIII ст. Пушкинское кольцо. – Ч. 1. – Черкассы, 2010. – С. 202 – 222.
3. Врангель Л. С. Семья Раевских. Образы минувшего века. – Париж, 1955. – 75 с.
4. Архив Раевских. – Т. IV. – СПб., 1912. – 726 с.
5. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Белая Церковь, 2005. – 641 с.
6. ГАКО в г. Киев. – Ф. 2. – Оп. 3. – Д. 3011.
7. Русская Старина. – Т. I. – СПб., 1870. – 589 с.
8. Пушкин А. С. Сочинения. – Т. 8. – СПб., 1906. – 410 с.
9. Архив Раевских. – Т. I. – СПб., 1908. – 575 с.
10. ГАЧО в г. Черкассы. – Ф. 817. – Оп. 2. – Д. 45а.
11. Архив Раевских. – Т. II. – СПб., 1909. – 667 с.
12. Тхоржевский С. Высокая лестница. – Л., 1978. – 272 с.
13. Давыдов Д. Замечания на некрологию Н. Н. Раевского. – М., 1832. – 89 с.
14. ГАЧО в г. Черкассы. – КМФ № 29.
15. ГАЧО в г. Черкассы. – Ф. 420. – Оп. 1. – Д. 1589.
16. ГАКО в г. Киев. – Ф. 486. – Оп. 5. – Д. 499.
17. Архив Раевских. – Т. VI (корректур). – СПб. 1918. – 173 с.
18. ЦГИАК в г. Киев. – Ф. 830. – Оп. 1. – Д. 104 (МКФ).

ВЕДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бухаров Вадим Геннадьевич – з 2002 року голова фонду ім. Н. Н. Раєвського, ініціатор створення, а потім і директор в 2006 – 2009 гг. Історико-архитектурного заповідника семьи Раевских.

Научні інтереси: історико-культурне насліддя семьи Раевских в контексті світової історії XIX – XX вв., і його сучасне міжнародне значення.

УДК 94 (47+57) : 394

КОЛИШНІ ОФІЦЕРИ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ 20-Х РОКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛТАВЩИНИ)

Оксана ДЕЛІЯ (Полтава)

Аналізуються окремі аспекти повсякденного життя колишніх представників офіцерського корпусу старої та білої армії в умовах радянської дійсності 20-х років.

Ключові слова: радянська дійсність, соціальна політика, представники соціальних еліт, історія повсякденності.

Проанализированы отдельные аспекты повседневной жизни бывших представителей офицерского корпуса старой и белой армий в условиях советской действительности 20-х годов

Ключевые слова: советская действительность, социальная политика, представители социальных элит, история повседневности.

The some aspects of everyday life of former representatives of officer corps by old and white armies in the conditions of soviet reality of 20th are analysed in the article.

Keywords: soviet reality, social politics, representatives of social elites, history of everyday life.

Сучасний поступ українського суспільства, реформування важливих галузей громадського життя неможливі без вивчення й урахування досвіду власного історичного минулого. У той же час модерний розвиток історичної науки, нагромадження нових історичних знань вимагають від дослідників застосування нових методологічних підходів до історіописання, зокрема, провідні

вітчизняні науковці (О. Удод) наголошують на необхідності позбавлення від полону марксистської історіографії та актуальності сьогоденних історичних досліджень, в основу яких покладений людиноцентричний підхід [1]. Саме пересічна людина, її світосприйняття й повсякденний світ, відображення навколишньої реальності через призму досвіду окремого індивіда стає перспективним напрямом досліджень у рамках нового історіографічного дискурсу.

Звернення до історії радянського періоду, повсякденного буття українського радянського суспільства у 20 – 30-ті роки стали предметом наукового інтересу зарубіжних та вітчизняних дослідників. Повсякденність як об’єкт історичного дослідження, теоретико-методологічні аспекти повсякденного життя розглядалась у працях О. Баннікової, О. Удода, О. Коляструк та багатьох інших. Формування системи обліку неблагонадійних елементів у 20 – 30-х роках стало предметом наукових студій Р. Подкура, С. Ляковської, С. Білоконя. Стосовно нашої проблематики слід відзначити серію монографічних видань колективу науковців Інституту історії України “З історії повсякденного життя в Україні”.

Попри вагомій напрацюванні у сфері вивчення історії повсякденності українського радянського суспільства у 20 – 30-ті роки, розкриття структур та змісту буденного існування пересічного радянського громадянина в перші роки більшовицької влади, повсякденне життя представників колишніх соціальних еліт у постреволуційний період висвітлено фрагментарно та потребує подальшого вивчення.

Зважаючи на стан наукової розробки теми, метою нашого дослідження є аналіз окремих аспектів державної соціальної політики у 20-ті роки щодо представників колишнього офіцерського корпусу та повсякденні практики останніх в умовах радянської дійсності 20-х років.

Основні постулати соціальної політики стосовно “експлуататорського класу” були сформульовані більшовицькими ідеологами задовго до перемоги революції та встановлення радянської влади й з часом знайшли своє втілення в конституційних нормах 1919 року. Прийняття Конституції УРСР офіційно закріпило класовий принцип державної соціальної політики та започаткувало новий етап реалізації останньої.

Ідея класової боротьби передбачала не тільки розшарування суспільства, але й об’єднання сил пролетаріату проти спільного ворога – “класу експлуататорів”, котрий мав право власності на засоби виробництва. Цю “історичну несправедливість” і мали б виправити подальші кроки соціальної політики держави [2].

У перші роки встановлення радянської влади на українських землях принцип егалітаризму співіснував з консервативною стратифікаційною політикою, сповненою дискримінаційних засобів стосовно до власників. Представники колишніх дореволюційних еліт потрапили до найнижчих прошарків нового суспільства. Піддані повній соціальній маргіналізації за минуле, соціальне походження, колишні офіцери поповнювали ряди “позбавленців”, безробітних та інших декласованих елементів. Їхні діти ставали молоддю без соціальних перспектив. Новостворені механізми розпізнавання “свій – чужий” встановленням ідентичності, системи анкетувань тощо ще більше виштовхували “колишніх” на узбіччя суспільного поступу [3].

Закінчення громадянської війни та загрозлива перспектива війни із Польщею загострили проблему мобілізації до лав Червоної армії. Якщо чоловік призовного віку не був у червоноармійській шинелі, поставало питання про рід занять і місце його перебування під час громадянської війни.

Двадцятирічний житель м. Ромни Селівон Д.Л., колишній прапорщик царської армії, котрий безхитрісно сподівався, що служба у місцевому земельному відділі звільняє його від мобілізації до Червоної армії, 1920 р. рішенням ревтрибуналу отримав вирок – вища міра покарання за дезертирство та приховування офіцерського звання. Від смерті юнака врятували лише численні прохання від різних установ та жителів міста [4]. І подібні приклади можна помножити.

Слід відзначити, що в перші роки існування радянської влади на українських землях більшовики, прагматично усвідомлюючи потребу у фахівцях для функціонування радянського державного механізму та армії, дослухалися до думки пролетарської громадськості. Маємо не один приклад врятованого суспільною думкою односельців, колег, сусідів життя представника офіцерського корпусу.

На думку дослідників, одразу після закінчення громадянської війни винятково репресивні заходи щодо колишнього офіцера на українських землях мали ймовірніше поодинокий, ніж

масовий характер. Проте складні повоєнні долі значної кількості колишніх офіцерів царської армії змушують сумніватись у настільки оптимістичному сценарії. Характерним явищем цього періоду стала майже необмежена влада Надзвичайної комісії та її структурних підрозділів.

Трагічно склалася доля дворянина, поручика царської армії, жителя міста Кременчук Володимира Володимировича Карташова, який був затриманий відділенням Особливого відділу ВНК при 3-й стрілецькій дивізії 4-ї армії у місті Алушта. Під час служби в рядах Збройних сил Півдня Росії участі в бойових діях не брав, з 2 січня по 16 травня 1920 р. захворів на тиф та був звільнений зі служби. Із встановленням більшовицької влади був заарештований. Проте слідчий у процесі дізнання висловив сумніви щодо тривалості хвороби та припустив, що в цей час підслідний міг служити в інших військах. Постановою Особливого відділу ВНК В.В. Карташову призначена вища міра покарання [5].

Схожим було двадцятисемирічне життя Миколи Миколайовича Семенюти, поручика Білої армії, жителя Гадяцького повіту Полтавської губернії. Разом із частинами білих, що відступали, він був евакуйований до Севастополя, у травні 1920 року отримав призначення в місто Генічеськ, та дорогою захворів на тиф і його евакуйовали до Феодосії. Із приходом більшовицької влади разом із групою офіцерів був заарештований та засуджений до вищої міри покарання. Під час розстрілу отримав поранення голови. Рішенням “особливої трійки” від 1 квітня 1921 року був знову засуджений до вищої міри покарання за втечу із місця розстрілу [6].

У контексті вищенаведеного абсолютно припустимим видається той факт, що значущим регулятором тогочасної соціальної поведінки стало масове прагнення представників соціальних еліт дореволюційного українського суспільства, у тому числі й значної частини колишнього офіцера, усілякими способами уникнути ярлика “соціально чужого елемента”. Оскільки лівова частина пересічних представників офіцерського корпусу, за даними звіту військового представника комісії з обліку командного складу запасу П. Зефірова, “...не служившие ни в белой, ни в Красной Армии, а проживавшие на территории белых и всю гражданскую войну работавшие по своей мирной профессии в качестве учителя, агронома или же на железной дороге. Внешний вид и психология лиц этой категории, применяя к ним старую военную терминологию, – совершенно “гражданские”. О военной службе они вспоминать не любят, а свой офицерский чин искренно считают за неприятную случайность, так как в военное училище они попали исключительно благодаря своему общему образованию. Теперь они с головой погрузились в свою специальность, ею горячо интересуются, военное же дело совершенно позабывали и к изучению его желания не обнаруживают” [7].

Проте проведена широкомасштабна роз’яснювальна-пропагандистська кампанія із метою долучити широкі загал до справи виявлення “колишніх”, “буржуїв” та “прихвоснів” виявилася надзвичайно плідною. Підсилена в постреволюційному українському радянському суспільстві гострота сприйняття подій, виникла криза цінностей, що опинилася на нічийному культурному полі, стали благодатним ґрунтом для розквіту донощицтва. До послуг більшовицьких органів із пошуку та виявлення класових ворогів було “недремне око” цивільних шукачів соціальної справедливості [8].

Так, 1921 р. завідувач відділом Полтавського повітового виконавчого комітету Сосновський зустрів на одній із вулиць м. Полтава свого “...бывшего соученика по второклассной школе Андрея Городчанина, который во время империалистической войны был офицером...” [9, арк. 4]. Останній, представившись Горяновим, намагався втекти. Проте, як особа “...довольно темная, безусловно белогвардеец... очевидно имеющий целый ряд конспиративных квартир...” [10, арк.6], був затриманий ГубНК до встановлення особистості.

У ході розслідування було з’ясовано, що колишній підпоручик денікінської армії, а нині – працівник промислової губміліції, Городчанин Андрій Олексійович, уродженець с. Абазівка Полтавського повіту, під час перебування в польському полоні втратив усі документи. Як військовополонений, отримав документи від Червоного Хреста, де замість прізвища Городчанин, помилково отримав прізвище Горянов. Вступ на службу до міліції вимагав легалізації документів за місцем проживання. У той же час А.О. Городчанин розумів, що поява його під іншим прізвищем у рідному селі, спровокує зайві питання. Найкращим виходом із цього становища, на думку підслідного, була легалізація документів у Полтаві, де його ніхто не знав.

Незважаючи на всі намагання, “справедлива революційна відплата” у вигляді 5 років концтаборів за приховування офіцерського звання та службу в денікінській армії, все ж таки “наздогнала” невдачливого А.О. Городчанина (Горянова).

Заохочувана владою, неослабна виказувальна активність пересічних громадян змушує бути напоготові навіть тих представників офіцерського корпусу старої армії, які намагалися просунути у новому радянському суспільстві на “законних” підставах та не мати “білих плям” у біографічних даних. Наведемо один із таких доносів як важливе свідчення атмосфери постреволуційного часу, від жителя Полтави, котрий відрекомендувався як: “Рабочий. Комунист” (мова та орфографія оригіналу). “Товарищи ... сообщаю вам что недалеко была мене на Познанской улице в доме №4 скрывается деникинский офицер. Щоб його пиймать треба йти в первую хвирточку бо яка заперта и днем и ночью. Лучше всего прийти к стемна, бо днем утече, а ночью тоже утече пока достукаетесь. Вын такой пузатый высокий” [11, арк.92].

Лише вісім викликаних свідків, котрі не підтвердили службу в денікінській армії фігуранта анонімного звернення, колишнього прапорщика царської армії, жителя м. Полтава, Михайла Максимовича Колеснікова, врятували його від маховика більшовицьких репресій.

Елементом дискримінаційної політики щодо офіцерів старої та білої армії можна назвати формування жорсткої системи обліку. На думку С. Ляковської, реєстрація цієї категорії осіб була особливо прискіпливою та централізованою. Значна частина колишніх офіцерів, які не перебували в лавах РСЧА, передували на обліку губернських реєстраційно-статистичних частин надзвичайних комісій [12]. Так, 1920 року зміст окремо створеної анкети для реєстрації “бывших офицеров и участников белых армий” визначали 40 питань щодо походження, соціального статусу, роду занять, місця служби, царських нагород тощо.

Порушення термінів реєстрації з будь-яких причин мали доволі серйозні наслідки. Звичайним вироком для порушників терміну реєстрації ставало ув’язнення на невизначений час до концентраційних таборів, офіційно створених епохою “червоного терору”.

1921 р. ув’язнення до концтабору (табору примусових робіт) до кінця громадянської війни за порушення терміну реєстрації отримав колишній прапорщик Андрій Петрович Тарасевич. Хворий на тиф, він фізично не зміг з’явитися на реєстрацію. Не допомогли 22-річному юнаку й клопотання батька полтавського священика Петра Івановича Тарасевича [13].

Про те, як арешт впливав та змінював психологію представників офіцерського корпусу, свідчить звернення 62 ув’язнених офіцерів до громадськості, оприлюднене на шпальтах газети “Комунист” у серпні 1920 р.: “Мы заключенные в концентрационном лагере за службу у белых, как-то: офицеры, солдаты ... обращаются с заявлением: “не секрет и не тайна, что большинство из нас по своему сословному происхождению бывшие крестьяне, мещане, городской интеллигентный пролетариат”. И только наше случайное благодаря войне образование в военных училищах, школах прапорщиков и т. п. дало некоторое основание причислять нас к числу реакционеров.... водите в наше положение – поймите нас и не бросайте камень...”. Потому просим дать нам возможность быть полезными и равными гражданами...”.

Отже, класовий принцип, покладений в основу постреволуційного етапу більшовицької соціальної політики обумовив тотальну соціальну маргіналізацію значної частини представників колишнього офіцерського корпусу, назавжди знищивши внутрішньогрупову єдність цього соціального прошарку, а згодом і сам соціально-культурний феномен царського офіцерства. До повсякденних практик колишніх офіцерів в умовах радянської дійсності увійшла практика приховування офіцерського звання, пошук стратегій співіснування з новою владою, постійне доведення лояльності до політичного режиму [14].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) / Удод Олександр: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua>
2. Федоров Алексей. Социальная политика октября. Классовый подход к регулированию социальных отношений ранне-советского города (октябрь 1917 – март 1921) / Федоров А.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://actualhistory.ru>
3. Делія О. В. “Позбавленці” в контексті радянської соціальної політики 1920 – 1930-х років / Оксана Делія // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 71 (4). – С.157–161.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф 1. – Оп.1. – Спр. 42. – Арк. Арк.73 –73 зв.

5. Відкритий електронний архів СБУ в Полтавській області. – Спр. 18717 Особого отдела ВЧК отделения при 3-й стрелковой дивизии 4 армии : По обвинению Карташева Владимира офицера армии Врангеля. – 10 арк.
6. Відкритий електронний архів СБУ в Полтавській області. – Спр. 18686 Особого отдела ВЧК отделения при 3-й стрелковой дивизии 4 армии : По обвинению гр. Семенютина Николая Николаевича. – 18 арк.
7. Зефирова П. Начсостава запаса, как он есть. / П. Зефирова: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eugend.livejournal.com>
8. Нерар Франсуа-Ксавье. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941) / Ф. Нерар. – М. : РОССПЭН, 2011. – 398 с.
9. Відкритий електронний архів СБУ в Полтавській області. – Спр. 19064. – Арк. 4.
10. Там само. Арк.6.
11. Відкритий електронний архів СБУ в Полтавській області. – Спр. 28777 Полтгубчк: Дело по обвинению Колесникова Михаила Максимовича. – 138 арк.
12. Ляковська С. Обліки “політично-неблагонадійного елемента” органами ВНК-ДПУ-ОГПУ: історичний аспект / С. Ляковська // З архіву ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.– К., 2010. – Випуск 1 (34). – С.22–52.
13. Відкритий електронний архів СБУ в Полтавській області. – Спр. 18032 По обвинению гр. Тарасевича Андрея Петровича в службе в белой армии. – 10 арк.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф 1. – Оп.1. – Спр. 66. – Арк. 295.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Делія Оксана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці ВНЗУ “Полтавський університет економіки і торгівлі”.

Наукові інтереси: проблеми історії повсякденності у 20 – 30-х роках ХХ ст.

УДК 341(34.03+091)

ПРО ЗАДОВОЛЕННЯ ПОТРЕБИ ЗАБОРОНИ НА ВІДЧУЖЕННЯ ЗНАМЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ М. ЄЛИСАВЕТГРАДА В НІМЕЧЧИНІ

Олександр КУЛЬТЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена висвітленню феномену реституції в методології правознавства. Автор намагається впорядковувати вітчизняне законодавство щодо реституції, здійснюючи його порівняльний аналіз із аналогами в Німеччині. У висновку запропоновано заходи для здійснення процедури реституції Знаменської церкви.

Ключові слова: відчуження, реституція, міжнародний договір, метод, докази, Знаменська церква.

Стаття посвящена освещению феномена реституции в методологии правоведения. Автор пытается упорядочить отечественное законодательство по реституции, осуществляя его сравнительный анализ с аналогами в Германии. В заключении предложены меры для осуществления процедуры реституции Знаменской церкви.

Ключевые слова: отчуждение, реституция, международный договор, метод, доказательств, Знаменская церковь.

The article is devoted to the phenomenon of restitution in the methodology of jurisprudence. The author tries to streamline the domestic legislation on restitution, performing a comparative analysis with its counterparts in Germany. In conclusion, the proposed measures for the procedure restitution Znamensk Church

Keywords: alienation, restitution, an international agreement, the method, the evidence, Znamenskaya church.

Розбудова стосунків з вищими законодавчими органами інших країн зазначена в плані діяльності апарату Верховної Ради як завдання, спрямоване на досягнення стратегічних цілей 2013 року та два бюджетні періоди, що настають за плановим, на подальше утвердження законодавчої системи України. Виконанню цього плану не сприяють проблеми, пов'язані з таким юридичним явищем, як реституція. Необмежена реституція практично є почасти наслідком непослідовності законодавця в захисті фактичного володіння. Негативну роль у цьому відіграє наявність теоретичної та практичної можливості в будь-якої зацікавленої особи вжити заходів, спрямованих на отримання статусу добросовісного набувача та подати позов про застосування наслідків правочину щодо укладеного договору.

У методології права реституція існує як особливий гносеологічний, соціальний та історичний феномени:

✓ Дослідженню питань становлення та розвитку інституту реституції присвячені праці науковців Т.О. Тузова, Я. Шаппа, К. Цвайгарта, Х. Кетса, В. Ансона, Ю.Г. Матвєєва, Е. Дженкса, Р. Саватьє, О.В. Макарова, А.В. Климовича, В.І. Семчика, В.Р. Соломяного та ін.

✓ Вивченню реституції в соціальному аспекті присвячені праці В. Бондаренка, Є. Ятченка. У своїх працях були розглянуті її проблеми і сучасними зарубіжними науковцями Ю. Габермаса, С. Роксана, В. Бортникова.

✓ В історичному аспекті його досліджували такі російські й українські юристи, серед яких: А.А. Ахметзянов, І.П. Бліщенко, М.М. Богуславський, Р.М. Валеев, Г.І. Даниленко, А.Д. Діргін, Г.В. Ігнатенко, А.В. Карпенко, Б.М. Клименко, Ю.М. Колосова, В.М. Лисик, І.І. Лукашук, В.М. Репецький, О.І. Тіунов, Є.Н. Хазов, В.Є. Хазова, О.М. Хлєстова. Серед зарубіжних учених розробкою цієї проблематики займалися, зокрема: Дж. Брюкер, Ф. Буньон, Ч. Вішер, П. Вієррі, Р. Вольфрум, Т. Деш, А. Джіола, К.Т. Еустатіадес, Є. Клема, Дж. Мерріман, Р.Є. Нахлік, П. Дж. Про Кіффі, Р. Про Кіффі, Ж.-Ж. Руссо, Є. Ставракі, А.П. Хеллені, Х. Шпікера, А. Бланкенагеля та ін.

Значна кількість наукових праць зазначених вище науковців додає актуальності цій статті, з урахуванням її практичної складової. Метою цього дослідження є спроба впорядкувати вітчизняне законодавство щодо реституції, здійснити його порівняльний аналіз із аналогами в Німеччині та розглянути можливі варіанти повернення Знаменської церкви м. Кіровограда (Єлисаветграда) на територію України, тобто запропонувати процедуру здійснення реституції на конкретному прикладі.

Слід нагадати, що реституція – поновлення первісного стану, не передбачає “зиску”, та, за загальним правилом, жодного “зайвого” збагачення [1]. Термін “реституція” означає повернення майна, відібраного державою у власників, цим власникам або їхнім спадкоємцям, а не передача в безоплатне користування [2]. Реституція (лат. *restitutio* – відновлення) – відновлення стану майна, який існував на момент вчинення дії, що завдала шкоди, тобто це повернення або відновлення матеріальних цінностей в натурі поновлення порушених майнових прав, приведення їх до стану, що існував на момент учинення дії, якою заподіяно шкоди, тобто повернення або відновлення матеріальних цінностей у натурі – тих же, або подібних, або речей такої ж вартості. Якщо їх неможливо повернути в натурі, то відшкодовується їхня вартість у грошах. У міжнародному праві реституцією є повернення за мирним договором майна, неправомірно вилученого під час війни однією державою з території іншої держави [3]. Власник не може в цілях реституції зажадати визнання недійсності всіх разом або окремо другої, третьої, четвертої і т. п. угод з відчуження його майна, що мали місце після першої недійсної угоди, на виконання яких було передане майно [4].

В Україні, виходячи із загальних засад цивільного законодавства, суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину [5]. Укажемо на те, що законодавець у нашій державі не передбачив у жодному з кодексів терміну “реституція”, хоч в альтернативному проекті Кримінального кодексу України доктора юридичних наук, професора В.М. Смітєнка було запропоновано ввести інститут реституції до кримінального законодавства.

Глумачення реституції доцільно здійснювати зі змісту правочину, який не повинен суперечити положенням також інших, крім актів цивільного законодавства, нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до ст. 1, 8, 9 Конституції України [6]. При цьому потрібно враховувати міжнародні договори (угоди, пакти, конвенції, протоколи, інші форми й найменування), згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, які є частиною національного законодавства України й застосовуються в порядку надання Доручення про правову допомогу у відповідні компетентні органи, тобто Генеральною прокуратурою України, з одного боку, і Федеральним Міністерством Юстиції, а також Міністерствами Юстиції земель Федеративної Республіки Німеччина, з другого [7].

В Німеччині з 1980 року існують певні побоювання з приводу посилення тиску на злочинця й можливого використання механізмів примусу кримінального правосуддя в приватних цілях. У цій державі відбулася дискусія навколо двох понять: реституції та мирової угоди (*Täter-Opfer-Ausgleich*) – угоди між особою, яка вчинила злочинне діяння, та потерпілим. Зміст реституції полягає в тому, що злочинець виплачує певну суму потерпілому або здійснює в його інтересах деякі дії. Реституція спрямована на досягнення результату. Оскільки суддя призначає виплату певної грошової суми, реституція завжди має конкретний характер [8].

Крім того, в Німецькому цивільному укладенні існує відносна заборона на відчуження, яка діє лише на стосунки відчужувача з третьою особою, а не з набувачем речі (наприклад,

недійсним буде розпорядження попереднього спадкоємця земельними ділянками, позиками та подарунками – п. 1 § 2113 Цивільного кодексу Німеччини [9, с. 547]).

Деякі з фахівців указують на сталу процедуру при наданні правової допомоги, у якій органи Договірних Сторін зносяться один з одним через центральні органи юстиції та прокуратури, отже існує можливість співпраці з німецькими колегами не лише каналами Генеральних прокуратур, але і Міністерств Юстиції, як це передбачено у ст. 4 Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Німецькою Демократичною Республікою про правову допомогу в цивільних, сімейних і кримінальних справах 1958 р. [10], який чинний в Україні на підставі ст. 7 ЗУ “Про правонаступництво України” [11].

За статусом міжнародного договору до справи також мають стосунок такі ратифіковані обома державами нормативно-правові акти: Віденська Конвенція про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1978 р. [12]; Гаазька Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954р. [13]; Європейська конвенція про взаємну допомогу в кримінальних справах 1959 р. [14]; Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 р. [15], Угода про ввезення матеріалів освітнього, наукового й культурного характеру 1950 р. [16] та ін.

Розглянемо проблему реституції на прикладі Знаменської церкви м. Кіровоград (Єлисаветград) та окреслимо заходи для її здійснення.

21.05.2011 р. гр. України І.О. Раєва, 1935 р.н. у своєму зверненні до автора просила надати посильну допомогу у розшуку Знаменської церкви для подальшого її повернення в м. Кіровоград. Як пояснила авторові остання в усній та письмовій формі, вона влітку 1942 р. (приблизно на початку серпня) стала свідком того, як німецькі окупанти розбирали об’єкт історичної спадщини міста – будівлю Знаменської церкви на вулиці Биковій. 24. 05. 2011 р. іншому свідку події А.О. Петрову 1936 р. н. автором рекомендованим листом через УДППЗ “УКРПОШТА” був направлений запит та надіслані ксерокопії звернення названої вище громадянки щодо зазначеної нею події. 02.06.2011 р. А.О. Петров не лише підтвердив слова І.О. Раєвої, але і додав інформацію, що цінності й майно церкви перебувають на території Німеччини.

Методом порівняння встановлено архітектурну подібність до Знаменської церкви двох розміщених у Німеччині споруд: Храм святителя Миколая (Russische Orthodoxe Kirche im Ausland K.d.ö.R. Seidenstr. 69, 70174 Stuttgart [17]) та Грецька православна церква (Griechisch Orthodoxe Kirche Dammstr. 1, 73728 Esslingen am Neckar [18]). 01.06.2011 р. ще без урахування свідчення А.О.Петрова, автором було узагальнено отриману інформацію та направлено відповідний запит на адресу посла ФРН в Україні. На жаль, у відповіді 08.08.2011 стосовно Знаменської церкви м. Кіровограда № справи Ки 651.00, крім обіцянки “робити все, що в наших силах”, німецька сторона не поінформувала про вжиті заходи. Отже, теперішнє розміщення церкви не встановлено.

У ході подальшої роботи з історичними джерелами було встановлено, що насправді в м. Єлисаветграді стояла церква “Знаменская деревянная с колокольнею. При ней: Ограда каменная. Кладбище в недалеком разстоянии, окопанное рвом. За сторением во время пожара в 1798 г. дел в елисаветградском духовном правлении сведений о времени постройки нет. По преданиям после церкви бывшей в крепости св. Елисаветы самая древняя. В 1893 году вместо деревянной, ветхой Знаменской церкви, иждивением елисаветградскаго купца Д.И. Купченко построена каменная 3-х престольная церковь с каменной оградой и каменным домом для церковно-приходскаго училища. Вся постройка обошлась до 80000 рублей” [19, с. 288]. Для порівняння витрати на будівництво Преображенської церкви, яка побудована 1813 року та існує й нині, становили 62100 рублів [20].

До аргументації версії про архітектурну подібність установленого храму та церкви в Німеччині додамо, що “В окрестностях крепости св. Елисаветы селились греки, молдоване, сербы, беглые русские и старообрядцы из Польши и Черниговской губернии. Таким образом вблизи крепости образовалось поселение, составляющее теперь часть г. Елисаветграда под названием Быкова или греческаго и Пермских. Греки которые населяли предместье Быково имели своих старшин. Капитан Быков заведывал также отводом мест грекам в предместьи Быково. Так например из ордера коменданта крепости св. Елисаветы от 1-го апреля 1755 г. на

имя капитана Быкова видно, что ему поручено было отвести место греку Дмитрию Юрьеву, желавшему поступить в мещанство крепости св. Елисаветы” [21].

Як убачається з вищевикладеного, не встановлене місце речових (частин споруди) та письмових доказів (документів про транспортування) не дає можливості отримати висновки експертів (провести експертизи матеріалу, речовини та виробів).

Підсумовуючи узагальнений матеріал, можна зробити такі, висновки:

По-перше, держава Україна має визначити суб’єкт який уповноважений здійснювати реституцію. Цей захід додасть логіки в подальше врегулювання відносин з німецькими колегами в цій справі.

По-друге, зносини можна здійснювати каналами центральних органів юстиції та прокуратури, тобто в рамках кримінального провадження підготувати й направити Клопотання про надання правової допомоги можна надсилати через уповноважені органи Генеральної прокуратури України, а при цивільному провадженні – Міністерству юстиції України. Стратегічне планування заходів охоплює одночасне використання обох можливостей.

По-третє, оскільки повернення в Україну Знаменської церкви потребує чимало часу, у Клопотанні необхідно просити німецьких колег у разі ідентифікації (проведенні експертизи матеріалу, речовини та виробів) споруди, її частин та майна допомогти негайно отримати абсолютну заборону на відчуження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Новак Д.В. Неосновательное обогащение в гражданском праве [Электронный ресурс] / Д.В. Но-вак. – М., 2010. – 434 с. – Режим доступа: http://goraknig.org/professii/?kniga=MjQwNjI0OQ_ (16.10.2013) – Назва з екрану.
2. Василюк О.М. Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід. Науковий вісник Академії муніципального управління, серія “Управління” Збірник наукових праць. ВИПУСК 4(10)/2009 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_upravl/2009_4/28.pdf (16.10.2013) – Назва з екрану.
3. Реституція – Вікіпедія [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Реституція> (16.10.2013) – Назва з екрану.
4. Недействительность сделки – Википедия [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: http://ru.wikipedia.org/wiki/Недействительность_сделки (16.10.2013) – Назва з екрану.
5. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання ... |від 06.11.2009 N 9 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09> (16.10.2013) – Назва з екрану.
6. Конституція України | від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (16.10.2013) – Назва з екрану.
7. Спільний протокол українсько-німецьких переговорів провід 24.01.1996 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/276_030 (16.10.2013) – Назва з екрану.
8. Detlev Frehsee. Реституция и мировое соглашение в уголовном праве Германии [Электронный ресурс] / пер. Комаров В.А., Султанов Р.Ш. – М.: КСП МГИМО, 2010. – Режим доступа: <http://ksp.mgimo.ru/translations/tr02.html> (16.10.2013) – Назва з екрану.
9. German Civil Code in the version promulgated on 2 January 2002 // juris GmbH, Saarbrücken, 2009 – 605 p.
10. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та... від 28.11.1958 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/276_400/page2 (16.10.2013) – Назва з екрану.
11. Про правонаступництво України ... | від 12.09.1991 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1543-12> (16.10.2013) – Назва з екрану.
12. Віденська Конвенція про правонаступництво держав щодо... | від 08.04.1983 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_072 (16.10.2013) – Назва з екрану.
13. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного ... | від 14.05.1954 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_157 (16.10.2013) – Назва з екрану.
14. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних ... | від 20.04.1959 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_036 (16.10.2013) – Назва з екрану.
15. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання... | від 14.11.1970 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_186 (16.10.2013) – Назва з екрану.
16. Угода про ввезення матеріалів освітнього, наукового і ... | від 17.06.1950 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_311 (16.10.2013) – Назва з екрану.
17. Gablenberger-Klaus-Blog – Blog Archive – Russisch orthodoxer Gottesdienst am Pfingstmontag in der Grabkapelle 20.05.2013 [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: <http://www.gablenberger-klaus.de/2013/04/22/russisch-orthodoxer-gottesdienst-am-pfingstmontag-in-der-grabkapelle-20-05-2013/> (16.10.2013) – Назва з екрану.
18. Griechisch-Orthodoxe Kirche Esslingen – die größte griechisch orthodoxe Kirche Europas außerhalb Griechenlands – Architektur... [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: <http://www.stuttgart-tourist.de/a-griechisch-orthodoxe-kirche> (16.10.2013) – Назва з екрану.
19. Исторический очерк г. Елисаветграда Составил А. Н. Пашутин / Типография Бр. Шполянских г. Елисаветград, 1897 г. – 292 с.

20. Церкви, состоящая в гор. Елисаветграде. [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: <http://library.kr.ua/elib/pashutin/pash36.html> (16.10.2013) – Назва з екрану.

21. Крепость Св. Елисаветы и основание города. [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: <http://library.kr.ua/elib/pashutin/pash1.html> (16.10.2013) – Назва з екрану.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Культенко Олександр Володимирович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження галузей міжнародного права, юридичної психології та законодавчої діяльності.

УДК (477.65) «1871/1917»

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПРИСУТСТВА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ (ВЕРЕСЕНЬ 1871 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)

Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ (Глухів)

У статті проаналізовано засади функціонування та схарактеризовано особовий склад присутствія Єлисаветградської міської управи у 1871 – 1917 рр.

Ключові слова: функціонування, особовий склад, Єлисаветградська міська управа

В статье проанализированы принципы функционирования и охарактеризован личный состав присутствия Елисаветградской городской управы в 1871 – 1917 гг.

Ключевые слова: функционирование, личный состав, Елисаветградская городская управа

The article analyzes the principles of operation and characterizes the staff of Elisavetgrad City Council office in 1871 – 1917.

Keywords: operation, office staff, Elisavetgrad City Council.

У результаті впровадження положень міської реформи 1870 року в Єлисаветграді формується оновлена система органів самоврядування. Відтоді визначальною інституцією (особливо після 1892 року) стає присутствіє міської управи на чолі з міським головою, якому підпорядковувалися управлінці, обрані думою на два або чотири роки. Саме ці особи значною мірою відповідали за соціально-економічний розвиток, санітарний та медичний стани Єлисаветграда на зламі XIX – XX ст. На жаль, за невеликим винятком, у наявних краєзнавчих розвідках зазвичай сфокусовано увагу на результатах діяльності міських управлінців без створення їхнього соціального, релігійного та освітнього “обличчя” [1]. Ураховуючи вище зазначене, у статті окреслимо соціальні координати елисаветградських управлінців та з’ясуємо принципи організації роботи присутствія міської управи.

Уведення положення 1870 року зумовило формування не тільки установчого органу – міської думи, але й виконавчого – управи. Якщо діяльність гласних (членів думи) визначалася цим нормативним актом, то для ефективного функціонування управи необхідно було розробити додатковий регламентний документ, який визначав би час роботи органу, розподіл повноважень між її членами, необхідну кількість працівників тощо. І вже на 18 листопада 1871 р. думська комісія розробила інструкцію для управи, яка була одночасно планом дій та організаційним документом. У ній указувалася необхідність повідомити губернатора, місцеве поліцейське управління, повітову земську управу про початок роботи новостворених міських інституцій; відмічалася потреба розподілу повноважень між її членами та про створення комісії для розробки міського кошторису. Окрім цього, для складання бюджету до 25 січня 1872 року передбачалося підготувати дані про стан міського господарства. Ця інструкція містила дані й організаційного характеру, які окреслювала тимчасовий графік роботи присутствія управи:

по-перше, управлінці мали перебувати на роботі з 9-ї до 14-ї години;

по-друге, відпустки надавалися строком не більше, ніж на сім днів, за умови дозволу міського голови чи його заступника (ним був один із членів управи);

по-третє, присутствіє повинно було вирішувати всі питання колегіально [2, арк. 14 – 16].

25 грудня 1872 р. міською думою була затверджена нова інструкція, яка детальніше розкривала напрямки колегіальної діяльності управи. У ній зверталася увага на:

1) усі випадки, коли виникає неясність у законі або непорозуміння при виконанні вимог думи чи інших осіб;

2) питання, які затверджуються думою або які вимагають висновків управи;
 3) підготовку інструкцій, розписів (митних прибутків і витрат; з квартирного питання), затвердження планів з питань будівництва;

4) вирішення господарських питань (передача в оренду майна, ремонт споруд тощо).

Другою частиною інструкції окреслювалися принципи діяльності виконавчого органу у фінансовій сфері, а саме:

- 1) видатки казначей міг здійснювати лише на основі рішення управи;
- 2) постанова думи з фінансових питань повинна була затверджуватися думою;
- 3) визначалося місце зберігання коштів – міський банк [3, с. 44 – 45].

Але розроблена інструкція не могла врегулювати всі сторони діяльності виконавчої влади, тому виникали претензії до діяльності членів управи, суперечки між головою міста та управлінцями. Особливо гостро ці непорозуміння виявилися 1876 р. Тоді за результатами січневих виборів Єлисаветградська міська управа оновилася на 75%, і новообрані її члени не змогли відразу виконувати обов'язки, оскільки попередники не передали їм справи. За цих умов дума ухвалює постанову, якою зобов'язує попередніх управлінців передати матеріали в канцелярію міської управи [3, с. 73].

Загальновідомою стала конфліктна ситуація між головою С.К. Турчановим й управлінцем В.Г. Красинським щодо якості вирішення останнім обов'язків з питань охорони здоров'я [4, арк. 49 – 60].

Тому наприкінці 1876 р. була затверджена нова інструкція міського громадського управління, у якій детально висвітлювалися головні напрямки роботи: господарська та будівельна частини, питання оподаткування населення і забезпечення військових тимчасовим житлом, фінансова сфера та звітність, благодійність й охорона здоров'я [5, арк. 30 – 33 зв.].

Згідно з розробленими нормами, один із членів управи обов'язково мав перебувати в приміщенні виконавчого органу з 9-ї до 13-ї години щоденно, окрім святкових і табельних днів. Усі інші повинні були працювати на виїзді. За необхідності управлінці могли збиратися на вечірні засідання. Також закріплювалося право на оплачувані семиденні відпустки; якщо ж була потреба у відлученні на довший час – бралася відпустка за власний рахунок. Їхня кількість інструкцією не обмежувалася [4, арк. 168 – 170]. Наприклад, 1877 р. В.Г. Красинський п'ять разів відлучався від виконання безпосередніх обов'язків. За його відсутності роботу виконував інший управлінець або кандидат у члени управи [6, арк. 2 – 6]. Можливо, саме ці часті відпустки змусили думу 16 грудня 1877 р. прийняти постанову про те, що сумарна кількість днів відпустки не повинна перевищувати місяць [3, с. 41].

Особа могла самовільно залишити посаду, для цього необхідно було написати рапорт або заяву про відмову [7, арк. 212]. Управлінець, який полишав посаду, повинен був передати справи своєму наступнику. Інколи з приводу цього виникало напруження. Так, 1901 р. член управи дворянин А.К. Дунін-Жуховський пішов у відпустку, з якої не повернувся до виконання обов'язків, і дума певний час вимагала від нього прибути й передати справи наступнику – П.І. Кесслеру [8, арк. 165].

До 1892 р. члени міської управи призначалися думою, пізніше це положення збереглося, але управлінці ще повинні були затверджуватися херсонським губернатором. З 1892 р. нами виявлено п'ять випадків незатвердження обранця: 1894 р. – К.К. Краузе [9, арк. 211 – 212], 1912 р. – М.С. Журавського [8, арк. 364] та О.К. Тарковського [8, арк. 220], двічі (в 1902, 1914 рр.) – І.Г. Дубровінського [10, арк. 39 зв.; 3, с. 38].

Інколи така система формування виконавчого органу ускладнювала його роботу. Так, наприклад, у квітні 1911 р. робота управи була паралізована, оскільки С.С. Рутковського обрали товаришем директора Єлисаветградського громадського банку і, відповідно до законодавства, він полишив раніше займану посаду. Інші управлінці – С.Ф. Шев'яков та Г.І. Пихов (обрані в січні 1911 р.) – ще не були затверджені губернатором, що, у свою чергу, поставило під загрозу проведення Георгіївської ярмарки. Тільки у вересні 1911 р. виконавчий орган було остаточно сформовано в повному складі, тобто мало не через рік після проведення виборів у Єлисаветградську міську думу [7, арк. 241].

Виникали ще й складніші ситуації. Відповідно до міського положення 1892 року, кандидати в члени управи окремо не обиралися, а їхній умовний штат формувалася з осіб, які отримали менше голосів за обраних. Проте часто штат кандидатів не формувалася через відсутність

необхідної кількості осіб, які бажали б працювати у виконавчому органі. У цьому разі дума обирала осіб, що опікувалися визначеною сферою до закінчення повноважень вибулого. Наприклад, у лютому 1900 р. замість М.В. Корецького обрано до 1 червня (коли закінчувалися його (М.В. Корецького) повноваження) І.А. Михайлова, а восени 1915 р. спочатку замість мобілізованого М.С. Близнюка було обрано П.В. Кроленка, а в січні 1916 р. – Ю.І. Тобілевича [11, арк. 1, 10; 12, арк. 4; 3, с. 38].

Як уже зазначалося вище, кількість охочих працювати в управі була незначною. Тому деякі особи через невеликий проміжок часу знову обиралися у виконавчий орган. Наприклад, восени 1902 р. член управи С.С. Рутковський став товаришем директора Єлисаветградського міського громадського банку й на його посаду було обрано І.Г. Дубровінського. Кандидатуру останнього не було затверджено губернатором. Через відсутність кандидатів дума повернула С.С. Рутковського, вмотивувавши рішення тим, що його губернатор не встиг затвердити на обрану посаду товариша директора Єлисаветградського міського громадського банку [3, с. 38; 7, арк. 357].

У 1871 – 1877 рр. міська дума ухвалила, що управа складається з 4 осіб. У зв'язку з російсько-турецькою війною, яка зумовила економічну кризу другої половини 1870-х рр., дума 16 грудня 1877 р. постановила, що штат скорочується до 3 осіб. Окрім цього, удвічі зменшувалася і жалування (з 1200 руб. до 600 руб) [3, с. 34 – 35].

Розподіл повноважень між управлінцями здійснював сам виконавчий орган [15, арк. 96]. Початковий розподіл повноважень між членами управи нам не відомий, але з джерел дізнаємося, що в результаті грудневого скорочення 1877 р. обов'язки казначея виконував міський голова С.К. Турчанов. Проте вже весною 1878 р. цими питаннями займається один із трьох членів управи – О.В. Бернов, отримуючи за це доплату. У середині 1880 р. рівень окладу був відновлений до передкризового розміру [3, с. 34 – 35].

1888 р. розпочалися роботи з побудови водогону, і наявний штат управи не справлявся з проблемами, що виникали. Тому думською постановою від 16 червня кількість її членів знову збільшили до 4. Певні труднощі виникли при впровадженні нового міського положення зразка 1892 р., згідно з яким у такому місті, як Єлисаветград, управа мала нараховувати 3 особи. Тільки внаслідок звернення до міністра внутрішніх справ 27 жовтня 1894 р. херсонський губернатор дозволив повернутися до чотириштатної системи [3, с. 37]. Така структура виконавчого органу зберігалася до лютневих подій 1917 р.

Протягом досліджуваного періоду розмір жалування членів міського присутствія – міського голови й членів управи – зазнавав змін. Спочатку, з 1871 по 1877 рр., жалування члена міської управи становило 1200 руб. на рік. У зв'язку з кризою 1877 – 1878 рр. виплати були зменшені вдвічі. Постановою міської думи від 16 травня 1894 р. утримання зростає до 1500 руб., а з січня 1903 р. управлінцям платня нараховується вже в розмірі 1800 руб. за рік [3, арк. 32, 35 – 36, 38]. Порівняймо, наприклад, у Херсоні 1890 р. міський голова отримував 4000 руб., три члени управи – по 1800 руб. За матеріалами звіту Єлисаветградської міської управи за 1905 р. міський голова отримував 4000 руб., його заступник (він же член управи) – 1800 руб., інші три члени управи разом – 5400 руб. Новообраний міський голова М.І. Іванов ініціював 1906 р. збільшення собі та членам управи жалування. Відгоді очільник отримував 6000 руб., його заступник (він же член управи) – 2000 руб. і три члени управи разом – 6000 руб. На 1915 р. міський голова Г.Й. Волохін отримував ті ж 6000 руб., а члени управи С.Ф. Шев'яков, М.С. Макаров, О.І. Добровольський – 2500 руб. [13, арк. 37]. Такі суми можуть здатися завеликими, але при порівнянні з бюджетними витратами інших міст підросійської України вони стануть зрозумілими. Оклад міського голови Харкова у 1893–1905 рр. становив 8000 руб., його заступника – 3500 руб., членів управи – 2000 руб. У 1906 – 1910 рр. було піднято утримання харківським управлінцям, за винятком міського голови: заступнику – до 4600 руб., а членам управи – до 3600 руб. кожному. Упродовж 1914 – 1917 рр. заробітна плата ще більше зростає: міського голови до – 12000 руб., його заступника – до 6000 руб., члена управи – до 4000 руб. Оклад міського голови Києва 1912 р. становив 8000 руб., заступника – 6000 руб., а членів управи – 4000 руб. Високі оклади були визначені в Катеринославській міській управі: міський голова за 1915 р. одержав 10000 руб., його заступник – 5400 руб., члени управи – по 4800 руб. [14, с. 55].

Центральною у системі міської установчої та виконавчої влади була посада міського голови. Незалежно від того, яке діяло положення (1870 чи 1892 рр.), саме міський голова був визначальною силою, котра формувала основні принципи управління (демократичні чи авторитарні), реалізувала програму розвитку населеного пункту та ін.

Єлисаветградом упродовж 1871 – 1917 рр. керували чотири міські голови: С.К. Турчанов (1871 – 1878), О.М. Пашутін (1878 – 1905), М.І. Іванов (1906 – 1911) та Г.Й. Волохін (1911 – 1917).

Першим міським головою за новим положенням 1870 р. було обрано очільника, який діяв, Самуїла Костянтиновича Турчанова (він обіймав посаду з 1866 р.). Як і його попередники, належав до купецького стану [15, с. 32]. На момент повторного обрання 1871 р. йому виповнилося 40 літ [16, арк. 15 зв.]. Про освітній рівень відомості відсутні. Час його головування – це період формування основних правил діяльності органів міського самоврядування (розробка інструкцій 1871, 1872, 1876 рр.). Перехід на нові принципи функціонування міського самоврядування супроводжувався скандалами щодо можливих зловживань членів управи (наприклад, М.П. Журавського), неефективності чинної місцевої фінансової системи. У стосунках з депутатами С.К. Турчанов не допускав авторитарних методів і намагався враховувати їхні позиції [4, арк. 1 – 259]. Упродовж 1871, 1875, 1880 рр. обирався гласним у думу [17, с. I – VIII]. Весною 1878 р. через особисті фінансові проблеми пішов з посади [6, арк. 7], хоча й надалі (до смерті 21 травня 1884 р.) продовжував працювати депутатом міської думи [16, арк. 15 зв.].

12 травня 1878 р. гласні обрали нового голову – тридцятиоднорічного Олександра Миколайовича Пашутіна. Наступник С.К. Турчанова походив із родини купця 1-ї гільдії Миколи Пашутіна, який двічі (в 1850-х та 1860-х роках) обіймав цю посаду, проте з повноваженнями, котрі відповідали катерининському міському положенню 1785 р. [15, с. 31 – 32]. З 1871 по 1902 р. О.М. Пашутін багаторазово переобирався гласним, а з 1878 по 1902 р. абсолютною більшістю голосів обирався міським головою [9, арк. 1–12, 96 – 11 зв.; 17, с. I – VIII]. І це, незважаючи на помітне оновлення думського штату протягом 27 років. Освіту здобув в Одеському комерційному училищі. Невдале подружнє життя стало однією з причин особливої сконцентрованості на громадській, публічній діяльності [18, с. 207 – 208].

У єлисаветградській пресі 1880-х рр. знаходимо позитивну характеристику міського голови: “особа ще молода, освічена, віддана справі й інтересам міста”. У збірнику віршів за 1887 р. “Коварство, смерть и позоры” також віднаходимо схвальну оцінку особистості єлисаветградського мера:

“Пашутин – это голова

Наш городской. Душой высокий

Он всем известен, для добра

Он безкорыстным в мир родился” [19, с. 2].

До позитивних рис О.М. Пашутіна як керівника можна віднести вміння зорганізувати навколо себе осіб різного віросповідання (М.М. Шполянський – іудей, П.І. Кесслер – лютеранин та ін.) в інтересах міста. Про цю рису міського голови у своєму листі єлисаветградський міський рабин В.І. Тьомкін таким чином писав: “[...] як чесний і справедливий суспільний діяч [...]”. У стосунках з депутатами уникав диктаторських методів. У своєму листі від 18 листопада 1899 р. єврейському діячеві Й.А. Штейну О.М. Пашутін писав: “Я й досі не вважаю, що маю право забороняти гласним на засіданнях міської думи порушувати різноманітні факти, які мають зв’язок з суспільними питаннями, залишаючи за останніми (гласними) відповідальність за достовірність [...] фактів” [20, арк. 192]. За його багаторічного керівництва місто Єлисаветград якісно оновилося: було побудовано водопровід, містом почав курсувати електричний трамвай тощо [15, с. 1 – 298].

Наступником О.М. Пашутіна став міський присяжний повірений М.І. Іванов, якого 1902 р. вперше було обрано депутатом. Він мав вплив серед гласних, оскільки 1904 р. обраний у комісію, яка повинна була працювати над удосконаленням міського положення 1892 року.

На момент обрання, у жовтні 1906 р. (з листопада 1905 р. до осені 1906 р. виконував обов’язки міського голови член управи С.С. Рутковський [21, арк. 1 – 187]), М.І. Іванову виповнилося 52 роки. За станом належністю – дворянин. До 1874 р. був кандидатом на військово-судові посади при Одеському військово-окружному суді. Цього ж року переїжджає до

Єлисаветграда й працює присяжним повіреним. Паралельно з 1892 по 1910 рр. викладає військово-кримінальне законодавство в Єлисаветградському кавалерійському училищі [7, арк. 9]. За своїми політичними переконаннями був крайнім правим [22, арк. 2 – 2 зв.]. Його військове минуле вплинуло на стиль керівництва. Якщо попередні два міські голови намагалися прислухатися до позиції депутатів, то М.І. Іванов керував авторитарно, що виявилось в деспотичному поводженні зі службовцями управи (наприклад, міським архітектором), в ігноруванні ролі міської думи як одного із центрів управління. Наприклад, 1908 р. поїхав до Москви домовлятися про реконструкцію електростанції, не повідомивши про це гласних. Така позиція викликала відкрите незадоволення деяких з них (наприклад, П.К. Тобілевича [23, с. 3]).

Недемократичні методи управління, неефективна боротьба з епідемією холери в 1907 – 1910 роках призвели до того, що в місцевій пресі діяльність мера висвітлювалася не з найкращого боку [24, арк. 28; 25, арк. 47; 23, с. 3], хоч загальний курс розвитку міста за його каденції не був змінений і надалі працювали ще пашутінські члени управи (за винятком М.І. Макеєва [26, арк. 1], який пішов з посади 1909 р. за власним бажанням).

У січні 1911 р. міським головою було обрано Г.Й. Волохіна [7, арк. 201]. Сім'я купців Волохіних була заможною і жила з прибутків з орендованих сільськогосподарських земель. Батько, Й.А. Волохін, спадковий почесний громадянин, систематично обирався міським депутатом у 1870 – 1880-х рр. [17, с. I – VIII]. Один із його синів, Г.Й. Волохін, здобув освіту в Єлисаветградському земському реальному училищі, після чого безуспішно намагався вступити в Київський університет [27, с. 87 – 92]. Починаючи з 1898 р., постійно разом з братами Василем, Олександром обирався в міську думу. Окрім цього, О.Й. Волохін 1906 р. був обраний від правих сил (націоналістів) у Державну думу, а в січні 1910 р. – членом Єлисаветградської міської управи [7, арк. 216; 28, с. 377].

За інформацією матеріалів Херсонського губернського жандармського управління, Г.Й. Волохін був прихильником партії кадетів [22, арк. 2 – 2 зв.]. Серед новообраних членів міської думи 1910 р. сильні позиції мав присяжний повірений М.М. Плотніков (також кадет), тому його обирають головою в установчому органі. Проте херсонський губернатор через “неблагонадійність” М.М. Плотнікова вибір не підтримує [7, арк. 2]. Цього разу головою обирають то Г.Й. Волохіна. Вірогідно, якби не розуміння гласними безперспективності вибору М.М. Плотнікова на посаду голови, Г.Й. Волохіна не обрали б наступником М.І. Іванова. На новій посаді останній не встиг себе виявити, оскільки розпочалася Перша світова війна, яка безпосередні господарські питання відсунула на другий план.

Упродовж майже півстолітнього періоду функціонування міської управи (листопад 1871 – лютий 1917 рр.) у ній працювало 29 осіб. З цього кола ідентифіковано стану належність 23. Шестеро осіб були особистими чи спадковими дворянами або особами, що прагнули підтвердити своє дворянське походження (наприклад, С.С. Рутковський). Усі інші – із родин міщан (8) та купців (7 осіб), селян (1 особа). Переважну більшість членів міської управи складали православні, проте були представники й інших конфесій: іудей М.М. Шполянський, лютеранин П.І. Кесслер [9, арк. 135; 29, арк. 57 зв.].

З членів управи дворянського походження дві особи мали домашню освіту (А.К. Дунін-Жуховський та О.І. Добровольський), троє – середню (С.С. Рутковський закінчив Київську 2-гу гімназію, О.В. Бернов – Тверську губернську гімназію, М.С. Близнюк – Київське піхотне юнкерське училище) і дві особи – вищу: С.М. Гангеблов навчався в Ризькому політехнічному інституті й отримав диплом інженера-технолога [29, арк. 57 зв.; 30, арк. 233 – 234; 31, арк. 1 – 14 зв.; 32, арк. 1 – 6; 33, арк. 5 – 8]. Місце навчання лікаря В.Г. Красинського не встановлено. З купців і міщан 7 осіб мали середню та вищу освіту: С.Г. Шев'яков [34, арк. 3 – 13] закінчив Московський університет, відділення природничих наук, М. Іп. Макеєв [35, арк. 1 – 15] – Московський університет, юридичний факультет; М.В. Корецький [30, арк. 407] – Московське імператорське технологічне училище; Г.І. Пихов та М.М. Азмін [9, арк. 223; 36, арк. 1 – 9 зв.] – Єлисаветградське повітове училище. З'ясовано, що чотири особи здобули домашню освіту. Усі інші, очевидно, здобули домашню та середню освіту.

На посади в управу особи вибиралися на два та чотири роки. Деякі з них відмовлялися від займаних посад через зайнятість, хворобу; інші, навпаки, багаторазово переобиралися. Загалом упродовж 1871 – лютого 1917 р. семеро осіб пропрацювали до 1-го року; восьмеро – до 2-х років; п'ятеро – від 3 до 5 років; стільки ж – від 5 до 10 років; троє управлінців – від 10 до

20 років та одна особа (М.С.Макаров [37, арк. 1 – 12] з 14 червня 1896 – до вересня 1917 р.) понад 20 років.

Таким чином, управлінську еліту міста Єлисаветграда впродовж півстолітнього періоду, ураховуючи особливості соціально-економічного розвитку урбанізаційного центру, становили купці, міщани та дворяни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаращенко С. З історії самоврядування Єлисаветграда кінця ХІХ століття / С. Гаращенко // Актуальні проблеми дослідження історії міста. – Кіровоград, 2005. – Ч.1. – С. 52 – 59.; Любарський Р. Єлисавет до і після Пашутіна Роман Любарський // Молодий комунар. – 1990. – 22 вересня.; Марченко О. М. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у 2-й пол. ХІХ – поч. ХХ ст. / О. М. Марченко // Актуальні проблеми дослідження історії міста. – Кіровоград, 2005. – Ч.1. – С. 45 – 51.; Марченко О., Салтанова Н. Особливості розвитку купецтва в Єлисаветграді в ХІХ – початку ХХ ст. (на прикладі сім'ї Воїнових) / Олег Марченко, Надія Салтанова // Наукові записки. Історичні науки. – Кіровоград, 2012. – Вип. 15.; Петраков В., Шляховой К. Завещание Александра Пашутина / Виктор Петраков, Константин Шляховой // Украина Центр. – 2006. – 21 января.
2. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 529.
3. Систематический сборник постановлений Єлисаветградской городской думы за 1871 – 1903 гг. / [сост. Л. К. Брейер]. – Єлисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. – Т.1. – VIII, 773 с.
4. ДАКО. – Ф. 18. – Оп.1. – Спр. 539.
5. Там само. – Спр. 540.
6. Там само. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 370.
7. Там само. – Оп. 10. – Спр. 77.
8. Там само. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 377.
9. Там само. – Спр. 371.
10. Голос Юга. – 1914. – 25 ноября.
11. ДАКО. – Ф. 78. – Оп.1. – Спр. 935.
12. Там само. – Спр. 948.
13. Там само. – Спр. 595.
14. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Головок Олександр Миколайович. – К., 1997. – 280 с.
15. Пашутин А. Н. исторический очерк города Єлисаветграда / А. Н. Пашутин. – Єлисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
16. ДАКО. – Ф.78. – Оп. 5. – Спр. 244.
17. Систематический сборник постановлений Єлисаветградской городской думы за 1871 – 1903 гг. / [сост. Л. К. Брейер]. – Єлисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. – Т.2. – X, 603, VIII с.
18. Тарковская М. Осколки зеркала / Мария Тарковская. – М.: ВАГРИУС, 2006. – 415 с.
19. Коварство, смерть и позоры, Эпизоды из действительной жизни. – Єлисаветград: Типография П.А. Зеленого в Єлисаветграде, 1887. – 16 с.
20. ДАКО. – Ф. 18. – Оп. 4. – Спр. 780.
21. Там само. – Оп. 1. – Спр. 66.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 353. Помічника начальника Херсонського губернського жандармського управління в Єлисаветградському повіті. – Оп.1. – Спр. 4.
23. Голос Юга. – 1908. – 21 февраля.
24. Голос Юга. – 1907. – 28 февраля.
25. Голос Юга. – 1907. – 11 марта.
26. ДАКО. – Ф.78. – Оп. 10 – Спр. 39.
27. Чикаленко С. Спогади (1861–1917) / С.Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 415 с.
28. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв 1907–1912 гг. / [сост. М.М. Боиович]. – Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1913. – LIX, 456 с.
29. ДАКО. – Ф.78. – Оп. 10 – Спр. 78.
30. Там само – Оп. 1. – Спр. 330.
31. Там само. – Спр. 398.
32. Там само. – Спр. 889.
33. Там само. – Спр. 996.
34. Там само. – Спр. 1011.
35. Там само. – Спр. 958.
36. Там само. – Спр. 971.
37. Там само. – Спр. 951.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач Глухівського національного університету ім. О. Довженка.

Наукові інтереси: джерела з історії міського самоврядування ХІХ – ХХ ст.

УДК 373,5 (477) “1970/1980”

НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ЛАБОРАТОРНОЇ БАЗИ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ У КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1970 – 80 РР.

Наталя МИРОНЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається стан науково-технічного забезпечення навчально-лабораторної бази шкіл Кіровоградської області в 1970 – 80 рр., здійснено порівняльний аналіз переходу на кабінетну систему шкіл Кіровоградської області.

Ключові слова: забезпечення навчальною літературою, технічні засоби навчання, кабінетна система, обладнання, матеріальна база.

В статье рассматривается состояние научно-технического обеспечения учебно-лабораторной базы школ Кировоградской области в 1970 – 80 гг., осуществлен сравнительный анализ перехода на кабинетную систему школ Кировоградской области.

Ключевые слова: обеспечение учебной литературой, технические средства учебы, кабинетная система, оборудование, материальная база.

In the article the state of the scientific and technical providing of navchal'no-laboratornoy base of schools of the Kirovohrad area is examined in 1970-80, the comparative analysis of passing is carried out to the office system of schools of the Kirovohrad area.

Keywords: providing, hardwares of studies, office system, equipment, financial base educational literature.

Постановка проблеми та аналіз останніх публікацій. Науково-технічне забезпечення навчально-лабораторної бази вітчизняних загальноосвітніх навчальних закладів привертає увагу сучасних науковців насамперед своєю значимістю для навчального процесу та водночас наявністю системи проблем та перешкод. Проте, проблеми такого напрямку вже існували в історії розвитку системи освіти та знаходили своє розв'язання, тому слід приділити належну увагу вивченню такого історичного періоду для знаходження розв'язків цієї проблеми в сучасний період. Стан матеріально-технічного забезпечення трудового навчання в період 1970 – 80 рр. був об'єктом дослідження таких науковців, як С.Я. Батишева, Н.Г. Ничкало, В.В. Олійник, А.І. Синенко, Н.В. Смоляна та ін. Але питання науково-технічного забезпечення навчально-лабораторної бази середніх навчальних закладів у досліджуваний період ще потребує детального вивчення та аналізу, оскільки саме в 1970 – 80 рр. відбувався перехід на кабінетну систему навчання, що зобов'язувало адміністрацію середніх шкіл до створення кабінетів з усіх дисциплін та оснащення їх навчальною літературою та технічними засобами навчання.

Мета статті – проаналізувати стан науково-технічного забезпечення навчально-лабораторної бази шкіл Кіровоградської області в 1970 – 80 рр.

Виклад основного матеріалу. Розвиток науково-технічного прогресу вимагав освоєння нової техніки, що у свою чергу вимагало певних змін у системі освіти. Зважаючи на це, була прийнята постанова “Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальший розвиток загальноосвітньої школи” 20 червня 1972 року перед органами народної освіти висувалося завдання завершити до 1975 року здійснення середнього всеобучу, переходу на нові навчальні плани й програми. Школа орієнтувалася на створення кабінетної системи навчання, ефективного використання ТЗН, кіно, радіо й телебачення.

Проаналізувавши матеріали звітів директорів середніх шкіл Кіровоградської області за 1970 – 80 рр., у Державному архіві Кіровоградської області було виявлено, що найбільш задовільний стан науково-технічного забезпечення навчально-лабораторної бази спостерігався в школі № 25. У своєму звіті директор цього навчального закладу зазначила, що до кінця навчального року створений фонд підручників у кількості 1939 екземплярів та значно поповнилася навчальна база школи. У ній створено такі класні кабінети: фізики, хімії, біології, географії, російської мови, української мови, англійської мови, математики. Встановлені нові наочні матеріали, прилади та ін. Також у звіті зазначено, що в класі математики розроблено роздатковий матеріал та створена картотека по класах, темах, уроках; рада кабінету стежила за випуском математичної газети. Учителями навчального закладу Е.С. Поздняковою та Р.А. Стяжкіною проводилися заняття математичних гуртків, де використовувались такі технічні засоби, як фільмоскоп та епідіаскоп. Для поліпшення викладання трудового навчання в школі

придбано 3 токарних верстати з дерева з довбальними пристосуваннями, довбальний верстат, електропилу, електрорубанок, 10 комплектів конструкторів, електроточила. Учителями, що викладали цю дисципліну, також було зроблено певний внесок у науково-технічне забезпечення кабінету, а саме Н.Н. Замковим та В.Н. Ладиковим розроблено шаблони для виготовлення табуретів, пристосування для вигинання металу та проволочи. Учні 25-ї школи також узяли безпосередню участь у науково-технічному забезпеченні навчального закладу. Так у процесі проходження навчальних занять у майстерні ними виготовлено близько 2000 карток – завдань з усіх предметів, 30 молотків, 15 стамесок, киянки, держак до лопат, швабри, розроблено стенд “Слюсарні інструменти” та ін. наочні матеріали, інструменти та обладнання. У майстерні функціонувала бібліотека “Юний технік”, що допомагало учням навчального закладу у виготовленні декількох приладів, які поповнили фізичний кабінет і які демонструвалися на обласних виставках (модель для демонстрації сил, що виникають при взаємодії молекул, муфельна піч, модель сіялки). Також у звіті роботи школи за досліджуваний нами період відзначено допомогу так званих “шефів”, які постійно надавали певну матеріальну допомогу. Так, АРЗ перерахував для зміцнення матеріальної бази школи 2800 карбованців та виготовлено стандартне обладнання для спортивного комплексу та обладнано географічні майданчики [3, с. 53, 60, 61].

Слід також відзначити роботу загальноосвітньої школи № 14, де кабінети російської та української мов, математики й ін. поповнились наочністю, роздатковим матеріалом. Уперше проведена певна робота із створенню поурочної картотеки вчителями російської мови й літератури Ф.Б. Брагінською, В.І. Петренко та ін. Також у школі створили методичний кабінет, де зібрано багато навчального матеріалу..., підготовлено методичні збірники з досвіду роботи окремих учителів [1, с. 9].

Звіт про роботу загальноосвітньої школи № 4 також дав змогу зробити висновок про позитивні зміни в науково-технічному забезпеченні навчального закладу. Так, у школі було створено навчальний кабінет з усіх предметів, де є навчальні посібники, література, дидактичний матеріал, технічні засоби навчання. При кабінетній системі учителям можна було використовувати грамзапис, фільм, телепередачу. Так, наприклад, у кабінеті російської мови була зосереджена фонотека із 175 платівок, на уроках історії та суспільства учні постійно слухали грамзаписи з відповідних тем на платівках (з фонохрестоматії) промови і виступи видатних діячів міжнародних комуністичних і робітничих рухів, учасників революції, героїв праці тощо. У школі обладнані майстерні з обробки дерева й металу, кабінет машинопису [4, с. 67, 76].

Поряд із школами, які намагались повністю перейти на кабінетну систему навчання та поліпшити своє науково-технічне забезпечення були школи, у звітах яких відображалось замало інформації про здійснення даної роботи. Так, наприклад, у звіті загальноосвітньої школи № 1 зазначено лише про поповнення фонду шкільної бібліотеки в т. ч. за рахунок профспілкового заводу “Червона зірка” на суму 400 крб. та про наявність у школі 3 кіноапаратів, епідіаскопів, 3 магнітофонів, програвачів та телевізора [5, с. 218].

Не вдалось також повністю перейти на кабінетну систему і загальноосвітній школі № 3, оскільки класи були розташовані в 5 місцях (м’ясокомбінат – 3 класи, авто об’єднання 10661 та автопарк – 3 класи, філіал авто об’єднання 10661 та автопарк – 3 класи, 3 класи в СШ № 23 та 1- на заводі ЖБИ “Кіровоградсільстрах”, що не давало в повній мірі організувати роботу школи за кабінетною системою [5, с. 218]. Але були і певні позитивні зміни у роботі навчального закладу у даному напрямку, а саме у 1974 – 75 навчальному році було обладнано такі кабінети: фізики, хімії, біології, історії та суспільствознавства, російської мови та літератури, математики, української мови та літератури, англійської мови, військовий кабінет. Значний внесок у поповнення науково-технічного забезпечення зробили самі вчителі школи. Так, в кабінеті української мови та літератури (завідуюча Г.Г. Мединська) створено куток письменниці, яка працювала в СШ № 3, обладнано демонстраційний стіл, який дає можливість використовувати технічні засоби. У військовому кабінеті (керівник В.Д. Богомолов) обладнано електрифікований стенд по тактиці, який дає можливість проводити практичні заняття з тактики. Крім цього виготовлено 4 оригінальні прилади-стенди з дозиметрії [2, с. 34, 35].

Перехід на кабінетну систему та поліпшення науково-технічного забезпечення середньої школи № 24 можна спостерігати лише з аналізу методичної розробки на тему “Використання

роздаткового матеріалу, наглядних та технічних засобів кабінету географії на уроках у 8 – 9 класах” за 1973 – 74 навчальний рік вчитель В.Ф. Чернікова, яка дозволила побачити стан науково-технічного забезпечення кабінету географії даної школи. Так, з технічних засобів в кабінеті географії був кіноапарат “Україна”, епідіаскоп та фільмоскоп, карта ССР, світу та зарубіжних країн. Вчителем-предметником також було виготовлено схеми, діаграми та картограми та виготовлено прилади для визначення висоти сонця над горизонтом, для наглядного пояснення залежності нагріву поверхні землі від кута падіння сонячних променів, настольний флюгер. Закуплено комплекти художніх картин з кожної природної зони. Силами учнів даної школи було намальовано таблиці тваринного світу по природним зонам ССР та окремим материкам. У кабінеті вчитель та учні могли використовувати телурій, анероїд, альтиметр. Силами учнів також були зібрані та укомплектовані колекції горних порід та корисних копалин (25 комплектів) [6, с. 2]. Інформацію про науково-технічне забезпечення інших кабінетів школи у звіті не відображено.

Для контролю виконання постанови “Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальший розвиток загальноосвітньої школи” постійно перевірялась навчально-матеріальна база середніх шкіл контролюючими органами Кіровоградської області. Так, за результатами перевірки стану навчально-виховної роботи шкіл № 15, 17, 21, 25 за 1975 рік виявилось, що є ряд недоліків у даному питанні.

Аналіз архівних матеріалів з перевірки школи № 15 показала, що більша половина технічних засобів, які існували в школи були зіпсовані, а технічні засоби, які школа мала в достатній кількості, не використовуються в повній мірі вчителями школи. Навчальні кабінети не відповідали вимогам положення про них, не поширювався досвід по тематичному обліку наочності, її систематизації та використання. Плану виготовлення наочності не було в наявності, а тому не можна було перевірити, як же виготовлялися наочні посібники. Географічний майданчик був у занедбаному стані, тому і не міг був використаний у навчальних цілях. Не було створено роздільних навчальних майстерень по дереву та металу. Вкрай незадовільно в школі було створено бібліотечні фонди стабільних підручників [7, с. 2, 3]. Кабінет фізики також не відповідав вимогам Міністерства освіти про кабінет, а тому потребував великої роботи. Необхідно було відремонтувати технічні засоби і використовувати їх на уроці. Обладнання кабінету хімії фабричне частково (таблиці) та саморобне (штативи, прилади, моделі молекул органічних речовин, таблиці, роздатковий матеріал, колекції сплавів металів, картки-завдання є витяжна шафа). Позитивним було те, що у кабінеті був набір книжок з хімії, фільмотека [8, с. 14, 15]. Так був створений в школі кабінет біології, а матеріали для цього був роздатковий, гербарій, таблиці, мокрі препарати з зоології, анатомії, 13 мікроскопів, фільмотека з фільмоскопом, альбоми, референти, стенди. В історичному кабінеті було зібрано багато роздаткового матеріалу з усіх тем навчальної програми (в розрізі класів). Кабінет був забезпечений повністю творами В.І. Леніна, Постановами партії і уряду [9, с. 18, 19].

У довідці про перевірку навчально-технічного стану школи № 17 зазначено, що школа працювала за кабінетною системою навчання. В класах кабінетів фізики і математики, російської мови і літератури, географії і історії був наявний роздатковий матеріал, таблиці, плакати, альбоми, прилади, але їх було недостатньо для забезпечення шкільних програм. В школі використовувалися такі технічні засоби: 1 кіноапарат, 1 епідіаскоп, 3 електропрогравачі, 5 фільмоскопів, 1 телевізор, 400 діафільмів. Шкільна майстерня була розрахована на 15 робочих місць по металу та 15 – по дереву. Біля школи було обладнано спортивний майданчик, силами вчителів та учнів виготовлено наочні посібники на суму 180 крб, придбано наочність за кошти асигновані по народній освіті 250 крб. [10, с. 35]. У звіті зазначалось також, що у школі була дуже слаба матеріальна база для забезпечення викладання історії. Не було відповідних карт з кожної теми, мало діафільмів, картин, роздаткового матеріалу.

Аналіз звіту про перевірку середньої школи № 21 показав, що за роки п’ятирічки було значно змінено навчально-виховну базу школи, навчальні кабінети поповнено наочністю, роздатковим матеріалом, обладнанням [11, с. 62]. Вчитель географії О.Ф. Берест проводив навчальну роботу з обладнання географічного майданчику та кабінету. Використовував на уроці карти півкуль, барометр, схема побудови барометра, анероїди, флюгер, таблиці, діафільми, фізична карта СРСР, тектонічна карта СРСР, карта корисних копалин. В кабінеті хімії була у наявності витяжна шафа, але не підключена витяжна система. Обладнання кабінету не дозволяв

проводити лабораторні роботи на належному рівні. У препараторський не було денного світла, реактиви зберігалися в шафах без тяги. Але поряд із цим було зазначено, що школа було добре забезпечена технічними засобами (кіноапаратів – 3, магнітофонів – 5, фільмоскопів – 9, епідіаскоп – 1, апарат “Леті” – 1, телевізор – 3 та ін.) [12, с. 73, 74, 75]. Відмічено оформлення кабінету англійської мови картами Великобританії і СРСР, стендами “Москва”, “Ленін”, куточком профорієнтації, висловлюваннями класиків марксизму-ленізму про іноземну мову. З технічних засобів навчання даний кабінет налічував магнітофон “Дніпро” та програвачі “Концертний-3”, грампластинки для 5, 6, 8 кл, діафільми. Також у кабінеті англійської мови були наявні морфологічні таблиці, синтаксичні таблиці, тематичні папки з лексики, невеликий фонд підручників, бібліотека художньої літератури на англійській мові. Серед недоліків даного кабінету було те, що в кабінеті не було фільмоскопа, екрана для користування діафільмом, портретів англійських та американських письменників, магнітофільмів [13, с. 77].

Але на виконанні постанови “Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальший розвиток загальноосвітньої школи” укріплення науково-матеріальної бази середніх шкіл не завершувалось. Після перевірки стану переходу середніх шкіл області на кабінетну систему навчання та науково-технічного забезпечення шкіл Кіровський відділ народної освіти Кіровоградської області включив у п’ятирічний план роботи на 1981 – 85 рр такі пункти, що стосуються укріплення навчально-матеріальної бази шкіл та інших закладів: [14, с. 34]

- Добудувати спортзал, навчальні майстерні, 4 класні кімнати в середній школі № 15 (1984 – 85 р).

- Обладнати в школах району у відповідності з Положенням наступні навчальні кабінети, кімнати, музеї, кімнати: математики, фізики, хімії, біології, історії, російської мови та літератури, української мови та літератури, початкових класів, іноземної мови, робочі кімнати праці I-III класів, кабінет естетики, кабінет малювання та креслення, кабінет обслуговуючої праці, навчальні майстерні... автоклас, теплиці, географічні площадки.

- Залучити кошти “шефств”

- та базових підприємств для укріплення навчально-матеріальної бази, виконання капітальних та поточних ремонтів закладів народної освіти.

- Для забезпечення виконання планів укріплення навчально-матеріальної бази розгорнути в районі соціалістичні змагання на кращу підготовку в новому навчальному році, Створити штаб по керівництву змагань. Результати змагань підводити кожного кварталу та на початку кожного навчального року.

Також постановою ради по народній освіті було визначено такі організаційні заходи відділу народної освіти Кіровського райвиконкому по здійсненню рішення XXVII з’їзду КПСС та XXVII з’їзду Компартії України (квітень 1986 р) [15, с. 12, 13]:

- Створити кабінет обчислювальної техніки в СШ № 10, 14, СПТУ №9, в технікумах: машино будівничому та механізації сільського господарства; кабінет з дисплеями на заводах Радіовиробів, чугуннолитейному, “Гідросила”, “Друкмаш”. В кожній школі до кінця п’ятирічки обладнати кабінет математики, обладнаний калькуляторами (1986 – 90 рр).

- Удосконалювати спільну роботу з базовими підприємствами. Розробити та приступити до виконання програму участі базових підприємств в розширенні та укріпленні матеріальної бази шкіл для створення умов навчання дітей 6-річного віку, організації умов праці школярів, добудови шкіл (1986 – 90 рр).

- Удосконалити роботу кабінету системного навчання. Забезпечити створення в кожній школі необхідної кількості навчальних кабінетів для забезпечення якісного виконання навчальних планів і програм. В кожній школі розробити перспективний план по створенню навчальних кабінетів на п’ятирічку.

- Забезпечити, починаючи з 1986 – 87 н. р. запровадження нових планів і робочих програм по основам наук, праці і профорієнтаційного навчання, здійснення корисної та виробничої праці в I – XI класах, з предметів естетичного циклу, фізкультури та ПВП.

Висновки. Отже, зважаючи на наведений матеріал можна зазначити, що у 1970 – 80 рр питанню науково-технічного забезпечення навчально-лабораторної бази середніх навчальних закладів в Кіровоградській області надавалась належна увага як на рівні навчальних закладів,

так і самої держави. Науково-технічний прогрес спонукав до змін у системі навчання середніх навчальних закладів, що стосувалися як навчальної літератури, так і застосування під час навчальних занять різноманітних ТЗН. У результаті цих змін майже всі школи перейшли на кабінетну систему навчання. Директори більшості середніх навчальних закладів організували забезпечення кабінетів з усіх навчальних предметів навчальною літературою, наочними матеріалами та технічними засобами навчання силами вчителів, учнів та «шефських» підприємств міста та області. Серед недоліків питання науково-технічного забезпечення середніх навчальних закладів у досліджуваній період можна назвати нерівномірність забезпечення шкіл навчальною літературою, наочними матеріалами та технічними засобами навчання, що, в свою чергу, мало своє відображення у якості навчання учнів в різних середніх навчальних закладах Кіровоградської області. Спостерігалось також і недосконале володіння технічними засобами навчання вчителями шкіл, що також відображалось на якості навчального процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф.7603, спр. № 22, арк. 9.
2. ДАКО. – Ф.7603, спр. №22, арк. 34, 35.
3. ДАКО. – Ф.7603, спр. №22, арк. 53, 60, 61.
4. ДАКО. – Ф.7603, спр. №22, арк. 67, 76.
5. ДАКО. – Ф.7603, спр. №22, арк. 218.
6. ДАКО. – Ф.7603, спр. №3, арк. 2.
7. ДАКО. – Ф.7603, спр. №57, арк. 2, 3.
8. ДАКО. – Ф.7603, спр. №57, арк. 14, 15.
9. ДАКО. – Ф.7603, спр. №57, арк. 18, 19.
10. ДАКО. – Ф.7603, спр. №57, арк. 35.
11. ДАКО. – Ф.7603, спр. №57, арк. 62.
12. ДАКО. – Ф.7603, спр. №57, арк. 73 – 75.
13. ДАКО. – Ф.7603, спр. №57, арк. 77.
14. ДАКО. – Ф.7603, спр. №247, арк. 34.
15. ДАКО. – Ф.7603, спр. №326, арк. 12, 13.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мироненко Наталя Василівна – ст. викладач канд. пед.наук., кафедри теорії та методики технологічної підготовки охорони праці та безпеки життєдіяльності.

Наукові інтереси: розвиток науково-лабораторної бази середніх та вищих навчальних закладів в Україні в період 60-х – 80-х років ХХ ст.

УДК 2-253.42(477.43-25):338.48-6:2

ХРАМ ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО – САКРАЛЬНА ПАМ'ЯТКА ТУРИСТИЧНОГО КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Богдана ОПРЯ (Кам'янець-Подільський)

У статті визначено основні віхи історії та значення кафедрального собору Олександра Невського як визначної історичної, архітектурної та релігійної пам'ятки туристичного Кам'янця-Подільського.

Ключові слова: собор, храм, церква, сакральна пам'ятка.

В статье определены основные вехи истории и значение кафедрального собора Александра Невского как выдающейся исторической, архитектурной и религиозной достопримечательности туристического Каменца-Подольского.

Ключевые слова: собор, храм, церковь, сакральный памятник.

The main milestones of the history and meaning of the St. Alexander Nevsky's Cathedral as outstanding historical, architectural and religious tourist attractions Kamenetz-Podolsk are studied in the article.

Keywords: cathedral, church, sacred monument.

Кам'янець-Подільський – одне з найдавніших історичних міст України, котре за кількістю історико-культурних та архітектурних пам'яток може гідно конкурувати з будь-яким туристичним центром Європи. Однією з архітектурних пам'яток міста є кафедральний собор Олександра Невського, котрий, крім свого релігійного призначення, є важливим туристичним об'єктом Кам'янця-Подільського. Історія цього храму увібрала в себе повні драматизму

сторінки історії православ'я на терені України за останні 120 років. У пропонованій статті здійснена спроба розкрити основні віхи історії та значення кафедрального собору Олександра Невського як визначної історичної, архітектурної та релігійної пам'ятки туристичного Кам'янця-Подільського.

Важливе значення храму О. Невського в архітектурному ансамблі міста зумовило посилену увагу до нього боку істориків та краєзнавців. Серед багатьох дослідників, праці котрих дотично стосуються теми роботи, варто відзначити Ю. Сіцінського [1], О. Будзея [2], О. Завальнюка, О. Комарницького [3], А. Задорожнюка [4]. Утім у їхніх працях досліджувалися лише окремі етапи функціонування храму. Тому є необхідність комплексного вивчення історії цієї непересічної архітектурної пам'ятки та оцінки її ролі в сучасному релігійному житті міста.

Розбудова споруд сакрального призначення в Кам'янці-Подільському як і в інших містах була пов'язана з рядом факторів як то збільшення кількості населення, зміна конфесійної ситуації, стихійні лиха тощо.

Територія Старого міста відокремлена від своїх передмість глибоким каньйоном, у долині якого протікає р. Смотрич. До 70-х років XIX ст. за каньйоном, зі східної сторони, передмістя зовсім не було заселене, оскільки з цього боку ускладнювався зв'язок з містом унаслідок відсутності мосту. 1874 р. був побудований Новопланівський міст, у результаті чого частина міських передмість, що лежали за мостом, швидко почала розбудовуватися, з кожним роком збільшувалася кількість кам'янчан, котрі тут проживали. Їх приваблювали на ці території простір, свіже повітря, можливість користуватися джерельною водою [3, с. 171; 5, с. 4].

Швидке заселення Нового плану незабаром викликало серед православних жителів необхідність у задоволенні релігійних потреб. Так виникла ідея побудови храму. Для собору було обрано високий пагорб – найвищу точку Нового плану, де з часом і було зведено храм Олександра Невського.

1875 р. у місті для збору коштів для будівництва храму було засновано Олександро-Невське опікунство. Його головою став Моїсей Доронович. Членами опікунства були священники, архітектори, купці, судді, викладачі семінарії. Вони зобов'язувалися жертвувати та збирати через підписку певну суму грошей, а також клопотати про дозвіл відкрити підписку для збору коштів по всьому Південно-Західному краю [4]. Процес збору коштів був досить тривалим. З одного боку, парафіяни не завжди виявляли готовність та щедрість у цій справі, про що вказували священники в церковних літописах [6, арк. 11]. З другого – необхідно було зібрати досить значну суму, оскільки новий храм мав перевищувати всі раніше збудовані та символізувати велич православ'я в регіоні, де сильними залишалися католицькі впливи.

За початковими розрахунками вартість храму обчислювалася в розмірі 72.208 руб. 47 коп., але насправді будівництво храму, розпис стін, обладнання його богослужбовими предметами коштували близько 100 тис. руб. (29 тис. руб. були виділені Св. Синодом) [7, с. 394].

Добровільні пожертвування дали можливість розпочати спорудження храму. 2 травня 1891 р. в присутності преосвященного Дмитрія, єпископа Подільського й Брацлавського за участю преосвященного Акакія, єпископа Балтського, і великої кількості духовенства, у тому числі майже всіх благочинних Подільської єпархії (оскільки в той час у Кам'янці проходив з'їзд благочинних), представників влади, військ і декількох тисяч людей було закладено перший камінь у будівництво О. Невського храму [1, с. 157; 8, с. 89].

24 листопада 1897 р. новозбудований храм було урочисто освячено. Преосвященний Іринеї освятив головний престол храму. Віруючих зібралось так багато, що допуск до храму здійснювався тільки задалегідь придбаними квитками [9, с. 75]. На цій урочистості були присутні представники влади, духовенства, військ, представники всіх установ та верств населення Поділля. На урочистість прибули: благочинні монастирів єпархії, представники від повітів – у більшості настоятелі повітових соборів та багато священників із навколишніх сіл. На освяченні храму були присутні представники дворянства й депутати від міст та сіл: повітові представники дворянства, голови з'їздів, міські голови й волосні старшини по два від повіту. Війська місцевого гарнізону організували військовий парад. Робітники державних та навчальних закладів отримали вихідний [5, с. 8].

Усі присутні на освяченні храму були вражені його красою. Іконостас виблискував золотом, освітлений світлом від свічок, що горіли перед іконами; золотом та сріблом сяяли нові лампади; особливо виділялися своєю цінністю священні посудини, хрест та Євангеліє, які були

пожертвані в храм імператрицею Олександрою Федорівною. Двох ярусний іконостас, над яким працював московський майстер Ахапкін, чудовий розпис стін храму, гарна візерунчаста підлога, середина якої була вкрита дорогим великим килимом (подарунок місцевої жіночої гімназії), теплота приміщення храму, яке обігрівалося паром – усе це при святковому архієрейському служінні справляло на присутніх незабутнє враження [5, с. 9].

При церкві діяло Олександро-Невське братство. У грудні 1899 р. при братстві відкрилася бібліотека-читальня, яка давала можливість парафіянам збиратися у вільний час та безкоштовно користуватися книгами, журналами, газетами.

Олександро-Невська церква була першим парафіяльним храмом на території Нового плану. Проте величній святині не судилося зберегтися до нашого часу в початковому вигляді. Уже 1935 р. за постановою ЦВК УРСР від 3. 09. 1935 р. храм було закрито, а через рік, 1936 р., під час третьої спроби храм було підірвано [8, с. 97].

Залишки храму розібрали на будівельні матеріали, які пішли на зведення готелю й технікуму. На місці собору планувалося зведення театру, що так і не був побудований. За радянських часів тут установлювалася міська новорічна ялинка, був квітковий магазин і пивна “Чайка”. Майже через 60 років у грудні 1994 р. була створена ініціативна група мирян з відновлення храму О. Невського. Поступово організувалася община. У вересні 1995 р. місцева влада передала земельну ділянку в постійне користування громаді храму, на якій встановили вагончик, обладнаний під тимчасовий храм. З часом на місці квітового магазину було зведено храм на честь свв. мучениць Віри, Надії, Любові та їхньої матері Софії [10, с. 11].

1997 р. на Кам'янець-Подільську кафедру був призначений єпископ Федор. З його приходом розпочалися роботи з відродження храму О. Невського. Будівництво храму потребувало чимало коштів та зусиль. Зводився собор на добровільні пожертвування віруючих. 12 вересня 2011 р. відбулося урочисте освячення храму О. Невського. Освячення кафедрального собору очолив Високопреосвященніший Онуфрій, митрополит Чернівецький та Буковинський. На освячення собору також прибули: митрополит Хмельницький та Староконстантинівський Антоній, митрополит Тернопільський та Кременецький Сергій, архієпископ Львівський та Галицький Августин, намісник Свято-Успенської Почаївської Лаври архієпископ Володимир, єпископ Хотинський Мілетій. На освячення, окрім духовенства, було запрошено світських гостей, серед яких були представники обласної, районної та міської влади, Верховної Ради.

У цей день вхід у собор організувався за запрошеннями, тому що він не міг вмістити більше тисячі осіб. Для тих, хто не потрапив до храму, встановили на вулиці два великих екрани, на яких транслювалася святкова служба. Усі присутні були вражені красою храму.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у храмовій архітектурі Росії був поширений так званий “візантійський стиль”, що є повторенням зодчества давньої Візантії. Багато церков будувалося за прикладом Софіївського собору. У таких храмах куполи мають переважно присадкувату форму й розміщені на широких низьких барабанах, оперезаних віконною аркадою. Центральний купол, зазвичай, більший за інші. Іноді барабани малих куполів виступають з будівлі храму лише наполовину: або у вигляді апсид, або у вигляді барабанів, наполовину втоплених у покрівлю. Малі куполи такої форми у візантійській архітектурі називають конхами. Внутрішній об'єм храму традиційно не поділяється пілонами, утворюючи таким чином цілісний та гармонійний простір [11, с. 51 – 52].

У цьому ж стилі побудовано відроджений собор О. Невського. Належить він до виду так званого хрестово-купольного храму, у якому центром будівлі є купол на парусах. Перекрита таким чином конструкція має вигляд хреста, що вписаний у прямокутний простір церкви та доповнений апсидами. Рівносторонній хрест – наочне втілення символу православного спасіння. Інтер'єр собору має активну доміную у вигляді великого купола та барабана, прорізаного численними вікнами з аркадним завершенням [9, с. 78].

Центральний іконостас собору О. Невського – мармуровий, прикрашений вишуканим різьбленням у грецьких традиціях. Іконостаси по обидва боки орнаментовані дерев'яною золоченою різьбою в стилі давньоруського мистецтва. Центр східної стіни займає композиція “Воскресіння Христове”. З північного і південного боків його оточують сюжети “Жінки-мироносиці біля Гробу Господнього” й “Увірення святого апостола Фоми”. У консі східної абсиди – мозаїчне зображення Богородиці з немовлям на престолі. У центрі вівтарної арки в медальйоні – ікона Богородиці “Знамення”. Стіни декоровані орнаментальним панно. Це лоза з

виноградними гронами, що виростає з посудини з водою і плавно переходить у квітковий орнамент; павичі, що п'ють із джерела і хрест, який квітне. Виноградна лоза – один з найдавніших символів достатку та домашнього тепла. Символ павича – це нетлінність і безсмертя [12, с. 12 – 14].

Стінопис собору присвячений в основному євангельським сюжетам. Вони розміщуються горизонтальними регістрами в рукавах хреста й розвиваються з південно-східної стіни за годинниковою стрілкою. “Різдво” на південній стіні й “Розп'яття” на північній виділені як ключові моменти новозавітної історії.

У медальйонах на стінах зображені святі рівноапостольні Костянтин і Єлена, Володимир й Ольга. Неподалік – святий князь Василій і святий князь Федор Острозький – святі заступники будівничих храму. На східній стіні зображений пророк Давид із сувоєм. Тут же зображення святого князя Олександра Невського, на честь якого названо кафедральний собор. У його руці – хоругва із словами: “Не в силе Бог, а в правде” [12, с. 30 – 32].

Отже, храм на честь св. князя О. Невського після освячення став новим кафедральним собором Кам'янець-Подільської та Городоцької єпархій. Розміщений він у чудовому місці серед зелених насаджень на пагорбі. Храм вражає своєю красою та убранством не тільки жителів міста, але й гостей. Біля нього досить часто можна побачити екскурсійні групи та поодиноких подорожніх. Величний храм, відновлений з руїн, символізує відродження православ'я та християнських цінностей на Подільській землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский / Е. Сецинский. – К.: Тип. С.В. Шульженко, 1895. – 250 с.
2. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / Серія “Історичні місця України” / О. Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
3. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський: історія і сучасність / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2011. – 136 с.
4. Задорожнюк А. Храм Олександра Невського [Електронний ресурс] / А. Задорожнюк. – Режим доступу: <http://www.k-p.net.ua/cercvu/nevskogo.shtml>
5. Гриськова Н. Історія Олександро-Невського собору: закладка, будівництво, освячення та його знищення (1891 – 1936 рр.) / Н. Гриськова // Дзвін. – 2011. – 12 вересня. – С. 4 – 10.
6. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – К-П. – 13258. – Крок д/п 265.
7. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии / под. ред. Е. Сецинского. – Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, 1901. – Вып. IX. – 1064 с.
8. Франкевич Е. Трагическая история со счастливым концом / Е. Франкевич // Православный взгляд. – 2011. – № 4 (15). – С. 88 – 98.
9. Бескровный А. Возрождение / А. Бескровный // Православный взгляд. – 2011. – № 4 (15). – С. 75–82.
10. Московчук Д. З чого усе розпочиналось / Д. Московчук // Дзвін. – 2011. – 12 вересня. – С. 11.
11. Баргенов И. А. Очерки истории архитектурных стилей / И.А. Баргенов, В.Н. Батажкова. – М.: Изобразительное искусство, 1983. – 384 с.
12. Кафедральный собор святого благоверного великого князя Олександра Невського. – Кам'янець-Подільський: Православный взгляд, 2011. – 32 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Опря Богдана Олексіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та економічної теорії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Наукові інтереси: проблеми історії православної церкви та православного духовенства в Україні.

УДК 930,2:398,43

МІФОЛОГІЧНИЙ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ПРО “ГОСПОДАРІВ ВОДИ”

Сергій ПАРСАМОВ (Кіровоград)

Автор публікації характеризує міфологічний персонаж “водяного” у фольклорі східнослов'янських народів.

Ключові слова: водяний, русалка, фольклор, міфологія, билини.

Автор публікації характеризує міфологічний персонаж “водяного” в фольклорі східнослов'янських народів.

Ключевые слова: водяной, русалка, фольклор, мифология, былички.

In the publication the author describes the mythological character "waterman" in the folklore of Eastern peoples.

Keywords: waterman, mermaid, folklore, mythology, epics.

В давню епоху поширення політеїстичних вірувань подібні міфологічним уявленням про богів води, основані на одухотворенні водної стихії, були розповсюджені у всіх народів. Повір'я про водяних безпосередньо відобразилися в численних билинах, записаних в дореволюційній Росії, і безпосередньо – в різних фольклорних жанрах.

Дослідження міфологічних образів господарів природних стихій являється складовою частиною вивчення давніх поглядів слов'ян на природу.

При вивченні образу водяного, фольклорні джерела дозволяють виділити декілька аспектів, характеризуючи традиційні народні уявлення про цей міфологічний персонаж. Одним з них є уявлення про надприродні здібності і могутність "господарів води". Спробу розглянути цей аспект ми застосовуємо на матеріалах східнослов'янського міфологічного фольклору. В такому аспекті образ водяного спеціально не досліджувався. Разом з тим даний образ в останній час звернув увагу фольклористів, наприклад, Е.В. Померанцевої в монографії "Мифологические персонажи в русском фольклоре" (М., 1975) [1]. Заслугою автора являється широке залучення до аналізу нового архівного матеріалу. Значний інтерес представляє розміщений в якості додатків до монографії покажчик сюжетів російських билин і бувальщин про міфологічні персонажі, складений С. Айвазян при участі О. Якимової.

В книзі В.П. Зінов'єва "Жанровые особенности быличек" (Іркутськ, 1974) "билини про водяного", їх генезис і особливості усного існування розглядається переважно на основі фольклорних текстів, записаних у післявоєнні роки в Східному Сибірі.

В порівняльному плані міфологічний фольклор про водяного в трьох східнослов'янських народів в ХХ столітті не був предметом спеціальних досліджень.

У східнослов'янських народів було широко розповсюджене повір'я, що водяний – господар в річках і озерах. "Водяной – царь над водой и над рыбой" [2]. "Водяной – полный хазяин водного царства", стверджує билина, записана в кінці минулого століття в Білорусії [3]. Однак, згідно билинам, могутність водяного обмежена місцем його перебування. "В своей родной стихии водяной непреодолим, а на земле сила его слабеет" [4]. Водяний здатен переміщатися у воді з великою швидкістю. Він "ныряет с неуловимою для глаз быстротою: среди совершенной тишины вдруг где-нибудь закружится, запенится вода, из нее выскочит водяное чудо, и в тот же миг скроется, а в полверсте от этого места снова кружится и пенится вода и снова выставляется голова водяного" [5].

В білоруських билинах частіше всього розповідається про їзду водяного на сомі: "Он любит сома и едва ли не ездит на нем" [6]; "водяной развезжает на своем любимом коне – соме" [7].

Під впливом повір'я про зв'язки сома з "нечистим" – водяним, про сома пішла дурна слава. На це звернув увагу А.Н. Афанасьєв: "Обыкновенно водяник ездит на соме, и в некоторых местностях рыбу эту не советуют употреблять в пищу, потому что это – чортов конь; пойманного сома не следует бранить, чтобы не услышал водяной и не вздумал отомстить за него" [8]. Це ж саме відмічав С.В. Максимов: "Хорошо осведомленные люди привычно не едят... сомовину за то, что на сомах, вместо лошади, ездят под водой эти черти..." [9].

В російських билинах принцип верховенства водяного залишається в силі і в тому випадку, якщо крім нього в підводному світі живуть і інші фантастичні істоти: водяний – це "господар" води в прямому смислі цього слова. В північних билинах, де сімейство водяних багаточисельне, головним виступає старший водяний. Так, в билині, записаній у Олонецькій губернії, до хлопця, який потрапив в підводний світ озера Сандал, вийшов "старший водяник" [10]. В іншій розповіді із збірника П.Н. Рибнікова, коли молодий прийшов до дружини (водяної жінки) в Ільмен-озері, їх "встрел в избе большак – седая голова, седая борода: "долго – говорит, – зятек, ждали мы тебя!" [11]. Мабуть, це був господар озера, поважний батько водяної жінки, якому підкорювалися підводні жителі.

В місцевостях, де були розповсюджені повір'я про русалок, існували розповіді про те, як русалки підкоряються водяному. "Водяному подвластны рыбы, лягушки, а также русалки и утопленницы" [12]. У Воронізьській губернії увійшло в говірку, що "дедушка водяной, начальник над водой". Поговірка ця, як відмічав анонімний автор, "объясняет народное поверье, что все живущие в воде подвластны водяному; власть его распространяется даже на русалок,

которые поэтому не составляют самобытного божества” [13]. В Україні у дореволюційний час побутувало повір’я, що русалки прислужували водяному “весь год держатся в заключении, а в троицкую субботу выпускаются” [14]. В східнослов’янських билинах, записаних в минулому столітті, багато розповідей, що русалки – жінки водяних.

Зображення вигляду і могутності владки підводного світу в казках, надають відносну свободу творчих художніх фантазій, докорінно відрізняється від образу, який малюється в билинах. В казках господару води виявляється під силу будь-яке чарівництво. Наприклад, в казках типу “Золотая рыбка” і “По щучьему велению”. Однак, помічено, що в билинах, як і в казках, нерідко розповідається, як “водяний господар” потрапляє в сітку рибалки і змушений просити, щоб його звільнили. Інколи піймання в сітку водяного пов’язано з його теоморфним образом: рибалці здається, що він зловив рибу. В українській народній розповіді водяний, бажаючи пожартувати над мельником, явився йому в образі великої риби. Мельник здогадався, що діло нежартівливе, але у нього вистачило сміливості взяти рибину, положить в мішок і зав’язать. Риба заговорила: “Я водяная нечистая сила”. І спитала, щоб мельник її відпустив. Між ними відбулася домовленість. Мельник отримав мішок грошей, а риба відпущена була знову в річку [15]. В принципі тут та ж сюжетна схема, що і в казці про золоту рибку. Але билина, навіть якщо вона зближується своїм фантастичним сюжетом із казкою, трактує персонаж водяного за своїм жанровим каноном.

Згідно з билинами, міфологічна розповідь, одна з розповсюджених рис водяних духів – здатність їх до перевтілення. Тут на перший план виступає не зовнішність, а демонічна суть господаря стихії. Образ, в якому надприродна істота являється, не має первинної значущості. Він непостійний та ілюзійний. Як відмічав В. Вундт, демон може і не мати міцного носія і стійкої форми [16]. В міфологічній розповіді дух демона володіє здатністю приймати різні, зазвичай зооморфні образи. У росіян з цим уявленням був пов’язаний термін “нежить”, який В. Даль трактує так: “Нежить” – все, что не живет человеком, что живет без души и без плоти, но в виде человека: домовою, полевой, водяной, легший, русалка, кикимора и пр. ... По выражению крестьян, нежити своего обличья нет, она ходит в личинах” [17]. Як бачимо, водяний прирівнюється в якості перевертня до інших представників “нечистої сили”.

В українських поселеннях Старобільського уїзду Воронізької губернії, а також в Харківській губернії в кінці минулого століття існувало повір’я, що “ведьма часто является в виде собаки, свиньи, лошади, гуся, копыны, двигающейся по улице, или, наконец, женщины с распущенными волосами” [18]. Подібну здатність до перетворень проявляє, згідно розповідям, і водяний. “Он ... может показываться людям в разных видах: взрослым человеком, ребенком, козлом, собакой, селезнем, рыбой...” [19]. Багатообразність водяного проявляється і в северновеликорусских билинах: “...Всяко может покажется: женщиной чешуть голову, собакой – я так собакой видел – рыбой может казаться” [20]. Образ водяного, відмічає С.А. Токарев, зазвичай антропоморфний, може приймати і іншу зовнішність: ввижається дитиною, ягням, свинею, великою рибою і т. п. [21]. В билинах збірника Б.Д. Грінченко водяний являється в образі дитини [22]. В билинах збірника П.В. Іванова розповідається про зустріч селянина з водяним в образі новонародженого, який говорив голосом дорослої людини, а потім кинувся в річку [23]. В іншій українській билині того ж самого збірника розповідається про те, що селяни вночі біля річки пасли волів і почули, що недалеко від них бекає ягня. Побігли його шукати. Знайшли, а тварина холодна, замерзла. Вони розвели вогнище, стали гріти його біля вогню. Ось ягня зігрілося, почало весело дивитися на людей, а люди на нього. Чоловік, тримаючи ягнятко, кури трубку. Ягнятко дивилося тому чоловікові в очі і говорить “дядько, дай и мне покурить”. Після чого виплигнув із його рук; чоловіки за ним, а ягнятко кинулось у річку і зникло [24]. Ця розповідь близько нагадує розповідь хлопчика Іллюші із “Бежиного луга” І.С. Тургенева.

Етнограф І.П. Хрущов записав в районі Ладоги Петербурзької губернії розповідь місцевої селянки про зустріч її батька з водяною жінкою, яка прийняла образ сусідки Міхеєвни. Батько спитав: “Михеевна ты куда?” А она в воду бултых – только и видели...” [25]. Нечистий в образі добре знайомої людини – традиційний мотив билин. Паралельний сюжет (не мариністичний) знаходиться в збірнику Д.М. Балашова (“Встреча с нечистым”): дід Михайло, повертався додому, побачив. Що назустріч їде на двох оленях сусід-старець. На питання, куди він їде, сусід не відповів. Приїхавши додому, Михайло дізнався, що сусід цей нікуди не їздив, грає в карти

[26]. Це маргінальний мотив: він знаходиться на межі з увяленням про психологічний вплив демона на людину або просто з галюцинаціями.

Згідно з деякими билинами, водяні володіють великим багатством. Так, по легендарним увяленням селян Смоленської губернії, “под водой у водяного великолепный дворец” [27]. Зазвичай оповідачі зазначають, що добре збудований із прозорих дорогоцінних каменів або скла. Згідно билини, записаної в Олонецькій губернії у “водяника” – “хрустальные хоромы и пребогатая палата” [28]. “По известиям из черноземных мест Великороссии, – писав С.В. Максимов, – водяные для своих пиров имеют хрустальные палаты” [29].

Водяний, маючий своє стадо корів і періодично виганяючи його пастиись на прибережжя луку, – улюблений сюжет південних російських билин та повір'їв. В Шенкурському уїзді Архангельської губернії водяного увяляли собі “холостым стариком-домохозяином. Всякий водяной имеет у себя лошадей, коров, которых изредка ночью выгоняет для паствы на смежные луга” [30]. По даним П.С. Єфіменко, “водяной черт имеет в реке стадо бурого скота, которое он пасет вблизи” [31].

Врахований нами матеріал дозволяє запевняти, що зміст східнослов'янських міфологічних розповідей про водяного, записаних у другій половині XIX – початку XX ст., носить порівняно пізній характер. Про це говорить сама персоніфікація образу водяного, як правило, антропоморфного. Образ водяного виник в глибокій слов'янській давнині внаслідок одухотворення річок і озер. Поступово цей образ все більше відділяється від своєї первинної субстанції – водної стихії. Із втілення водної стихії водяний в результаті довгої еволюції міфологічного фольклора перетворився в могутнього господаря цієї стихії. Уособлюючи водну стихію, водяний водночас стояв в ряду з представниками “нечистої сили”. Це зумовило наявність такої його здібності, як перевтілення. Перевтілений демон являється людям у воді, або безпосередньо із води.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Померанцева Э.В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. – М.: Наука, 1975.
2. Романов Е.Р. Сказки космогонические и культурные. // Белорусский сборник. – вып. 4. – Витебск, 1891 – С. 7.
3. Ляцкий Е.А. Представления белоруса о нечистой силе. – ЭО, № 4, 1890 – С. 37.
4. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. – Т. 2. – М., 1868. – С. 240.
5. Там же, С. 243.
6. Даль В.О. Поверьях, суевериях и предрассудках русского народа. – Изд. 2-е. СПб.; М., 1880. – С. 52.
7. Никифоровский Н. Нечистики. Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе. – Виленский временник, кн. II. Вильна, 1907. – С. 77.
8. Афанасьев А.Н. Ук. соч., С. 241.
9. Максимов С.В. Нечистая сила. – т. XVIII. – СПб., 1896. – С. 109.
10. Песни, собранные П.Н. Рыбниковым. – т. III. – Изд. 2-е. М., 1910. – С. 194 – 196.
11. Там же, С. 196 – 197.
12. Ушаков Д.Н. Материалы по народным верованиям великоруссов. – № 2 – 3. – ЭО, 1896. – С. 161.
13. А.С. Очерки поверий, обрядов, примет и гаданий в Воронежской губернии. // Воронежский литературный сборник. – вып. I. – Воронеж, 1861. – С. 378; кто скрывается за инициалами “А.С.”, пока установить не удалось.
14. Линева Е.Э. Опыт записи фонографом украинских народных песен. Из музыкально-этнографической поездки в Полтавскую губернию в 1903 году. – т. СХІІІ. – Изв. – ИОЛЕАЭ., Труды этнографического отдела, т. XV. – М., 1906. – С. 223.
15. Иванов П.В. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках (материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда). – т. V, вып. 1. – Сб. ХИФО, Харьков, 1893. – С. 61.
16. Вундт В. Миф и религия. СПб., [б. г.]. – С. 324.
17. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – т. I. – М., 1955. – С. 518.
18. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под. ред. В.В. Иванова. – т. I. – Харьков, 1898. – С. 43.
19. Иванов П.В. Народные рассказы..., С. 60.
20. Богатырев П.Г. Верования великоруссов Шенкурского уезда. – № 3-4. – ЭО. 1916. – С. 54.
21. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX в. – М.; Л., 1957. – С. 85.
22. Гринченко Б.Д. Из уст народов. Малорусские рассказы, сказки и пр. – № 135. – Чернигов, 1900
23. Иванов П.В. Народные рассказы..., С. 62 – 63.
24. Там же, С. 63.
25. Хрущов И.П. Заметки о русских жителях берегов реки Ояти. – Зап. ИРГО по отд. этнографии. – т. II. – СПб., 1869. – С. 67.
26. Балашов Д.М. Сказки Терского берега Белого моря. – № 125. – Л., 1970. – С. 361.

27. Добровольский В.Н. Нечистая сила в народных верованиях (по данным Смоленской губ.). – ЖС, 1908. – С. 67.
 28. Рыбников П.Н. Ук. соч., С. 194 – 196.
 29. Максимов С.В. Ук. соч. С. 109.
 30. Харитонов А. Очерк демонологии крестьян Шенкурского уезда // Отечественные записки. – № 4 отдел VIII. – 1848 – С. 144.
 31. Ефименко П.С. Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии. Часть I. Описание внешнего и внутреннего быта. – т. XXX, вып. 1. – Изв. ИОЛЕАЭ. М., 1877. – С. 165.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Парсамов Сергій Суренович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми культурології.

УДК 94 (4)

РОДИНА ТА ШЛЮБ У КИПЧАКІВ

Ярослав ПИЛИПЧУК (Київ)

Ця студія присвячена родині та шлюбу в кипчаків. Серед кипчаків домінувала мала родина. Велику родину могла собі дозволити аристократи. У кипчаків був звичним патріархат, а голова роду та старі чоловіки мали непохитний авторитет. Укладання шлюбу здійснювалося родами нареченого та нареченої, заручитися наречений та наречена могли ще в дитинстві. Обов'язковим звичаєм була сплата калиму. У кипчаків існували заборони на викрадення наречених, а також на надто вільне поводження у шлюбі. Сімейна мораль у тюрків-кочівників була строгою.

Ключові слова: кипчаки, родина, шлюб, калим, патріархат, рід, заручини, весілля.

Данное исследование посвящено семье и браку среди кипчаков. Среди кипчаков доминировала малая семья. Большую семью могли себе позволить аристократы. У кипчаков был обычен патриархат, а глава рода и старики пользовались сильным авторитетом. Брак заключался между родами жениха и невесты, помолвка же могла состояться еще в детстве. Обязательным при свадьбе была уплата калыма. У кипчаков существовали запреты на умыкание невест, а также на слишком свободные отношения в семье. Семейная мораль у тюрков-кочевников была строгой.

Ключові слова: кыпчаки, семья, брак, калым, партиархат, род, помолвка, свадьба.

This study dedicated to the Family and marriage of Kipchak. Small families dominated among Qipchaqs. Large family to be present only for aristocrats. Patriarchat was usual for Qipchaqs, and head of the family and the elderly used strong authority. Marriage was contracted between the clans bride and groom, but the engagement could take place as early as childhood. Payment of kalim for the bride at the wedding was mandatory. There were prohibitions of Kipchak on bride kidnapping and too free relationship in marriage. Family morality was strict Turkic nomads.

Keywords: Qipchaqs, family, marriage, kalim, patriarchat, clan, engagement, wedding.

Питання родини та шлюбу в кипчаків практично не досліджене. Не існує жодної студії, присвяченої цій проблемі. Джерельною базою проблеми є тільки коротка згадка про шлюбні звичаї кипчаків в Іпатіївському літописі, хроніці Георгія Акрополіта та проповіді Михайла Хоніата [3; 1; 16]. Проте існують дослідження, присвячені питанню шлюбу та родини в більш пізніх кочівників. Це праці М. Кіслякова, Є. Ларіної, О. Наумової. Ці дані стосуються казахів та споріднених з ними народів [5; 8]. По більш раннім кочівникам є фрагменти чудової монографії А. Хазанова про соціальну історію скіфів [17]. Завданням пропонованої роботи – з'ясувати, які форми шлюбу та заборони стосовно родинного життя існували в кипчаків. Також необхідно дослідити умови укладання та розірвання шлюбу.

Звичайною для більшості кипчаків була нуклеарна, тобто маленька чи невелика розширена родина. Розширена родина була в кочівників ще з скіфських часів й існувала в Ранньому Середньовіччі. Вона була замінена малою родиною тільки в X – XII ст. Проте розширені родини існувати в кочівників і надалі. Найбільші родини були в аристократів, оскільки ті мали засоби для утримання та забезпечення великої родини. Про це яскраво свідчать дані про туркменів, каракалпаків, казахів, кочових узбеків, киргизів у Модерну Добу. Проте, велика патріархальна родина існувала в цих кочівників у формі релікта, куди більш поширеною була нуклеарна (мала) родина. Це яскраво демонструє приклад казахів у XIX ст. Мала родина складалася в середньому з 6 – 7 людей. Утім, родина мала нароховувати від 4 до 8 людей. Один із синів залишався при батьках й отримував у спадок їхню майно. У тюркських кочівників був звичним полігамний шлюб. Кочівник мав стільки жінок, скільки він міг забезпечити. У кипчацьких

аристократів було кілька жінок та наложниць. Жінки-невільниці ставали наложницями. Їх позначали терміном абупсу (ті, хто приносить задоволення). Окрім задоволення сексуальних потреб свого господаря, вони виконували важку домашню роботу [17, с. 73 – 76; 6, с. 477 – 480, 482 – 483; 5, с. 15 – 17].

Рід у кипчаків вівся за патрілінейним, тобто з боку батька. Це загалом характерна риса для свразійських кочівників. Матрілінейність існувала в іраномовних кочівників та берберів. У тюркських соціумах рід вівся від чоловічих предків, що підтверджують шеджере кипчацьких ханів, які зафіксовані в Іпатіївському літописі та “Юань-ші”. Там не зафіксовані тільки чоловічі імена. Рід ольберліків вівся від Кунана, а рід Шаруканідів – від Шарукана. Члени роду та родини могли жити в різних юртах, проте батьківська юрта відзначалася розмірами. Члени великої родини їли з одного спільного котла. Велика родина складалася з кількох малих родин, які були пов’язані між собою родством. Це свідчило про згуртованість гурту родичів. Розширена родина могла становити до 30 – 40 осіб. У неї могли входити й збіднілі родичі та навіть раби. Спільною худобою розпоряджався голова роду. Кочівницькі тюркські соціуми були патріархальними й називалися чи кошем, чи аулом. Найбільша велика родина не могла бути більшою за 15 – 20 родин. Родичі мали взаємно допомагати один одному, взаємодопомога була однією з важливих умов для того, щоб вижити в степах. Батько або голова роду вільно розпоряджався майном своїх дітей [17, с. 86 – 88; 3, с. 716; 7; 5, с. 24 – 25, 29 – 32, 44 – 45].

Варто відзначити наявність звичаю левірата в кипчаків. Подібно до тюрків (тюркютам, татарам Улусу Джучі), чжурчженів та монголів у кипчаків був звичай забезпечувати дружину померлого родича. Під соціальний захист вона потрапляла одружившись з братом померлого. Цей звичай засуджувався православними кліриками. Це було зафіксовано в Іпатіївському літописі та хроніці Георгія Акрополіта. Звичай левірата був і в скіфів, ухуанів, сюнну, тугухунів. Наявність звичаю левірата фіксувалась і в достатньо пізніх кочівників (казахів, туркменів, киргизів, каракалпаків, узбеків). Він був поширений у батьківській, братській, родинній формах. Жінка та її майно переходили до родичів помершого, а його вдова допомагала з виплатою калиму. Така форма шлюбу допомагала виховати дітей померлого. Рід померлого продовжувався його родичами. Якщо ж помирала жінка, то чоловік мав право одружитися на її молодшій сестрі (це так званий звичай сорората). У звичаєвому праві не було заборони на шлюб з іноземцями. Так, хан Башкорд одружився з вдовою Володимира Давидовича, котра втекла з Русі до свого кипчацького коханого. Та й імена Ярополк Томзакович та Гліб Тирєєвич свідчать про присутність у степах слов’янських жінок. Більшість з них звичайно були викрадені під час набігів кочівників [3, с. 11, 224, 265, 501; 1, 26 – 28; 17, с. 79 – 82; 14, с. 95; 12, с. 274; 5, с. 90 – 93].

Для кочівників також були характерні кузенні та кросс-кузенні шлюби (шлюб на доньці брата батька, на доньці сестри батька). Незважаючи на близькість родинних стосунків не порушувалась екзогамність шлюбу. Заборонялись ортокузенні шлюби (наприклад, шлюби дітей двох сестер). Найбільш популярними з кросс-кузенних шлюбів був шлюб на доньці брата матері. Установлювалися взаємини між родами. Один з них був родом зятя, а інший – родом тестя. У мусульманських тюрків вони не зустрічалися часто. Кузенні шлюби сприяли великій згуртованості споріднених родів. У кипчаків яскравим прикладом цього був приклад Теркенхатун з роду байаут племені йемек та Інал-хана (Іналджика) з клану ольберлік племені йемек. Теркенхатун, котра була дружиною хорезмшаха Ала ад-Діна Мухаммеда б, Текеша вжила всіх засобів, щоб Інал-хан (син її дядька по матері) не був покараний за страту монгольських послів в Отрарі. У кочівників були заборонені шлюби між батьками та дітьми, між сестрами та братами, між найближчими родичами [5, с. 56 – 60; 10, Розділи 11, 14; 7].

Цікаву картину зафіксував Мовсес Каганкватці. Він указував, що під час поховання кочівників разом з тим відбуваються й шлюбні обряди. Люди скакали на конях та виконували шлюбні обряди. Для кочівників смерть була природним явищем, таким же як і початок нового життя. Якщо взяти до уваги, що такі обряди виконувалися навесні та восени, то вони були частиною щорічної обрядовості. Під час цих днів кочівники перебували поблизу від своїх цвинтарів на половині шляху до зимівників у крайній південній точці та літніх кочів’ї у крайній північній точці [4, Книга 2, Розділ XL; 2, с. 23 – 27].

Михайло Хоніат свідчив, що для того, щоб одружитись на жінці з кипчаків, необхідно було заплатити калим. Родичі нареченого мали надати роду нареченої певне майно. Зазвичай це була

худоба, оскільки грошей у сучасному розумінні кипчаки не мали. Шлюб був свідченням зв'язку не тільки між нареченою та нареченим, але й союзу між двома родами. Стосовно того, коли укладався шлюб, то тут було кілька цікавих аспектів. Про шлюб домовлялися батьки. Схожу картину ми бачимо в житті Темуджина, котрий з дитинства був заручений з Борте-Фуджін. Нареченого та наречену могли заручити тоді коли ще вони були немовлятами. Ця угода передбачала під собою сплату калима. Про весільній подарунок Чингіз-хана повідомляв монгольський анонім. Калим зберігався й серед тюрків-мусульман (казахів, туркменів, киргизів). Безкалимні шлюби були винятком. Зять у деяких випадках мав відпрацювати калим, працюючи в родині нареченої. Шлюб остаточно укладався, коли наречений і наречена були згодні укласти шлюб. Варто зауважити, що подружжя вірність дотримувалась у родинах кочових тюрків. За свідченнями Ібн Фадлана, якщо людина була піймана на подружній зраді, то її страчували (чи чоловік це, чи жінка) [16; 14, с. 95 – 97; 12, с. 272 – 275; 5, с. 66 – 67, 87 – 89; 13, с. 16 – 17, 31].

У тюрків існували різні терміни для спорідненості. Їх було дуже багато. Наприклад, у чувашів їх було до 60. Проте ми зупинимося на тих, які згадувались у літописах. А. Шабашов провів дослідження тюркських термінів родинності, згаданих у літописах. Термін *Bala* позначав дитину. *Мата/Мамау* позначав старшого родича, наприклад, бабусю. *Улап* позначав дитину, хлопчика, юнака, сина, царевича. *Ара/Ора/Оба* позначав батька, дядька (по батькові), мати, старшу родичку (по батькові), старшу сестру, тітку. *Ваба* позначало батька чи діда. *Baganak* позначав свояка, швагра, шурина. *Qatun/Xatun* позначав жінку, дружину, кохану. У “Слові про Полк Ігоревий” цей термін згадувалось у формі слов’янського *хот/хът*. Словом *Qatun/Xatun* називали першу жінку впливового аристократа, і воно було аналогом слов’янського слова пані. *Qima/Qma* позначала молодшу жінку або наложницю, жінки одного чоловіка стосовно одна до одної, дівчина, невільниця. Слово *qima* було запозичено в українську мову з тюркських мов, проте змінило змістове наповнення. Чагою називали полонену жінку, дівчину. Цікавим є те, що тюркська система спорідненості мала аналогію у фінно-угорських мовах. Системи спорідненості в язичницьких фіннів і угорців і тюрків були дуже схожі між собою [19, с. 148 – 156; 18, с. 73 – 92; 21, р. 71 – 79; 12, с. 270 – 271].

Регламентувалися правила для весілля в давніх тюрків. Вони існували в усній формі. Батько нареченого або будь-який інший родич нареченого прямував у юрту нареченої, вимовлял певні фрази й просив віддати дівчину в наречену. Сватів могло бути від чотирьох та п’яти, до півтора десятка. Якщо батько нареченої схвалював шлюб, установлювався розмір калима та умови його передачі. Якщо сторони щодо цього дійшли консенсусу, то молоді люди вважалися зарученими. Під час заручин наречений відвідував наречену, але тільки вдень. Весілля влаштовувалося тільки тоді, коли калим був сплачений повністю. Якщо наречена помирала до того, як вона увійшла у фізичну близькість з нареченим, то калим не повертався. Якщо ж вони таки мали секс, а наречена померла, то родичам нареченого поверталася половина калима. Якщо наречений виплатив весь калим і відмовлявся від нареченої перед весіллям, то калим йому не повертався. Якщо сторона нареченої відмовлялася видати заміж наречену, то вона мала повернути весь калим. Якщо заручений перед весіллям надовго зникав, то його наречена, не повертаючи калима, могла одружитись з іншим. Якщо наречений був одним із старших синів, то батько споруджував для нього будинок (юрту) та виокремлював частину спадку. Під час весілля влаштовувався бенкет – туй. Спочатку бенкетували в домі батька нареченої, потім батько та мати робили промову до своєї доньки. Ками освячували весілля. Після бенкету наречена переїжджала в юрту нареченого. Батьки нареченої давали своїй доньці поради. Наречена, переїхавши до нареченого, ховала своє обличчя під покривалом і знімала його тільки тоді коли родичі нареченого закінчували дарувати дарунки. Наречена приносила в дім нареченого кошанти (придане). Невістка мала слухняно виконувати роботу, яку їй доручав наречений та його родичі [12, с. 272 – 274; 5, с. 45, 67 – 79, 98 – 146].

Якщо народжувалася дитина, то ім’я їй давав батько. Усі діти мали право на спадок. Батько виділяв частину спадку донькам, які вийшли заміж, а також синам, що стали жити окремо при житті батька. Наймолодший син залишався жити з батьками й отримував у спадок ту пастку, яка залишилася. Він успадковував і батьківський дім. Якщо батько помирав до того, як усі його доньки одружилися, то калим сплачувався їхньому молодшому брату. Вдова могла отримати четвертину майна чоловіка. Дім поділявся на чоловічу та жіночу частини, і чоловік, і жінка

жили на своїй частині. Жінка могла розлучитися з чоловіком, якщо він погано до неї ставився. Також причиною для розірвання шлюбу була імпотенція чоловіка. Звичайним правом також передбачалось усиновлення чужої дитини. Усиновлений мав виконувати роботу, яку йому доручали названі батьки, зберігати їм вірність до кінця їхнього життя, його могли строго виховувати. Проте, якщо названі батьки поводитися з ним погано, то прийомний син міг залишити своїх названих батьків. У тюрків було прийнято шанувати людей похилого віку. Недаремно слово аксакал (біла борода, тобто білобородий) означав людину, яка досягла поважного віку й мали великий авторитет у людей. Молодші мали коритися старшим, а жінки підкорялись чоловікам. Не було прийнято заперечувати старшим, і розмовляти із старшими можна було тільки після того, як вони звернулись до молодших [12, с. 275, 278 – 281; 5, с. 44 – 45].

Цікавим аспектом цієї проблеми є питання з викраданням наречених. У “Темній Історії монголів” указувалося, що меркіти напали на кочів’я Темуджина та викрали в нього дружину – Борте-Фуджін. На це майбутній вождь усіх монголів через деякий час відповів походом у союзі з керейтським Ван-ханом та своїм андою Чжамухою. Викрадення жінки могло привести до міжродової та міжплемінної ворожнечі [13, с. 29 – 40]. Меркіти вважали себе в праві викрасти Борте-Фуджін, оскільки батько Темуджина Єсугей-багатур викрав у мерків Оелун, яка стала мамою Темуджина та дружиною Єсугея. При цьому варто зазначити, що викрадення були різними. Якщо чоловік викрадав свою наречену, то він міг відбутися штрафом. Якщо ж чоловік викрадав чужу або вже засватану чужу наречену, то це було образою для всього роду, чия наречену викрали. Роду того, хто викрав жінку, загрожувала баримта. Хоча при бажанні справу можна владнати калимом (певним майном). Цікаво, що викрадення жінок не вважалося чимось екстраординарним у казахів. Таким же могло бути ставлення в кипчаків. Характерним є те, що кипчаки в Угорщині могли викрадати жінок угорців у відповідь на викрадення угорцями кипчацьких жінок. Кипчаки могли викрадати угорських жінок і без приводу. Про те, що скіфи, тобто кипчаки, платили викуп за жінку, писав Михайло Хоніат [13, с. 29 – 31; 16; 9, с. 19; 8, с. 3 – 20].

Окрім заборони викрадення нареченої, існував цілий ряд табу. Крім заборони на шлюби між кривими родичами, заборонялися фамільярне спілкування, показ оголених частин тіла. Нареченим заборонялося бачитися, коли відбувалися сватовство та заручини. При цьому наречену не показували навіть родичам нареченого. Зять же не мав бачитися з родичами нареченої. Для подружжя було заборонено називати одне одного по імені. Жінки не могли називати ім’я чоловіка навіть за його відсутності вдома. Не вживалися навіть терміни чоловік та дружина, а використовувались терміни друг, господар вогнища, батько моїх дітей і т.д. [5, с. 163 – 239].

Таким чином, ми прийшли до наступних висновків: шлюби в кипчаків мали риси, типові для свого цивілізаційного простору та часу. Шлюби укладалися членами родів при взаємній згоді сторін. Вони являли собою ймовірніше альянс двох родів. Шлюб передбачав сплату калиму родичами нареченого за наречену. Передбачалися також випадки розірвання шлюбу, успадкування майна, виконання звичаю левірату. Родини простих кипчаків були нуклеарними (невеликими), а родини аристократів були розширеними та великими. Викрадення жінок було повсякденною практикою, проте було заборонене звичайним правом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Летопись великого логофета Георгия Акрополита / Под ред. бакалавра Троицкого И. – СПб.: С.-Петербургская Духовная Академия, 1863. – LIV, 222 с.
2. Бубенок О.Б. Календарний цикл в погребально-поминальній обрядності древніх тюрків // Східний Світ. №2 – 3. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2013. С. 23 – 27.
3. Ипатьевская летопись/ Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. – М.: Восточная литература, 1962. – Т.2. – XVI, 938, 87, IV с.
4. Каганкватци Мовсес. История страны Алуанк. Пер. с древнеарм. Ш.В. Смбатяна. Ереван: Матенадаран, 1984. Веб-сайт Библиотека Вехи [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/index.html> Назва з екрана
5. Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград: Наука ЛО, 1969. – 240 с.
6. Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.

7. Кычанов Е.И. Сведения в “Юань-ши” о переселениях кыргызов в XIII в. // Известия Академии наук Киргизской ССР. – Фрунзе: АН КиргССР, 1965. – Т. V – Вып.1 – С. 59 – 65 – “Центральноазиатский исторический сервер”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.kyrgyz.ru/?page=76> – Назва з екрана
8. Ларина Е.И., Наумова О.Б. Кража – это вечный наш обычай. Умыкание невесты у российских казахов / Е.И. Ларина, О.Б. Наумова // Этнографическое Обозрение. – №5. – М.: Наука, 2010. – С. 3 – 20.
9. Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении венгерского королевства татарами. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2012. – 304 с.
10. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. критич. текста, пер. с араб. пред., коммент., прим. и указатели З.М. Буниятова – М.: Восточная литература, 1996. “Восточная литература”. [Электронный ресурс]. Режим доступа <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext1.htm> – Назва з екрана
11. Никишенков А. Традиционный этикет тюркоязычных народов Европейской России. Татарский мир [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article=636§ion=0&heading=0> – Назва з екрана.
12. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право / Арсал Садри Максуди. – Казань: Фэн, 2002. – 412 с.
13. Сокровенное сказание монголов. М. Товарищество научных изданий КМК, 2002. – 156 с.
14. Стасевич И.В. Брак и семья у казахов в конце XIX – начале XXI вв. Время и традиция / И.В. Стасевич // Центральная Азия: Традиция в условиях перемен. – №2. – СПб.: МАЭ РАН, 2009. – С. 93 – 111.
15. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А.П.Ковалевского.] Под редакцией И.Ю.Крачковского. – М.-Л.: Изд. Академии наук СССР, 1939. – 228 с. “Библиотека электронных ресурсов Исторического факультета”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/fadlan.htm> – Назва з екрана
16. Хониат Михаил 2009 – Византийцы и их соседи в проповедях Михаила Хониата // Причерноморье в средние века. – Вып. VII. – М.: Изд-во московского ун-та, 2009. Из XIII огласительной беседы Михаила Хониата. Восточная литература. [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Honiat_2/text.phtml?id=7931 – Назва з екрана
17. Хазанов А.М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития кочевников евразийских степей. – М.: Наука, 1975. – 336 с.
18. Шабашов А. Мир родства древних тюрков // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Вип. 11. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во Миколаївського державного університету, 2005. – С. 73 – 92.
19. Шабашов А. Тюркские термины родства в древнерусских письменных памятниках // Алгебра родства: Родство. Система родства. Системы терминов родства. Вып. 13. СПб.: МАЭ РАН, 2012. С. 148 – 158.
20. Anikeeva T.A. Kinship in the Epic Genres of Turkic Folklore (on the example of Kitab-I Dedem Korkut) // Kinship in the Altaic World / Proceedings of the 48th PIAC. Edited by Elena V. Boikova and Rostislav B. Rybakov. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 2006. – P. 19 – 24.
21. Carlson Ch. F. Finno-Ugric and Turkic Paralell Kinship Systems // Kinship in the Altaic World/ Proceedings of the 48th PIAC. Edited by Elena V. Boikova and Rostislav B. Rybakov. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 2006. – P. 71 – 80.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пилипчук Ярослав Валентинович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Відділ Євразійського степу, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.
Наукові інтереси: проблеми етнології та всесвітньої історії.

УДК 392 (477)

КУЛЬТ БЕРЕЗИ В СЕМИЦЬКО-ТРОЇЦЬКИХ ОБРЯДАХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Олена РОМАНОВА (Кіровоград)

Дослідження стосується розгляду головного атрибуту семицько-троїцьких обрядів – березового дерева. У статті висвітлюється питання стосовнозначущості культу берези, її цілющих властивостей та магичної сили. Окремо розглядається питання щодо участі символічного дерева в ряді етапів семицько-троїцьких обрядів.

Ключові слова: демонологія, обрядове дерево, Семик, Трійця.

Исследование касается рассмотрения главного атрибута семицько-троїцьких обрядов – березового дерева. В частности, освещается вопрос о значимости культа березы, ее целебных свойств, магической силы. Отдельно рассматривается вопрос об участии символического дерева в ряде этапов семицько-троїцьких обрядов.

Ключевые слова: демонология, обрядовое дерево, клечання, Семик, Троица.

The research concerns the study of the main attribute of the Semik and Trinity ceremonies of a birch tree. The article highlights the issues of the importance of the cult of a birch tree, its healing properties and magical power. Apart from this there discussed an issue of the part of a symbolic tree in some stages of Semik and Trinity ceremonies.

Keywords: demonology, ceremonial tree, Semik, Trinity.

Серед обрядових свят язичництва, а пізніше й християнства, почесне місце займають Зелені Свята. З ними пов'язано багато обрядів та звичаїв. Зелені святабули головним кордоном між зимою і літом. У народному календарі з прийняттям християнства до цих днів було приурочено святу Трійці. В обрядах Зелених свят вітали першу зелень і початок літніх польових робіт. Цікава й водночас важлива роль під час святкування відводилася березі.

Березу здавна шанували наші предки. У ній вбачали особливу життєву силу. Берізка раніше інших одягала яскраве зелене вбрання, тому й виникло уявлення, що саме це деревце наділено особливою силою росту. У побуті березове деревце приносило багато користі: березові дрова давали більше тепла, сік берези смачний і корисний, з гілок берізки робили віники для лазні.

У підготовці до свята Семика й Трійці березка відігравала допоміжну роль: "Дворы, избы в самые церкви убираются на Семьк и Троицу срубленными молодыми деревьями, цветами и травами" [1, с. 308].

Березі приписували цілющі властивості. Так, О.М. Афанасьєв у своїй праці зазначає: "через это дерево (иногда через оглоблю) обливают больных холодной водой; под порогом новой конюшни зарывают березовое полено, чтобы водились лошади" [1, с. 308].

Березовому дереву боялися завдати навіть найменшої шкоди. Так, коли брали відводок, то вважали боргом близько того дерева покласти монету. Очевидно, так робили, щоб деревце прижилося.

Найголовніші обрядові дії семицько-троїцької неділі пов'язані з вшануванням предків і культом берези, що була символом родючості. Повсюдно троїцька берізка символізувала центр святкового гуляння. Близько обрядового деревця збиралася молодь, співали пісні, танцювали, влаштовували танці та ігри. Нерідко в них брали участь і люди старшого віку. Але в більшості випадків вони спостерігали за молоддю збоку. Про вшанування берізки в русальній обрядовості свідчать наступні рядки:

Близ тебя, березонька,
Красные девушки
В Семик поют.
Под тобой, березонька,
Красны девушки
Венки плетут [7, с. 56].

Жителі с. Яремки, що на Київщині, на русальний тиждень спеціально вирубували берізку в лісі й ставили її під вікном, щоб русалки гойдалися. Робили це для того, що розважити русалок, догодити їм в ігрищах. Березу ставили біля кожної хати, а подекуди – і під кожним вікном. Скільки вікон, стільки й беріз [9, арк. 9]. Інколи замість берези у дворі заковували осику [8].

Цикл Зелених свят складався з декількох обрядів: внесення до села берізки, завивання вінків, кумлення, похоронів зозулі (Костроми або русалки). У кожному з обрядів головна увага зосереджена на символізмі берези.

Внесення берізки в село визначалося цілим комплексом дій. Від початку збиралася велика юрба. Усі разом йшли до лісу в пошуках деревця. Ці дії супроводжувалися співанням обрядових пісень. Зрубане молоде деревце вносили в село. Далі відбувався етап одягання деревця в яскраве жіноче плаття. Таке дерево в народі називалося гостейкою. Отже, троїцька берізка являла собою антропоморфну фігуру. До Троїциного дня гостейку залишали в домі, обраному загальному. У п'ятницю й суботу перед Трійцею навідували деревце, при цьому повторювали семицькі пісні. На день Трійці виносили її до річки й кидали у воду з ворожінням: потоне чи ні [10, с. 165].

Ритуальне знищення троїцького деревця мало магічне значення: берізка, кинута у воду, повинна була забезпечити достатню кількість вологи на все літо. А берізка, залишена в житі, повинна була охороняти поле від граду, заморозків і черв'яків.

Обряд завивання вінків в Україні, Росії та Білорусії супроводжувався загальним гулянням. За більшістю свідчень, в обряді завивання вінків брали участь лише дівчата, причому особлива увага приділялася таємничості цих дій. Мета цього дійства полягала в наступному. Дівчата, що виконували обряд, таким чином переносили від берези й вінків їхню силу й передавали її землі. Тут ми бачимо в основному аграрно-магічне значення обряду, що, за уявленнями жителів, сприяло б родючості. Крім того, обряд завивання вінків мав іншу, любовну лінію. Так, І.М. Снігер'єв указує на те, що вінки дівчата плели русалкам, щоб ті здобули їм женихів:

“...взрослыя дьвушки тайкомъ ходять въ лѣсъ, завивъ и бросивъ вѣнки Русалкамъ, чтобы онѣ добыли имъ суженыхъ и ряженыхъ и тотчасъ уходятъ” [11, с. 275].

У І.М. Снігерьова знаходимо свідчення, що до обряду завивання вѣнків мали стосунок не тільки дівчата, а й хлопці. Так, парубки робили собі стільки вѣнків, скільки мали серцю коханих. “Бывали примѣры, что матери не отдавали своихъ дочерей за тѣхъ жениховъ, у которыхъ семицкіе вѣнки тонуть въ водѣ, думая, что такіе суженые скоро умирають или спиваются съ круга” [11, с. 275]. Усе ж участь хлопців в обрядовості поодинокі, тому дотримуватимемося тієї концепції, що обряд завивання є суто жіночим.

У давнину існувало ряд способів завивання вѣнків: гілки скручували у вигляді вѣнка, плели косички, перев’язували гілля стрічками, нахиляли верхівки до землі й сплітали їх з травою [7, с. 60]. До речі, стрічки, що слугували для сплетіння гілок, мали символічний характер. Ними зв’язували вѣнчальні свічки: “Ленты, которыми перевязывались вѣнки, бабушками сохранялись на всю жизнь, а при бракѣ этими лентами у новобрачныхъ связывали вѣнчальныя свѣчи” [10, с. 165].

Чітко визначеного дня для завивання вѣнків не було. Деякі свідчення про день завивання містяться в Д.Н. Ушакова. Завивання могло здійснюватись як на Трійцю, так і в Духів день, тобто в понеділок [13, с. 201]. А ось відмінності в самій процедурі завивання були. Я.Р. Кошелєв у своєму дослідженні детально описує можливі варіанти. Так, у селі Сельцо в Росії дівчата робили один загальний вѣнок, вшали на нього хрестик. На цій же берізі кожна дівчина “заламувала” гілку й робила для себе ще окремий вѣнок. У селі Липовці Рославльського району дівчата завивали для себе вѣнки на окремих молодих березах [7, с. 61].

Весь процес завивання супроводжувався наспівуванням пісень:

Мы вѣнки завили,

Мы горьлочку попили,

И яичню поѣли [11, с. 276].

У процесі завивання дівчата вдавалися до різних забав та ігор. Забави, описані І.М. Снігерьовим у Білорусії, прямо вказують на зв’язок русалок з цією обрядовістю. Після завивання дівчата обмінювалися між собою обручальними перснями. Далі одна жінка сідала на землю з палкою, до якої прив’язано пучок кропиви, і прикидалася сплячою. Інші дівчата створюють навколо неї коло та співали пісень. Неочікувано спляча здригалась і починала бити дівчат кропивою по руках [11, с. 275].

Очевидно, цей обряд спрямований на те, щоб показати, яким чином русалки здійснюють свої забави. А саме: спершу заманюють молодиць, далі танцювали, співали пісні, а потім незастережливих дівчат лоскотали до смерті.

Звичай “кумитись” був досить поширений під час завивання вѣнків. Подруги тричі цілувалися через вѣнок або через шнурок, що висів на березі хрестика. Коли кумилися, дівчата обмінювалися подарунками, а потім, коли розкумлювалися речі, подаровані поверталися назад.

Як зазначає Я.Р. Кошелєв, завивання вѣнків супроводжувалося загальною трапезою. Головна страва семицького столу – ячня. Цікаво, чому саме ячня займала на обрядовому столі почесне місце?

Очевидно, це пояснюється тим, що в яйці вбачали силу, що дає життя. А зважаючи на аграрно-магічний бік святкування, цей символізм є доречним. Про поїдання ячні вказують джерела: “Почти въ каждомъ дворѣ, въ видѣ куци, обставлялся березками столъ съ яичницей и драченой...” [10, с. 164].

Розвивання вѣнків мало таке ж важливе значення, як і завивання. Здавна говорили, якщо не розвита вѣнок, то бути біді. Тому обряд розвивання мав обов’язків характер.

Обряд розвивання детально описано І.М. Снігерьовим. Так, у неділю Зеленого тижня дівчата йшли в ліс за покинутими вѣнками. При цьому мало значення те, у якому стані русалки залишили вѣнок дівчині. Якщо вѣнок не висох, то господарка його приречена на коротке та блудне життя. Володарка сухого вѣнка мала право на ворожіння. Сухий вѣнок кидали у воду. Якщо він спливе, то щастя додасться, а коли потоне, то зменшиться [11, с. 276].

За іншими твердженнями, якщо вѣнок не зав’яз і не розпався, то це означало, що бажання збудеться, а якщо зав’яз – могло статися нещастя. “Если венки по речке уплывал, не коснувшись берега, – обещано счастье и удача. Если венки кружатся в воде на одном месте,

большого счастья не жди, свадьба расстроится, любовь пройдет мимо; если утонет – это самое страшное: одиночество”.

При розбиранні вінків співали:

На Троицу мы вьнки вили,

На розгары розвили,

Горьлочку попили

И яичню поьли [11, с. 275].

У східнослов'янській міфології береза є священним деревом. Її шанували як жіночий символ під час весняного свята Семика. У міфологічних уявленнях слов'ян, період Трійці й Семика належав до того періоду, коли предки тимчасово залишали потойбічний світ і з'являлися у світі живих. Місцем їхнього перебування на землі була свіжа зелень беріз. Берізка була складовим атрибутом усього семицько-троїцького комплексу обрядових дій. Березові гілки виконували захисну функцію. Так, гілля обрядового дерева, особливо те, що використано в семицьких обрядах, уважалися надійним оберегом. У поминальні дні берізку неодмінно несли на кладовище. Без берези неможливо уявити жоден обряд завивання та розвивання вінків, кумління та ворожіння. Таким чином, можна з упевненістю говорити про важливе й незаперечне значення обрядового березового дерева як головного атрибута семицько-троїцьких свят.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев А.Н. Мифы, поверья и суеверия. Поэтические воззрения славян на природу / Александр Николаевич Афанасьев. – СПб., 2002. Т. 1-3. –Т.2. – 768 с.
2. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Людмила Николаевна Виноградова. – М.: Индрик, 2000. – 432 с.
3. Добровольский В.М. Нечистая сила в народных верованиях (по данным Смоленской губ.) // ЖС. – 1908. – №1. – С.4 – 16.
4. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки / Дмитрий Константинович Зеленин. – М.: “Индрик”, 1995. – 432 с.
5. Зеленин Д.К. К вопросу о русалках // ЖС. – 1911. – Вып. III – IV.
6. Ковтун К.І. Матеріали експедицій до Житомирської обл. (1995) – Ф. 14 – 5. Фольклорно-етнографічні матеріали. Збірники. – Од. зб. 628. – 9 арк.
7. Кошелев Я. Р. Весенне-летние народные праздники на Смоленщине / Я.Р. Кошелев; Смоленский гос. педагогический ун-т. Кафедра литературы и фольклора. – Смоленск: СГПУ, 2001. – 154 с.
8. Ромасевич Н. Матеріали експедицій до Київської обл., с. Шибене Бородянського р-ну та до переселенців із с. Запілля Чорнотинського р-ну (тепер живуть у с. Здвигівка Бородянського р-ну) – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 644. – 21 арк.
9. Ромасевич Н. Матеріали експедицій до Київської обл., с. Яремки Баришівського р-ну., та від переселенців з с. Бички Поліського р-ну (тепер живуть в с. Недра Баришівського р-ну). (1994р.). – Ф. 14-5. – Од. зб. 647. – 21 арк.
10. Русский Сѣмик. Очерк // ЭО. – 1900. – №2. – С163 – 166.
11. Снегирѳ И.М. Русальная неделя // Вестник Европы. – 1827. – №2. – С. 272 – 278.
12. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – нач. XX вв / Сергей Александрович Токарев. – Л.: Издательство АН СССР, 1957. – 164.
13. Ушаков Д.И. Материалы по народным верованиям великороссов // ЭО. – 1896 – №2 – 3. – С. 146 – 205.
14. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО, Юго-западный отдел. – СПб., 1872. Т. 3. – 486 с.
15. Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. – СПб., 1887. Т. 1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романова Олена Миколаївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: міфологічні персонажі лісової стихії в східнослов'янському фольклорі.

УДК 94(477,65) “...19”

ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Олег СИНЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається початок профспілкового руху на Єлисаветградщині та форми боротьби найманих працівників за свої соціально-економічні права.

Ключові слова: профспілковий рух, профспілкові об'єднання, наймані працівники.

В статье рассматривается начало профсоюзного движения на Елисаветградщине и формы борьбы наемных рабочих за свои социально-экономические права.

Ключевые слова: профсоюзное движение, профсоюзные объединения, наемные рабочие.

In the article considering the beginning of the trade union movement in Elisavetgrad and fight forms of workers for their social-economic rights.

Keywords: trade-union movement, trade-union, hired labourer.

Радянська історіографія, з огляду на претензії більшовиків на провідну роль у захисті прав найманих працівників з перших же років приходу до влади, долучилася до досліджень історії робітничого питання. Слід визнати істотний внесок радянських істориків у вивчення соціально-економічного становища робітничого класу. Не маючи можливості повномірного доступу до архівних матеріалів і вільно висловити (опублікувати) окремі свої думки та висновки щодо робітничої політики та профспілкового руху, які не відповідали державним засадам КПРС та державній ідеології СРСР не розкривали справжній стан справ [1]. У сучасній українській історіографії з'являються монографії О.П. Рєнта [22] й Б.І. Андрусишина [2], у якій автор першої детально відтворює історію робітничого класу під час національної-визвольної боротьби українського народу в період після Лютневої демократичної революції до краху Української Народної Республіки, автор другої всебічно висвітлив аспекти ролі робітничого класу в період 1917 – 1921 рр. і соціальної політики різних державних утворень, що виникали на теренах України за цей проміжок часу.

Автор статті ставить за мету простежити процес зародження українських профспілок на початку ХХ століття на Елисаветградщині та основні форми боротьби найманих працівників за свої соціально-економічні інтереси під проводом професійних організацій.

Масове зубожіння трудящих та надзвичайно високий ступінь їхньої експлуатації за неспівмірно низької оплати праці, погані санітарно-гігієнічні побутові умови, байдужість власників фабрик та заводів до питань охорони й безпеки праці, свавілля адміністрації та підприємців змусили найманих працівників боротися за свої соціальні права в останні десятиліття ХІХ – початку ХХ століття стало однією з головних передумов масового профспілкового будівництва. Профспілки почали виникати й діяти не завдяки більшовикам чи народникам, як про це твердила радянська історіографія, а ймовірніше супротив, як альтернатива безкомпромісній конфронтації й непримиренності.

Наймани працівники за маніфестом від 17 жовтня 1905 р. могли створювати професійні спілки. Тимчасові правила про товариства та спілки від 4 березня 1906 р. передбачали організацію профспілок без дозволу властей [18, с. 43]. Але цей загальний принцип мав низку обмежень: статут товариства треба було подавати на затвердження; заборонялися товариства, діяльність яких могла призвести до “порушення громадського спокою і безпеки”; не дозволялося об'єднання кількох товариств в одну спілку. За порушення встановлених правил передбачалася кримінальна відповідальність. Незважаючи на ці обмеження, наймані працівники продовжували об'єднуватися у профспілкові організації. Так 10 серпня 1906 р. проведено збори представників заводів Елисаветграда (Ельворті, Бургардта, Шкловського, Яскульського, Кесслера) для вироблення статуту профспілки [17].

На Елисаветградщині процес утворення масових професійних організацій найманих працівників не відрізнявся від загальних тенденцій, що були притаманні цьому процесу в усій Російській імперії і проходив в основному у двох напрямках: відновлення старих і створення загальної мережі нових профспілок, але формувалися вони переважно за цеховим принципом, тобто об'єднували представників іноді дуже вузької професії. У тих місцях, де збереглися професійні об'єднання, що існували до революції, спілки організовувалися за виробничим принципом.

У березня 1908 р. відновила свою роботу профспілка елисаветградських прикажчиків, спілка нараховувала 1500 тис. осіб [4], аналогічна спілка працювала і в Бобринці [5]. Діяла спілка робітників машинобудівельних підприємств Елисаветграда, що налічувала 402 особи [6]. Спілка металістів у жовтні 1908 р. об'єднувала 527 працівників [7]. Професійні організації згуртували чисельно невелике й цілком одноманітне щодо умов праці коло робітників. Повна одноманітність умов праці робила ідею солідарності економічних інтересів доступною навіть необізнаним елементам робітничого руху.

Профспілки не стояли осторонь проблем безробітних, надаючи їм матеріальну допомогу. Так, у жовтні 1908 р. в профспілці друкарів нараховувалося більше 15 безробітних, які отримували допомогу від організації [8].

На активні дії профспілок у захисті прав найманих працівників уряд реагував традиційними репресіями. У 1906 – 1909 рр. було засуджено до тюремного ув'язнення, заслано на каторгу й до арештантських рот 21 організатора страйків і збройних виступів у Єлисаветграді, Знам'янці, Долинській, Олександрії, Помічній, Користівці тощо. Більшість із них загинула в царських катівнях, а сотні робітників, які брали участь у виступах, піддавалися репресіям. Протягом 1908 – 1910 рр. стратили 85 осіб [12, с. 32].

Треба зауважити, що на той час існувала реальна велика потреба в досвідчених робітниках профруху, знавцях його теоретичних засад. Представники різних спілок скаржилися на відсутність статуту й невміння його скласти й на те, що не знають, до яких груп виробництва треба долучити працівників із цехів тощо. Кількість членів у професійних спілках була надто різноманітна, хитаючись від кількох одиниць до двох, а то й більше сотень. Слабкість професійних спілок посилював ще й цеховий принцип їхньої побудови.

З 1910 р. промисловість краю почала виходити з економічної кризи. Так, якщо на кінець 1909 р. в Єлисаветградському повіті річний обсяг продукції промислових підприємств становив 8,9 млн. крб., то через два роки він досяг 28 млн. крб., в Олександрійському – 8,9 млн. крб., на підприємствах Єлисаветградського та Олександрійського повітів 1912 р. працювала 21 тисяча найманих працівників [23, с. 54].

З піднесенням промисловості пожвавився і профспілковий рух. Щоб “підтягнути” робітництво до розуміння необхідності колективних дій, профспілка вела інтенсивну просвітницьку діяльність: запрошували юристів для проведення консультацій з цивільних проблем, проводили цикл лекцій про профспілковий рух, було організовано бібліотеку [9]. З листопада 1909 р. до середини 1914 р. в Єлисаветграді видавалась легальна профспілкова газета “Труд”. За мету було поставлено розробку питань профспілкового, культурного, кооперативного рухів та висвітлення питань робітничого законодавства [10].

Неможливо не помітити, наскільки розпорозувалися сили робітничого класу в організації профспілок за цеховою ознакою. Ілюстрацією може слугувати звичайний перелік назв професійних спілок, які існували на Єлисаветградщині – це самостійні професійні спілки пекарів, залізничників, млинових робітників, шевців, деревообробників, робітників друкованої справи, службовців кредитних організацій, робітники машинобудівельних заводів і майстерень м. Єлисаветграда, фельдшерів і фельдшериць, шевців і працівників шкіряних майстерень [20, с. 32]. Така тенденція мала свої негативні ознаки, оскільки професійні спілки набували примітивної форми роздрібнених цехових організацій, що заважало їм бути об'єднаними в одне ціле, мати єдину мету й дієві засоби для її досягнення. Проте рух утворення спілок зростав аж до кінця 1917 р.

Початок другого десятиріччя ХХ століття ознаменувався позитивними змінами в економіці. Однак, на становищі трудящих це практично не відбилося, навпаки, прагнучи подолати кризові явища, підприємці посилювали експлуатацію робітників. Наймані працівники відповіли на це страйковою боротьбою. Уже 1911 р. в Україні зафіксовано 54 страйки, у яких узяли участь понад 15 тис. осіб [13, с. 395]. У квітні 1912 р. відбулося 152 страйки (32 тис. учасників), загалом того ж року проведено 349 страйків (у тому числі 239 політичних і змішаних), у яких взяли участь 132 тис. найманих працівників. Унаслідок цих виступів капітал втратив понад 746 тис. робочих людино-днів [14, с. 399]. Так, серед 8 тис., страйкуючих найманих робітників Херсонської губернії 1914 року [16, с. 198] були працівники заводів Єлисаветграда – це, наприклад, чотириденний страйк робітників заводів Ельворті [24] та Бургарда [11]. 1913 р. в Україні відбулося 249 страйків, у тому числі 148 економічних та 9 змішаних, у яких узяли участь близько 77 тис. найманих працівників. Перша половина 1914 р. позначена ще більшим піднесенням страйкового руху, який охопив 95 тис. найманих працівників. З 90 економічних страйків робітники виграли 37(41%) [15, с. 416].

Перед початком війни в 13 містах України налічувалося 34 легальні профспілки (приблизно 5 тис., членів) і 18 нелегальних. Профспілки України становили 29,4% всіх об'єднань Російської імперії та 6,6% їхніх членів [21, с. 55]. У роки війни самодержавство повернулося до найбільш жорстоких форм правління, ураховуючи репресії проти профспілок. Заарештовуючи та

рекрутуючи членів спілки до армії, уряд перешкоджав процесу об'єднання робітників, сподіваючись знищити будь-які спроби відстояти економічні й соціальні інтереси робітництва. У результаті цього за період війни на території краю не було відкрито жодної профспілки [3, с. 12].

Концепцію розвитку професійного руху було сформульовано в Петрограді 21 – 28 червня 1917 р. на III Всеросійській конференції профспілок. По-перше, професійні об'єднання повинні залишатися організаціями, що насамперед захищали економічні інтереси своїх членів. По-друге, основною формою боротьби профспілок залишався страйк, який мав спиратися на страйковий фонд та організованість найманих працівників, причому розв'язання суперечок з підприємцями й адміністрацією рекомендувалося домагатися в примирних камерах і третейських судах. По-третє, профспілки повинні створюватися за виробничим принципом та на засадах виробничого централізму. Об'єднання спілок мало здійснюватися у двох напрямках: вертикальному чи галузевому з єдиним центром і горизонтальному чи територіальному, за принципом федеративного влаштування. Єдиний централізований страйковий фонд повинен був гарантувати успіх на випадок страйкової компанії [19, с. 78].

На Єлисаветградщині профспілки створювалися й функціонували як органи соціально-економічного захисту найманих працівників. У період 1906 – 1907 рр. професійні спілки краю перебували на ранній стадії свого розвитку й багато в чому нагадували перші каси й товариства допомоги кінця XIX століття. З початку XX століття профспілкове будівництво спрямовувалося на відновлення колишніх, легалізацію незареєстрованих й офіційне оформлення нових професійних об'єднань. При цьому профспілки виявляли послідовність і гнучкість, оскільки державна бюрократія все ще протидіяла розгортанню профспілкового руху. Царизм ішов на певні поступки лише під тиском організованих виступів найманих працівників. І хоча вони були досить обмеженими, та все ж свідчили про зрослий потенціал об'єднаних у робітничих організаціях найманих працівників.

Після Лютневої революції профспілки ще не були масовими організаціями, якими вони стануть улітку – восени 1917 р. Переважна їхня частина будувалася на вузькоцехових засадах, об'єднувала незначну кількість трудящих і не могла розв'язати всіх завдань щодо їхнього соціального захисту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шатан Е.О. Из истории профессионального движения на Украине в 1918–1919 г. – Харьков: Редакционно-издательский отдел ВЦСПС, 1921. – 27 с. Балабанів М. Нарис з історії робітничого руху на Україні / пер. з ориг. О.Матійченко. – Харків: Український робітник, 1928. – 188 с. Бессонов В.; Школа В; Ляховский В “Скоропадчина” в Одессе: (Железнодорожная забастовка в Одессе) // Борьба и строительство на юго-западной железной дороге за 10 лет (1917 – 1927). – К., 1927. – с. 231 – 236. Новополін Г., Бронштейн И “Очерки развития профессионального движения на Днепропетровщине”. – Днепропетровск: Днепропетровский ОСПС, 1927. – 66 с. Суровый А.Ф. Руководство партийных организаций Украины деятельностью профсоюзов в период гражданской войны (1918 – 1920 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1970. – 20 с. Склярєнко Є.М. Нариси історії профспілкового руху на Україні (1917–1920 рр.). – К.: Наукова думка, 1974. – 191 с. Історія Української РСР у 8 томах, 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 6. – 590 с. з іл. і карт. Зозуля І.А. та Суровий А.Ф. Партиєне керівництво профспілковим рухом на Україні у період громадянської війни. – К.: Вища школа, Видавництво при КДУ, 1979. – 127 с. Гриценко А.П. Робітничі фортеці соціалістичної революції: Фабзавкоми України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, березень 1917 – січень 1918 рр. – К.: Наукова думка 1965. – 198 с. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917 – січень 1918 рр.). – К.: Наукова думка, 1975. – 239 с.
2. Андрусішин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги: Нариси історії українських урядів доби революції та визвольних змагань. 1917 – 1920 рр. – К., 1995. – 191 с.
3. Богульський А.А. 100 років на захисті прав інтересів трудящих. Федерація профспілок Кіровоградської області. – Кіровоград, 2005. – 184 с.
4. Газета “Голос юга” (Єлисаветград), 29 березня 1908 р.
5. Газета “Голос юга” (Єлисаветград), 22 червня 1908 р.
6. Газета “Голос юга” (Єлисаветград), 13 березня 1908 р.
7. Газета “Голос юга” (Єлисаветград), 22 жовтня 1908 р.
8. Газета “Голос юга” (Єлисаветград), 8 жовтня 1908 р.
9. Газета “Голос юга” (Єлисаветград), 22 січня 1908 р.
10. Газета “Голос юга” (Єлисаветград), 15 листопада 1908 р.
11. Газета “Голос юга” (Єлисаветград), 4 липня 1914 р.
12. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К., 1972.
13. Історія робітничого класу Української РСР. – Т.1. – 520 с.

14. Історія робітничого класу Української РСР. – Т.1. – 520 с.
15. Історія робітничого класу Української РСР. – Т.1. – 520 с.
16. Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910 – 1914 гг. – К., 1966. – 212 с.
17. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст.. – К., 1978. – 200 с.
18. Нариси історії професійних спілок України. – К.: Федерація профспілок України, 2002. – 730 с.
19. Нариси історії професійних спілок України. – К.: Федерація профспілок України, 2002. – 730 с.
20. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – 297 с.
21. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – 297 с.
22. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни (1917 – 1920 рр.). – К., 1996. – 265 с.
23. Статистико-экономический обзор по Елисаветградскому уезду Херсонской губернии за 1909 год. – Елисаветград, 1910. – 195 с.
24. Центральний державний історичний архів України. – Ф.575. – Спр. 189. – Арк. 464, 466.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синенко Олег Леонідович – викладач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: соціально-економічні проблеми визвольних змагань у 1917 – 20-ті рр.

УДК 728.18(477+478):39(477):643

КЛАКА В БУДІВНИЦТВІ УКРАЇНЦІВ МОЛДОВИ: КУЛЬТУРНО-ГЕНЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

Ярослав ТАРАС (Львів)

На основі польового матеріалу, зібраного в 2005 – 2007 рр., розглядається колективна допомога при спорудженні хати, з'ясується походження терміна "клака", висвітлюється вибір дня, кількість людей, запрошених на взаємодопомогу і як їх скликали, організація роботи при виготовленні "лампака", технологія мастіння стін, поду, функції жінок і чоловіків, як готувалася гостина, простежено місце й значення колективної допомоги в українській громаді Молдови.

Ключові слова: українці Молдови, клака, толока, колективна взаємодопомога, лампач, заміс, мастити стіни.

На основе полевого материала, собранного в 2005 – 2007 гг., рассматривается коллективная взаимопомощь при строительстве дома, выясняется происхождение термина "клака", освещается выбор дня, количество людей, приглашенных на взаимопомощь, организация работы при изготовлении "лампака", технология мазания стен, потолка, функции женщин и мужчин, как готовилась угощение, прослежено место и значение коллективной взаимопомощи в украинском обществе Молдовы.

Ключевые слова: украинцы Молдовы, клака, толока, коллективная взаимопомощь, лампач, замес, мазать стены.

The study of collective aid in a house construction is based on the author's field research conducted in Moldova in 2005–07. It explains how the day of construction is chosen, how many people are called for help and how they are invited. The author describes the arrangement of work for producing the „lampach” and specific functions ascribed to men and women. The technology of smearing walls and ceilings and the preparation for a common treatment are explored as well. The origins of the term 'klaka' are discussed. This article analyses the meaning and the significance of the collective aid in a Ukrainian community in Moldova.

Keywords: Ukrainians of Moldova, clack, toloka, Ошибка! Ошибка связи., lampach, puddle, wall-daubing.

Постановка проблеми. Наукове висвітлення питань, пов'язаних традиційними формами громадського та виробничого побуту етносів, завжди було одним з пріоритетних завдань для з'ясування їхньої культурно-побутової самобутності. Особливого значення при цьому народознавці надавали дослідженню таких звичаїв, як клака (толока). Клака (взаємодопомога) полягає у скликанні гурту односельців для виконання термінових трудовітких робіт. Трудова взаємодопомога ґрунтується на добровільних засадах відробітку.

Хоча питання, пов'язані з клакою, висвітлені в значній кількості наукових розвідок українських та зарубіжних народознавців, вичерпної праці про трудову сусідську допомогу в побуті українців немає. Крім того, цю тему етнологи досліджували не проблемно, а описово, розглядаючи переважно трудовий аспект. З огляду на висловлене, вважаємо, що дослідження клаки як звичаю трудової сусідської взаємодопомоги сприятиме глибшому осмисленню історії народної культури українців, їхньої етнічної самобутності.

Дослідження виконувались у межах державних науково-дослідних тем Інституту народознавства НАН України за напрямками відділу етнології сучасності: “Сучасні етнокультурні процеси в Україні: проблеми і перспективи” (№ 0103 U 004787), “Традиційна і професійна культура українців: проблеми і перспективи” (№ 0104 U 004028).

Метою дослідження є комплексно висвітлити клаку як звичай трудової сусідської взаємодопомоги в будівництві українців півночі Молдови, з’ясувати специфіку побутування клаки; простежити етимологію і семантику терміна “клака”; розкрити генезу звичаїв трудової сусідської взаємодопомоги.

Предмет дослідження – специфіка побутування клаки в громадському побуті українців північної частини Молдови.

Трудомісткі будівельні роботи на спорудженні хати, що забирали багато часу, породили форму колективної допомоги, яка в українців Молдови дістала назву “клака”. В Україні праця гуртом для швидкого виконання великого обсягу роботи, на яку кличуть сусідів, родичів, товаришів, має назву “толока” [1 (3, с. 594)]. Термін “клака”, який українці перейняли від молдаван, побутує майже у всіх українських селах Північної Молдови. Походження його пов’язують з румунським “сіаса” (панщина, примусова робота), який походить від сербського “тлака” (панщина, примусова робота) або болгарського “тлака” – безплатна колективна допомога в роботі сусідам, родичам [1 (3, с. 594)].

У Молдові клаку організовують переважно для виготовлення цегли-сирцю – лампачу* та закидання вальків на стіни й перекриття. Як свідчить багато респондентів зі сіл Яблони та Малиновське, клаки проводили переважно впродовж дев’яти четвергів після великодніх свят: “Люди старалися зробити клаку в один із четвергів після Пасхи” [2]. За твердженням Василя Гоменюка, “клаку робили у хороші дні – четверги після Пасхи, клака є клака, це четверг” [3]. В існуванні такого правила ми пересвідчилися в селі Помпа. Ці дні виділила Церква, яка не дозволяла від Великодня до Зелених свят у четвер працювати на полі, але дозволяла проводити клаки, що були пов’язані з виконанням трудомістких будівельних робіт. Таких четвергів було дев’ять. Один четвер – від граду, другий – від пожежі, третій – від засухи, четвертий – від вітру**. Робота в один із четвергів на полі могла обернутися шкодою для селянина. Четвер в українців Молдови, отже, був днем найбільшої будівельної активності. Вибір оберегового четверга залежав від бажання і намірів забудовника.

Існування такої традиції виводиться з дня Перуна, він уважався чоловічим днем, а тому сприятливим для будівельних робіт – теж переважно чоловічого заняття. Жінкам не радили цього дня починати роботу. Це також пов’язано з давньою традицією, згідно з якою четвер – звичайний робочий день після пісної середи.

У с. Помпа вважали, що клаку можна робити на третій день після Зелених свят – на Палія та Фоки [4]. Пояснити, чому саме цього дня, респонденти не змогли. На нашу думку, клаку робили на Палія (9 серпня) тому, що св. Пантелеймон (св. Палій) уважався оборонцем від вогню, грому [5, с. 235]. Якщо почати клаку цього дня, не буде бурі, бо св. Палій не дасть Ариднику-Триюді вихопитися з пекла та здійняти бурю [6, с. 6]. Це також могло бути пов’язано з пошануванням цього святого. Почав цього дня будівництво – св. Пантелеймон увесь час буде оберігати споруду від вогню. Це було важливо, бо хати крили переважно соломомою та очеретом. Традиція вибору одного з четвергів після Великодня для клаки побутувала на цих територіях аж до приєднання Молдови до Радянського Союзу.

Іншого припису щодо вибору дня для клаки додержували в с. Баронча. За свідченням Василя Крамаренка, “всьо время робили клаку в суботу, в п’ятниці місили глину. У нас в четверги не робили, тому що ми руські, а не молдавани” [7]. У с. Цамбала “Четверг всі віддыхали, особливо 9 четвергів після Паски. Клаки робили в суботу” [8].

У радянські часи в Молдові клаку почали робити в неділю. Зміна дня була пов’язана з неможливістю зібрати людей у четвер або в інші робочі дні, бо вони працювали в колгоспі, радгоспі. Перенесення клаки на неділю також було пов’язане з активною атеїстичною роботою влади.

Для організації клаки в один день важливо знати, чи буде сонячна погода, чи не дощитиме. Люди вірили, що саме на Палія погода буде гарна.

На клаку для виготовлення лампачу в селі Дану збирали до 100 осіб [9]. Зі слів Федора Серебряна, старожила із с. Стурзовка, “На клаку сходилась вся родина, приходила також більш

віддалена родина, сусіди, особливо ті, хто ще збирався будуватися. Мій вуйко Парфеній на клаці мав 200 клаканів” [10].

У селі Яблona на клаку приходило 50 – 60 осіб. [2]. За свідченням Надії Присакар, “Велика клака – це 90 душ, перед нею глину місили 4 – 5 пар коней” [11]. В українців Молдови “Давня (близька. – Я. Т.) родина помагала з початку до кінця будівництва. Навіть з другої родини (двоюрідні. – Я. Т.) ратували один одного” [11].

Людей, які беруть участь у безплатній колективній роботі, українці Молдови називають клаканами [12, с. 566]. Кількість клаканів залежала від розміру майбутньої хати, виду роботи, наявності малої чи великої родини та участі господаря в клаках односельців. Як твердить Марія Чумак, кількість клаканів залежала від “заробітку на власну клаку”, тобто від участі того, хто організовує клаку, у клаках односельців [13]. Господарі, які мали намір будуватися, “йшли на займи” – “позичали” тим, хто будувався, день, який вони в майбутньому мали відробити у них. За Федором Лук’янчуком, “Клака – це робота без грошей, але з віддачею” [14].

Для будівельних робіт також організовували малі клаки – з невеликою кількістю людей. У селі Проскур’яни для закидання поду (перекриття. – Я. Т.) кликали лише родичів. На малу клаку приходило 15 – 20 чол. Олена Буліга згадувала: як було багато братів, то на клаку сусідів не кликали, також не кликали на клаку, коли мастили стіни [15]. У Марії Бучинської перший раз на клаці було 5 – 6 жінок, вони ногами місили глину, а сама вона впродовж двох років робила й складала лампачі. Мурував хату її господар, який найняв для допомоги трьох чоловіків [16]. Такий підхід до будівництва хати пов’язаний з тим, що господарі мають де жити або “не заробили” клаканів, не хочуть витратитися на велике частування після клаки.

Ознакою того, що господарі будуть скликати клаку, у с. Проскур’яни була “установка мартаків і платв на сохи довкола всієї хати”. У цьому селі кажуть: “Як поставлять мартакі і платву, через кожну третю хату збирають людей на клаку” [17].

У с. Малиновському господар ходив по селу і просив: “Прийди на клаку, завтра буду мастити дім” [18]. У с. Баронча кликали людей на клаку так: “Хлопці, завтра до мене на клаку” [7], у с. Марамонівка: “Ви зможете прийти да мене на клаку”, “Гай приходьте до нас на клаку”, “Гай приходьте до глини” [19].

Селяни ходили одне до одного, “щоб заробити на свою клаку, якщо я не піду, то до мене ніхто не прийде” [20]. Бувало так, що деякі ходили на всі клаки, які були в селі. За спогадами Михайла Крамаренка, “в мене на клаці було стільки народу, що я не міг посчитать, повна оградка, не знав, що з ними робити” [7].

Клаки в українських селах були не тільки колективною допомогою, а й святом праці та відпочинку, у них брало участь часом усе село. Були й такі “хозяева, які на клаку не кликали”. За Надією Присакар, “батько не запрошував, бо знав, що люди прийдуть самі, бо він у багатьох на клаці заробив клаканів для будівництва власної хати” [11]. У с. Кайтанівка було заведено кликати на клаку навіть рідних батьків. За свідченням Григорія Маслія, він ходив по селу й просив на клаку, приходив до своїх батьків і казав: “Тату і мамо, ходіть до мене на клаку” [21].

У с. Николаївка просили на клаку так: “Поможіть нам сделать лампач, щоб ми були друзями навек” [22].

Кількість клаканів залежала також від часу заснування села. У старих селах на клаку приходило більше людей, у нових – менше. Клак не було в перших поселенців на нових землях. Це можна пояснити тим, що вони не мали на новому місці родини, мусили будуватися самотужки. Як згадував Сергій Грабовський, перші українці в с. Стара Теура “клали собі колиби, робили 2 – 3 роки у пана, заробляли гроші на будівельний матеріал і поступенно будували собі хату” [23]. Якщо українські переселенці були недалеко від сіл, з яких переїхали, то на клаку кликали родичів, котрі приїздили фірами, щоб допомогти в будівництві хати. У клаці батьків Лідії Пелехатої в с. Цамбули брали участь родичі, які прийшли із с. Негур’яни Унгенського району, щоб допомогти своїм рідним і близьким [24].

Господар, до якого прийшли люди допомагати, люб’язно казав: “Прийшли до мене клакани, це мої поприходили клакани” [7].

У с. Проскур’яни клаку організовували біля ріки: “Розкопували глейкову землю, готували заміс, спиняли річку і направляли воду на заміс, місили кінями та волами. Спочатку розбивали землю, соломю кидали під час місіння. Землею, вимішаною із соломю, наповнювали форми,

відформований лампач тягнули на рівне місце, де перекладали, щоб добре висох, як висохне – складали у штабелі. Зі штабелів возили на місце, де буде будуватися хата” [25].

У с. Дану клаку організовували “на ставиську, возили з горба глину, яку із соломою місили. Бувало так, що клаку біля води могли робити 5 – 6 господарів одноразово. Чоловіки робили заміс, жінки кидали його у форми, сформований лампач чоловіки тягнули на майданчик сушити. Форма була дерев’яною, на два лампачі. Коли лампач висихав, його складали в кучі, возили по домах” [9].

У селі Марамонівка, коли використовували форму на два лампачі із дном, то відтягували її на місце сушіння конем або її тягнув чоловік [26]. У с. Дану в четвер могло бути кілька клак. Організація в один день кількох клак пояснюється тим, що в цьому селі вже на початку ХХ ст. жило близько трьох тисяч осіб. У с. Малиновське під час клаки виготовляли півтори тисячі лампачів: “Сушили лампач шляхом його перевертання на інший бік, коли він висох, його складали “в піраміди, возили на місце, де буде будуватися нова хата” [18]. Виготовляли лампач і безпосередньо на ділянці будівництва нової хати. У цьому випадку брали землю для замісу з ділянки новобудови. За свідченням Михайла Крамаренка, “лампач робили у мене в городі” [7]. На лампач також могли привозити на місце будівництва хати глину. Зі слів Надії Присакар, у с. Баронча на клаку привозили землю з глинища [11]. У с. Цамбала на місце будівництва глину привозили “з краю села, а воду з озера” [8]. У с. Марамонівка “традиційно глину місили коло хати, сюди возили глину та воду” [19].

Вибір місця проведення клаки залежав від наявності води, глини, рівної ділянки для сушіння лампачу: “Як була близько вода, то клаку робили біля нової хати, а як далеко, то на низах, де вода. Воду було легше возити, ніж глину” [18]. Тривалість клаки залежала від кількості клаканів та роботи, яку належало виконати: “На клаці люди могли працювати до 8 – 12 годин” [7]. У с. Кайтанівка лампач виготовляли біля хат, до яких “кіньми навозили землі 30 – 40 підвод” [21]. У радянську добу, коли почали виготовляти лампач у колгоспах, глину привозили з кар’єрів. Виготовлення лампачу індивідуальними забудовниками із завезеної глини пов’язане з колгоспами.

В українських селах на півночі Молдови лампач виготовляли в червні – серпні, коли була максимальна плюсова температура та мала кількість опадів. Вибір цих місяців також ґрунтувався на тому, що в цей період була найбільша інсоляція, що сприяло швидкому висиханню цегли-сирцю.

У с. Проскуряни під час клаки за день виготовляли кілька тисяч лампачів. Кількість виготовленого лампача залежала від величини хати, господарських споруд та кількості клаканів. У с. Баронча за день могли виготовити 1 – 2,5 тисячі лампачів [27]. Клака відбувалася в один день, рідко – у два. Робити клаку впродовж двох днів було непросто з огляду на видатки, тому старалися добре підготуватися до неї й провести в один день [28]. Під час клаки намагалися максимально використати людей та виконати найбільш трудомісткі роботи. Напередодні господар місив глину кіньми або волами. Деякі господарі місили глину рано, перед клакою, щоб, поки зйдуться люди, заміс був готовий. Але традиційно чинили так: “Сьогодні заміс, завтра утром до роботи” [7].

У с. Малиновському, щоб будівельний матеріал був якісний, “глину місили за 1 – 2 дні перед клакою і ще один раз – рано перед самою клакою” [18].

Глину розкидали по колу шаром до 50 см, поливали водою, місили й кидали солону. Зі слів Михайла Крамаренка, на заміс для клаки “йшло 2 – 3 фури соломи” [7]. Глиняний розчин доводили до належної консистенції. Його готовність перевіряли лопатою. Якщо глина легко сповзала з неї, не прилипала, то розчин готовий для виготовлення лампача або вальків.

Розчин із глини, який готували багаторазовим місінням, призначався для стін. Місили глину кіньми. Невеликий заміс ногами місили жінки. Його застосовували для обмащування стін “балигою” (“гінняком”). У радянський період, коли не було коней, волів, люди були змушені місити ногами. Це робив гурт жінок, який місив та співав пісень.

У с. Кайтанівка “в п’ятницю глину перемішували, розкидували з перегнившою соломою, яку поливали водою з ведр, у суботу ще раз кіньми перемішували” [21]. У с. Ніколаєвка великий заміс називався “граса”. Як свідчать старожили, це слово вони перейняли від німців, які жили в сусідньому селі Воля-Норокулуй. Можна припустити, що термін “grasa” прийшов із

Галичини разом із переселенцями. Запозичений він з польської мови, пов'язаний з “grasować” – крок, грасувати – витоптувати копитами землю [1 (1, с. 586)].

“Деякі господарі могли організувати клаку так, що в один день мастили стіни і під. Стіни мастили із середини і зверху” (із зовні.— Я. Т.) [9]. Кидання на стіни одночасно зсередини хати та ззовні не давало якісного зчеплення глини з дерев'яним каркасом. Технологічно це було недоцільно через те, що вальки кидають на стіну з розмаху, щоб глина мала добре зчеплення з пруттям або щаблями. Доцільно було мастити спершу в інтер'єрі, а коли висохне – ззовні. Бувало так, що після клаки (мащення в інтер'єрі стін та поду) “хазяїн, накрив дах, мастить далі хату сам. Вимастить одну кімнату, пізніше береться за другу, сіни” [9]. Обмащування стін, стель своїми силами розтягувалося в часі. Зрозуміло, що кожен господар, який організовував клаку, хотів виконати якомога більший обсяг роботи: “Коли було багато людей на клаці, мастили стіни зразу знадвору і зсередини” [21]. Прагнення виконати максимум трудомістких робіт часом переважало технологічну доцільність.

Технологічно, за Порфиром Дудуном, було “перше вкидати під, тоді бачать, як стіни мастити. Їх мастять, коли вони дадуть осадку” [29]. Цей технологічний порядок нам підтвердив Федір Лук'янчук: “Мастити починали з поду, потім стіни зовні, потім всередині” [19]. Доцільним уважалося, “коли умазили під, стіну в інтер'єрі, можна було приступати до мазання стелі, стіни зовні, коли глина затугавила” [19].

Як у виготовленні лампачу, так і під час обмащування стін були чітко поділені функції жінок і чоловіків: “Жінки мастять, чоловіки підносять” [29].

Традиційно “ліпили вперед (спершу. – Я. Т.) із середини – закидали пруття. Мужики носили глину гралями. Жінки брали глину з кучки, з розмахом її кидали” [21]. Щоб полегшити подання глини, на під “біля стіни хати ставили підводу, на яку чоловіки кидають глину фуркою (вилами), інші з підводи кидають її жінкам на під”. В інших селах “ставили біля стін кізлики, на які чоловіки носили вальки” [18].

Технологія обмащування поду, за Михайлом Крамаренком, мала такий вигляд: “Кладуть на козлики дві дошки, на які кидають глину, з козликів вилами на верх, де баби мастять. Чоловіки поду не мастять, у них своя робота. Жінки здебільшого мастять гарно” [7].

У с. Баронча “клали дві широкі дошки і з дощок мастили” [7].

На клаці технологічний процес виготовлення лампача, мащення стін був чітко спланований щодо участі в ньому жінок, чоловіків та дітей.

За словами Олени Буліги, “чоловік для глини, жінка тягне форму”. Технологія виготовлення лампача була така: “Чоловіки накидали глину у форми, ногами набивали, руками заглажували, жінки готові форми тягнули на місце сушіння, перевертали, з порожніми йшли до ями їх мочити, подавали їх чоловікам, вони посипали форму половиною і знову їх забивали глиною. До обіду 30 – 40 клаканів перероблять весь заміс” [15]. Володимир Антонов згадував: “Форм для виготовлення лампача було 6 – 12. Вони були без дна, перед тим, як набити їх глиною, мочили у ямах з водою, це робилось, щоб глина не приставала. Набивали форми руками та ногами. Набиті форми тягли в сторону, витрясали лампач. Він сох 1 – 2 тижні, його перевертали, коли висох, і складали в кучу” [8].

Такий розподіл праці був і у с. Михайлівка [30]. За свідченням Ферापонта Рожка, коли “протряхне лампач”, діти перевертали його два рази на тиждень [30].

Респонденти молодшого віку вказують, що коли висохне лампач, його складають у “йолки”, “кучу” [31].

“Куча” мала нижній ряд з 5 – 6 лампачів. Якщо цього року не будувалися, то лампачі накривали, щоб не розмокли.

Старі форми були з дном, мали отвори, щоб глину не засмоктувало. Пізніше появились форми без дна.

Мочили дерев'яні форми віником або у великій ямі.

Мокра глина важка, тому, коли мастили під, під мартаки ставили стояки, щоб запобігти прогинанню стелі: “Стояки під мартаки ставили також, щоб дощ не прогнув стелю. Другі робили у поді дірки”; “Законно лишати діру на поді” [7].

Клака відбувалася без оплати, за частування. Праця гуртом, щоб допомогти виконати роботу великого обсягу, була також пов'язана зі значними витратами господарів на частування. До клаки готувалися заздалегідь – кололи свиню, жінки готували впечі різні страви.

Зі слів Івана Серкидзюка, “господар був командир клаки, сам турбувався за їжу, наварить, щоб було людей чим годувати” [28].

“На клаку в печі варили борщ, голубці, м’ясо, картоплю”, – згадує Олексій Мельничук [31].

За спогадами Олени Буліги, “як замісять глину, жінки лагодять харчі. Сьогодні місять глину, мама на завтра готує галушки, курку, картоплю, поклала все це в піч, де стоїть до другого дня, поки не скінчать роботу з глиною. Як скінчили, все це виймають з печі, частують клаканів” [15].

У с. Баронча, “коли закінчили клаку, на землі стелили веретки, рушники, на них клали голубці, рибу, оселедець, патію (рис. – Я. Т.), сливки сушені, самогонку із буряку або цукру” [7].

На клаку в с. Марамонівка готували холодець, голубці, котлети, ковбаси, дві печі хліба, пекли бабу (макарони у формі, залиті сметаною із збитими яйцями), парили сливки, варили квас та гнали горілку. Їжу готували за день до клаки, її держали у печі, “челюсті” якої були “затачені” (замашені тістом. – Я. Т.).

За свідченням Надії Присакар, на клаку “в печі варили 5 – 6 горщиків голубців, картоплі, плаття, студенець, котлети. До клаки готувалися здорово! Як закінчили роботу, клали їжу на веретки, рушники. Люди сміялися, танцювали. Клака завжди була веселою” [11].

Селяни Помпи згадували, що “на клаку до 40 року (до 1940 р. – Я. Т.) нанімали музику” [31].

На переконання Якова Ковалька, “традиція робити клаки прийшла з України, молдавани її від нас перейняли” [22].

Клака в українських селах Молдови була святом праці та відпочинку. У селах Дану й Стурзовка, “коли клаку робили одноразово 5 – 6 хазяїв, то все село після тяжкої й корисної для громади праці танцювало і співало українських пісень” [10]. Клака в українських селах об’єднувала громаду, виховувала любов до праці, готовність до безкорисливої допомоги сусідам, родичам, була школою передачі народних знань і традиційної культури

Примітки:

* Лампач (лимпач) – необпалена цегла (будівельний блок), виготовлена із суміші глини й соломи в дерев’яній формі та висушена на сонці. Запозичення з нім. Lehmprätzen (сира необпалена цегла), споріднене з англійським loam (глина, земля); з латинського limus (мул, бруд), литовським laistyti (замазувати) (див.: Там само. – С. 234). Поява цього терміна, як можна припустити, пов’язана з німецькими колоністами Галичини, Буковини, Молдови.

** Дати пояснення стосовно інших четвергів респонденти не змогли.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Ред. кол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1: А – Г / Укладачі: Р.В. Болдирев та ін. – 1982. – 631 с.; Т. 3: Кора – М / Укладачі: Р.В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с.
2. Зап. 29 серпня 2005 р. у с. Яблони від Поповича Федора Миколайовича, 1919 р. н.
3. Зап. 2 вересня 2005 р. у с. Малиновське від Гоменюка Василя Михайловича, 1930 р. н.
4. Зап. 3 серпня 2006 р. у с. Помпа від Ротаря Феодосія Максимовича, 1925 р. н.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К., 1991. – Т. II. – С. 235.
6. Шухевич В.О. Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1908. – Т. VII. – Ч. V. – 300 с.
7. Зап. 17 серпня 2007 р. у с. Баронча від Крамаренка Михайла Миколайовича, 1918 р. н.
8. Зап. 18 серпня 2007 р. у с. Цамбала від Антонова Володимира Івановича, 1930 р. н.
9. Зап. 1 вересня 2005 р. у с. Дану від Савчука Павла Тимофійовича, 1917 р. н.
10. Зап. 29 серпня 2005 р. у с. Стурзовка від Серебряна Федора Івановича, 1912 р. н.
11. Зап. 17 серпня 2007 р. у с. Баронча від Присакар Надії Миколаївни, 1925 р. н.
12. Тарас Я. Словник народної архітектури українців Молдови // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2008. – Т. CCLV.
13. Зап. 25 серпня 2007 р. у с. Чапаївка від Чумак Марії Семенівни, 1932 р. н.
14. Зап. 23 серпня 2007 р. у с. Марамонівка від Лук’янчука Федора Гавриловича, 1925 р. н.
15. Зап. 19 серпня 2007 р. у с. Слобода-Кишкаряни від Буліги Олени Костянтинівни, 1920 р. н.
16. Зап. 3 серпня 2006 р. у с. Суворовка від Бучинської Марії Борисівни, 1918 р. н.
17. Зап. 31 серпня 2005 р. у с. Проскураїни від Гончара Антона Кіндратовича, 1910 р. н.
18. Зап. 2 вересня 2005 р. у с. Малиновське від Гоменюка Василя Михайловича, 1930 р. н.
19. Зап. 23 серпня 2007 р. у с. Марамонівка від Лук’янчука Федора Гавриловича, 1925 р. н.
20. Зап. 3 серпня 2006 р. у с. Помпа від Мельничука Олексія Максимовича, 1930 р. н.
21. Зап. 17 серпня 2007 р. у с. Кайтанівка від Маслія Григорія Давидовича, 1918 р. н.
22. Зап. 21 серпня 2007 р. у с. Николаївка від Ковалька Якова Трохимовича, 1913 р. н.

23. Зап. 19 серпня 2007 р. у с. Стара Теура від Грабовського Сергія Ігнатовича, 1927 р. н.
24. Зап. 18 серпня 2007 р. у с. Цамбала від Пелехатої Лідії Кирилівни, 1937 р. н.
25. Зап. 31 серпня 2005 р. у с. Проскур'яни. від Остафійчука Василя Георгійовича, 1921 р. н.
26. Зап. 23 серпня 2007 р. у с. Марамонівка від Кушніра Івана Микитовича, 1929 р. н.
27. Зап. 1 вересня 2005 р. у с. Баронча від Присакар Надії Миколаївни, 1925 р. н.
28. Зап. 1 вересня 2005 р. у с. Дану від Серкиджюка Івана Пантелеймоновича, 1924 р. н.
29. Зап. 25 серпня 2007 р. у с. Чапаївка від Дудуна Порфира Артемовича, 1927 р. н.
30. Зап. 20 серпня 2007 р. у с. Михайлівка від Рожка Феропонта Пилиповича, 1917 р. н.
31. Зап. 3 серпня 2006 р. у с. Помпа від Мельничука Олексія Максимовича, 1930 р. н.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тарас Ярослав Михайлович – доктор історичних наук, професор Національного університету “Львівська політехніка”.

Наукові інтереси: архітектура, етнографія, етнологія.

УДК 37,091,2 (477,51)

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В НІЖИНЬСЬКОМУ ЮРИДИЧНОМУ ЛІЦЕЇ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА

Аліна ТОРУБАРА (ЧЕРНІГІВ)

У статті йдеться про основні засади організації навчального процесу в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька, правила вступу до нього та процес формування кадрів.

Ключові слова: Ніжинський юридичний ліцей, кафедра, професор, студент.

В статті говориться об основных принципах организации учебного процесса в Нежинском юридическом лицее князя Безбородко, правила вступления в него и процесс формирования кадров.

Ключевые слова: Нежинский юридический лицей, кафедра, профессор, студент.

The article refers to the basic principles of the educational process in Nizhynsky Law Lyceum Prince Bezborodko, admissions to it and the process of training.

Keywords: Nijinsky law lyceum, department, professor, student.

Помітне місце в освітній системі Російської імперії у ХІХ ст. належало ліцеям, навчальні програми яких поєднували гімназійний та університетський курси. Водночас ліцеї, на відміну від університетів, готували своїх вихованців передусім до державної служби, що унеможливило поглиблене викладання предметів, які не мали практичного застосування в подальшій практичній діяльності державних чиновників. Саме виховання, а не надання глибоких знань було основною метою цих навчальних закладів, тому програма мала енциклопедичний характер і була спрямована на формування у вихованців загального уявлення про широке коло наук. Після закінчення ліцею молоді люди здебільшого присвячували себе саме державній цивільній службі, на яку їх й орієнтував навчальний заклад. Чини, одержані при випуску, слугували гарним стартовим майданчиком для подальшої успішної кар'єри [3, с. 19 – 22].

Історія Ніжинської вищої школи бере свій початок з 1820 р., коли було засновано Гімназію вищих наук князя Безбородька. Уже 1832 р. Гімназію перетворено у Фізико-математичний ліцей, але перетворення не дало очікуваного результату – новостворений навчальний заклад так і не здобув ні належного авторитету, ні популярності. Дійшло до того, ще 1839 р. не виявилось охочих навчатися в ньому. Зважаючи на незадовільний стан Фізико-математичного ліцею, попечитель Київського навчального округу Е. фон-Брадке ще 1836 р. порушив клопотання про перетворення його в Юридичний ліцей. 24 квітня 1840 р. був виданий іменний Височайший указ про реорганізацію Фізико-математичного ліцею кн. Безбородька “в видах улущения настоящего состояния Лицея и доставления оному больших средств к успешному образованию юношества, приготавливающегося в гражданскую службу” [5, с. 9]. Того ж таки дня був затверджений статут Юридичного ліцею, згідно з яким він мав готувати фахівців у галузі практичної юриспруденції.

Згідно із Статутом рада ліцею складалася з директора, інспектора та викладачів.

До компетенції ради належали:

- 1) удосконалення викладання;
- 2) розподіл курсів й академічних годин;

- 3) розгляд методики викладання, що обиралася викладачами;
- 4) проведення іспитів;
- 5) розпорядження навчальними посібниками;
- 6) організація урочистих актів;
- 7) навчальний процес у Ніжинській гімназії.

Склад кафедр свідчить про те, що цей заклад мав винятково практично-спеціальний характер. Так, за винятком енциклопедії законодавства, у ліцеї не викладалося жодної науково-теоретичної дисципліни з царини права – ні римського права, ні політичної економії, ні міжнародного права, що були характерні для навчальних програм юридичних факультетів університетів. Навчання по суті зводилося до засвоєння студентами Зводу законів, тому й викладання в ліцеї, і самі кафедри мали таку структуру:

1. енциклопедія законодавства та державне право, основні закони та губернські разом зі статутами про державну службу та законами про стани (томи I, II, III та IX);
2. закони про фінанси, статuti про повинності та статuti казенного управління (томи IV - VIII);
3. закони громадянські, загальні, прикордонні та закони державного благоустрою (томи X, XI, XII);
4. закони поліцейські та кримінальні із судоустроєм (томи XIII, XIV, XV) [4, с. 57].

Для викладання загальноосвітніх предметів були створені 3 кафедри:

- 1) російської історії та статистики;
- 2) теорії поезії та російської словесності;
- 3) богослів'я.

Крім того, два фахівці викладали в ліцеї французьку та німецьку мови.

Загалом повний курс навчання в ліцеї складали такі предмети:

- 1) догматичне і моральне богослів'я;
- 2) церковне законодавство;
- 3) енциклопедичне законодавство;
- 4) державне право;
- 5) закони казенного управління і повинностей;
- 6) цивільне право;
- 7) закони державного благоустрою;
- 8) закони поліцейські;
- 9) кримінальне право;
- 10) загальна та російська статистика;
- 11) російська історія;
- 12) російська словесність;
- 13) французька і німецька мови [2, с. 66 – 67].

23 січня 1851 р. Міністерство народної освіти затвердило “Інструкцію директору ліцею князя Безбородька”, що регламентувала його діяльність та зобов'язувала забезпечити належний контроль за навчальним процесом.

Читання лекцій професорами мало відбуватися згідно з програмами, що подавалися на початку року до ради ліцею. Вони мали відповідати наступним вимогам: “а) чтобы предмет был изложен в полноте, согласно с потребностью лицеского образования; б) чтобы как общие начертания, так и отдельные статьи программы, строго соответствовали и ученой и нравственной цели; в) чтобы в содержании программы не укрывалось ничего несогласного с учением православной церкви или с образом правления и духом государственных учреждений наших, и г) чтобы, напротив, ясно и положительно выражались везде, где только это правило может иметь рассудительное применение, благоговения к святыне, преданности к государю и любви к Отечеству” [6, с. 1057].

Професорів обирала рада ліцею з осіб, які мали ступінь магістра. Статут у такий спосіб окреслював їхні обов'язки: “1) в полном, правильном и благонамеренном преподавании своего предмета; 2) в точном и достоверном сведении о ходе и успехах в ученом мире наук, им (профессором) преподаваемых, 3) в неупустительных заседаниях в совете”. Навчальне навантаження професора становило не менше 8 годин на тиждень [4, с. 58].

Незважаючи на категоричну вимогу Статуту, далеко не всі професори ліцею мали науковий ступінь магістра, що, до речі, було і в багатьох університетах. Спочатку при призначенні професорів, чи точніше, що виконували їхні обов'язки, у ліцеї обмежилися лише необхідним складом з тим розрахунком, щоб підшукати професорів, які відповідали б вимогам Статуту.

Повний курс навчання в ліцеї становив 3 роки й поділявся на 6 семестрів. Атестат за повний курс надавався при оцінці “удовлетворительно” з усіх предметів.

До ліцею приймалися молоді люди по досягненню сімнадцяти років. Треба було пред'явити атестат гімназії, що перебувала у відомстві Міністерства народної освіти, або свідоцтво про складання вступних іспитів [1, с. 1]. Випускників навчальних закладів різних відомств, програми яких прирівнювалися до гімназійних, приймали нарівні з випускниками гімназій, але потрібно було скласти іспити з предметів, необхідних для вступу в ліцей. Випускники духовних семінарій приймалися нарівні з випускниками гімназій. Переведення до ліцею з юридичних факультетів університетів допускалося на всі три курси [1, с. 2].

Прохання про вступ до ліцею подавалися на ім'я директора: особами без атестата гімназії – до 1 травня, з атестатом – до 1 серпня, випускниками Демидівського юридичного ліцею – до початку навчального року.

Окрім прохання, треба було додати свідоцтво про народження, атестат про закінчення гімназії або свідоцтво про складання іспитів, документ, який засвідчував походження вступника, якщо майбутній студент був з кріпаків, він мав надати документ про звільнення на законних підставах. Слід було також надати свідоцтво “о хорошем поведении” від місцевої поліції, від яких звільнялися лише ті, хто закінчив військові навчальні заклади [1, с. 4].

Після того, як було надано всі документи, проводилися повторні іспити з юридичних предметів та російської мови (окрім тих, хто складав іспити в гімназії). Для того, щоб вступити до ліцею потрібно було на іспитах отримати не менше трьох балів.

Тим, хто був зарахований до ліцею надавався “билет на жительство”, у якому зазначалося віросповідання. Усі документи, надані при вступі, зберігались у канцелярії директора й видавалися студенту після випуску або відчислення з ліцею. За “билет” студент мав заплатити 1 крб. 50 коп. Ці кошти витрачалися для поновлення бібліотеки ліцею [1, с. 5]. У разі втрати метрикула потрібно подати заяву до поліції та директора й одержати замість нього дублікат.

Золоту медаль одержували випускники, які мали з 2/3 предметів оцінки “весьма удовлетворительно” та з 1/3 – “удовлетворительно”. Срібну медаль одержували випускники, які мали 1/2 оцінок “удовлетворительно” та “весьма удовлетворительно”. Слід зауважити, що медалей на випуск надавалося не більше трьох – одна золота і дві срібні [7, с. 112].

Вихованці, які закінчили курс на “добре”, отримували право на чин XII класу при вступі на цивільну службу, на “задовільно” – на чин XIV класу. У разі вступу на військову службу випускники ліцею прирівнювалися до випускників університетів. Студенти, які закінчили “с успехом” курс у ліцеї, приймалися без екзаменів на I курс університетів, а на інші курси – після складання відповідних екзаменів.

Крім того, при ліцеї діяла гімназія “как приуготовительное к поступлению в лицей заведение”. Вона містилася на території ліцею, підпорядковувалася його дирекції та утримувалася державним коштом “в размере 5828 рублей в год” [2, с. 60]. Основне завдання гімназії полягало в підготовці до вступу в ліцей та “доставление способов приличного воспитания”.

Навчання в гімназії тривало 7 років. Основними предметами вважалися класичні мови та математика, оскільки мови – “надежнейшее основание учености и ... лучший способ к возвышению и укреплению душевных сил юношей”, а математика сприяла ясності думок, розвитку мислення [5, с. 27].

Ще 1859 р. рада ліцею підготувала проект його реформування, але в ньому йшлося тільки про розширення кола предметів, що викладалися, за рахунок дисциплін, які вивчалися на юридичних факультетах університетів, та внесення деяких змін до статуту 1840 р. Цей проект передбачав виділення додаткових коштів для ліцею й саме тому, напевне, далі проекту ця реформа не пішла.

У Ліцеї залишалися 24 студенти на повному пансіоні, окрім цього, студенти мали право проживати в пансіоні за власний кошт або “на квартири”, знову ж таки власним коштом. Право

користуватись ліцейською базою було поширено й на учнів гімназії, які за вибором керівництва після затвердження попечителем вступали до ліцею після закінченні гімназійного курсу.

З 1863 р. був закритий ліцейський пансіон, а тому студенти були вимушені шукати квартири в місті. Потім скасували формений одяг вихованців ліцею і поза його стінами вони були підпорядковані поліції [4, с. 90].

11 березня 1872 р. на підставі розпорядження міністра народної освіти “Об отмене в лицее князя Безбородко вступительных испытаний и о представлении желающим поступать в оный держать экзамен при гимназиях” ліцей був позбавлений права проводити вступні іспити. Відтепер до ліцею могли вступати тільки на підставі атестатів гімназій і “поверочных испытаний из некоторых предметов, имеющих близкое отношение к юридическим наукам” [4, с. 101].

8 червня 1873 р. розпорядженням Міністерства народної освіти “О правилах для студентов лицея князя Безбородко” були регламентовані:

- 1) прийом до ліцею;
- 2) проведення іспитів;
- 3) переведення та випуск.

До ліцею приймалися випускники гімназій по досягненню 17-літнього віку. Студенти юридичних факультетів університетів та Демидівського ліцею приймалися у порядку переведу на будь-який курс.

При прийомі подавалися такі документи:

- 1) прохання про прийом;
- 2) гімназійний атестат;
- 3) метричне свідоцтво про народження та хрещення;
- 4) документ про походження;
- 5) свідоцтво про поведінку (благонадійність) з поліції.

Вступники повинні були складати іспити з російської мови та предметів, що мали стосунок до юридичної освіти.

Іспити в ліцеї були річні чи курсові та випускні. Річні складали студенти I та II курсів з усіх вивчених предметів, а випускні складали студенти III курсу з усіх предметів.

Іспити могли бути як усні, так і письмові. Усні екзамени відбувались за білетами, причому студенту заборонялось користуватись конспектами.

Оцінювалися знання за п'ятибальною шкалою: 5 – відмінно, 4 – добре, 3 – задовільно, 2 – посередньо, 1 – слабко, 0 – абсолютне незнання.

При випуску й переведенні з курсу на курс загальні оцінки складались з:

- 1) балів з кожного предмета;
- 2) балів за річний та короткий твір;
- 3) загальної суми балів з головних предметів;
- 4) загального середнього бала від цієї суми;
- 5) суми балів з додаткових предметів;
- 6) загальної суми балів [4, с. 102 – 103].

Студент переводився з курсу на курс, якщо середній бал був вищим трьох, а двійки допускалися по одному з додаткових предметів.

Студент міг залишатися на курсі не більше двох років підряд, а на повторний курс могли залишатись тільки двічі.

Для випуску з чином XII класу необхідно було одержати з основних предметів середній бал 4 і з кожного предмета окремо не менше 3, а з додаткових – середній бал з кожного предмета не менше 3. Для випуску з чином XIV класу існували такі ж вимоги, як при переведенні з курсу на курс.

13 вересня 1874 р. Державна рада розглянула питання щодо перетворення ліцею князя Безбородька в Історико-філологічний інститут. За результатами відвідування ліцею міністром графом Д. Толстим, 20 листопада 1874 р. було видано постанову “О преобразовании лицея князя Безбородко в городе Нежине в Историко-филологический институт князя Безбородко” [6, с. 48].

Отож, Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька працював досить системно, слугував підготовчою базою для вступу в університет, але водночас був самостійною

навчальною ланкою, яка давала достатню освіту для подальшої роботи в місцевих органах влади та судочинства. Студентами ліцею могли стати як випускники гімназії, так й інших навчальних закладів, але за умови складання іспитів. Крім того, цей навчальний заклад був важливим соціокультурним та науковим осередком Північного Лівобережжя та відіграв помітну роль у розвитку освіти й підготовці фахівців-правників. З його стін вийшли 34 випуски – 838 осіб, у тому числі з правом на чин XII класу – 436 студенти, на чин XIV класу – 402 студенти. Випускники працювали на державній службі, були політичними діячами, професорами університетів, юристами, письменниками, театральними митцями, але близько половини з них присвятили себе судовій справі, зокрема впровадженню в життя судової реформи 1864 р. Освіту в ліцеї, зокрема, здобули відомі діячі освіти, науки та культури К. Є. Троцина, Н. К. Ренненкампф, Н. С. Самокиш, Ф. К. Богушевич, Л. І. Глібов, Н. В. Гербель, Ф. І. Стравінський.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ Державного архів Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1353, оп. 1, спр. 238, арк. 1 – 5.
2. Годичный торжественный акт в Лицее князя Безбородка и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1850. – К., 1860. – 60 – 67 с.
3. Диссон Ю. А. Лицеи и благородные пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02; – Москва, 2008 – 26 с.
4. Егоров А. Д. Лицеи России (Опыт исторической хронологии): В 5 кн. / А.Д. Егоров. – Иваново, 1994. – Кн. 2. – 129 с.
5. Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859. – 208 с.
6. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование императора Николая I 1825 – 1855 гг. – СПб.: Тип. АН, 1864. – Т. 2. Отделение 2. – 1352, 12, 105, 48 с.
7. Сребницкий И .А. Лицей князя Безбородко / И. А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 110 – 132.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Торубара Аліна Олексіївна – аспірантка кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Наукові інтереси: історія юридичної освіти в Україні XIX ст.

УДК 94(477) «1991/2012»:631

СТАН ЕКОЛОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯН У ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРУ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Яніна ФЕДОРЕНКО (Черкаси)

У статті з огляду на історичний контекст аналізуються екологічні проблеми життєвого середовища українських селян у період незалежності. Зокрема, висвітлюються питання, пов'язані із забрудненням сільської території виробничими потужностями: птицефабриками, свинофермами, а також та ситуація, котра склалася в селах із утилізацією сміття. На основі викладеного матеріалу робиться висновок про вплив жахливого екологічного стану на життя селян.

Ключові слова: життєве середовище, птицефабрика, утилізація твердих відходів, сміттєзвалище, екологічне забруднення.

В статье, учитывая исторический контекст, анализируются экологические проблемы среды обитания украинских крестьян в период независимости. В частности, освещаются вопросы, связанные с загрязнением сельской территории производственными предприятиями: птицефабриками, свинофермами, а также ситуация, которая сложилась в селах в связи с утилизацией мусора. На основе изложенного материала делается вывод о влиянии ужасного экологического состояния на жизнь крестьян

Ключевые слова: жизненная среда, птицефабрика, утилизация твердых отходов, свалка, экологическое загрязнение.

Ecological problems in Ukrainian villagers' living environment are analyzed in the article in terms of historical context. Besides, questions connected with contamination of country-side by production facilities are enlightened: poultry enterprises, swine enterprises, and the situation with recovery of waste in villages. On this ground conclusion is made as to the influence of terrible ecological condition on villagers' life.

Keywords: living environment, poultry enterprise, recovery of solid waste, waste dump, ecological contamination.

Актуальність проблеми. Село завжди вважалося коліскою української нації. Якщо вивчити генеалогічне дерево кожної української сім'ї стане очевидним – багато її членів мають пряме ставлення до сільської місцевості.

Село завжди асоціюється в нас із свіжим повітрям, у якому відсутні газові вихлопи, джерельно чистою водою, смачною молоко- та овочевою продукцією. Проте на кінець першого десятиліття XXI століття сільська місцевість поринула в жахливі екологічні проблеми. Українське забруднене життєве середовище – ось реальний стан коліски української нації. Тому сьогодні, коли історична наука почала охоплювати своєю увагою різні напрямки, серед яких домінує соціальний, цілком актуальним є звернення до тих проблем, котрі безпосередньо впливають на історичний розвиток української нації.

Аналіз останніх публікацій. Проблеми екологічного розвитку – це нова площина, що зацікавила сучасну історичну науку. Тому праця, котрі характеризували б екологічний стан життєвого середовища українського села з огляду на історичну ретроспективу, ще небагато. Серед них варто відзначити “Історію українського селянства” – колективну провідних сучасних дослідників на чолі з В.Смолієм, один з розділів якої присвячений розкриттю проблем, пов'язаних з екологією у сільській місцевості.

Якщо не брати до уваги великої кількості розрізнених матеріалів інтернет-ресурсів, котрі висвітлюють проблеми екології в українському селі, практично відсутні історичні дослідження екологічного стану життєдіяльності в сільській місцевості протягом останніх років, що й зумовило автора звернутися до даної проблеми.

Тому головною метою дослідження є на основі принципу історизму висвітлити стан екологічного середовища українського села, який склався в період трансформації аграрного сектору (1991 – 2012 рр), акцентуючи увагу саме на останніх роках першого десятиліття XXI століття.

Виклад основного матеріалу. У результаті трансформації агросектору відбулися докорінні зміни в землекористуванні та землеволодінні, які спровокували появу низки незворотних процесів, що по-різному вплинули на розвиток українського села. Особливо небезпечними ці процеси виявилися для мешканців сільської місцевості, оскільки істотно порушили й без того жахливий екологічний стан, породжений Чорнобильською катастрофою. Після лиха загальна площа радіоактивних територій в Україні становила 50 тис кв. км, з них на долю Житомирської області припадало 27,4%, Київської – 23%, Рівненської – 22,7% [1, с. 585].

Найбільш забрудненими місцевостями, з яких постійно відбирали проби ґрунту були визнані села навколо Чорнобиля: Дитятки, Машев, Усов, Красне, Бенівка, Стара Шепелича, Буряківка, Зимовище, Крива Гора, Страхолісся, Чистогалівка, Копачі, Стачанка, Корогод, Іловниця. Ця 30 кілометрова зона навколо ЧАЕС стала зоною відчуження, з якої евакуювали 115 тис. осіб. У кінці 1980-х років було відселено жителів ще з декількох десятків сусідніх населених пунктів. Загалом процес переселення з цих територій постійно тривав і на середину 1990-х років мешканців найбільш радіоактивних сіл Київщини й Житомирщини було розселено по всій території України.

Після проголошення незалежності, відчуваючи поступове погіршення екологічного стану сільської місцевості, фахівці Української академії аграрних наук провели багато досліджень, у наслідок яких активісти-екологи почали контролювати стан радіаційного фону в селах. Проте з початком 2000-х років перевірка стану радіаційних зон у деяких населених пунктах, віднесених до зони посиленого контролю поступово призупинилася, хоча екологічна ситуація у них залишалася не найкращою. Зокрема, жителі Тернопільської області 2009 року вдарили на сполох, адже декілька років підряд екологічні служби офіційно не вимірювали радіаційний фон на забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи територіях, котрі належали до зони посиленого радіаційного контролю. Особливо це стосувалося сільських населених пунктів Чортківського району Тернопільської області: Босир, Зеленої та Коцюбинчиків, де навіть на початку XXI століття, на відміну від інших населених пунктів, рівень радіації залишався досить високим. Наслідки екологічного лиха цього регіону виявилися трагічними – кожний рік у Чортківському районі на забрудненій території помирало 400 – 450 жителів, що дорівнює населенню невеликого села. На думку місцевих лікарів, така велика смертність населення пов'язана з хворобами, що виникли внаслідок радіаційного опромінювання населення [2].

Чорнобильська катастрофа та її жахливі наслідки стали лише паростками наступних проблем, котрі зумовили різке погіршення екологічного стану українського села. Після проголошення незалежності погіршення екології сільської місцевості вчені пов'язували також із щільною забудовою населених пунктів, нераціональним обробітком розміщених у межах сіл земель та активною сільськогосподарською діяльністю особистих підсобних домогосподарств.

Однак, справжнім екологічним лихом обернулося для українських сіл пожвавлення діяльності сільськогосподарських підприємств. Серед них особливої шкоди завдало функціонування великої кількості птахофабрик – досить прибуткової частини бізнесу агрохолдингів – сучасних гігантів української економіки.

Унаслідок активізації роботи птахофабрик сільські населені пункти, поблизу яких ці підприємства найчастіше розміщувалися, зіштовхнулися з проблемами екологічного характеру, що спровокували погіршення стану здоров'я людей та справили негативний вплив на місцеву флору та фауну. Так, на початок XXI століття було істотно забруднено наземні водоймища, ґрунти й ґрунтові води твердими відходами (послід, підстилка, птиця, яка загинула, відходи забою птиці тощо) та продуктами їхнього розкладу, а також стічними водами, насиченими мінеральними й органічними речовинами, дезінфектантами, інсектицидами, лікарськими препаратами, нітратами тощо, котрі утворюються при напуванні птиці, переробці продукції, митті приміщень, обладнання, зберіганні та утилізації відходів. Викиди шкідливих газів та пилу, що утворились у результаті життєдіяльності птиці негативно вплинули на стан атмосферного повітря.

З огляду на вище сказане, найболючішою проблемою діяльності птахофабрик стали питання, пов'язані з утилізацією відходів. Адже, за приблизними оцінками, тільки в спеціалізованих підприємствах цього виду вихід відходів за рік складає: посліду природної вологості – близько 5,2 млн. т, птиці, що загинула, – 50 тис. т, відходів інкубації – 12 тис. т, відходів забою птиці – 210 тис. т. Слід зазначити, що в більшості країн з розвиненим птахівництвом до птахівницьких господарств ставляться дуже жорсткі вимоги щодо способів збереження й переробки відходів з виробництва. Серед них можна виділити неможливість потрапляння самого продукту й рідких стоків у підземні води й відкриті водойми; мінімізацію виділень аміаку в атмосферу, недопущення поширення неприємних запахів на територію населених пунктів, доріг та інших об'єктів загального користування; знешкодження патогенних мікроорганізмів, яєць і личинок гельмінтів, насіння бур'янів; наявність достатніх площ сільгоспугідь для використання посліду в допустимих кількостях як добриво. Птахівницькі підприємства в Західній Європі при одержанні ліцензії на діяльність, як завжди, зобов'язані надавати документацію, погоджену з відповідними органами екологічного нагляду, яким чином вони планують здійснювати збереження й переробку своїх відходів, а названі органи – здійснювати систематичний контроль за виконанням цих зобов'язань [4, с. 10]. В Україні ці вимоги свідомо порушувалися. Хоча за роки незалежності наша держава ініціювала прийняття низки законів, котрі регламентували всю діяльність цього виду підприємств в Україні (“Про охорону навколишнього природного середовища” [5], “Про охорону атмосферного повітря” [6], “Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення” [7], “Про екологічний аудит” [8]). Проте в той же час, з огляду на історичну ретроспективу, стало очевидним, що механізми застосування нормативно-правових документів у реальній практиці були недостатньо відпрацьованими. Зокрема, через банальний брак коштів у нашій країні і дотепер відсутні добре оснащені лабораторії для контролю за дотриманням екологічних норм підприємствами з виробництва худоби та птиці.

Зокрема, у селі Колибаївка та ще у восьми сусідніх селах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області товариство з обмеженою відповідальністю вивозило з місцевої птахофабрики, яка є однією із найбільших у Європі, відходи на поля, розміщені поблизу. Ці території були надані селянам для ведення господарства [9]. Справа дійшла до розголосу й виявилось, що, крім курячого посліду, склади відходів містили також п'р'я й трупи загинилих курей. У деяких місцях було встановлено факти внесення посліду до ста тонн на один гектар. Слід зазначити, що науковці Подільського державного аграрно-технічного університету наголосили, що в такій кількості послід замість користі завдає шкоду не лише ґрунтам, а й загалом довкіллю. Учені вважають, що цей логоритм утилізації сміття поставив район на межу екологічної катастрофи [10].

Часто місцеві екологічні служби закривають очі на очевидні порушення в діяльності підприємств цього виду. Найпоширеніше серед них – майже всі птахофабрики розташовані в межах населених пунктів, що є прямим недотриманням вимог законодавства про санітарну зону, яка між такими підприємствами та помешканнями людей має становити не менше як 1 км. У результаті такої близькості підприємств до житлових будинків викиди виробництва отруюють повітря та завдають шкоди здоров'ю людей.

Тому досить часто наприкінці першого десятиліття XXI століття стали лунати протести місцевого населення, котре відчуло на собі всю руйнівну силу діяльності птахофабрик. Так, несанкціонована утилізація відходів виробництва породила справжні бунти. Зокрема, жителі села Макарова Київської області, починаючи з 2005 року, розпочали акції протестів через роботи місцевої птахофабрики (агрохолдинг “Авангард” переобладнав занедбану свиноферму й організував виробництво яєць у самому центрі села). За свідченнями селян, через недотримання вимог законодавства птахофабрикою, через нестерпний сморід у селищі стало неможливо пройти без хустинки, до того ж підприємство відходи роботи зливало на городи жителів або в річку Сквиру.

Активістами-екологами 2012 року проведено моніторинг стану атмосферного повітря в селі Макарів, за результатами якого було встановлено, що концентрація двоокису азоту на той період перевищила гранично допустиму норму в 1,27 раза, сірководню – в 15,38 раза, коефіцієнт комбінованої дії сірководню та аміаку – в 16,62 раза. [11]. За висновками фахівців, таке забруднення атмосфери села негативно вплинуло на здоров'я людей і в подальшому приведе до поширення хронічних хвороб дихальних шляхів, онкології та генних мутацій.

Крім птахофабрик, великої шкоди завдали населенню і свиноферми, які часто облаштовані із порушенням екологічних вимог. Власникам вони приносять пристойні прибутки, а населенню – несприятливо екологічну ситуацію через нестерпний сморід, що йде від підприємств такого виду. Так, жителям села Маріямпіль та прилеглих населених пунктів Івано-Франківської області довелося протестувати проти намірів сільськогосподарського підприємства “Даноша” збудувати поряд із селом свиноферму. Оскільки це підприємство зарекомендувало себе з поганого боку: утилізуючи відходи із власних свиноферм, воно виливало їх прямо в річку Буркач, що, зрештою, привело до підвищення рівня аміаку у воді й загибелі риби [12].

Додаткове екологічне навантаження в сільській місцевості зросло через неупорядковані сміттєзвалища, які наприкінці 2000-х років стали перманентним явищем у 30% українських сіл. Зокрема, екологічну загрозу сільській місцевості становили як спеціально облаштовані полігони, призначені для складування відходів з міських зон, так і стихійні сміттєзвалища, що утворювалися внаслідок деструктивних дій селян.

Красномовним прикладом може слугувати ситуація, котра склалася в селі Сигнал на Вінничині. Там за період незалежності в самому центрі села на подвір'ї місцевої школи утворилося сміттєзвалище, з якого спочатку вчасно прибиралися всі відходи. На початку 2000-х років школу закрили, сміття ж просто перестали вивозити за межі села. Проте місцеві жителі продовжували використовувати цей смітник за своїми потребами. Результатів довелося чекати недовго – уже дуже скоро через сморід мешканці ближніх будинків навіть не могли вийти на вулицю, щоб подихати свіжим повітрям. Ліквідувати самотужки смітник місцевій громаді просто не вдалося, а сільська рада виявилася нездатною допомогти людям та обмежувалася відповіддю про нестачу коштів, спрямованих на розв'язання проблеми [13]. На жаль, ця ситуація і сьогодні є типовою для більшості віддалених сільських місцевостей, де через далекі відстані виникає проблема із вивезенням твердих відходів, а органи місцевого самоврядування не здатні їх розв'язати.

Слід відзначити, що, на відміну від європейських країн, де для утилізації твердих відходів потрібні спеціальні підприємства зі збирання й вивезення твердих побутових відходів, діяльність яких суворо регламентується законом, в Україні навіть у XXI столітті, у переважній більшості сільських населених пунктах їх немає. Утилізація відходів в основному здійснювалася через відправлення на смітник або ж просто спалюванням. При цьому в селах, на відміну від міст, значна частина сміття саме спалювалася. Через це поступово погіршився стан атмосферного повітря.

До того ж на 2012 рік більшість спеціально облаштованих сміттєзвалищ у селах були вже переповненими й тому місцеве населення почало відкритий супротив проти продовження

вивезення твердих відходів із районних та обласних центрів. Так, жителям села Малашівка в Тернопільській області довелося перекрити під'їзні шляхи до місцевого полігону, на який вивозилося сміття з Тернополя. Вимога населення була одна: або повністю припинити привозити тверді відходи, або ж побудувати спеціалізований завод для їхньої переробки [14]. Така ситуація стала характерною для більшості полігонів сміття, розташованих у сільських місцевостях.

Через відсутність у більшості сільських населених пунктів спеціалізованих підприємств, які організовували б вивезення твердих побутових відходів, на околицях сіл у природних рельєфних утвореннях балках, ярах, долинах річок виникли цілі склади сміття тощо. Зокрема, жителі села Гута Івано-Франківської області й у 2000-х роках продовжували виносити сміття із власних домогосподарств у місце, відоме населенню під назвою "скала" (гірська ущелина над місцевою річкою). У результаті таких дій місцевого населення ця водна артерія перетворилася на смердючий смітник. Тому власне самі селяни здебільшого несуть відповідальність за порушення екологічної рівноваги свого життєвого середовища.

Діяльність державних органів, покликаних стежити за охороною навколишнього середовища та санітарним станом населених пунктів з огляду на історичну ретроспективу, виявилася неефективною. Хоча екологічні служби видавали приписи, накладали штрафи й навіть притягували винуватців забруднення місцевості до кримінальної відповідальності, радикально вплинути на поліпшення екологічного стану вони не змогли: як і завжди ситуація із незадовільною утилізацією сміття пояснювалася браком державних коштів.

Більшість полігонів на початок другого десятиліття ХХІ століття виявилася застарілою (термін придатності сміттєзвалищ – 10 років), бо переважна їхня частина функціонує вже понад 20 років. Будівництво нових неминує приводило до зростання опору селян, що ставали на захист довкілля. "Ми проти того, щоб знищували нашу екологію, забруднювали ліс, завдавали непоправної шкоди здоров'ю наших дітей і змушували наших онуків змінювати місце проживання", – таким зверненням відгукнулися мешканці сіл Лоєва, Заріччя та селища Делятин на спробу районної адміністрації ініціювати будівництво сміттєсортувального заводу в Надвірнянському районі Івано-Франківської області [15]. Тому проблема з утилізацією сміття й мінімізацією його шкідливого впливу на довкілля залишилася нерозв'язаною.

Таким чином, активна діяльність тваринницьких господарств (особливо птахофабрик), з одного боку, невпорядкованість дій державних структур – з другого та деструктивні дії власне сільського населення – з третього привели до ускладнення екологічної ситуації в сільському життєвому середовищі, забрудненому ще 1986 року Чорнобильською трагедією. До того ж поєднання складних умов сільськогосподарської праці, незадовільних умов побуту та навколишнього середовища призвело до того, що смертність серед сільського населення протягом періоду незалежності стала значно вищою, ніж серед міського. Про це красномовно свідчать статистичні дані. Так, кількість померлих громадян України 2005 року в містах становила 14,8 % на 1000 осіб, а в селах – 20,5% на 1000 осіб, 2011 року в містах – 13,1 %, у сільській місцевості – 17,7% [16, с. 337]. Не останню роль у поширенні цієї тенденції відіграли хвороби, зумовлені саме несприятливою екологічною ситуацією. Тому, на нашу думку, сільському населенню потрібно радикально змінити своє ставлення до навколишнього середовища та замість того, щоб його забруднювати, розпочати оберігати місцеву флору і фауну, а державним структурам потрібно спрямовувати набагато більше коштів до сільської місцевості для запобігання екологічним проблемам та збереженню екосистеми. А також жорстко контролювати діяльність бізнес-структур, розташованих у сільських межах. Адже ми можемо констатувати, що на відміну від країн Західної Європи, де екологічній ситуації приділяється велика увага, для України є характерним толерантне ставлення до великого бізнесу, внаслідок якого штрафні санкції за екологічно небезпечні дії практично не працюють та чиниться активний супротив законодавчому унормуванню впровадження екологічних вимог.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т.2 – 653 с.
2. Щороку на Чортківщині помирає невелике село [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chortkiv.te.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=994&Itemid=355

3. Мельник О.О. Екологічні проблеми птахівництва / О.О. Мельник // Міжвідомчий науковий тематичний збірник "Птахівництво". – Випуск 63 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до збірника: <http://www.avian.org.ua>
4. Dunn N. The impact of animal nutrition on the environment / N. Dunn // Feed Mix. – 1999. – Vol. 7(3), № 8. – P. 10 – 11.
5. Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" // Відомості Верховної Ради України. – № 41, 1991. – С. 546.
6. Закон України "Про охорону атмосферного повітря" // Відомості Верховної Ради України. – № 50, 1992. – С. 678.
7. Закон України "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення" // Відомості Верховної Ради України. – № 27, 1994. – С. 218.
8. Закон України "Про екологічний аудит" // Відомості Верховної Ради України. – № 45, 2004. – С. 500.
9. Птахофабрика на Кам'яничині нечистоти скидала на людські поля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.join.ua/read/28/93/44/35/>.
10. На Хмельниччині курячий послід може стати причиною катастрофи // Голос України 17.05.2013 // Режим доступу <http://golosukraine.com/publication/suspilstvo/ekologiya/11302-na-hmelnichchini-kuryachij-poslid-mozhe-stati-pric>
11. Мешканці макарова заблокували роботу птахофабрики "авангард" // газета.ua [електронний ресурс]. – режим доступу: http://gazeta.ua/articles/life/_meshkanci-makarova-zablokuvali-robotu-ptahofabriki-avangard/448955
12. У Прикарпатському селі воюють проти «екологічного монстра» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.meta.ua/archive/16.05.13/cluster:30240637-U-Prikipratskomu-seli-voiuut-proti-%C2%ABekologichnogo-monstra%C2%BB-%28VIDEO%29/>
13. Протестують проти сміттєзвалища в центрі села [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kazatin.com/Novyny-Kozyatyna/Podii/protestuyut-proti-smittyezvalisha-v-centri-sela-10283439.html>
14. Сільські жителі в Тернопільській області перекрили шлях до сміттєзвалища [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2009/11/29/7045>
15. Гори сміття // Галицький кореспондент [Електронний ресурс]. – Режим доступу до газети: <http://www.gkpress.if.ua/node/5224>
16. Статистичний щорічник України за 2011 / під заг. ред. О.Г. Осавуленка. – К.: Тов "Август Трейд", 2012. – 559с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Федоренко Яніна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри психології, філософії та суспільних наук Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля.

Наукові інтереси : історія українського села періоду незалежності.

УДК 378,4 (477,65) "1941/1945"

ВИКЛАДАЧІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ – УЧАСНИКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Лариса ФІЛОРЕТОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена викладачам історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, їхньому професійному становленню та участі у бойових діях в роки Великої Вітчизняної війни

Ключові слова: університет, історичний факультет, викладач, Велика Вітчизняна війна.

Статья посвящена преподавателям исторического факультета Кировоградского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко, их профессиональному становлению и участию в боевых действиях в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: университет, исторический факультет, преподаватель, Великая Отечественная война.

The article deals with the lecturers of the History department of the Kirovograd State Pedagogical University, their professional development and participation in combat activities during the Second World War.

Keywords: University, Faculty of History, lecturer, Great Patriotic War.

Історія Великої Вітчизняної війни багато років перебуває в центрі уваги історичної науки. Особливий інтерес до її висвітлення виникає в рік 70-річчя визволення Кіровограда та всієї України від німецько-фашистських загарбників. У зв'язку з цим хотілося б згадати тих, хто на своїх плечах виніс тягар війни, важкі роки післявоєнної відбудови, тих, хто в мирний час передавав свої знання, уміння, життєву мудрість молодому поколінню. Це викладачі, які багато років пропрацювали на історичному факультеті нашого університету – його декани Федір Мефодійович Гудимович і Лев Михайлович Бренер; викладачі Іван Терентійович Артеменко, Федір Кузьмич Белявін, Арон Якович Розенберг. Як часто це буває, коли людина йде від нас, ми починаємо детальніше вивчати сторінки її життєвої книги.

АРТЕМЕНКО ІВАН ТЕРЕНТІЙОВИЧ

Близько тридцяти років пропрацював на кафедрі історії КПРС нашого університету Іван Терентійович Артеменко, уроженець села Ново-Липове Новогеорґієвського (нині Світловодського) району Кіровоградської області.

З малих років працював учнем на заводі “Більшовик” у Новогеорґіївську. 1931 року вступив до Кременчуцького педагогічного технікуму, по закінченню якого учителював у початковій школі в селі Нікольське. За комсомольською путівкою працював на шахті “Кіндратівка” поблизу Горлівки на Донбасі. 1938 року закінчив Полтавський педінститут і викладав географію в середній школі села Іванківці Новогеорґіївського району. У листопаді 1939 року був призваний в Радянську Армію. З листопада 1948 року по грудень 1949 року навчався в Смоленському військово-політичному училищі пропагандистів [1, с. 188].

Свій бойовий шлях Іван Терентійович пройшов від першого до останнього дня війни, при цьому не мав жодного поранення чи контузії. Нагороджений двома медалями “За бойові заслуги” (1942) [2], орденами Червоного Прапора (1943) [3], Червоної Зірки (1943, 1944 і 1945) [4, 5], Вітчизняної війни II степеня (1945) [6]. Свою останню нагороду Іван Терентійович отримав за форсування річки Нейсе, під час якого “своїм особистим прикладом мобілізував увесь особистий склад на облаштування штурмових мостів через р. Нейсе, своєчасно забезпечив десантну переправу частин армії, що наступали на західний берег річки” [6]. Наказ про нагородження підписаний 23 травня 1943 року. Демобілізувався з армії у листопаді 1960 року.

Зі спогадів Івана Терентійовича:

“Я пам’ятаю складну обстановку напередодні Другої світової війни й грізні роки Великої Вітчизняної війни. Комуністична партія і Радянський уряд проводили величезні заходи щодо зміцнення оборони країни, підготовці радянського народу до захисту соціалістичної Вітчизни. Велику допомогу Комуністичній партії у військово-патріотичному вихованні мас надавали Ленінський комсомол і Осовіахім. Радянські люди з великою повагою ставилися до молодих патріотів, у яких на грудях сяяли значки Осовіахіма “Ворошиловський стрілок”, “ГПО”. У ті роки радянська молодь з патріотичним піднесенням співала пісні: “Якщо завтра війна, якщо завтра в похід, ми до походу сьогодні готові”, “Катюша” та інші. Усе це відіграло важливу патріотичну роль у прояві масового героїзму наших воїнів і партизанів у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Це незабутні славні традиції історії соціалістичної Вітчизни, вони мають актуальне значення у військово-патріотичному вихованні молоді і в цей час. У моїй пам’яті збереглися важкі спогади про перший день Великої Вітчизняної війни. Я тоді служив у званні зам. політрука роти 62-го полку 10-ї стрілецької дивізії. О 4-й годині ранку 22 червня 1941 року фашистська Німеччина, віроломно порушивши договір про ненапад, раптово, без оголошення напала на Радянський Союз. Проти нашої країни на фронті від Балтійського до Чорного морів була кинута величезна армія в складі 190 дивізій, у тому числі 153 німецьких. Разом з фашистською Німеччиною проти Радянського Союзу стали Угорщина, фашистська Італія, королівська Румунія та Фінляндія.

Над нашою Батьківщиною нависла смертельна небезпека. Почалася Велика Вітчизняна війна проти нацистської Німеччини та її європейських спільників. Уже в перший день Великої Вітчизняної війни героїчно билися радянські воїни проти гітлерівських загарбників. Воїни 10-ї стрілецької дивізії, яка перебувала на кордоні Німеччини в районі Плунге й Кретінгі Литовської РСР, з першої хвилини війни героїчно відбивали атаки ворога.

На правий фланг 62-го стрілецького полку 10-ї дивізії наступали ворожі танки. Артилерійська батарея відкрила сильний вогонь по фашистських машинах. Гітлерівцям удалася вивести з ладу два гарматних розрахунки. Командир зброї, комсомолец артилерійської батареї Олександр Коваленко, уродженець села Іванківці, Новогеорґіївського (нині Знамянського) району Кіровоградської області під загрозою ворожого оточення героїчно відбивав танкову атаку. Два фашистських танка загорілися, інші зупинилися. У нерівному бою Олександр Коваленко у кінці першого дня війни загинув смертю хоробрих. Олександра Коваленко я добре знав по Іванківській школі, це був мій учень випускного класу, він очолював комсомольську організацію середньої школи, брав активну участь у військово-патріотичному вихованні учнів і в перший день війни виявив героїзм.

Ми всі пам’ятаємо грізні дні Сталінграда. Восени і взимку 1942 – 1943 років з’єднання 62-ї армії під командуванням генерала В. І. Чуйкова героїчно захищали місто від нацистських

загарбників. На лівому фланзі армії в центрі міста на ділянці від Держбанку до Банного яру мужньо билися воїни 13-й Гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора А.І. Родимцева. Йшла запекла боротьба за кожен будинок і поверх, за кожен кімнату й сходову клітку. Я тоді служив у 39-му гвардійському полку 13-й гвардійської дивізії.

У ті незабутні дні комсомольці Москви та інших міст зверталися з листами й телеграмами через “Комсомольську правду” до комсомольців 13-ої гвардійської стрілецької дивізії, у яких вони висловлювали палкі патріотичні почуття гвардійцям і давали їм поради та накази стійко боротися за Сталінград. Усе це надихнуло гвардійців на героїчні подвиги в бою проти гітлерівських загарбників.

За виявлені доблесть і мужність у бою на Мамаєвому Кургані близько 20 воїнів дивізії були нагороджені орденами й медалями СРСР. 27 жовтня 1942 року о першій годині ночі в штабі 13-ї гвардійської стрілецької дивізії, який розміщувався в Сталінграді на березі Волги у великій водостічній трубі, командувач 62-ї армії генерал В.І. Чайков вручав нагороди гвардійцям. Це був зворушливий момент, гвардійці говорили: “Помремо, але відстоїмо Волзьку твердиню”. Я отримав першу нагороду – медаль “За бойові заслуги”. Це був дуже радісний день у моєму житті, він незабутній.

У ті суворі жовтневі дні комсорг роти 39-го гвардійського стрілецького полку, снайпер Анатолій Чехов у ході спостереження за противником поблизу будинку № 61 (названого будинком Я.Ф. Павлова, на площі 9 Січня, нині площа ім. В.І. Леніна, у якому перебували в оточенні 18 воїнів 42-го гвардійського полку, на нейтральній смузі побачив голубуваті клубки диму з підвалу розбитого будинку. Він повідомив про це командира роти.

Командир 39-ї гвардійського стрілецького полку майор Н. Долгов за вказівкою командира дивізії генерал-майора А.І. Родимцева дав мені завдання уважно вивчити цей район і звільнити жителів, які перебували в небезпеці.

Це було дуже складне й відповідальне завдання. Вузька нейтральна смуга між радянськими та фашистськими військами неперервно перебувала під кулеметним і артилерійським вогнем противника й освітлювалася ракетами. 28 жовтня 1942 року о 2-ій годині ночі я з трьома гвардійцями-комсомольцями по-пластунськи з великою завзятістю подолав небезпечні місця й спустився в підвал великого розваленого будинку. Довго навпомацки й при світлі кишенькового ліхтаря ми шукали радянських людей і знайшли їх... Там було три дівчинки дошкільного віку, одна хвора старенька бабуся й дві жінки середніх років. Усі вони були знесилені від голодування і сильного страху. Ми з великими труднощами і небезпекою по-пластунськи перетягли їх поодиноці через нейтральну смугу. У ході цієї операції два гвардійці отримали кульові поранення. Коли дітей і жінок доставили на берег Волги і нагодували їх солдатським пайком, стара жінка сказала: “Спасибі, рідні воїни. Ви вирвали нас з пекла”.

З тієї пори вже минуло 43 роки, але я добре пам’ятаю це. Коли 2 лютого 1943 історична Сталінградська битва закінчилася повною перемогою наших військ, ми, захисники міста, на каменях і руїнах будинків написали: “Тут стояли на смерть гвардійці Родимцева, вистоявши, ми перемогли!”

Після Сталінградської битви 13-а гвардійська стрілецька дивізія увійшла до складу 5-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта А.С. Жадова. Гвардійці 13-ї непохитно, мужньо й героїчно боролися проти німецько-нацистських загарбників на Курській дузі й битві за Дніпро, у боях за визволення Правобережної України, Молдавії, Західної України та Польщі, у боях на річках Одер та Ельба й за оволодіння містом Дрезден.

У травні 1945 року з’єднання 5-ї гвардійської армії звільняли міста й села Чехословаччини. На прохання патріотів міста Праги радянське командування прискорило проведення Празької наступальної операції. 6 – 7 травня війська Радянської Армії стрімко перейшли в наступ. Уранці 9 травня 1945 року першими в Прагу вступили танкісти 3-ї і 4-ї танкових армій. За ними просувалися з’єднання 1-го, 2-го і 4-го Українських фронтів. Наші воїни поспішали на допомогу братньому чехословацькому народу. Місцеве населення радісно зустрічало радянських воїнів-визволителів.

У ході наступальних боїв о 3-ій годині 9 травня 1945 по радіо було передано повідомлення про беззастережну капітуляцію німецьких збройних сил. Це радісне повідомлення надійшло до нас через військові радіостанції на підступах до Праги. Довгоочікувана радісна звістка викликала найбільше радості серед воїнів-фронтовиків, особливо серед тих гвардійців, хто

пройшов по довгих дорогах війни і не раз дивився смерті в очі. Воїни обіймали й цілували один одного, обмінювалися сувенірами, записували домашні адреси і запрошували один одного додому в гості. Ця знаменна подія вічно буде в пам'яті воїнів-фронтовиків.

У цьому радісному тріумфі радянських воїнів на світанку 9 травня 1945 року яскраво відбивається дружба й військове товаришування, яке склалося і зміцнилося під керівництвом Комуністичної партії. Видатний діяч Радянської держави М.І. Калінін підкреслював, що почуття дружби й військового товариства мають виняткове значення в бойовій ситуації, що "фронт є брусом, на якому в числі багатьох інших почуттів людини, випробовуються також вірність і дружба" [14].

У Кіровоградському педагогічному інституті почав працювати з 20 грудня 1960 року на посаді завідуючого кабінетом марксизму-ленінізму. З 1 квітня 1971 року переведений на посаду старшого викладача кафедри історії КПРС. З грудня 1985 року переведений на посаду доцента тієї ж кафедри, де й працював до 31 січня 1990 року.

БЄЛЯВІН ФЕДІР КУЗЬМИЧ

Народився 10 червня 1918 року в селі Бикове Хатуринської сільської ради Кіровської області РРФСР. Навчався в Хатуринській семирічній школі. Нагороджений орденом Червоної Зірки (1943) [7]."

Зі спогадів Федора Кузьмича:

"До Великої Вітчизняної війни закінчив технікум легкої промисловості в місті Кірове (обласний), а у вересні 1938 року був призваний у Червону Армію (88-й окремих батальйон зв'язку 43-го стрілецького корпусу Першої Окремої Червонопрапорної армії Далекосхідного фронту). Частини цього корпусу брали участь у розгромі японських загарбників у районі озера Хасан.

За роки строкової служби опанував військовою спеціальністю радіотелеграфіста, отримав звання старшого сержанта. 1941 року закінчувався термін служби в Червоній Армії, і я мріяв про продовження освіти в інституті.

Напад на нашу Батьківщину німецьких загарбників надовго затримав здійснення цієї давньої мрії. У цей час наша частина – 60-а Амурська танкова дивізія дислокувалася на Далекому Сході. І хоча обстановка тут була складною і напруженою, усі ми горіли бажанням потрапити на головний фронт – на фронт боїв з німецько-фашистськими загарбниками.

Перше бойове хрещення наша танкова дивізія отримала на Ленінградському фронті в районі міста Тихвін. Гітлерівське командування в кінці 1941 року намагалося створити друге кільце оточення міста Леніна, просуваючи свої війська в район Волхова, Малої Віщери й Тихвіна.

52-я армія генерала Н.К. Калмикова та 4-а армія генерала К.А. Мерецкова, до складу якої входила 60-а танкова дивізія, своїми ударами зірвали підступний задум фашистського командування про створення другого кільця оточення навколо Ленінграда. Для зручнішого управління військами, що діяли на схід від ріки Волхов, ставка Верховного командування Червоної Армії 17 грудня 1941 створила Волховський фронт, до складу якого ввійшла й наша танкова дивізія.

До кінця грудня 1941 Волховський фронт під командуванням генерала К.А. Мерецкова відкинув ворога до річки Волхов і захопив декілька плацдармів на її західному березі. За цей час були визволені сотні населених пунктів, у т. ч. міста Велика Віщера, Тихвін, Будогощ. Але ліквідувати блокаду Ленінграда в цей час не вдалося. На рубежі річки Волхов наші війська зустріли такий опір, що продовжувати наступ ми не змогли. Наша 60-та танкова дивізія, де я служив на посаді начальника радіостанції штабу, зазнала великих утрат у танках (тоді на озброєнні були бойові машини марок БТ/Т-26 і Т-60), а також і в людях. Вона була відведена на доукомплектування в район Москви, отримала нові танки (Т-34 і Т-70) і нове поповнення танкістів. Протягом двох місяців ми освоювали нові машини, навчали молоде поповнення танкістів, аналізували уроки з минулих боїв.

У квітні-травні 1942 року тепер уже 60-та танкова бригада була спрямована на Північно-Західний фронт, війська якого разом з Ленінградським, Волховським фронтами і Балтійським фронтом мали завдання ліквідації блокади Ленінграда. Наступальні радянські війська на староросійському напрямку завдали великої поразки 16-ій армії гітлерівської Німеччини, розгромивши три й оточивши сім її дивізій у районі Дем'янська.

Назавжди в нашій пам'яті зберігся героїчний подвиг Тимура Михайловича Фрунзе – сина видатного революціонера й полководця громадянської війни Михайла Васильовича Фрунзе. Тимур у парі з лейтенантом І.П. Шутовим вступив у повітряний бій з 30-ма ворожими бомбардувальниками і 8-ма винищувачами. Відважні радянські льотчики змусили ворога скинути смертоносний вантаж на німецькі війська. Коли літак І.П. Шутова був збитий, Тимур Фрунзе продовжував вести бій один до останньої хвилини життя. Йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Воїни-танкісти, усі солдати й командири Північно-Західного фронту, як і всієї Червоної Армії, тяжко переживали смерть Героя й дали клятву помститися ворогові.

Багато мужності й відваги в боях з оточеним угрупованням гітлерівських частин виявили воїни всіх родів військ. Однак бої із знищення оточених під Дем'янском військ противника дуже затяглися. Скориставшись цим, німецько-нацистське командування перекинуло сюди свіжі сили. У другій половині квітня 1942 року ззовні та з боку оточеним гітлерівським військам вдалося пробити коридор у наших бойових порядках і з'єднатися з блокованими військами. У такому становищі фронт стабілізувався на тривалий час.

Але радянські воїни не марнували даремно час. Вони невпинно вдосконалювали свою військову майстерність, не давали ворогові спокою ні вдень, ні вночі, допомагаючи тим самим іншим напрямом. Мені як секретарю комсомольської організації батальйону особливо запам'яталися дні, коли почався історичний бій на Волзі.

У цей період і на нашій ділянці фронту активізувалися військові дії, спостерігався новий приплив бойової та політичної активності, великий приплив нових сил у партію і комсомол. У листопаді 1942 року я був прийнятий кандидатом у члени КППС, а в березні 1943 року – в члени партії.

Потужний наступ радянських військ під Сталінградом, а потім – під Ленінградом і на інших ділянках фронту створили сприятливі умови для ліквідації плацдарму противника в районі Дем'янська. 15 лютого 1943 року війська Північно-Західного фронту, у тому числі й наша танкова бригада, перейшли в рішучий наступ. Дем'янський плацдарм, який гітлерівці утримували майже півтора року, був ліквідований. За зразкове виконання завдань командування щодо забезпечення зв'язку з танковими частинами в цей період бойових дій я був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Із серпня 1943 року по грудень 1944 року мене направили на навчання у Військово-політичне училище Червоної Армії ім. М.В. Фрунзе. По його закінченню мені присвоїли військове звання лейтенанта і направили у війська на посаду замполіта танкового батальйону. Потім перебував у резерві політскладу та Оперативної групи Політуправління II Українського фронту. Після 9 травня 1945 року служив у Збройних Силах на посадах: замполіта ордена Червоної Зірки залізничного Рухливого Танкоагрегатного Ремонтного заводу (філія 7); окремого танкового батальйону 20-го гвардійського Будапештського стрілецького корпусу; секретарем партійного бюро батальйону курсантів Полтавського танко-технічного училища”.

1948 року Федір Кузьмич став студентом історичного факультету Кіровоградського педагогічного інституту імені О.С. Пушкіна, по закінченню якого працював лаборантом, а згодом завідувачем кабінету кафедри основ марксизму-ленізму історичного факультету. Протягом 1954 – 1956 років займав посаду заввідділом пропаганди та агітації Кіровоградського міськкому Комуністичної партії. Після захисту дисертації у 1961 році викладав курс історії КППС, на протязі 10 років (1966 – 1976) очолював кафедру історії КППС та філософії, вів активну громадську роботу, з 1966 року і до виходу на пенсію у 1991 році був незмінним керівником школи молодого лектора [8, с. 64].

БРЕНЕР ЛЕЙБ МИХАЙЛОВИЧ

Народився 1 липня 1919 року в м. Тирасполь Молдавської РСР. 1934 року після закінчення 7-го класу вступив до школи ФЗН консервників у Тирасполі, яку закінчив у січні 1935 року й залишився працювати на консервному заводі імені Ткаченка. Мріяв про вищу освіту й 1936 року вступив на другий курс вечірнього робфаку, який закінчив 1938 року.

З 22 червня 1941 року по березень 1945 року був учасником бойових дій. З липня 1941 по червень 1942 року служив у військах Західного фронту комісаром ескадрильї 1224 АП, а з червня 1942 по травень 1943 року – заступником командира ескадрильї з політичної частини, замполіт 1224 АП Першого Українського фронту з травня 1943 по травень 1944 року, помічник

начальника політвідділу дивізії по комсомолу Другого Українського фронту – травень 1944 – березень 1945 року [9, с. 18] – такий бойовий шлях пройшов Лейб Михайлович протягом війни. Кавалер ордена Червоного Прапора та двох орденів Червоної Зірки [9, с. 25 зв.].

В нагородному листі від 18 вересня 1944 року говориться: “...У роботі енергійний, наполегливий. Своєю повсякденною працею мобілізує комсомол і несоюзню молодь на виконання бойових завдань. Серед комсомольців й особистого бойового складу з’єднання має заслужений діловий авторитет... Комсомольцями дивізії лише під час Львівської операції збито 19 літаків противника. Комсомольці-льотчики здійснили в цій же операції більше 350 бойових вильотів... За зразкове виконання своїх службових обов’язків і конкретне керівництво комсомольськими організаціями, у результаті чого вони надають дієву допомогу командирі у виконанні бойових завдань, товариш Бренер Лейб Михайлович удостоєний урядової нагороди ордена Червоної Зірки [10].

1953 року Лейб Михайлович вступив до військово-політичної ордена Леніна Червонопрапорної Академії імені В.І. Леніна. Закінчив її 1958 року, отримав кваліфікацію офіцера-політпрацівника з вищою військово-політичною освітою. З квітня 1959 по серпень 1960 року працював викладачем Кіровоградського вищого авіаційного училища льотчиків. Після його розформування продовжив викладацьку діяльність у Кіровоградському державному педагогічному інституті імені О.С. Пушкіна. У вересні 1972 року захистив кандидатську дисертацію й отримав звання кандидата економічних наук. Протягом періоду з 1. березня 1984 по 7 лютого 1986 року працював деканом історичного факультету, після чого завідував кафедрою політекономії. На цій кафедрі Лев Михайлович пропрацював до виходу на пенсію в червні 1991 року.

ГУДИМОВИЧ ФЕДІР МЕФОДІЙОВИЧ

Народився 1919 року в селі Петрани Жмеринського району Вінницької області. По закінченню середньої школи 1934 року вступив до Московського державного інституту історії, філософії і літератури, який закінчив 1938 року. До 1941 року працював у Бердянському педагогічному інституті, а з початком війни був евакуйований до Ленінабада Таджицької Радянської Соціалістичної Республіки. У серпні 1942 року призваний до лав Радянської Армії, де служив у складі 3-го та 1-го Українських фронтів до липня 1946 року [11, с. 199]. У травні 1945 року нагороджений медаллю “За бойові” заслуги з таким формулюванням: “...Своєю пропандистською роботою мобілізував особистий склад на трудове піднесення, сприяючи достроковому та якісному виконанню бойового завдання командування” [12].

По закінченню служби Федір Мефодійович був прийнятий на посаду викладача історії стародавнього світу Кіровоградського педагогічного інституту, успішно захистив дисертацію та отримав науковий ступінь кандидата історичних наук. 28 грудня 1951 року був затверджений на посаді декана історико-філологічного факультету. А 15 серпня 1956 року на виконання постанови Ради Міністрів Української РСР № 634 від 20. 06. 1956 року “Про додаткові заходи з упорядкування підготовки вчительських кадрів у навчальних закладах Української РСР” та наказу Міністерства освіти УРСР, Міністерства вищої освіти УРСР №363-К/504 відбулося злиття історичного факультету Кіровоградського педінституту з відповідним факультетом Одеського державного університету. У зв’язку з цим кандидат історичних наук Федір Мефодійович Гудимович разом з іншими викладачами був переведений до Одеського державного університету.

РОЗЕНБЕРГ АРОН ЯКОВИЧ

Народився 21 грудня 1923 року в м. Городнича Житомирської області. 3 липня 1941 року був прийнятий на II курс Українського Комуністичного Інституту Журналістики (м. Харків).

Свій бойовий шлях Арон Якович розпочав восени 1942 року. 3 листопада 1942 року до березня 1943 року – командир відділення роти; з березня 1943 до серпня 1943 року – комсорг 225-го стрілецького полку, інструктор дивізійної газети “За Вітчизну” 23-ї стрілецької дивізії Степового фронту, командир відділення і командир оперативної групи Відділу Контррозвідки “Смерш” 21-го стрілецького корпусу, а наприкінці війни – помічник командира взводу топорозвідки 343-го артилерійського полку 136-ї Червонопрапорної Київської стрілецької дивізії.

Після демобілізації в листопаді 1945 року працював у редакції районної газети “Голос колгоспника” Баранівського району Житомирської області, потім – у газеті “Прапор соціалізму”

тієї ж області. У цей же час за сумісництвом викладав німецьку мову у Городничецькій школі [14, с. 3 зв.].

Подання до нагородження за бойові заслуги в роки війни датовано 2 квітня 1947 року. У ньому, зокрема, відзначається: "...Брав участь у форсуванні рік Буг і Вісла, де був поранений – на Сандомирському плацдармі, 23 серпня 1944 року і відправлений у глибокий тил на лікування.

Нині працює секретарем районної редакції газети "Прапор Соціалізму".

Представляється до нагороди за отримане поранення орденом Вітчизняної війни 2 ст."

У висновку "вышестоящего" керівництва читаємо: "...достойний представлення до державної нагороди ордена Слави III ступеня". У висновку Військової Ради Армії – "Достойний нагородження медаллю "За бойові заслуги" [13]. На наш погляд, така зміна у висновках зумовлена безпартійністю А.Я.Розенберга

Педагогічну діяльність Арон Якович розпочав 1950 року на посаді директора Лучицької семирічної школи Городничького району. 1952 року переїхав до м. Кіровограда, працював завідувачем кабінету історії та географії інституту удосконалення вчителів, учителем шкіл № 6, 7, 34, організатором позашкільної та позакласної роботи середньої школи № 30. 1948 року вступив до Київського державного інституту на історичний факультет.

1969 року захистив кандидатську дисертацію в Московському обласному педагогічному інституті імені Н.К. Крупської. 18 серпня 1989 року йому була присвоєно науковий ступінь доктора педагогічних наук.

Наукове звання професора кафедри педагогіки отримав 26 квітня 1990 року, а з 1 вересня став її завідувачем. 18 квітня 2005 року звільнився з роботи у зв'язку погіршенням здоров'я.

Чим далі відходить у минуле образ війни, тим повніше постає подвиг наших батьків і дідів, усіх, хто виніс тягар воєнного лихоліття, хто покрити себе славою в смертельному двобої. А нашим моральним обов'язком є збереження духовної єдності з поколінням, для якого патріотизм, любов до рідного краю були не просто словами, а найвищим ціннісним мірилом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Ф.Р-5380. – Оп.1. – Т.1.
2. Наградной лист. Артеменко Иван Терентьевич. – ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Од.зб.243. – Арк.269 – 269 зв.
3. Наградной лист. Артеменко Иван Терентьевич. – ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686044. – Од.зб.3189. – Арк.62 – 62 зв.
4. Наградной лист. Артеменко Иван Терентьевич. – ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686044. – Од.зб.2962. – Арк.29 – 29 зв.
5. Наградной лист. Артеменко Иван Терентьевич. – ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.690306. – Од.зб.70. – Арк.327 – 327 зв.
6. Наградной лист. Артеменко Иван Терентьевич. – ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.690306. – Од.зб.2129. – Арк.381 – 381 зв.
7. Наградной лист. Белявин Федор Кузьмич. – ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682526. – Од.зб.265. – Арк.394 – 394 зв.
8. Архів Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Ф.Р-5380. – Оп.1. – Т.3
9. Архів Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Ф.Р-5380. – Оп.1. – Т.5.
10. Наградной лист. Бренер Лейб Михайлович. – ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.690306. – Од.зб.1070. – Арк. 274 – 274 зв.
11. Архів Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Ф.Р-5380. – Оп.1. – Т.10.
12. Наградной лист. Гудимович Федор Мефодиевич. – ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.690306. – Од.зб.2098. – Арк.379 – 379 зв.
13. Наградной лист. Розенберг Арон Яковлевич. – ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.744808. – Од.зб.1696. – Арк.265 – 265 зв.
14. Книга участников Великой Отечественной войны 1941 – 1945 г.г. Кировоградского педагогического института имени А.С. Пушкина к 40-летию Великой победы. – Кировоград, 1988.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретова Лариса Маргіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: суспільно-політичні рухи на українських землях кінця XIX – початку XX ст.

УДК 94(477.72):636"1861/1900"

РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА В СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ХЕРСОНЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Людмила ЧОРНА (Одеса)

У статті розглядається стан розвитку тваринництва сільського населення Херсонської губернії в другій половині ХІХ ст. Аналізуються основні напрямки скотарства та їхній вплив на загальний рівень розвитку селянських господарств.

Ключові слова: сільське господарство, тваринництво, Херсонська губернія, селяни, скотарство, друга половина ХІХ ст.

В статье рассматривается состояние развития животноводства сельского населения Херсонской губернии во второй половине ХІХ в. Анализируются основные направления скотоводства и их влияние на общий уровень развития крестьянских хозяйств.

Ключевые слова: сельское хозяйство, животноводство, Херсонская губерния, крестьяне, скотоводство, вторая половина ХІХ в.

This paper considers the development of livestock farming among the rural population of Kherson province in the late 19th century. The basic directions of livestock farming and their impact on the overall development of agriculture are also analyzed.

Keywords: agriculture, livestock farming, Kherson province, peasants, cattle farming, late 19th century.

Характерна особливість господарського життя селянства на півдні України, зокрема в Херсонській губернії, полягала в тісному взаємозв'язку та взаємозумовленості землеробства з тваринництвом в пореформений період. Для рільництва потрібна тяглова сила, а тварини вигодовувалися кормом, вирощеним у полі. Практично кожне господарство зосереджувало основні зусилля на землеробстві, надаючи при цьому увагу й тваринництву. Наявність худоби визначалася внутрішніми потребами господарств, розмірами орної землі, сіножатей. Тваринництво було важливою сферою діяльності частини сільського населення. Але регіональні особливості його розвитку вивчені ще недостатньо. Тому дослідження розвитку тваринництва в регіональному масштабі уможливить розкрити особливості й місцеву специфіку функціонування аграрного сектора.

Питаннями розвитку тваринництва в Херсонській губернії займалися працівники земств, зокрема Т. Осадчий [1]. Матеріали з питань сільського господарства містилися в щорічних звітах губернських управлінь, земської статистики [2, с. 3]. Велику кількість даних містять "Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії" [4]. Відомості про розвиток скотарства в німецьких колоніях трапляються у А. Веліцина [5]. У праці А. Шмідта, що була присвячена географічному, етнографічному й економічному описові Херсонської губернії, наводяться відомості про посіви, знаряддя праці, господарські заняття населення краю [6].

Вагомим є доробок учених сучасного періоду (Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко, О.П. Реєнт) [7, 8, 9, 10]. Колективна монографія О.П. Реєнта й О.В. Сердюка розкриває особливості розвитку сільського господарства України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, проаналізовано структуру землеробства й тваринництва в пореформену добу, визначено обсяги продовольчих ресурсів України, з'ясовано причини, що гальмували розвиток сільського господарства [11].

Метою пропонованої статті є на основі аналізу джерел та літератури висвітлити стан розвитку тваринництва сільського населення Херсонської губернії, проаналізувати основні його напрямки та їхній вплив на загальний рівень розвитку селянських господарств.

Скотарство в Херсонській губернії другої половини ХІХ ст. перебувало в стані застою чи навіть занепаду. У пореформену добу сільське господарство України пристосувалося до потреб світового хлібного ринку, що призвело до формування своєї рідної структури посівних площ. Колись вільні степові простори розорювалися й засівалися пшеницею та ячменем. Кормова база тваринництва скорочувалася, що негативно впливало на розвиток скотарства.

У південних регіонах України від 70 до 80% сільських мешканців жило винятково за рахунок сільськогосподарського промислу. Наприклад, в Олександрійському повіті Херсонської губернії розподіл господарств за видом занять був наступним:

Заняття	Число господарств	%
Землеробство	35608	61,1
Землеробство й торгівля	291	0,5
Землеробство й промисли	7125	12,2
Ремесла й промисли	3104	5,3
Торгівля	1506	2,6
Шинкарство	204	0,4
Державна служба	788	1,3
Приватна служба, найми	8880	15,2
Вільні професії	233	0,4
Змішані й невизначені заняття	592	1,0
Разом	58331	100

[12, с. 103].

Основна порода худоби – українська складала приблизно 4/5 всієї великої рогатої худоби. З інших порід були: голландська, швейцарська, франконська, угорська, російські (Холмогорська та Ярославська), у деяких господарствах тримали Карловську худобу (поліпшена порода української худоби); також було велике розмаїття метисів, що утворювалися від змішання різних порід. Українська порода мала всі якості робочої і м'ясної породи й стояла нарівні з іншими іноземними породами (витрачено багато часу й коштів на закупівлю іноземних порід і схрещування їх, замість удосконалення місцевої породи).

У селянських стадах переважав молочний напрямок скотарства, наступним ішов суто робочий напрямок та м'ясо-молочний. По суті, у селянських господарствах ніякого визначеного направлення продуктивності не було. Та велика потреба в молоці змушувала сільське населення інстинктивно заводити в основному молочні породи. Більше молока давали корови червоної німецької породи, яку й заводили в багатьох господарствах селяни, хоча і не вміли, а часто і не могли через брак коштів та кормів використовувати її повною мірою. Внаслідок цього дуже часто траплялося, що в умовах селянських господарств червона німецька корова починала давати менше молока, ніж сіра степова. Селяни поверталися знову до розведення сірої степової [13, с. 14].

Утримання худоби було степовим круглий рік, тобто вона перебувала під відкритим небом майже постійно. Лише зрідка в деяких господарствах для худоби робили навіси, корівників майже не було. Селяни вважали, що на холоді худоба їсть корм навіть гіршої якості, а в теплі не з'їдає його [14, с. 6].

Харчувалася худоба переважно підніжним кормом, тільки взимку – сухий корм (солома всіх сортів, полова, різноманітні залишки від зерна, сіно – дуже рідко) [15, с. 9]. Стан худоби був надзвичайно поганим. Кормів мало, худоба напівголодна й хвора (рахіт, шкіряні хвороби, чума та ін.). Смертність складала 10% і більше [16, с. 10]. У Херсонській губернії за один лише 1883 рік жертвами різноманітних хвороб стали більше 13,5 тис. коней, 42,7 тис. голів великої рогатої худоби [17, арк. 6]. Особливо поганим утриманням худоби відзначалися селянські господарства, які тримали значну кількість робочої худоби та молодняка, але мало турбувалися про заготівлю кормів. За ступенем догляду в селянських господарствах худоба поділялася на 3 категорії: найкраще доглядали робочу худобу, наступними були корови, бо від них очікували приплід, найгірше доглядали молодняк, який не давав господарству ніякої продуктивності, тому найпершим знайомився з голодом (часто взимку худоба їла очерет з хат і солону) [18, с. 17].

При поганих умовах утримання худоби її вгодованість була різною, що добре видно на весняних ярмарках, куди звозили худобу з різних районів. Неоднакова забезпеченість господарств кормовими засобами для худоби розвинула звичай віддавати її на зимівлю за гроші чи відробіток. У більшості випадків худобу з такою метою віддавали в економії з оплатою за зимівлю на солоні та полові до 15 крб. від вола й до 8 крб. – від іншої худоби. Зимівля на сіні не практикувалася майже ніде через дорожнечу. На зимівлю віддавали худобу не потрібну в господарстві взимку – молодняк і волів, якщо не було заробітків возовицею [19, с. 23].

Випасання худоби в селянських стадах було загальним, тобто молодняк випасався разом з дорослою худобою, бики й телиці також паслися разом і схрещувалися самі. Це згубно

впливало на розвиток скотарства. Наприклад, у Тираспольському повіті, який був повітом змішаного типу, бо там утримувалися різні породи худоби приблизно в однакових пропорціях, відсоток стад із загальним випасом складав від 60% до 70 % [20, с. 14].

Недостатня кількість кормів, спільні випаси молоді худоби (без розділення статей) і пов'язані з цим наслідки, занадто раннє використання молоді худоби в роботі тягло за собою виродження, худоба втрачала всі якості української породи. Як виродилась порода худоби в Херсонській губернії, можна визначити за даними щодо забитих тварин. На Херсонських бойнях часто траплялися степові бики віком 7 – 10 років, що давали лише 8 – 10 пудів м'яса й сала [21, с. 11].

На розведення худоби також не зверталось належної уваги. Головним завданням було отримати найбільший приплід, а на вибракування, підбір та принципи схрещування худоби не зважалося. Якщо й зверталась увага на вибір виробника бика, то щодо корів (самиць) цього не робилося.

Більшість селянських господарств міцно трималися за сіру степову корову та вола й не переймалися питаннями схрещування. Німці й частина заможних господарів свідоміше ставилися до підбору племінних биків у своїх стадах. У більшості німецьких колоній поселяни розводили велику рогату худобу голландської, бельгійської порід. Червона німецька порода великої рогатої худоби утримувалась переважно для молока, ніж для розведення та поліпшення породи. За рік корови цієї породи давали по 155 відер молока, надій окремих корів досягав 276 відер [22, с. 26]. Молочне господарство як у селян, так і в заможних господарів було розвинене недостатньо, у більшості випадків обмежувалися маломолочним господарством – тільки для домашнього вжитку.

Німецькі колоністи значну увагу приділяли умовам утримання худоби та приготуванню кормів, здійснювали ретельну селекцію. У кінці XIX – на початку XX ст. випадків масової загибелі худоби через відсутність кормів у німецьких господарствах не спостерігалось, хоча нестача сухих кормів виникала. Так сталося через неврожай 1892 р. У поселенні Гліксталь з 934 робочих коней на весну 1893 р. залишилося 645 голів – 31 %, з 1476 корів залишилось 586 голів – 60 % мору [23, с. 28].

Велику шкоду тваринництву завдавали хвороби, особливо чума. Після прийняття закону 1879 р. про ветеринарно-санітарні заходи, що вступив у дію лише 1888 р., ситуація кардинально змінилася. Фактично на 1886 р. припав початок протичумних дій. З липня 1888 р. по кінець 1890 р. в губернії не було жодного випадку смертності від чуми [24, с. 15].

Задовільний розвиток скотарства в німецьких поселенців пояснювався ще й тим, що над поголів'ям худоби в німецьких поселеннях уже не висіла загроза масової загибелі під час епідемії деяких хвороб (сибірська виразка, ящур та ін.). Колоністи широко використовували можливість лікування й щеплення худоби. За 1888/89 сільськогосподарський рік в Одеському повіті на сибірську виразку захворіло й загинуло в Зельці 6 голів великої рогатої худоби з наявних 958. Ящуром хворіла велика рогата худоба в Олександрфельдській волості в поселенні Красне – з 396 голів захворіло 160, загинуло лише 2 [25, с. 98].

У селянських господарствах биків культурних закордонних порід на кінець XIX ст. в Херсонській губернії було менше 2% (1,7%), і з'являлись вони там в основному з допомогою повітових земств та приватних господарів. Наприклад, Тираспольське земство закупило 19 биків вільстермаршів для покращення селянської рогатої худоби [26, с. 21]. Земство в Одеському повіті в 1894 – 1895 рр. для поліпшення рогатої худоби закупило 12 биків, молочних і робочих порід. Але очікуваних результатів це не дало. 6 биків пропало через 1 – 2 роки через хвороби. Інші 6 поперемінно утримувались у різних місцях повіту й не використовувалися за призначенням, до 1900 р. були продані [27, с. 26].

Худобу в господарствах використовували для сільськогосподарських робіт та возовиці, на продаж та молочний напрямок. У сільському господарстві користувалися волами та кіньми, також коней використовували для виїздів (у кого вони були, бо в багатьох селянських господарствах їх не було взагалі). Наприклад, на кінець XIX ст. в Олександрійському та Єлисаветградському повітах налічувалося від 35 до 43% господарств, що не мали робочої худоби. В Олександрійському повіті лише 20% селянських господарств мали худобу, а під час голоду ці показники ставали ще меншими [28, с. 86].

Фактичне витіснення волів кіньми в селянських господарствах стало об'єктивним явищем, суть якого полягала в тому, що було не вигідним утримувати їх тільки як робочу худобу. Тут діяв закон економічної доцільності. Утримання пари волів з трьома чи п'ятьма десятинами землі не завжди відшкодовувалося вартістю землеробських робіт. Тому дрібні господарі все частіше використовували в господарстві коней. А заможні господарства, що мали до 10 і більше десятин землі на двір, приділяли конярству найбільше уваги. Вони утримували коней не лише для роботи, але й для вирощування та продажу молодняка [29, с. 73].

У Херсонській губернії було добре розвинене дрібне орендне господарство, короткострокове й тому дуже незадовільне (в технічному розумінні). Такому господарству більша частина робочої худоби потрібна лише тимчасово (весною для посіву та восени для збору врожаю й осінніх посівів). Робоча худоба, переважно коні, купувалися на короткий строк, після використання продавалися (щоб не утримувати взимку). Перепродаж коней мав попит між селянами і десятинщиками. Ціна таких коней незначна, близько 25 – 30 крб. [30, с. 20].

Землеробство й скотарство при таких умовах було хижацьким, таким, що забирало з дешевої робочої худоби всі сили. Стосовно болгар та німців, то в них худоба перебувала в кращому стані. А, власне, тільки німці мали порівняно гарних робочих коней. У болгар та українців худоба значно гірша, коні дрібні й безсилі. Це залежало від економічної слабкості селян, частково – від системи експлуатації землі (земля селянами ніде інтенсивно не оброблялася: не було правильного чередування рослин, чорного пару й гнійного удобрення).

Порода коней Херсонської губернії не належала до числа самостійних, а була змішанням різних порід. Херсонський кінь мав середній і вище середнього зріст, був міцним, але досить не пропорційним, мав міцні ноги, добре розвинені груди, невисоку шию. Тварина не володіла силою й швидкістю рухів, але невибаглива до їжі та стійко переносила степовий клімат. Спосіб розведення та утримання степовий [31, с. 15].

На відміну від українців, німецькі поселенці тримали багато коней і використовували їх для сільськогосподарських робіт. Коні були в основному голштинської породи, також використовували в господарстві й коней російських порід. Майже кожне товариство німецьких поселенців мало куплених й утримуваних за суспільний кошт заводських жеребців. Коней тримали в стайнях. Наприклад, у поселенні Гросс-Лібенталь Одеського повіту було 3 жеребці віком 5 – 12 років, ціною 180 – 600 крб.; у поселенні Зельц налічувалося 2 жеребці віком 6 – 13 років, ціною 175 – 250 крб.; в Ельзасі – 2 жеребці віком 4 – 5 років по 250 крб. [32, с. 50].

Поліпшенням конярства в Херсонській губернії займалися земства. Наприклад, Єлисаветградське земство робило спроби допомогти селянам у поліпшенні породи коней. Зокрема, для цього земством 1870 р. було виділено 5 тис. крб. на купівлю жеребців із строковою виплатою. Охочі повинні були надати відомості про 20 маток і зобов'язання виплачувати по 60 крб. 4 роки. За таких умов було 2 охочих. 1872 р. вирішено замість купівлі видавати субсидію 300 – 500 крб. За таких умов охочих налічувалося 32, але селян серед них не було [33, с. 72].

Таким чином, тваринництво півдня України в пореформену добу зазнавало помітних змін. У 1860 – 70 рр. скотарство в Херсонській губернії перебувало в стані занепаду. Тваринництво в той період цілком залежало від рільництва й розвивалося за залишковим принципом, коли землі, які не можна було розорювати, використовувалися для випасу худоби. Худобу в селянських господарствах вирощували тільки для потреб власного господарства та споживання. Тенденції його розвитку значною мірою визначалися скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Скотарство тісно пов'язане з характером сільського господарства, яке велося безсистемно, без правильного чергування рослин, без чорного пару й гнійного удобрення. Сільське господарство (з розрахунку затрат на одиницю площі капіталу й праці) було екстенсивним і скотарство при такому господарстві мало примітивний характер.

Стан господарств Херсонської губернії був у стадії ломки (переходу до чорного пару й правильних сівозмін), перехід здійснювався частково по всій губернії, і степове скотарство, що існувало, починало занепадати. Але цей спад був фактором прогресивним, бо вів до форм більш інтенсивного й продуктивного господарювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Осадчий Т.И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. Херсон, – 1891. – 112 с.
2. Статистическое описание Ананьевского уезда // Сборник Херсонского земства 1890. – Херсон, 1890. – №4. – С. 185 – 200.
3. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за апрель 1893 г. – Херсон. – 208 с.
4. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. II.: Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1886. – 397 с.
5. Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. / А.А. Велицын. – С.-П., 1893. – 282 с.
6. Шмидт А.А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. / Сост. генер. штаба подполковник А.Шмидт. – С.-Пб., 1863. Т.2. – 874 с.
7. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.
8. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 90.
9. Реєнт О.П. Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 1. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К., 2006. – 632 с.
10. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 696 с.
11. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.): Монографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
12. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. III.: Александрийский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1888. – 103 с.
13. Слесарев Н.А. Материалы по исследованию животноводства в Херсонской губернии. – Херсон, 1916. – 148 с.
14. Зерцалов С.А. Степное скотоводство в Новороссийском крае, его прошлое и настоящее. Одесса, 1892. – 81 с.
15. Краевский А.А. Опыт описания скотоводства Херсонской губернии и изыскания средств к его улучшению. – СХЗ. – 1890. – №9. – С. 1 – 26.
16. Там само. – С. 10.
17. ЦДІАК (Центральний державний історичний архів України у м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 537. – Од. зб. 150. – 385 арк.
18. Зерцалов С.А. Вказана праця. – С. 17.
19. Там само. – С. 23.
20. Слесарев Н.А. Вказана праця. – С. 14.
21. Краевский А.А. Вказана праця. – С. 11.
22. Зиновьев А. Перемены в организации сельского хозяйства Херсонской губернии и меры к его улучшению / А. Зиновьев. – Одесса, 1900. – 112 с.
23. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за апрель 1893 г. – Херсон. – С. 28.
24. Краевский А.А. Вказана праця. – С. 15.
25. Сельскохозяйственный обзор по Одесскому уезду за 1889 г. // Сборник Херсонского земства 1890. – Херсон, 1890. – №4. – С. 89 – 120.
26. Слесарев Н.А. Вказана праця. – С. 21.
27. Отчет по животноводству и ветеринарии в Одесском уезде за 1899 г. / Составитель Н.А. Покшишевский. – 1900. – Одесса. – 75 с.
28. Доклад Комиссии о земледельческих артелях избранной III Отделением И.В.Э.О. // Оттиск из №2 Трудов Императорского Вольного Экономического общества за 1896 г. – С.-Петербург. – С. 86.
29. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Вказана праця. – С. 73.
30. Отчет по животноводству и ветеринарии ... – С. 20.
31. Краевский А.А. Вказана праця. – С. 15.
32. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1890 г. / Сост. Трояновский Б.Ю. – Одесса, 1891. – 253 с.
33. Зерцалов С.А. Вказана праця. – С. 72.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорна Людмила Михайлівна – аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Наукові інтереси: аграрні відносини на півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (44) 1918 / 1919

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1919 Р. У ФРАНЦІЇ ТА ПРОГРАМА НАЦІОНАЛЬНОГО БЛОКУ

Борис АЧКІНАЗІ (Ялта)

У статті аналізується характер першої повоєнної виборчої кампанії 1919 р. у Франції і програма Національного блоку, яка забезпечила успіх блоку на виборах.

Ключові слова: перші повоєнні вибори, коаліція правих, Національний блок, політичні сили, соціалісти, більшовизм, антинімецька пропаганда, ідеї "священної єдності", підприємницькі організації.

В статье анализируется характер первой послевоенной избирательной кампании 1919 г. во Франции и программа Национального блока, которая обеспечила успех блока на выборах.

Ключевые слова: первые послевоенные выборы, коалиция правых, Национальный блок, политические силы, социалисты, большевизм, антинемецкая пропаганда, идеи "священного единения", предпринимательские организации.

The article examines the nature of the first post-war election in 1919 in France and the program of the National Bloc, which ensured the success of the elections.

Keywords: the first post-war election, right-wing coalition, National Bloc, political forces, Bolshevism, socialists, anti-German propaganda, the idea of "sacred union", business organizations.

У листопаді 1919 р. на перших повоєнних виборах у Франції перемогу одержав Національний блок – коаліція правих (Республіканська Федерація, Республікансько-демократичний альянс, Народно-ліберальна дія) і частини поміркованих партій (партія радикалів, партія республіканських соціалістів та ін.). В умовах економічного занепаду, пов'язаного з наслідками світової війни 1914 – 1918 рр., поширення масового й робітничого рухів, зростання активності лівосоціалістичних і анархо-синдикалістських угруповань, успіх правих мав великий резонанс у країні та поза її межами. У цьому зв'язку в історіографії склалися неоднозначні оцінки самого блоку та причин його перемоги. Дослідники звертали увагу на те, що вона відбулася тоді, коли Європа була охоплена революційною пожежею, а ідеї більшовизму ставали гаслами значної частини французьких лівих.

Виходячи з цього, ряд істориків відмічав як головну рису кампанії 1919 р. подолання розколу між правими партіями, характерного для довоєнної доби, та їхній реванш за поразку на передвоєнних виборах 1912 р. Успіх блоку вони з'ясували відданістю його представників конституційним і демократичним цінностям, намаганнями зберегти здобутки перемоги над Німеччиною, дати відсіч більшовизму та іншим радикальним течіям, що підривали основи республіканського ладу (Ж.-П. Азема і М. Вінок [1, с. 200 – 201], Т. Тел'є [2, с. 60], А. Контамен [3, с. 130 – 136], М. Бомон [4, с. 398] та ін.). Відомий історик Р. Ремон уважав успіх правих на виборах у листопаді 1919 р. "найбільшою подією в політичному житті Франції повоєнної доби" [5, с. 374, 377]. В. Батай й П. Поль у світлі перемоги блоку пояснювали невдачу його основних суперників – соціалістів, їхньою відданістю ідеалам "колективістського" суспільства, чого не поділяла більшість виборців [6, с. 225 – 227]. У цьому ж зв'язку Ж.Шастене відмічав, що відтворення коаліції правих стало відповіддю на прагнення соціалістів "встановити в країні диктатуру на зразок російських советів" [7, с. 7].

Водночас майже не зверталась увага на проблеми, пов'язані з утворенням спільної політичної платформи, здатної об'єднати строкату й різнобарвну коаліцію, яку представляв Національний блок. Виходячи з цього, у статті розглядаються питання відпрацювання програми (маніфесту) блоку, яка поділялася майже всіма його прихильниками й під час виборів, отримала підтримку більшості виборців.

Отже, у створенні Національного блоку брали участь різноманітні політичні партії, групи й організації, які відстоювали демократичні й цивілізаційні цінності, що утвердились у Франції зі стародавніх часів і витримали випробування світовою війною 1914 – 1918 рр. Основою широкою

“національної” коаліції, яка створювалася в ході передвиборчої кампанії, були численні республіканські угруповання, що об’єднувалися в лавах Республіканської Федерації і Демократичного альянсу, партії радикалів і партії республіканських соціалістів тощо.

Які ж фактори зумовили співробітництво між цими політичними силами, що суттєво різнилися за своєю “природою”, особливо в ставленні до розв’язання післявоєнних проблем?

Варто зауважити, співробітництво відбувалося, передусім, на антинімецькій та антибільшовицькій платформах. Офіційні видання й друковані органи “правої” представляли більшовизм: продуктом німецької політики для експорту у Францію. У країні, яка більше чотирьох років воювала з Німеччиною, антинімецькі настрої, як і антинімецька пропаганда, були дуже поширені. Соціаліст А. Гільбо навіть був засуджений за спроби “розв’язати у Франції революцію на користь Німеччини” [8]. “Національний соціаліст” Г. Ерве, прибічник створення антибільшовицької коаліції, домагався, насамперед, “згуртування власників”, тому, як, стверджував він у запалі передвиборчої риторики, “Франція опинилась перед альтернативою – капіталізм чи комунізм” і збільшується загроза перетворення її на “колективістську державу” [9].

Домагаючись консолідації усіх “національних” сил, праві презентували прусський мілітаризм і російський більшовизм ланками одного ланцюга. Їх змальовували у вигляді монстра, котрий несе загрозу цивілізації і тому переустрою світу, який “великі демократії” здійснювали на Паризькій конференції. Орган Ж.Клемансо “Ом лібр” (“Вільна людина”) попереджував: “Альянс (російської) радянської республіки й Німеччини може більшовизувати увесь світ” [10]. Більшовицької диктатурі протиставлялися демократичні принципи Французької республіки. Революція оголошувалась “архаїчним і застарілим засобом”, що вичерпав себе “з тих пір, як кожний громадянин отримав бюлетень для голосування”, писав один із ідеологів Національного блоку А. Франсуа-Понсе [11, с. 52]. Р.Давид, який посідав у цей період пост статс-секретаря міністерства внутрішніх справ, а згодом видав працю з історії Третьої республіки з нагоди консолідації республіканських угруповань зауважив: “Саме більшовицька революція в Росії підштовхнула навіть дрібнобуржуазні кола виступити проти революціонерів” [12, с. 512].

Для зміцнення коаліції і поширення її соціальної бази апологети блоку намагалися відродити ідеї “священної єдності”, які були оголошені прем’єр-міністром Ж. Клемансо “основою відродження батьківщини” [13, с. 2727]. Використовуючи відданість широких шарів населення до оновлення повоєнного життя, організатори блоку вказували на його витворювальний характер. Заклики до “впертої праці” на користь відродження й величі країни висувалися як альтернатива руйнівних дій “максималістів”, як називали більшовиків на Заході [14]. “Саме ворожість до соціалізму і комунізму ставали основою союзу”, – констатували ліберальні автори Ж.-П. Азема й М. Вінок [1, с. 201].

Незважаючи на те, що частина колишніх діячів соціалістичної партії (СФІО) і ряд федерацій радикалів і республіканських соціалістів приєдналися до платформи правих, особливо після реформ, здійснених урядом Ж. Клемансо в березні-квітні 1919 р., у повному обсязі відновити “національний союз” не вдалося. Справа залишились Аксьйон франсез та інші угруповання клерикально-монархічного спрямування. За винятком основного розходження – ставлення до республіки, розбіжності їх з правим крилом блоку щодо повоєнної реконструкції були не суттєвими. Їх споріднювали вимоги “сильної Франції”, запеклий націоналізм, боротьба проти революції. У нотатках секретаря Клемансо Л. Абенсура містяться цікаві примітки з приводу того, що “стурбований необхідністю згуртування, наскільки можливо, національного союзу, “батько перемоги” не вилучав з нього правих і, навіть, крайніх правих” [15, с. 111]. У свою чергу монархісти й відверті націоналісти не поривали зв’язків з правим крилом республіканців, що встановилися в роки війни. Г. Дюпре, автор передмови до листування М. Барреса з монархістом Ш. Моррасом, справедливо підкреслював, що останній “з перших днів війни, стримуючи свою злобу до республіки..., почав підтримувати священний союз” [16, LXIV].

Зрештою, спільні цілі в боротьбі проти революції і за реалізацію Версальського договору, які передбачали стягнення репарацій з Німеччини та її роззброєння, були сильніше розбіжностей. Це полегшувало правим утворення широкої передвиборчої коаліції за участю представників поміркованих партій.

На засіданнях виконавчого комітету коаліції, що проходили під головуванням лідера Демократичного альянсу А. Карно 12 і 13 жовтня, у запеклих сутичках відпрацьовувалася програма блоку. Участь лівореспубліканських партій призвело до корегування в офіційних паперах назви коаліції на “Національно-республіканський блок”. Отже, був ухвалений республіканський характер формування і відкинути пропозиції деяких правих діячів (Р. Сансері) залучити до блоку монархістів [17].

Організаційне оформлення блоку було завершено на засіданні 20 жовтня в паризькому залі “Ваграм” у присутності 4 тис. осіб. Доповідачі, що змагалися в апологетиці чеснот “національно-республіканського об’єднання”, висловилися за створення “стабільного й енергійного уряду, здатного до встановлення соціального миру”. Лише такий мир, підкреслювалося в передовиці “Матен”, є запорукою сили Франції, котра продовжує перебувати в протистоянні з Німеччиною, “пангерманістські налаштованою, як і до війни” [18].

У загальнонаціональному вимірі утворення передвиборчих коаліцій блоку відбувалося через провінційні філії і комітети партій практично в усіх департаментах. Так, у Фрежюсі префект закликав до зближення “з колишніми противниками із правого табору з метою побити соціалістів” [19, с. 271]. У столиці Національний блок мусили уособлювати зібрані в єдиному списку колишній соціаліст А. Мільєран, націоналісти й клерикали М. Баррес, адмірал Бьєнеме, А. Шерон (Республіканська Федерація), А. Дене (Ліберальна дія), соціальний католик М. Саньє, Л. Пюєш і Л. Пате (Демократичний альянс), відчислені зі СФЮ Г. Ерпенхеймер та А. Ерліх [20] та інші.

З багатьох програмових питань праві нав’язали свою лінію. Ж. Шастене з цього приводу констатував, що праві на чолі з Карно наполягали на “впертому захисті приватної ініціативи, забороні створення будь-якої нової державної монополії чи націоналізації, збереженню конкордату Ельзас-Лотарингії з Ватиканом, укладеному 1801 року” [7, с. 6].

У цілому ж передвиборний маніфест Національного блоку мав компромісний характер і був витриманий у поміркованих тонах. Його підписав голова парламентської фракції Республіканської Федерації А. Мільєр, глави Демократичного альянсу А. Карно, республіканської партії радикалів і радикал-соціалістів Е. Еррію, республікансько-соціалістичної партії (П. Пенлеве і Р. Вівіані), Республіканського комітету торгівлі, промисловості й сільського господарства А. Маскюро [21, с. 22].

У преамбулі через суперечності, що зберігалися, декларувалася “цілковита незалежність програм” партій та організацій, що увійшли до складу блоку. Підкреслювалося, що “картель відкидає і таврує “будь-який альянс з реакцією чи революцією” і рекомендує республіканцям-виборцям в усіх виборчих округах об’єднатися, щоб відстоювати наступні ідеї: абсолютну світськість держави й школи, ... повагу й розвиток соціальних законів і синдикальних свобод; боротьбу проти більшовизму, всілякої диктатури та всяких форм насильства; відбудови звільнених районів, компенсації збитків жертвам війни; економічного піднесення Франції; поширення комунальних свобод; збільшення національних ресурсів засобами праці, щоб протистояти важкому податковому тягарю; розвиток сільського господарства; модернізація національного обладнання; реорганізація загальної і технічної освіти в демократичному напрямку; скорочення терміну військової служби в розмірах, що сумісна з національною безпекою; поширення повноважень і способів дії Ліги Націй [21].

У документі були задекларовані загальні принципи, які задовольняли всіх учасників коаліції. Зовсім не конкретизувалися положення економічної політики. Цей вакуум фактично заповнила антиєтатистська програма великого об’єднання підприємців Союзу економічних інтересів, про яку йдеться далі.

За справедливим зауваженням публіцистів А. де Тарда і Р. де Жувенеля новизна відозви “виходила не стільки від наголошених принципів, скільки від поєднання підписів під текстом” [23, с. 93].

Особливістю кампанії 1919 р. було те, що підприємницькі організації відігравали в ній занадто активну роль. Вище згадувалося, що маніфест Національного блоку був підписаний головою Республіканського комітету промисловості, торгівлі й сільського господарства сенатором А. Маскюро. Це була найстаріша організація, у лавах якої об’єднувалися в основному середні й дрібні підприємці та промисловці. Пункт 2-й статуту Комітету декларував захист “перед обличчям державної влади інтересів торгівлі, промисловості, сільського

господарства...через передання уряду відповідної документації, пропозицій, оцінки законопроектів фіскального, митного, соціального й фінансово-економічного характеру” [24, с. 588 – 589]. Комітет виступав як колективний член партії радикалів й орієнтувався переважно на гасла лівореспубліканських партій [25, с. 146].

Великі підприємницькі організації виступили на виборах з власною платформою. Вона була надрукована в номері “Матен” від 8 квітня 1919 р. як програма Союзу економічних інтересів і Конфедерації комерційних і промислових груп Франції. Головна увага в програмі приділялася економічним і соціальним питанням. У першій статті було задекларовано кредо французького патронату: захист приватної власності й приватної ініціативи, свобода сільського господарства, торгівлі, індустрії і праці.

Далі йшли заборони на створення державних монополій і втручання держави в “управління приватними підприємствами”, обмеження оподаткування прибутків комерційної діяльності. Програма Союзу передбачала посилення ролі підприємницьких організацій у вирішенні економічних питань, “обов’язкових консультацій адміністрації з торговими палатами, підприємницькими союзами та економічними групами у відпрацюванні законопроектів, що торкаються економічного життя країни”.

У галузі соціальних відносин пункт 7-й декларував “союз капіталу і праці”, “зближення інтересів службовців, робітників і роботодавців”, розв’язання “питань, що виникають між ними” в дусі “узгодження, свободи і прогресу” [26].

Щодо характеру політичного режиму, то програма цього важливого аспекту передвиборчих змагань майже не торкалась. Однак, виходячи із заяв, що робилися лідерами та ідеологами правих (А. Мільєраном, Л. Барту, А. Франсуа-Понсе, головою Коміте де Форж К. Піно та ін.), їх цілком задовольняла Третя республіка з її конституційними набутками, фінансово-економічними структурами й ринковими відносинами.

Фактично програма Союзу економічних інтересів, запропонована кандидатам як офіційної перевиборчої платформи (за котру, як стало відомо після виборів, висловилося понад 400 осіб обраної палати), стала головною програмою Національного блоку в соціально-економічній галузі.

Підсумки виборів засвідчили, що кандидати блоку домоглися успіху передусім у розвинутих індустріальних районах, поштох до розвитку яких дала війна й де впливові позиції посідали потужні промислові групи, організації патронату, нувориші, що збагатилися на воєнних замовленнях. Переважну більшість голосів блок отримав у північних і північно-східних департаментах, які зазнали німецьке нашествя і де були особливо сильними націоналістичні настрої, репараційні претензії до Німеччини і сподівання на те, що уряд опиниться здатним змінити ситуацію на краще. Теж в Ельзасі і Лотарингії, які в листопаді 1918 р. за умовами Комп’єнського перемир’я були повернуті до лона “матері-вітчизни” й де націоналістичні настрої згуртували і радикалів, і клерикалів, і правих в єдиних списках. Саме на таку політичну кон’юнктуру й була розрахована програма Національного блоку.

Перемога спільних списків блоку над опозиційними списками радикалів і соціалістів зумовлювалася рядом факторів: шовіністичною атмосферою, що насаджувалася “правою” дискредитацією своїх противників як “антипатріотичних” елементів.

Політичною і фінансовою підтримкою підприємницьких союзів. Останні виділили величезні суми на проведення виборчої кампанії кандидатам, які прийняли програму Союзу економічних інтересів. Сенатор А. Бійє, керівник Союзу економічних інтересів указував, що 379 депутатів “прийняли цілком чи частково програму Союзу”... [27, с. 181]. Л. Ромьє, головний редактор органу патронату “Журналь індустрієль”, підкреслив, що заслуга Союзу полягала в тому, що він “відрегулював вибори” [28, с. 72].

Після виборів вісь політичного життя у Франції зсунулася вправо. Однак, результати виборів не означали тотального домінування правих. Успіх Національного блоку, досягнутий у специфічних обставинах 1919 року, не мав під собою тривкого підґрунтя. Соціальна і політична строкатість блоку, відмінність інтересів партій та угруповань, що увійшли до його складу, породжували відцентрові тенденції, які посилювалися в міру того, як виявилася непридатність політики правих реалізувати завдання післявоєнної реконструкції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Azéma J.-P., Winock M. La III-e République 1870-1940. – P.: Presses de la Cité, 1976. – 265 p.
2. Tellier T. Paul Reynaud (1878-1966). Un indépendant en politique. – P.: Fayard, 2005. – 887 p.
3. Contamine A. La France devant la Victoire // Revue d'histoire moderne et contemporaine. L'Europe en novembre 1918. – T. XVI. Janvier–mars 1969. – P. 130–136.
4. Baumont M. La faillite de la paix (1918-1939). – P.: Plon, 1960. – 322 p.
5. Rémond R. La vie politique en France de 1870 à 1940. – Fascicule III. – P.: Julliard, 1963. – 499 p.
6. Bataille V. et Paul P. De mutenerie à la Victoire (1917–1918). – P.: Presses du siècle, 1965. – 273 p.
7. Chastenet J. Cent ans de République. – T. 5. Les années d'illusions. 1918-1931. – P.: Plon, 1970. – 329 p.
8. Le Matin. – 1919. – 1 Février.
9. La Presse de Paris. - 1919. – 14 Novembre.
10. L'Homme Libre. - 1919. – 6 Janvier.
11. François-Poncet A. Reflexions d'un républicain moderne. – P.: Alcan, 1925. – 138 p.
12. David R. La Troisième République (Soixante ans de politique et d'histoire. De 1871 à nos jours). – P.: Plon, 1934. – 600 p.
13. Annales de la Chambre des Députés. 11-me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1919. – Tome unique. Deuxième partie. Du 29 Mars au 30 Juin 1919. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920. – PP. 1401-2751.
14. L'Homme Libre. - 1919. – 28 Juillet.
15. Abensour L. Clemenceau intime. – P.: Payot, 1928. – 179 p.
16. Maurice Barrès à Charles Maurras. La République ou le Roi? (Correspondances inédites. 1888-1923). – P.: Plon, 1970.
17. Le Matin. – 1919. – 6 Novembre.
18. Le Matin. – 1919. – 21 Octobre.
19. Journal d'Alexandre Ribot et correspondances inédites. 1914 – 1922. – P.: Plon, 1936. – 137 p.
20. La Presse de Paris. - 1919. – 18 Novembre.
21. Le Temps. – 1919. – 15 Octobre.
22. Le Matin. – 1919. – 25 Octobre.
23. La politique d'aujourd'hui (Enquête parmi les groupements et les partis par A. de Tarde et R. de Jouvenel). – P.: Librairie Félix Alcan, 1925. – 378 p.
24. Рубинский Ю.И. Политические партии и государство во Франции в эпоху Третьей республики. Дис...уч. степ. д-ра ист. наук. – М.: ИМЭМО, 1969. – Т. 2. – 698 с.
25. Гурвич С.Н. Радикал-социалисты и рабочее движение во Франции в начале XX века. – М.: Наука, 1976. – 324 с.
26. Le Matin. – 1919. – 8 Avril.
27. La Politique française en 1923. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1924. – 207 p.
28. La politique d'aujourd'hui (Enquête parmi les groupements et les partis par A. de Tarde et R. de Jouvenel). – P.: Librairie Félix Alcan, 1925. – 378 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ачканазі Борис Олександрович – професор кафедри історії, країнознавства і правознавчих дисциплін з методикою викладання Республіканського вищого навчального закладу (РВНЗ) “Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта).

Наукові інтереси: нова та новітня історія, історія Франції і міжнародних відносин.

УДК 94(73)“1946-1991”

ЕВОЛЮЦІЯ ОЦІНОК ІСТОРИЧНОГО ФЕНОМЕНУ “ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ” У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Світлана БАХАНОВА (Бердянськ)

У статті на основі аналізу російських та українських шкільних підручників з новітньої історії кінця ХХ – початку ХХІ ст. простежено еволюцію в оцінках феномена “холодної війни” та особливості його висвітлення в навчальних книгах, що відповідає специфіці історіографічної ситуації в російській та українській історичній науці.

Ключові слова: “холодна війна”, підручник з новітньої історії.

В статті на основі аналізу російських і українських шкільних підручників новітньої історії кінця ХХ – початку ХХІ ст. простежується еволюція в оцінках феномена “холодної війни” та особливості його висвітлення в навчальних книгах, що відповідає специфіці історіографічної ситуації в російській та українській історичній науці.

Ключевые слова: “холодная война”, учебник по новейшей истории.

On the basis of analysis of the Russian and Ukrainian textbooks recent history of the late XX - early XXI centuries. traces the evolution in the estimates of the phenomenon of “cold war” and

especially its lighting educational books, which corresponds to the specific historiographical situation in the Russian and Ukrainian historiography.

Keywords: "Cold War", textbook of history.

Зміцнення позицій сучасної України як активного суб'єкта міжнародних відносин, учасника розв'язання локальних міжнародних конфліктів вимагають урахування попереднього досвіду побудови взаємовідносин між державами, сторінками якої є "холодна війна". Розвиток сучасної історіографічної науки характеризується розширенням кола тем, що досліджуються, та залученням нових історіографічних джерел, до яких усе частіше відносять шкільні підручники, позаяк головною вимогою до підручника з історії є зорієнтованість його змісту на найновіші досягнення історичної науки, внесення нових наукових фактів і сучасних інтерпретацій. Зміни в змісті шкільних підручників з новітньої історії потребують здійснення його аналізу, щоб з'ясувати тенденції сучасної історичної науки, які відбилися в змісті у навчальних книг.

Проблема висвітлення історичного феномена "холодної війни" в історичній літературі досліджувалася Н. Болховітиновим, І. Галкіним, Н. Єгоровою, Є. Заболотним, В. Зубком, О. Косовим, В. Каманіним, В. Печатніковим, П. Тетеріним, О. Чубар'яном та іншими, але тільки П.Тетерін частково торкався питання тлумачення сутності "холодної війни" в шкільних підручниках. Проте існує низка праць, присвячених висвітленню подій новітньої історії в сучасних шкільних підручниках, зокрема в працях, присвячених шкільному підручнику як специфічному історіографічному джерелу (в російській історіографії Т. Володіна, О. Орловський, Н.Поваляєва, О. Крючкова, О. Фукс, М. Шабельников, в українській – І. Гирич, Я. Грицак, Г. Касьянов, Л. Зашкільняк, О. Удод, Н. Яковенко та ін.); дидактичним аспектам подання історичного матеріалу в підручнику (К. Баханов, І. Гирич, Н. Гупан, В. Мисан, О. Пометун.); аналізу висвітлення окремих тем і ракурсів шкільних підручників (Н. Гончаренко, М. Кушнар'єв, М. Мудрий, В. Серєда, Ю. Шаповал, Н. Яковенко та ін.).

Мета статті – простежити еволюцію в оцінках історичного феномена "холодна війна" в російських та українських шкільних підручниках з історії кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Поняття "холодна війна" є одним з базових у шкільному курсі новітньої історії. У підручниках радянської доби воно тлумачилося відповідно до ідеологічних настанов та історіографічних оцінок, що існували на час написання підручників (які в усіх тоталітарних суспільствах збігалися з ідеологічними настановами). Згідно з ними "холодна війна" має подаватися за такою логікою: стрижнем усієї світової політики в повоєнний період є боротьба між соціалізмом та імперіалізмом – боротьба двох систем втілюється у двох протилежних зовнішньополітичних лініях, які простежуються в усіх головних подіях на міжнародній арені – соціалістична політика визначається інтересами трудящих і ґрунтується на принципах пролетарського інтернаціоналізму у відносинах із соціалістичними країнами та мирного співіснування (форма класової боротьби між капіталізмом і соціалізмом у відносинах з капіталістичними країнами) – імперіалістична зовнішня політика визначається інтересами монополістичного капіталу, який прагне зберегти своє панування в умовах загальної кризи капіталізму. Звідси випливає висновок: "Прагнення імперіалістичних держав послабити позиції світового соціалізму та забезпечення своєї переваги над соціалістичними країнами характеризуються на основі фактів "холодної війни" [12, с. 368].

Тому в шкільних підручниках "холодна війна" асоціювалася із США, які "прагнули за допомогою ядерної зброї досягти світового панування й тиску на соціалістичні країни": "Найважливішим підсумком другої світової війни були серйозні зміни в співвідношенні сил у самій капіталістичній системі. Німеччина, Італія та Японія були розгромлені, Франція послаблена, а також позиції Англії... Найсильнішою капіталістичною країною в повоєнному світі виявилися США. Зазіхаючи на світове панування, вони будували свою зовнішню політику, спираючись на монополічне володіння атомною зброєю... Уже 1945 р. пролунали перші заклики до відкидання Радянського Союзу, до звільнення народів Європи від радянського впливу. Влітку та восени 1945 р. з'явилися й перші плани військово-політичних блоків проти СРСР. Пунктом повернення до нового зовнішньополітичного курсу імперіалістичних держав, що отримав назву політики "холодної війни", стала промова В. Черчилля у Фултоні (США)" [6, с. 120]. "Антирадянська промова Черчилля у Фултоні (США) і програма допомоги, що отримала назву "доктрина Трумена", проголосили початок "холодної війни" проти СРСР та інших соціалістичних країн" [13, с. 239].

На початку 90-х рр. під впливом процесів гласності й перебудови в СРСР оцінка феномена “холодної війни” дещо змінилася. Покладаючи відповідальність за розв’язання “холодної війни” на США, автори підручників з історії Вітчизни (В. Островський, В. Старцев, Б. Старков, Г. Смирнов) визначали, що деякі кроки Радянського Союзу сприяли роздмухуванню протистоянню: “На жаль, ідеологічні стереотипи виявлялися й у політиків нашої країни... У промовах Вишинського переважала риторика звинувачення, пророкування неминучого й швидкого краху імперіалізму, що не створювало гарного підґрунтя для перемовин”; “радянські представники на мирних переговорах... намагалися отримати під опіку СРСР колишню італійську колонію у Північній Африці – Лівію”; “висуваючи цілком розумні пропозиції щодо ядерного роззброєння, СРСР разом з тим прагнув різко обмежити міжнародний контроль за цим процесом” [8, с. 145]. Як наслідок, автори бачать негативи “холодної війни” не лише на міжнародні відносини, а й на внутрішнє життя багатьох країн: у США розгорнулася кампанія “полонання на відьом”, у якій постраждало чимало чесних прогресивно налаштованих людей, у нашій країні вона обернулася підозрою до всіх іноземців, навіть зі східноєвропейських країн, обмежувалися культурні контакти з країнами Заходу, пропаганда насаджувала у свідомість людей стереотип про агресивність Заходу [8, с. 146].

Автор одного з перших російських підручників із всесвітньої історії О. Кредер убачає “холодну війну” знаковим явищем усього повоєнного періоду світової історії (таку назву має навіть цілий розділ підручника, з якого розпочинається знайомство учнів з навчальним курсом); “явищем закономірним, якого не можна було запобігти. Ця біполярність, таким чином, стала підсумком війни, а вона не могла не породити суперництва. Участь у цьому суперництві не лише різних держав – за їхнім історичним досвідом, географічним положенням, економічною ситуацією і політичним устроєм – але й різних світоглядів не могло не надавати йому особливо гострих форм, форми ідеологічного конфлікту. Таким чином, складно собі уявити ситуацію, коли можна було б запобігти “холодної війни” [9, с. 20]. О. Кредер дуже оптимістично оцінює взаємини між союзниками після війни: “Пішла в минуле підозрілість США і Великої Британії до СРСР, у радянського керівництва вийшло з обігу висловлювання “оточена фортеця”. Символом цих відносин була третя за рахунком зустріч “великої трійки” – Берлінська конференція” [9, с. 5]. Було створено ООН, Міжнародний валютний фонд та Міжнародний банк реконструкції та розвитку: “В основу нового світоустрою покладено ідею колективної безпеки, яку уособлювала ООН”, – наголошує автор [9, с. 9]. Проте з 1939 р. Сталін міцно став на традиційний шлях забезпечення безпеки СРСР – шлях силової політики, територіальної експансії та створення сфер свого впливу – і непохитно прямував цим шляхом [9, с. 9]. СРСР значно збільшив власні території (Південний Сахалін, Курильські острови, території в Північно-Східному Китаї, Прибалтика, Закарпатська Україна, частина Східної Пруссії), які були визначені союзниками. Але в нього виникли нові зазіхання (прикордонні території Туреччини, Чорноморські протоки, Північний Іран, Триполітанія (Лівія), що викликало занепокоєння Заходу та було артикульовано В.Черчиллем у Фултоні, обґрунтовано Д. Кеннаном та знайшло втілення в доктрині стримування Г. Трумена. Розглядаючи феномен “холодної війни”, О. Кредер зазначає, що в цього конфлікту не було реальної перспективи перетворитися у справжню війну: “Від початку жодна зі сторін такої війни не бажала. Коли ж конфронтація стала фактом, жодна зі сторін не була впевнена у своїй перемозі в разі виникнення нової війни. СРСР спочатку не мав засобів для безпосереднього удару по США на їхній власній території. США від початку визнавала неможливість окупації СРСР. Коли ж у СРСР з’явилися засоби завдання удару по території США – міжконтинентальні балістичні ракети з ядерними боєголовками, результат війни в цьому випадку був непередбачуваний, позаяк США мав таку саме зброю. Ця непередбачуваність результатів війни підштовхували обидві сторони до вдосконалення систем озброєння або досягнення хоч якихось односторонніх переваг, але поява ще новішої зброї робила результат конфлікту ще більш непередбачуваним” [9, с. 18].

Основною ознакою “холодної війни” історик вважає “двополюсність”, “біполярність”, “глобальне суперництво”, а тому “всі події у світі почали розглядатися, немов крізь чорно-білу призму суперництва. В усьому й усюди кожна сторона бачила підступну руку супротивника” [9, с. 18].

Автор іншого російського підручника О. Шубін дотримується думки про рівну відповідальність СРСР і США за розв’язання “холодної війни”: “Сталін прагнув до розширення

територій, якими керували комуністичні партії, й отримати доступ до ресурсів, які насамперед контролювалися капіталістичними країнами” [14, с. 134]; “США прагнули зберегти своє панування в Азії, Африці та Латинській Америці. Сильне занепокоєння викликало в них зростання впливу СРСР” [14, с. 135]. Сутність “холодної війни” О. Шубін убачає в “боротьбі державно-соціалістичного (“комуністичного”) й державно-монополістичного (“капіталістичного”) варіантів індустріального суспільства”. “Протиборство СРСР та США, яке розгорнулося в середині 40 – 60-х рр. ХХ ст., й отримало назву “холодна війна”, так і не вилилося у війну “гарячу”, хоча постійно призводило до збройних конфліктів в окремих регіонах (локальних воєн). “Холодна війна” призвела до розколу світу на два табори, що тяжіли до СРСР і США. Такий світ отримав назву біполярного” [14, с. 135].

Ю. Бураков, Г. Кипаренко, С. Мовчан, Ю. Мороз в одному з перших українських підручників з новітньої історії роль ініціатора протистояння між “комуністичним табором і державами демократії” відводять СРСР: “На противагу більшовицькому експансіонізму західні країни формували власний зовнішньополітичний курс, стримуючи комуністичний наступ і завойовуючи сфери впливу. Відразу ж після другої світової війни виникло протистояння між країнами комуністичного табору і державами західної демократії. Лінія фронту пролягала через дипломатичну, пропагандистську й зовнішньополітичну діяльність. Таку конфронтацію назвали “холодною війною” [2, с. 267]. Її розгортання українські історики описують так: “3 лютого 1946 р. радянська пропагандистська машина розгорнула антизахідну кампанію. Країни Заходу не залишилися в боргу. У березні 1946 р. колишній прем’єр-міністр Великої Британії Уїнстон Черчилль у виступі в американському місті Фултоні заявив, що “комуністичний тоталітаризм” замінив собою “фашистського ворога” й планує підкорити світ” [2, с. 267].

Я. Бердичевський, Т. Ладиченко, І. Щупак у своєму підручнику (1998 р.) дали визначення “холодної війни” через перерахування її ознак: “Поняття “холодної війни” містить у собі пропагандистську війну, активну участь у регіональних конфліктах, боротьбу за вплив на країни третього світу, економічну війну, технічну гонку ракетно-ядерного озброєння, боротьбу розвідувальних служб, ідеологічні диверсії, глобальне військове протистояння, стратегія взаємного залякування, протистояння військово-політичних блоків, гонку космічного озброєння” [3, с. 576]. Причини “холодної війни” вони вбачають у “перетворенні СРСР і США в наддержави та виникненню між ними гострих розбіжностей з питань післявоєнного облаштування світу, встановлення радянської моделі тоталітарного суспільства в країнах Східної Європи, боротьба за сфери впливу та “заповнення вакуумів” між СРСР та США [3, с. 578]. Витоки “холодної війни” автори, посилаючись на “твердження низки істориків”, шукають у домовленості У. Черчилля та Й. Сталіна 1944 р. про розподіл зон впливу в Центральній та Східній Європі й незгодою з цим США [3, с. 578]. Ініціатива розв’язання “холодної війни” покладається на США й пов’язується з промовою У. Черчилля у Фултоні, СРСР узяв активну участь у розпаленні “холодної війни” [3, с. 577].

До нового видання підручника (2004 р.) Я. Бердичевський, Т. Ладиченко, І. Щупак внесли значні корективи, зокрема у висвітлення “холодної війни” як історичного феномена. Вони дали їй чітке визначення (воєнно-політична конфронтація держав після Другої світової війни, при якій здійснювалася гонка озброєння, застосовувалися різноманітні заходи тиску на міжнародній арені, створювалися воєнно-політичні блоки й союзи, реально існувала загроза розв’язання нової світової війни) та періодизацію (1945 – 1975, 1975 – початок 90-х рр.), чітко виписали цілі учасників антигітлерівської коаліції з питання післявоєнного облаштування світу, замінили дефініцію “причини “холодної війни”” на “передумови”, відмовилися від посилання на думки як невизначених, так й ідентифікованих істориків. Окрім того, автори радикально змінили свій погляд щодо ініціатора розв’язання “холодної війни” – тепер на перший план вийшли дії СРСР: “Перший з конфліктів, що незабаром призвів до розв’язання “холодної війни”, виник через політику СРСР стосовно Польщі, де влітку 1944 р. було створено прорадянський уряд – Польський комітет національного визволення як альтернатива еміграційному уряду в Лондоні” [1, с. 335].

Автори іншого українського підручника, виданого 1997 р. (О. Давлетов, В. Космина, В. Мороко), репрезентували дещо підновлену радянську концепцію висвітлення “холодної війни”, намагаючись обійти найгостріші питання. Це простежується з визначення самого

поняття: “Холодна війна” – назва періоду в історії міжнародних відносин в ХХ ст., який чітко розпадається на два етапи: а) 1946 – 1975 рр.; б) 1979 – 1985 рр.” [4, с. 484]. До причин “холодної війни” автори віднесли різноманітні підходи до влаштування післявоєнного світу, що призвело до суперництва та конфронтації між союзниками по антигітлерівській коаліції, розкол світу й створення “соціалістичного табору” й “капіталістичного оточення”, боротьба за сфери впливу між СРСР та США, експансія “радянської моделі тоталітарного суспільства” в Східну Європу” [4, с. 484]. Початок війни пов’язується з фултонською промовою У. Черчилля.

У наступному виданні книги (2000 р.) подано більш розгорнуте визначення цього історичного феномена й найчіткіше подано в термінологічному словнику: “Холодна війна” – надзвичайно гостре політичне, ідеологічне, військове та економічне протистояння двох військово-політичних блоків (НАТО та ОВД) і двох наддержав (США та СРСР) у повоєнний період, яке, однак, не вилилося у справжню (“гарячу”) війну між ними” [5, с. 430]. Було доповнено перелік причин “холодної війни”, зокрема такими тезами: “загострення протистояння двох ідеологічно ворожих світів – “вільного світу” та “світу соціалізму”, мілітаризація за роки Другої світової війни суспільного життя, економіки, масової свідомості, зростання впливу військових на політику, прагнення політиків консолідувати суспільство через пошук зовнішнього ворогу” [5, с. 348].

О. Майборода у своєму підручнику (1995 р.) відводить “холодній війні” чільне місце в першому розділі “Ситуація у світі по закінченні Другої світової війни” і розглядає її як частину складного процесу “утворення біполярного світу”. Власно “холодну війну” автор тлумачить як протистояння, що “не переросло у прямі воєнні дії, у справжню (“гарячу”) війну й набуло форм взаємних погроз, дипломатичних маневрів, гонки озброєнь, боротьби спецслужб, ідеологічного протистояння” [11, с. 8]. Причини розв’язання “холодної війни” історик убачає переважно в прагненні СРСР і США якомога більше розширити зони свого впливу у світі. Однією з причин, на його думку, була взаємна недовіра СРСР і США: “Керівництво обох держав розцінювало миролюбні заяви один одного тільки як пропагандистський камуфляж, за яким кожне вбачало ворожі наміри суперника” [11, с. 9].

У підручнику видання 2005 р. О. Майборода відвів місце для феномена “холодної війни” в передостанньому розділі “Міжнародні відносини”, зберігши оцінки й логіку подання матеріалу попередньої книги. Цікавим доповненням став сюжет про зовнішньополітичні доктрини супердержав, який дає змогу зрозуміти ідеологічні підвалини зовнішньополітичних дій кожної зі сторін. Для СРСР така доктрина полягала в “наданні підтримки соціалістичним, антиімперіалістичним і антиколоніальним рухам в усьому світі” [10, с. 336]. Для США – це “ядерне стримування можливої комуністичної агресії, масового покарання в разі комуністичної агресії, а щодо країн-сателітів СРСР – “визволення” та “наведення мостів” [10, с. 336].

Таким чином, у шкільних підручниках кінця ХХ – початку ХХІ ст. відбулися суттєві зміни у висвітленні “холодної війни” як історичного феномена. Ці зміни повною мірою відбивають специфіку історіографічної ситуації в російській та українській історичній науках, які чітко охарактеризовані російськими дослідниками В. Зубком та В. Печатниковим: “Якщо в радянський період вся вина за це покладалася на США та їхніх союзників, а починаючи з 1990-х рр. стали домінувати протилежні оцінки, то сьогоденному вітчизняному історичному притаманний більш виважений і неоднозначний підхід. Перехід до “холодної війни” все частіше розглядається як складний і суперечливий процес взаємодії двох систем, до якого зробили внесок обидві сторони, хоча конкретне співвідношення цих внесків залишається предметом дискусій” [7, с. 126].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бердичевський Я.М. Всесвітня історія: Підручн. для 11 кл. загальносвіт. навч. закл. / Я.М.Бердичевський, Т.В.Ладиченко, І.Я.Шупак. – Запоріжжя: Прем’єр, 2004. – 432 с.
2. Бураков Ю.В. Всесвітня історія: Новітні часи (1945 – 1996): Підручн. для 11 кл. серед. шк. / Ю.В. Бураков, Г.М. Кипаренко, С.П.Мовчан, Ю.М.Мороз. – К.: Генеза, 1996. – 319 с.
3. Всесвітня історія. 1939 – 1997: Навч. посібн. для 11 кл. серед. загальносвіт. шк. / Авт.-уклад. Я.М.Бердичевський, Т.В.Ладиченко, І.Я.Шупак. – Запоріжжя: Прем’єр, 1998. – 416 с.
4. Давлетов О.Р. Всесвітня історія. 1945 – 1997: Підручн. для 11 кл. загальносвіт. навч. закл. / Давлетов О.Р., Космина В.П., Мороко В.М. – Запоріжжя: Просвіта, 1997. – 524 с.
5. Давлетов О.Р. Всесвітня історія. Новітній період. 1939 – 2000: Навч. посіб. для 11 кл. серед. загальносвіт. навч. закл. / Давлетов О.Р., Космина В.П., Мороко В.М. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 434 с.

6. Есаков В.Д. История СССР: Учебн. для десятого кл. сред. школы / Есаков В.Д., Кукушкин Ю.О., Ненароков А.Л. / Под ред. Ю.О. Кукушкина. – М.: Просвещение, 1984. – 239 с.
7. Зубок В. М. Отечественная историография «холодной войны»: некоторые итоги десятилетия / Зубок В. М., Печатников В.О. // Отечественная история. – 2003. – № 4. – С.141 – 146.
8. История Отечества: Учебное пособие для 11 кл. ср. шк. / В.П.Островский, В.И.Старцев, Б.А.Старков, Г.М.Смирнов. – М.: Просвещение, 1992. – 287 с.
9. Кредер А.А. Новейшая история: эксперимент. учебн. Ч.2. / А.А. Кредер. – М.: ИНИ ЛТД, 1994. – 224 с.
10. Кучер В.І. Всевітня історія. Новітній період (від початку Другої світової війни): Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Кучер В.І., Майборода О.М. – К.: Генеза, 2005. – 416 с.
11. Майборода О.М. Новітня історія (період після Другої світової війни): Навч. посіб для 11 кл. загальноосвіт. шк. / Майборода О.М. – К.: Освіта, 1995. – 351 с.
12. Методическое пособие по новейшей истории. Пособие для учителя. Изд. 2 / Л.Н.Боголюбов, Е.А.Изралович, Н.В.Попов, И.П.Рахманова. – М.: Просвещение, 1978. – 392 с.
13. Новейшая история (1939 – 1988): Учебное пособие для 11 кл. ср.шк. / С.С.Волк, Л.Е.Кертман, Г.Е. Левин и др. / Под ред. В.К.Фураева. – М.: Просвещение, 1989. – 228 с.
14. Шубин А.В. Новейшая история зарубежных стран. XX век: Учебн. для 9 кл. / А.В.Шубин. – М.: Дрофа: Изд.-образ. Центр «Веди-принт», 2000. – 320 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Баханова Степанівна – кандидат історичних наук, доцент Бердянського державного педагогічного університету.

Наукові інтереси: сучасна українська історіографія, шкільні підручники, історична дидактика.

УДК 930.2(47) “17/19”

МІЩАНСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДОРЕФОРМНОЇ ДОБИ В ДОРАДЯНСЬКІЙ ТА РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЯХ

Олександр БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

У статті проаналізовано рівень вивчення в дорадянській та радянській історичній літературі історії найчисленнішого міського стану Російської імперії дореформеної доби – міщанства. Зроблено висновок, що ця проблема не знайшла свого повного та об'єктивного висвітлення.

Ключові слова: історіографія, міщанство, Російська імперія, дореформена доба.

В статье проанализирован уровень изучения в досоветской и советской исторической литературе истории самого многочисленного городского сословия Российской империи дореформенной эпохи – мещанства. Сделан вывод, что эта проблема не нашла своего полного и объективного освещения.

Ключевые слова: историография, мещанство, Российская империя, дореформенный период

The article presents the level of study of history of the most numerous city situation of the Russian Empire that is lower-middle class during pre-reform era in pre-Soviet and Soviet historical literature. The conclusion was made that this problem has not been studied completely and objectively.

Keywords: historiography, lower-middle class, Russian Empire, pre-reform era.

Важливим напрямом дослідження історії міст Російської імперії дореформеної доби є вивчення міського населення, зокрема найчисленнішої його верстви – міщанства. Саме воно було носієм нового, міського способу життя, що зароджувався в той час та визначав особливості міст, творив міську культуру. Актуалізація проблем громадянського суспільства в пострадянських країнах, спроби формування ринкових відносин та середнього класу зумовлюють підвищене наукове зацікавлення до вивчення міщанства. Інтерес до нього диктується й внутрішньою логікою розвитку історичної науки, яка приділяла цьому питанню явно недостатню увагу. Вагомим чинником інтересу до історії міщанства є реабілітація у сучасній науковій літературі ціннісних орієнтацій та громадської поведінки міщан, що спричиняє руйнацію колишнього стереотипу негативного ставлення до міщанської верстви. Усе це зумовлює потребу у створенні адекватних уявлень про історію несправедливо обмовленого міського стану. Поза тим важливе значення для дослідження різноманітних сторін історії міщанства має історіографічне узагальнення, наукова рефлексія і теоретико-методологічне осмислення проблем, що вивчалися істориками попередніх періодів. В історичній науці в дорадянській та радянській періоди склався певний масив наукової літератури, у якій тією чи іншою мірою висвітлюються питання місця та ролі міщанства в соціально-господарському та культурному розвитку міст дореформеної пори. Через те в статті робиться спроба

проаналізувати дорадянську та радянську літературу, присвячену вивченню міщанського стану Російської імперії у 1775 – 1870 рр.

У дорадянській історіографії історія міщанства нерозривно пов'язана з вивченням міст Російської імперії загалом. Як самостійний об'єкт дослідження міста дореформеної доби, розпочали вивчати ще сучасники, котрі у своїх працях торкалися питань демографічного, соціально-економічного розвитку міст, їхнього торгово-промислового значення, державного та громадського управління містами. Початковий етап вивчення міст зумовлений насамперед появою у першій половині XIX ст. численних історико-статистичних описів, матеріалів та оглядів [1 – 7], які мали мету не стільки академічну, скільки практичну, продиктовану потребами державного управління. Та й написані ці праці, як звичайно, чиновниками, статистиками, юристами за зразками губернаторських звітів і тому великою мірою залежали від інформації, наданої місцевим керівництвом.

Авторами перших наукових праць, присвячених безпосередньо міщанству, стали І.А. Ган [8] та М.П. Щепкін [9], які висвітлили становище міщан у 1860-і рр. в Саратовській та Московській губерніях відповідно. Автори не лише показали становище міщан, а й указали на низку обмежень у правах міщанства та висловили пропозиції щодо зміни тогочасного порядку.

Питання соціально-правового статусу міщан вивчали історики права. Одним із перших простежив процес генези юридичного статусу міщан Л.О. Плошинський [10]. Він проаналізував такі важливі з погляду створення міщанського стану законодавчі акти останньої третини XVIII ст., як Сенатський указ про створення комісії для підготовки проекту нового Уложення [11], Маніфест 17 березня 1775 р. [12], Сенатський указ 25 травня 1775 р. [13], Установи для управління губерній 7 листопада 1775 р. [14] та “Жалувану грамоту містам” 21 квітня 1785 р. [15]. Зауважимо, що правове становище міського населення автор розглядав тільки на основі законодавства та кризь призму урядової політики.

Випускник Харківського університету професор О.Д. Градовський проаналізував еволюцію правового становища міщан, їхні права та обов'язки, уважаючи міщан одним із розрядів міських жителів поряд з купцями та цеховими [16, с. 237]. Подібного погляду дотримувався і В.М. Грибовський, характеризуючи міщан як представників найнижчого розряду міських станів [17, с. 46 – 47]. В.М. Латкін на основі вивчення законодавчих актів дійшов висновку, що міщанство було однією із верств торгово-промислового класу [18, с. 175.]. Інший погляд висловив М.Ф. Владимирський-Буданов, уважаючи міщан середнім станом, створеним протягом XVIII ст. Згодом, на думку автора, із цього стану виділяються два “класи” – купецтво та податна верства, за якою вже в XIX ст. закріпилася назва міщани. А оскільки вони мали низку особливих прав, це й уможливило науковцю віднести їх до одного із міських станів [19, с. 245 – 246].

Відомий учений, професор Харківського університету І.І. Дитятін звернув увагу на спробу Катерини II створити із “торгово-промислового класу (купців та міщан) третій стан”. Але, на його думку, здійснити цей проект не вдалося, оскільки на перешкоді стало домінування державно-фінансових інтересів [20, 400 – 401].

Певний внесок у вивчення міщанства зробив і знаний історик О.О. Кізеветтер [21 – 22]. У своїх працях, що ґрунтуються на широкій джерелознавчій базі, науковець, крім інших, насамперед процедури виборів та діяльності самоврядних міських органів, розглянув питання трансформації міських соціальних верств у XVIII ст. Звернемо увагу на специфічність його погляду на міщанство як соціальну категорію. До неї він відносив канцеляристів, середнього рівня чиновників та деяких гільдійських купців, які, будучи міщанами, оголошували капітал та користувалися привілеями купецтва [22, с. 357 – 358.]. Щоправда, у подальшому цей погляд ученого не знайшов значного поширення в історичній літературі.

Значимим, що в дорадянській історіографії існувало кілька концепцій щодо соціального розвитку Російської імперії. Оскільки вони різнилися лише акцентами, деякими штрихами, то їх можна умовно звести до двох. Першу із них представляли С.М. Соловйов [23] та В.О. Ключевський [24]. Останній у своїх працях теоретично обґрунтував саме поняття соціального стану, указуючи на двояке його походження – економічне та політичне. Важливими, на нашу думку, є його висновки щодо станового ладу в Росії: поняття стану як сукупності прав та обов'язків, узаконених юридично; констатація того факту, що в Росії, на відміну від країн Західної Європи, становий поділ був простішим, але сам процес формування станів відзначався

тривалістю і складністю [25, с. 6]. Держава, на переконання В.О. Ключевського, сприяла утворенню станів остільки, оскільки цього вимагав об'єктивний хід розвитку подій. Це й привело до закономірного процесу правового оформлення суспільних станів унаслідок прийняття Жалуваних грамот дворянству та містам. Реформи ж 60-х рр. XIX ст. привели до руйнації станів та трансформації їх у класи [24, с. 368, 389]. Прибічники другої концепції, насамперед М.М. Коркунов [26 – 27] та П.М. Мілюков [28], визнавали створений самодержавством становий лад у Росії недовговічним і штучним, уважаючи, що цим самим царизм намагався привнести в російську дійсність чужі їй західноєвропейські засади. Більш того, зруйнований реформами 1860-х рр. становий устрій підтримувався законодавчими заходами російської влади аж до 1917 р.

Коло дорадянських дослідників та їхніх праць, присвячених дослідженню міст та міського населення, міщанства зокрема, не вичерпується названими авторами. Проте зауважимо, що більшість цих праць являють собою поверхові нариси соціально-економічного та політичного життя дорадянських міст, до того ж написані на обмеженій документальній базі. Міщанський стан у них розглядався мимохідь, у контексті вивчення правового статусу міського населення. Самостійним об'єктом дослідження в дорадянській історіографії міщанство так і не стало.

За радянської доби в історіографії пріоритетними стали проблеми економічного характеру, тому звернення до історії міських станів мало на меті лише підтвердити факт зародження та особливості формування в Російській імперії капіталізму, буржуазії та пролетаріату. Міщанство після 1917 р. стало персоною non grata в радянській історіографії. Однією із суттєвих прикмет радянської історичної науки була тенденція вивчати міщанство насамперед як соціальну основу для формування пролетаріату й буржуазії. Через те вчені звертали увагу передусім на процес “розкладання станів”, нерідко відносячи його до дореформеної доби, що, на нашу думку, суперечило історичній дійсності. Ще однією характерною рисою радянської історіографії було зосередження уваги на класовій, а не на становій структурі суспільства. Історія ж міщанського стану вивчалася зазвичай у контексті дослідження історії окремих міст, економічного розвитку, торгівлі, створення та діяльності міського громадського управління, демографічного розвитку міського населення, формування й еволюції нових класів капіталістичного суспільства. Нарешті, звернемо увагу на те, що радянська історіографія розглядала міщанство як носія дрібнобуржуазної свідомості, а саме поняття “міщанин” набуло негативного відтінку й стало означати обмежену, аполітичну, недалеку людину, що схильна до накопичення, користолубства тощо. Більше того, міщанство розглядалося не як один із міських соціальних станів, а як соціально-психологічне та моральне явище. Унаслідок такого підходу в суспільних науках запанував ненауковий аналіз та конкретно-історичні уявлення про міщанство, а ідеологічні обмеження, що не сприяло всебічному та об'єктивному вивченню міщанського стану.

У 1920 – 1940-і рр. наукових досліджень із зазначеної проблеми не знаходимо. Лише у кінці цього періоду науковці звернулися до вивчення міст та міського населення, серед них – М.А. Горловський [29], Р.М. Кабо [30], Л.Є. Іофа [31]. Відомий радянський географ та економіст Р.М. Кабо головну увагу приділив історичним аспектам економіко-географічного дослідження дореформених міст Західного Сибіру. Віддаючи належне тогочасним підходам, автор повторив висновок дорадянських авторів про застійний характер міського розвитку. Певну увагу він звернув на чисельність міських жителів регіону, їхню діяльність у господарській галузі. У процесі формування населення міст, на думку автора, вагомішу роль, ніж промисловість, відігравала торгівля, особливо оптова, і пов'язані з нею складсько-розподільні функції. Крім того, він переконаний, що господарсько-економічні функції міст є тим чинником, який визначав і соціальний склад населення. Науковець з'ясував, що найхарактернішою для міст регіону групою населення була та, що об'єднувала міщан, цехових та купців. Саме ці верстви складали, за його підрахунками, 2/3 всього міського населення регіону [30, с. 164 – 165].

У ґрунтовному узагальнювальному історико-географічному дослідженні Л.Є. Іофа простежено процес розвитку міст Уралу у XVIII – першій половині XIX ст. З огляду на тему нашого дослідження, звернемо увагу на висновок автора про те, що міська реформа 1785 р. “внесла певну впорядкованість у міську громаду, вона вперше об'єднала в одне ціле різноманітні групи міського населення, порушивши старий становий “порядок” [31, с. 223].

Із середини 1950-х рр. розпочався новий етап радянської історіографії, характерними рисами якого стала поява нових дослідницьких підходів, суттєве розширення джерельної бази, значне підвищення рівня наукових праць, що й спричинило активізацію досліджень з історії дорадянських міст. Про це свідчать публікації Б.Б. Кафенгауза [32], Ю.Р. Клокмана, [33] О.І. Копаньова [34], Ф.Я. Полянського [35], А.Г. Рашина [36], П.Г. Риндзюньського [37] та інших. Більше того, на нашу думку, саме публікація фундаментальної монографії П.Г. Риндзюньського стала своєрідним проривом у вивченні міст і міського населення Російської імперії у дореформений період. Крім значного обсягу інформації, монографія відзначається комплексним підходом до вивчення проблем міського населення дореформеної пори. У ній спостерігаємо не анотаційне переповідання основних і другорядних законодавчих актів, які були покликані забезпечувати правове регулювання перетворень у містах, а “повноцінний аналіз їхнього прямого та непрямого впливів на розвиток подій і ту відповідну реакцію міських станів і загалом міського населення на викликані ними перетворення” [38, с. 158]. Зауважимо, що він застосував у дослідженні міського громадянства історичний підхід на відміну від юридичного, що домінував у попередній історіографії. Залишаючись у межах марксистської інтерпретації соціального розвитку міст першої половини ХІХ ст., учений ускладнив її та наповнив важливим фактичним матеріалом. Він висвітлив соціально-правове становище міського громадянства в системі суспільних станів, порівняв права та обов’язки міських станів та дійшов слушного висновку, що правове становище міського населення і селянства суттєво не відрізнялося [39, с. 8]. Торкнувся П.Г. Риндзюньський і проблеми переходу селян у місто й приписки до міських станів, підкресливши, що міське населення збільшувалося переважно завдяки вихідцям із села.

Автор ґрунтовної монографії Ю.Р. Клокман поряд з дослідженням соціально-економічного розвитку міст Російської імперії у другій половині ХVІІІ ст, звернув увагу й на проблеми зміни складу та характеру міського населення під час проведення обласної та міської реформ 1775 – 1785 рр. Міщанство, зазначає автор, було новим податним станом, що виділялося із купецтва. Джерелом його існування, на відміну від купецтва, було ремісництво або ж робота за наймом [33, с. 120]. Науковець дійшов слушного, на нашу думку, висновку про те, що “міське населення поділялося на два основних стани: купецтво і міщанство. Але це були саме станові категорії, які не завжди розкривали специфіку виробничої діяльності городян” [33, с. 317].

Певне місце в історіографії проблеми займає монографія А.Г. Рашина. Автор простежив динаміку кількості населення та процеси формування міського населення, приділивши значну увагу демографічній, соціальній, професійній та освітній структурам населення найбільших міст Росії. Як зазначив академік С.Г. Струмлінін, одна з помітних переваг дослідження полягала в тому, що автор приділив значну увагу аналізу залежності демографічних явищ від соціальних і культурних умов життя [36, с. 5 – 6].

Упродовж 1970 – 1980-х рр. радянська історіографія поповнилася значною кількістю наукових праць, присвячених тим чи іншим питанням та періодам розвитку міст Російської імперії [40 – 46]. Зростання кількості літератури супроводжувалося її осмисленням у загальних та спеціальних історіографічних роботах [47 – 55]. Зауважимо, проте, що жодної історичної, і поготів спеціальної історіографічної праці, присвяченої історії міщанства дореформеної доби в радянській історичній літературі, не спостерігаємо. Саме в цей період з’явилися кілька нових підходів у дослідженні міських верств: власне історичний, економіко-географічний, історико-архітектурний, які й стали підґрунтям для вироблення в подальшому міждисциплінарного підходу до вивчення проблем міста й міського населення. Тоді ж у радянській науці почав складатися новий історико-етнографічний підхід у вивченні міст і міського населення. У поле зору вчених-етнографів потрапила соціокультурна історія окремих верств міського населення, дослідження міського побуту як самостійної теми. У ґрунтовних працях М.Г. Рабиновича [56 – 57], Г.В. Жирнової [58], Л.О. Анохіної та М.М. Шмельової [59] й інших висвітлюються особливості міської матеріальної культури, різноманітні питання побуту городян, етнографічні та демографічні проблеми. Провідною ж проблематикою історико-етнографічного вивчення міста була трансформація традиційної селянської культури в міських умовах. Серед цих праць особливо виокремимо монографії М.Г. Рабиновича. Саме вони, на нашу думку, були найґрунтовнішим етнографічним дослідженням населення російського міста в радянській історіографії.

Отже, підсумовуючи огляд літератури, присвяченої історії дореформеного міщанства Російської імперії, можемо стверджувати, що окремі аспекти теми, зокрема чисельність міщанського стану, його господарська діяльність, побут, знайшли своє висвітлення в працях учених минулих періодів. Як самостійний об'єкт наукового студювання, зазначена проблема в історіографії не розглядалася, а вивчалася зазвичай у контексті дослідження окремих міст, міського населення, розвитку торгівлі, формування та діяльності міського самоврядування, генези капіталізму. І хоч не було створено спеціальних наукових праць з історії міщанського стану, однак, чималий масив документальних матеріалів і напрацювань дорадянської та радянської історіографії є вагомим підґрунтям для сучасних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи: Для всех состояний. – Т. 1 – 6. – СПб., 1807 – 1810.
2. Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. – Ч. 1. О народонаселении. – СПб.: Печ. при Имп. Акад. Наук, 1819. – 325 с.
3. Арсеньев К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи с показанием всех перемен, происшедших в составе и числе оных в течение двух веков от начала XVII столетия и доньне // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1832 – 1834. Вып. 1 – 8.
4. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год // Сост. из офиц. сведений под руководством дир. Деп. полиции исполнительной Штера. – СПб., 1829. – 97 с.
5. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. Сост. в Стат. отд. Совета МВД. – СПб.: тип. К.Крайя, 1840. – 68 с.
6. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. – Тт. 1 – 17. – СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1837 – 1854.
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генштаба. – Тт. 1–25: в 40 кн.и 2 прил. – СПб.: Тип. Э. Веймера, 1859 – 1868.
8. Ган М.А. О настоящем быте мещан Саратовской губернии // Экономист. 1861. т.4. №1. С.1 – 42.).
9. Щепкин М.П. Бюджеты трех московских сословий: купеческого, мещанского и ремесленного. – М., 1865. – 68 с.
10. Плошинский, Л.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени / Л.О. Плошинский. – СПб.: тип. Э. Веймера, 1852. – 286 с.
11. Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения и о выборе в оную Депутатов: Именной, данный Сенату, 14 декабря 1766 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 17. – №12.801. – С. 1092 – 1110.
12. О Высочайше дарованных разным сословиям милостей, по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою: Манифест, 17 марта 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 20. – №14.275. – С. 82 – 86.
13. О сборе с купцов вместо подушных, по одному проценту с объявленного капитала, и о разделении их на гильдии: Сенатский, вследствие именного, 25 мая 1775 // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 20 – №14.327 – С. 145 – 147.
14. Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи, 7 ноября 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 20 – №14.392 – С. 229 – 304.
15. Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 22. – №16.188. – С. 358 – 384.
16. Градовский А.Д. Начала русского государственного права. – СПб., 1875 – Т. 1. – 448 с.
17. Грибовский В.М. Государственное устройство и управление Российской империи. – Одесса: Тип. "Техник", 1912. – 268 с.
18. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи: (XVIII – XIX столетия). 2-е изд. (перераб. и доп.). – СПб. 1909. – 644 с.
19. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 338 с.
20. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. – СПб.: Типогр. Меркульева, 1875. – 507 с.
21. Кизеветтер А.А. Посадская община в России XVIII ст. – М., 1903. – 810 с.
22. Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. – М., 1909. – 473 с.
23. Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. – М.: Мысль, 1988 – 1993.
24. Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. Т. VI. Специальные курсы. – М.: Мысль, 1989. – 486 с.
25. Захарова В.В. Мещанское сословие пореформенной России: дис. ... канд. ист. наук. – М., 1998. – 23 с.
26. Коркунов Н.М. Русское государственное право. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – Т. 1. – 574 с.
27. Коркунов Н.М. Русское государственное право. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – Т. 2. – 528 с.
28. Миллюков П.Н. Очерки по истории русской культуры: Часть 1. Население, экономический, государственный и сословный строй. – СПб. Тип. И.Н. Скороходова, 1896 – 237 с.
29. Горловский М.А. Горный город Екатеринбург. 1807–1863. Краткий очерк. – Свердловск, 1948. – 146 с.
30. Кабо Р.М. Города Западной Сибири: очерки историко-экономической географии (XVII – пер. пол. XIX вв.). – М.: Географгиз, 1949. – 220 с.

31. Иофа Л.Е. Города Урала. Часть 1. Феодальный период. – М., 1951. – 424 с.
32. Кафенгауз Б.Б. Город и городская реформа 1785 года // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII. – М.: АН СССР, 1956. – С. 151 – 165.
33. Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русских городов. Вторая половина XVIII в. – М., 1967. – 336 с.
34. Копанев А.И. Население Петербурга в первой половине XIX века. – Л., Изд-во АН СССР, 1957. – 155 с.
35. Полянский Ф.Я. Городское ремесло и мануфактура в России XVIII в. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 200 с.
36. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913).: Статистические очерки. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.
37. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958. – 560 с.
38. Андреев Н.В. Методология и история отечественной историографии развития городов и городского хозяйства России последней четверти XVIII – первой половины XIX в. Книга I. – Екатеринбург: изд-во УрГУ; Пермь: ПГПУ, 2003. – 318 с.
39. Акользина М.К. Изменение социальной структуры населения среднего русского уездного города в первой половине XIX века :По материалам Моршанска Тамбовской губернии: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Тамбов, 2002. – 23 с.
40. Водарский Я.Е. Промышленные селения центральной России в период генезиса и развития капитализма – М.: Наука, 1972. – 256 с.
41. Рабцевич В.В. Социальный состав органов городского самоуправления в Западной Сибири в 80-х гг. XVIII – первой четверти XIX в. // История городов Сибири досоветского периода (XVII – начало XX в.). – Новосибирск: Наука, 1977. – С. 80 – 96.
42. Рабцевич В.В. Сибирский город в дореформенной системе управления. – Новосибирск, 1984. – 197 с.
43. Сметанин С. И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800-1861 гг. // Исторические записки. – 1978. – Т. 102. – М., 1978. С. 153 – 182.
44. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983. – 352 с.
45. Миронов Б.Н. Социальная структура городского населения России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. // Проблемы отечественной и всеобщей истории. – Л., 1988. Вып. II. – С. 197 – 224.
46. Миронов Б.Н. Русский город в 1740 – 1860-е гг.: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – 271 с.
47. Города феодальной России: Сб. статей памяти Н.В. Устюгова. – М.: Наука, 1966 – 563 с.
48. Города Сибири. Эпоха феодализма и капитализма: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 1973. – 335 с.
49. Города Сибири. Экономика, управление и культура городов Сибири в досоветский период: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 1974. – 298 с.
50. Русский город /Янин В.Л. (ред.). – М., 1976–1990. Вып. 1 – 10.
51. Сибирские города XIX - начала XX века: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 1981. – 222 с.
52. Резун Д.Я. Очерки истории изучения сибирского города конца XVI первой половины XVIII века. – Новосибирск: Наука, Сиб. отделение, 1982. – 218 с.
53. Историография городов Сибири конца XVIII – начала XX в. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1984. – 178 с.
54. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 308 с.
55. Шахеров В.П. Экономико-правовые аспекты классово-сословной структуры сибирского города в период позднего феодализма // Экономическая политика царизма в Сибири в XIX -начале XX века. Иркутск, 1984. С. 3 – 14.
56. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города: Горожане, их общественный и домашний быт. – М.: Наука, 1978. – 328 с.
57. Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М.: Наука, 1988. – 312 с.
58. Анохина Л.А., Шмелева М.Н. 1977. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем: на примере городов Калуга, Елец, Ефремов. – М., 1977. – 359 с.
59. Жирнова Г.В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем: по материалам городов средней полосы РСФСР. – М.: Наука, 1980. – 148 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бондаренко Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: міста Російської імперії у дореформену добу.

УДК 94(477)"1812"

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПОЛЕГЛИХ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ В РОСІЙСЬКІЙ ЦЕРКОВНІЙ АРХІТЕКТУРІ

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті в історико-мистецькому контексті дається короткий опис деяких російських православних церковних споруд, зведених у пам'ять про воїнів, загиблих у Першій світовій війні.

Ключові слова: Перша світова війна, увічнення пам'яті полеглих, храми-пам'ятники військової доблесті, церковно-меморіальні споруди.

В статье в историко-художественном контексте дается краткое описание некоторых русских православных церковных сооружений, возведенных в память о воинах, погибших в Первой мировой войне.

Ключевые слова: Первая мировая война, увековечение памяти павших, храмы-памятники воинской доблести, церковно-мемориальные сооружения.

In the article, in the historical and artistic context, there is given a brief description of some of the Russian Orthodox church buildings, erected to the memory of the soldiers who died in the World War I.

Keywords: World War I, perpetuation the memory of the fallen, Memorial Church of valor, church memorial structures.

Напередодні 100-річчя початку Першої світової війни особливого значення набуває увічнення пам'яті полеглих у ній воїнів. Ця війна, що назавжди залишилася в пам'яті народів Європи та всього світу, зображена серед іншого і в численних меморіальних спорудах, зведених у пам'ять про загиблих солдат. Уже в ході війни, й особливо в повоєнні часи, у країнах Західної Європи була проведена велика робота щодо впорядкування воєнних поховань, масового будівництва пам'ятних знаків, меморіальних споруд.

Якщо в західноєвропейських країнах ці питання вже давно належать історії, то на пострадянському просторі вони все ще актуальні. З ряду причин політичного й ідеологічного характеру ця війна тривалий час залишалася "війною без героїв". Пам'ятники загиблим воїнам чи меморіали на місцях битв майже не збереглися. Проте в останні роки завдяки зусиллям науковців, краєзнавців-аматорів, громадських організацій, органів влади проводиться значна робота щодо всебічного висвітлення й осмислення війни та увічнення пам'яті полеглих солдат. Особливо показовим це є в Російській Федерації, де активно відроджується пам'ять про "Велику і забуту" війну.

Обмежений досвід цієї війни присутній і в українській історичній культурі, хоча, на думку науковців, у цілому Перша світова війна відсутня в національній пам'яті, оскільки в ній не вбачають українську війну. Винятком є лише історія Українських січових стрільців, що вписується в український метанаратив національно-визвольної боротьби [2, с. 100]. Наявні політичні й регіональні відмінності в розумінні цілей і пріоритетів державної політики пам'яті зумовлюють в сучасній Україні розбіжності в реалізації цієї політики [6, с. 49].

Разом з тим у працях українських дослідників останніх років, урядових документах і в пресі ставиться акцент на врахуванні позицій об'єктивізму й загальнолюдських цінностей, що робить можливим відновлення й збереження могил усіх полеглих співвітчизників та іноземних воїнів, похованих в українській землі незалежно від причетності до різних армій, належності до різних політичних партій чи релігійних конфесій, наголошується на формуванні в українському суспільстві шанобливого ставлення до історії та жертвовності попередніх поколінь, ушануванні пам'яті всіх загиблих на території сучасної України, а також висвітлюються практичні заходи в реалізації зазначеного [4, с. 181 – 185; 17; 13 та ін.].

Зокрема, актуальним є створення чи відновлення меморіальних споруд на місцях боїв та військових кладовищах. У цьому плані особлива роль належить давній православній традиції побудови храмів військової доблесті на вшанування пам'яті полеглих воїнів. Саме з нею і пов'язана ця публікація. У ній ми мали на меті в історико-мистецькому контексті коротко описати деякі російські православні церковні споруди, зведені в пам'ять про воїнів, загиблих у Першій світовій війні, а також згадати про окремі проекти таких храмів, що не знайшли свого втілення.

Різні аспекти проблеми, яка розглядається, тією чи іншою мірою знайшли своє розкриття в ряді статей [1; 3; 5; 8; 9; 14; 16; 20 та ін.] й узагальнювальних праць [4; 7; 11; 12 та ін.]. Разом з

тим окреслена проблематика залишає можливості для продовження висвітлення питань, пов'язаних з увічненням пам'яті полеглих у Першій світовій війні в російській церковній архітектурі.

Уже в перші місяці війни російська армія в тяжких боях зазнала великих утрат. Тоді ж у російському суспільстві відбулося усвідомлення значення цієї війни (з'явилися поняття “Велика війна” та “Друга Вітчизняна війна”), масштабності її жертв і необхідності увічнення пам'яті її героїв. Започатковуються братські кладовища полеглих воїнів. Надалі передбачалося створити на їхній території меморіали на честь героїв війни, і саме вони повинні були стати головними пам'ятниками Великої війни [19].

15 листопада 1915 року на засіданні Головної ради Всеросійського товариства пам'яті воїнів у присутності державних і громадських діячів та відомих митців був оголошений конкурс на складання проектів храмів, каплиць і надгробних пам'ятників для встановлення їх на місцях боїв і на військових кладовищах. Більшість премійованих і рекомендованих до реалізації проектів було вирішено в стилі російського храмового зодчества XVII століття [9]. Підсумки конкурсу були підбиті в червні 1916 року, проте вдалося реалізувати лише незначну частину проектів [7, с. 57].

Зокрема, 1916 року на Преображенському кладовищі Петрограда на братській могилі воїнів було підготовано місце для храму-пам'ятника [9]. Храми в пам'ять загиблих воїнів були зведені на Петроградському Іоанно-Богословському кладовищі, на братському кладовищі міста Тамбова, де ховали евакуйованих і померлих від ран воїнів, та на деяких інших кладовищах [9]. Для увічнення пам'яті полеглих були також розроблені проекти спеціальних меморіальних дощок для установки їх у парафіяльних храмах на батьківщині загиблих [9].

У Ржеві почалося будівництво старообрядницького храму в пам'ять про солдат цієї війни. На його стінах передбачалося встановити меморіальні дошки з іменами полеглих воїнів-старообрядців усієї Росії [9].

Особливим місцем пам'яті про війну за задумом імператорської сім'ї повинно було стати Царське Село (нині Пушкін), розміщене неподалік від столиці. Основою його повинні були стати Музей Великої війни й братське кладовище для поховання воїнів російської гвардії. Уже восени 1914 року на спеціально виділеній ділянці було поховано ряд офіцерів і солдатів, переважно кавалерів ордена Святого Георгія Победоносця й тому це місце стало називатися “Кладовищем Героїв”, а на початку 1915 року офіційно стало Першим Братським кладовищем героїв світової війни [19].

У серпні 1915 року за проектом цивільного інженера С. Сидорчука тут відбулася закладка тимчасового дерев'яного храму на честь ікони Божої Матері “Утамуй мої печалі”, призначеного для відспівування загиблих і померлих від ран воїнів і витриманого в дусі старого стилю архангельських дерев'яних церков XVII століття “з дотриманням найбільшої простоти”. У жовтні 1915 року храм був освячений [9].

Після закінчення війни планувалося замість тимчасової дерев'яної церкви спорудити храм-пам'ятник Великій війні. Припускають, що це був храм-пам'ятник за проектом архітектора С. Антонова, відзначений першою премією на конкурсі, організованому 26 травня 1916 року Імператорським товариством архітекторів-художників за дорученням Головної Ради Всеросійського Товариства увічнення пам'яті полеглих воїнів [19]. Проте цей задум не був реалізований. У радянські часи тимчасова дерев'яна церква на кладовищі була розібрана, а від солдатських могил залишився тільки зарослий травою пустир.

2008 року у зв'язку з підготовкою до святкування 300-річчя Царського Села (нині Пушкін), була розроблена концепція подальшого облаштування Царськосельського Братського кладовища героїв Першої світової війни. При цьому за основу її архітектурно-художнього вирішення були взяті проектні матеріали конкурсу 1916 року, удостоєні перших премій [9].

Планується створення меморіалу пам'яті воїнів загиблих у Першій світовій війні, який серед іншого повинен містити в собі й храм-пам'ятник замість тимчасової дерев'яної церкви, знищеної 1938 року. Передбачається зведення храму за проектом архітектора С. Антонова, розробленого 1916 року. Висота заново спроектованого храму-пам'ятника понад 42 метри. У ньому передбачається зібрати всі російські військові ікони [9].

Незабаром після початку війни, у жовтні 1914 року, було прийнято рішення про створення Братського кладовища в Москві на тодішній окраїні міста в селі Всіхсвятське. Його відкриття з

тимчасовою каплицею та перші поховання відбулися 15 лютого 1915 року [10]. Це кладовище стало великим військовим меморіалом. Тут було поховано близько 18 тисяч осіб [10].

У липні 1915 р. в Московську думу звернулося подружжя Каткових, які на початку війни втратили двох синів (Михайла та Андрія), з проханням на свої кошти спорудити на кладовищі храм в ім'я Преображення Господнього з приділами в ім'я Архангела Михайла та Андрія Первозванного [16].

Закладка храму за проектом архітектора Олексія Щусєва була зроблена 6 серпня 1915 року, напередодні свята Преображення, у першу річницю загибелі братів-воїнів. А повністю завершено й освячено храм 1918 року [16]. Він був збудований у неоруському стилі з використанням традицій північного зодчества [10].

1925 року Братське кладовище закрили для поховань, а на початку 1930-х років всі хрести й надгробки над похованнями були знищені і храм Преображення був ...підірваний [9]. У 1940-х роках під час нової житлової забудови на місці знесеного храму спорудили кінотеатр «Ленінград» [10].

У 1990-х рр. на місці колишнього Московського міського Братського кладовища створена меморіальна зона «Меморіально-парковий комплекс героїв Першої світової війни». Серед іншого тут збудовано пам'ятний знак на місці колишньої знесеної тимчасової каплиці Братського кладовища [9].

Також 1998 року була відновлена каплиця Спаса Преображення Братського кладовища на Новопіщаній вулиці, яка нині стала центром меморіального комплексу. Тепер у ній знову служать панихиди за загиблими воїнами [10].

Ще один московський храм-пам'ятник Першої світової війни – храм святителя Миколи Мірлікійського (Миколи Чудотворця) біля Солом'яної сторожки (нині – парк «Дубки») був збудований 1916 року за ініціативою воїнів 675-ї Тульської пішої дружини ополченців на пожертвування офіцерів, нижніх чинів і місцевих жителів [16]. Автор проекту – архітектор Федір Шехтель. Дерев'яний храм зведений протягом одного місяця в неоруському стилі в традиції кращих зразків шатрових храмів XVI – XVIII століть [18].

Храм був закритий 1935 року. Після закриття знесли шатер і дзвіницю храму й у ньому було влаштовано гуртожиток. У середині 1960-х років храм знесли остаточно, а на його місці був зведений багатопверховий житловий будинок [18]. Роботи з відродження храму почалися з кінця 1996 року. Проект храму розроблявся з використанням збережених креслень архітектора Федора Шехтеля. 20 квітня 1997 року храм був освячений. Він збудований неподалік від його початкового місця [18].

Важкі втрати Росії в першій світовій війні зумовили посилення функції полкового храму як усипальниці загиблих однополчан. Уже на початку війни ряд полків стали будувати при своїх храмах особливі усипальниці. Так, у Петрограді 1915 року в руському стилі була побудована усипальниця для лейб-гвардії Московського полку при полковій церкві Архангела Михайла на Сампсонієвському проспекті поруч з казармами. Вона являла собою невелику прибудову, сполучену з церквою [9].

Нерідко в підвальному приміщенні під храмом улаштовувалися полкові склепи. Так ще на початку століття в імперській столиці під склепінням церкви Введення в храм Пресвятої Богородиці лейб-гвардії Семенівського полку для почесних поховань облаштували церкву святого мученика Якова. Ця церква-усипальниця використовувалася як пам'ятник загиблим у Першу світову війну [9]. У вересні 1917 року був оголошений конкурс на створення підземної церкви-усипальниці під склепіннями полкового Троїцького собору в Петрограді, але на цей конкурс роботи вже не подавалися [9].

1915 року було відкрито Братське кладовище в Києві. Місце для нього було виділено на Звіринці – південній околиці Києва [8]. 1916 року тут розпочалося будівництво храму-пам'ятника, який мав стати головним об'єктом меморіального комплексу військового кладовища офіцерів і солдатів, які загинули на фронтах війни та померли від ран у київських шпиталях [4, с. 182].

Проект храму-пам'ятника в неоруському стилі розробив архітектор Петро Фетісов, який раніше працював у Катеринославі. Планувалося будівництво каплиці, а фактично справжньої церкви, увінчаної високим шатром подібно до відомого храму XVI століття в підмосковному селі Коломенському. У будівництві храму також брали участь відомий київський архітектор

Валеріан Риков та його учень Йосиф Шпінель [8]. Робота, незважаючи на воєнний час, велась досить швидко – 1917 року були готові стіни й перекриття. Залишалося ще надбудувати шатро, а також виконати оздоблювальні роботи [8]. Однак зміни, які відбувалися в суспільстві, не сприяли будівництву храмів. Громадський комітет, який опікувався цими питаннями, у зв'язку з революційними подіями припинив свою діяльність [7, с. 57]. Недобудоване приміщення храму в 1950-х роках передали науковій установі [4, с. 182].

1916 року в Черкасах розпочав свою діяльність громадський комітет із спорудження церкви-пам'ятника загиблим воїнам. Очолив його голова міської думи М. Куліш. Особливо активну роботу комітет розгорнув після лютневої революції, коли його склад поповнився делегатами від солдат Черкаського гарнізону. Завдяки підтримці зусиль комітету широкими колами громадськості були зібрані кошти для будівництва церкви й 7 жовтня 1917 р. відбулося її урочисте освячення [12, с. 55].

Будівництво цього Георгієвського православного храму в пам'ять полеглих воїнів за словами історика-краєзнавця Ю. Мариновського «було справою всього міста без оглядки на національність і релігійну належність» [15]. Його було зведено неподалік від приходського кладовища Свято-Миколаївського собору на військовому кладовищі. Храм діяв до 1933 року, а потім був закритий і розграбований [15].

Велика увага приділялася увічненню подій, пов'язаних з Першою світовою війною, за часів Гетьманату. У листі, адресованому в липні 1918 року Раді Міністрів Української Держави представниками громадської організації “Пам'ять воїнів 1914 – 1918 рр.”, зокрема, передбачалося “відвідання військових могил і кладовищ, приведення їх в належний стан, складання списків з віціленими написами на хрестах для одвічного поминання і занесення на особливі дошки (поки ще дерев'яні) біля православних церков, які стануть храмами-пам'ятниками” [5, с. 157].

24 жовтня 1918 р. в Одесі відбулися установчі збори громадського комітету, який мав на меті виявлення пам'ятних місць і спорудження храму на честь воїнів, загиблих у ході морських баталій на Чорному морі під час війни. Почали надходити кошти на будівництво, проте подальший перебіг подій не дав змоги втілити в життя плани комітету [5, с. 157].

Протягом кількох десятиліть після завершення Першої світової війни було зведено ряд храмів-пам'ятників російським воїнам в різних місцях воєнних дій.

Одним з них були Карпати. Бої за Ужоцький гірський перевал велися тут з осені 1914 до травня 1915 року. 1926 року православна російська еміграція Закарпаття виступила з ініціативою спорудження в Ужгороді храму-пам'ятника російським воїнам, загиблим у Першу світову війну. Будівництво доручили російському емігранту протоіерею Всеволоду (Коломацькому), який уже мав відповідний досвід. Отець Всеволод сам проектував майбутній храм у співавторстві з інженером В. Талалаєвим та архітектором І. Катковим [14]. Проект був удостоєний першої премії на конкурсі, проведеному Белградським товариством російських архітекторів.

Кошти на будівництво жертвували як місцеві жителі, так і зарубіжні російські общини з різних країн. Закладка Покровського храму відбулася в березні 1930 року й до кінця року зовнішні роботи були завершені. Газети писали, що Коломацький сотворив чудо [14].

У кінці 1950-х років храм був закритий. Там розмістили складські приміщення, а в середині 1970-х років відкрили музей атеїзму. Лише 1991 року Покровську церкву повернули православній общині [14].

1935 року в Белграді на кошти росіян, що проживали в Югославії, на кладовищі Ново-Гробле був зведений пам'ятник-каплиця, присвячений пам'яті російських солдатів та офіцерів, загиблих у боях на Салонікському фронті в ході Першої світової війни. Він має вигляд артилерійського снаряда, увінчаного крилатим янголом з мечем [9].

Примітним в архітектурі російського зарубіжжя є храм-пам'ятник Воскресіння Христового на Російському військовому кладовищі в Сент-Ілер-ле-Гран в Шампані (Франція). Тут розміщені могили російських солдат, які брали участь у бойових діях на території Франції в Першу світову війну. Союз офіцерів Російського експедиційного корпусу у Франції та інші об'єднання російських емігрантів узяли це кладовище під свою опіку й провели велику роботу щодо збору коштів на будівництво православного храму в пам'ять про полеглих. Зокрема, значна сума була пожертвована видатним російським композитором Сергієм Рахманіновим [1].

Проект храму розробив Альберт Олександрович Бенуа – російський архітектор і художник французького походження. Окрім того, він керував будівельними роботами та власноруч виконав фрески у давньоруському стилі, які прикрашають храм [20]. Храм був збудований у стилі новгородських церков XV століття [1]. Стиль його архітектури й внутрішнього оздоблення породжує образи билинної і казкової Русі, у які влітаються іконні лики святих [20].

Відкриття й освячення храму відбулося 16 травня 1937 року. Він був офіційно присвячений пам'яті чотирьох тисяч російських солдат, які загинули у Франції а також у складі російських бригад на Салонікському фронті [1].

Єдиним місцем в сучасній Росії, де під час Першої світової війни проходили бойові дії, є Калінінградська область (територія колишньої Східної Пруссії). Неподалік від сучасного міста Гусева (колишній Гумбіннен) відбувалися великі битви, які мали дуже значний вплив на хід війни. Ціною великих жертв російської армії було виграно час для союзників – Англії і Франції, що надалі стало вирішальним чинником для загальної перемоги.

2010 року в центрі міста Гусева, на місці зруйнованої 1945 року Лютеранської кірхи, було закладено храм Всіх Святих. Він задуманий як храм-пам'ятник у пам'ять російських воїнів, полеглих у роки Першої світової війни, а також як міський собор. Його проект розроблений московським архітектором І.П. Канаєвим за участю архітектора П.В. Сергеева. Передбачається, що шатровий п'ятикупольний храм буде виконаний у московсько-ярославському стилі й наслідуватиме традиції православного зодчества Росії XVI – XVII ст. [3, с. 124].

Основна площа цокольного поверху запланована під музей Першої світової війни [9]. За замислом ініціаторів інтер'єр храму має відповідати його меморіальному значенню. Там, зокрема, будуть зображення святих, у дні пам'яті яких відбувалися битви, а також сцени з російської історії, у яких простежуються паралелі з подіями Першої світової війни [3, с. 125].

На завершення відзначимо, що храми-пам'ятники полеглим у Першій світовій війні як уже існуючі нині, так і ті, котрі в майбутньому ще будуть відновлені чи зведені заново, є примітними об'єктами суспільного та культурного значення й покликані відіграти свою роль у збереженні історичної пам'яті поколінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В память о русских специальных бригадах во Франции. Военное кладбище и храм-памятник в Сент-Илерле-Гран // Mission Centenaire 14 – 18 // <http://centenaire.org/fr/espace-scientifique/pays-belligerants/v-pamyat-o-russkikh-specialnyh-brigadah-vo-francii-voennoe>
2. Гаухман М.В. Національна пам'ять та історичний досвід: відносини між двома феноменами (на прикладі першої світової війни) // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць / Укр. ін-т нац. пам'яті ; [голов. ред.: Солдатенко В. Ф.]. – Вип. 4: Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. – К.: Пріоритети, 2012. – С. 94 – 101.
3. Грачёва А.Н. Храм Всех Святых памяти павших в Первой мировой войне как продолжение русской традиции памятного храмоздания // «Великая и забытая»: материалы международной научно-практической конференции (к 94-й годовщине окончания Первой мировой войны 10–11 ноября 2012 года / Ред.-сост. К. А. Пахалюка. – Калининград-Гусев, 2013. – С. 119 – 127.
4. Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К., 2011. – 289 с.
5. Денисенко Г. Збереження пам'яток воєнної історії в Україні і за кордоном в 20-ті роки ХХ ст. // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4. – С. 153 – 166.
6. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 41 – 51.
7. Исакова Е.В. Храмы-памятники воинской доблести. – М.: Знание, 1991. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «История»: № 11). – 62 с.
8. Кальницький М. Забытый мемориал забытой Отечественной // Интересный Киев // <http://interesniy-kiev.livejournal.com/1413523.html?thread=13270931>
9. Кеслер М.Ю. Мемориалы памяти российских воинов, погибших в Первой мировой войне // Церковно-хозяйственный портал ORTOX // http://kesler.ortox.runews.html&action=news_detail&id=1210
10. Лебедева Е. Храм Всех Святых в селе Всехсвятском // Православие.Ru. Интернет-журнал Сретенского монастыря. 16 июня 2006 г. // <http://www.pravoslavie.ru/journal060616130331.htm>
11. Монументы и памятники воинской доблести и славы России: [Сборник] / Сост. В. В. Абатуров, А.И. Баженов, В. Ю. Барбашева; Кол. авт. – СПб.: Logos, 2004. – 422 с.
12. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток в Україні: доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії. – К. – Полтава: НАН України. Інститут історії України, 1994. – 240 с.
13. Нитка В. Увічнять пам'ять полеглих воїнів Першої світової // Голос України. – 2013. – 22 червня.
14. Сахарова Л. “На поле брани убиенным...” // Русская церковь “На поле брани убиенным...” // <http://vlsaltykov.narod.ru/Sakharova-001.htm>

15. Свято-Михайловский Собор (Архистратига Михаила) г. Черкассы // Моя Черкащина // http://mi-cherkashina.io.ua/s82340/svyato_-mihaylovskiy_sobor_arhistratiga_mihaila_g_cherkassy
16. Святославский А. В. Храмы-памятники Москвы // Москвоведение // <http://moskvoved.narod.ru/hrammos.htm>
17. Указ Президента України “Про заходи у зв’язку зі 100-річчям початку Першої Світової війни 1914 – 1918 років та вшанування пам’яті загиблих”. Проект // Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Громадське обговорення // <http://minregion.gov.ua/discussion/ukaz-prezidenta-ukrayini-pro-zahodi-u-zvyazku-zi-100-richchyam-pochatku-pershoyi-svitovoyi-viyni-1914-1918-rokiv-ta-vshanuvannya-ramyati-zagiblih/>
18. Храм Святителя Николая у Соломенной Сторожки: история // http://www.agios-nicolos.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=2
19. Царскосельское Братское кладбище героев Первой мировой войны (истор. справка с учетом материалов А. Ю. Егорова и И. В. Попова) // Tsarskoe Selo, Pushkin // <http://www.pushkin-town.net/guardrusherystory.htm>
20. Юрьева Т. В. Традиция строительства храмов-памятников в архитектуре русского зарубежья // Вестник Воронежского государств. университета. Серия: Филология. Журналистика. 2005. – № 2. – С. 208 – 212.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; історико-культурна проблематика.

УДК 336.71 (477.7) “17”

ДІЯЛЬНІСТЬ КУПЕЦТВА В БАНКІВСЬКІЙ СТРУКТУРІ НОВОРОСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.

Юрій ДЕМЕШКО (Кіровоград)

У статті розглядається участь купецького стану в роботі банків Новоросійського краю Російської імперії в другій половині ХVІІІ ст. На основі законодавчих актів підтверджується його провідне становище в цій складовій сфері фінансового сектору.

Ключові слова: купецький стан, банки, директор, фінанси, гільдія, Новоросійський край.

В статье рассматривается участие купеческого сословия в работе банков Новороссийского края Российской империи во второй половине ХVІІІ в. На основе законодательных актов подтверждается его ведущее положение в этой составной сфере финансового сектора.

Ключевые слова: купеческое сословие, банки, директор, финансы, гильдия, Новороссийский край.

In the article exposed the participating of the merchant estate in the work of banks of the Novorussia region of the Russian empire in the second half of ХVІІІ century. His leading position in this component sphere of financial sector on the basis of legislative acts is confirmed.

Keywords: merchant estate, banks, director, finances, guild, Novorussia region.

Проблеми стосовно функціонування банківських установ у Новоросійському краї та в Російській імперії в цілому у ХVІІІ ст. розглядали у своїх працях І.С. Дружкова [1], В.В. Шевченко [2], І.Г. Скоморович [3], С.Я. Боровой [4], С.І. Тицький [5]. Стосовно ролі представників від купецького стану в діяльності цих установ, то дослідження містили лише фрагментарні дані. Участь купців у банківській структурі на теренах Новоросії у ХVІІІ ст. не виступала предметом окремого історичного дослідження, тому це питання вимагає окремого вивчення та аналізу.

Купецтво відігравало помітну роль у сфері банківської справи протягом усього часу її функціонування на теренах Російської імперії. Цей факт підтверджується на законодавчому рівні та є логічно обґрунтованим, оскільки саме купці мали найбільші знання щодо фінансового життя імперії та в розвитку її економіки. Вагомий вплив купці мали і в Новоросії, де в окреслений період відбувся “економічний бум”, спричинений значними фінансовими вливаннями в новоприєднаний до імперії регіон. Доказом значної ролі купецтва в банківській справі є той факт, що на законодавчому рівні Російської імперії визначалося, що засновниками та власниками банків могли виступати представники будь-якого стану – дворянства, купецтва, міщанства і т. д. та займатися банкірськими операціями до 1898 р. мали право лише купці першої гільдії [2, с. 20]. Попри дозволу на створення банків не лише купцями, через власне їхню виняткову роль стосовно банківських операцій зазначену вище, саме купці першої гільдії частіше за представників інших станів і були засновниками банкірських установ, а також займали провідні посади в них. Працівниками ж були здебільшого купці другої та третьої

гільдій, які займали нижчі посади, за рідкими винятками, коли директорами могли бути купці й не першої гільдії. Такі винятки були характерними найчастіше для віддалених регіонів імперії як, наприклад, Сибіру. Щодо Новоросії, то тут усе було в цій сфері відповідно до чинних на той час законодавчих норм.

Досить частою була ситуація як у банківській сфері, так і в інших – податковій, судовій і т. д., коли реформа чи новоутворення проходило в окремо взятому місті чи регіоні імперії. Часто в Москві, Архангельську, у сибірських містах. У разі економічного чи правового виправдання таких змін, регіон дії закону чи указу з часом значно розширявся й нерідко доходив на загальноімперський рівень. Так ставалося і з деякими нововведеннями та реформами в банківській сфері. При цьому слід зазначити, що саме в банківській сфері Новоросійський край не потрапляв здебільшого в ситуації, коли тут відбувалися певні досліди стосовно банківського сектору не характерні для всієї імперії на момент власне проведення цих нововведень. Можливою причиною цього факту було занадто вагоме значення краю як з економічного, так і з політичного погляду. Недарма в регіон надходили такі вагомні фінансові вливання для його розвитку, а російська армія зосереджувала свої значні сили саме тут. Занадто вагомим була роль Північного Причорномор'я, аби проводити на його теренах не перевірені фінансові реформи та провадити неапробовані методи.

Відповідно до указу від 13 травня 1754 р. був створений Державний позиковий банк. При ньому ж розпочинали функціонування перші дворянські позикові банки в Санкт-Петербурзі та Москві при Сенаті й Сенатській конторі, а також перший купецький банк у Санкт-Петербурзі при Комерц-колегії для купецького стану, який займався торгівлею в місцевому порту [6, с. 88]. На ранніх стадіях існування дворянські банки поширювали свою дію лише на великоросійське дворянство та іноземних громадян, які прийняли російське підданство та володіли нерухомим майном на великоросійських землях у вигляді маєтків. Згодом, 1776 р., межі функціонування цих структур поширилися на білоруські, а з 1783 р. – на ті українські землі, що були складовою Російської імперії. Дворянський банк надавав охочим позики в сумі не більше 600 – 1000 руб. на одну особу. Ставка складала 6% терміном на один рік. Під заставу можна було закладати золото, срібло, алмази чи вироби, які їх містили, а також перли в розмірі третини від їх вартості. Крім того закладалися нерухомі маєтки, села з людьми, котрі в них жили та усією землею в цих поселеннях. Кожні 50 таких осіб рахувались за суму в 500 руб., тобто фактично одна людина оцінювалась тільки у 10 руб. [6, с. 89]. Щоправда, указ від 11 грудня 1766 р. підняв вартість на селянську душу вдвічі, з 10 до 20 р. [7, с. 1092], та сума ця все одно залишалася вкрай низькою, зважаючи, що на кону було людське життя.

У спроможності платежу відсотків значну роль відігравала порука знатних та поважних персон. Позика могла бути відстрочена на термін не більше трьох років. Згодом термін було продовжено: до чотирьох років – з 1759 р. та до семи років з 1761 р. Ймовірно, метою продовження терміну позики з боку кредиторів було залучення більшої кількості людей, які цю позичку брали б, оскільки попередній термін виплат був досить не тривалим, а це, у свою чергу, утримувало багатьох осіб у проханні щодо її надання. Ні в кого не виникало бажання ризикувати коштовним майном. Відповідно до указу від 27 березня 1761 р., щомісячно до Сенату мали надходити рапорти з банків, що окреслювали ситуацію щодо стану позик. Та досить хаотично функціонуюча внутрішня організація чинила перепони в об'єктивній оцінці стану речей [8, с. 680]. Нерідко позики могли видаватися без наявності підтвердження стосовно можливості їхнього повернення позичальником. Це призводило до того, що нерідко поміщики не повертали своїх боргів і не виплачували кредитних відсотків. Отже, система порук не діяла необхідним чином. Можливою причиною такої ситуації була надважлива роль дворянської підтримки для влади, через що дворяни мали ряд пільг і нерідко ухилялися від дії законів на свою адресу. Уряд іноді спеціально “закривав очі” на дворянські зловживання через їх вагоме значення для панівної верхівки, а іноді випадково, через проблеми в апараті, спричинені масовими змінами в інших сферах, у результаті чого тотальний контроль у всіх них одночасно ставав неможливим. Окрім того, проблеми могли виникати на новоприєднаних територіях, де влада ще не налагодила необхідним чином процеси нормального функціонування структур та відповідного контролю за станом речей у них через нестачу ресурсів або часу.

На початкових етапах функціонування дворянських позикових банків, звіти, що надавались імператриці, часто поверхнево та неправильно зображували картину стосовно дійсної ситуації в

цих банках. Причина могла полягати у новизні цього виду банків у державі, що спричиняло слабкість аналітичного апарату стосовно їх роботи. Прихід нових керівників до банківської сфери мав розв'язати зазначені проблемні питання. Управління Брюсса в 1779 – 1781 рр. намагалося поліпшити ситуацію. Його ініціативи були продовжені наступником Завадовським, при якому 1781 р. була заснована спеціальна експедиція, головна мета функціонування якої полягала приведення банківських справ до відповідної якості [9, с. 366]. Але робота експедиції в цілому не призвела до вагомих позитивних змін. Результатом подальших проблем та недосконалості функціонування у 1786 р. Санкт-Петербурзький та Московський Дворянські банки ліквідовувались. Капітали, які в них зосереджувались, передавалися Державному Позиковому банку.

Поряд із Дворянським банком існував купецький позиковий банк. Основною його функцією було надання позик купцям, які займалися торгівлею при порту міста Санкт-Петербурга [6, с. 92]. Позика надавалась під заставу портових товарів у співвідношенні $\frac{3}{4}$ від вартості товару. Строк позики був від одного до шести місяців, але з часом його розширили до року. Для отримання позики купець мав отримати свідоцтво на це право з Комерц-колегії і заручитися підтримкою та поручительством інших купців [6, с. 93]. З 1764 р. купцям було надано право на отримання позик без застави товарів. Поручителями могли виступати магістрати або ратуші.

Цього ж року подібний банк був відкритий в Астрахані, повністю перейнявши структуру відповідного Санкт-Петербурзького банку. Але діяльність купецьких позикових банків не виправдала себе і вони були ліквідовані ще раніше, ніж дворянські, до яких спочатку після ліквідації і відійшов капітал. На думку О. І. Гуржія, ймовірною причиною припинення існування першого Купецького банку у 1782 р. було розкрадання купцями його фінансових активів [10, с. 54]. Після закриття і дворянських банків, спільний із купецькими банками капітал з 1786 р. перейшов під володіння державного позикового банку, який планувалося створити ще при імператорі Петрі III в указі від 25 травня 1762 р. [11, с. 1021], але в дію він уведений тоді не був, через зміну в державі монарха.

За часів правління Катерини II Російська імперія брала участь у багатьох військових сутичках, що, у свою чергу, вимагало постійного фінансового поповнення державної скарбниці задля передачі відповідних грошових надходжень на потреби російської армії. Задля цього влада намагалася поповнити казну будь-якими способами, у тому числі й розширенням банківської сфери. У результаті цих прагнень у 1769 р. урядом було вирішено створити асигнаційні банки [12, с. 787], які мали сприяти введенню паперових грошей у країні на зміну монетам. Протягом 1772 – 1782 рр. для полегшення обміну асигнацій були відкриті банківські контори в ряді міст Російської імперії, як Київ, Харків та ряд інших. У Херсоні така контора була створена 1782 р. з сумою асигнацій в 300 тис. руб. Діяльність контор не виявилася успішною, через що у 1788 р. 16 з них були закриті. У 1786 р. Асигнаційний банк перейменовано в Державний Асигнаційний Банк, з наданням таких привілеїв: закуповувати усередині держави мідь і продавати її за кордон, виписувати з-за кордону золото й срібло в зливках та іноземній монеті, створити в Санкт-Петербурзі монетний двір і чеканити монету, робити облік векселів, утримуючи не більше 0,5% за місяць. Ці банки повинні були лише займатися депозитними операціями та не брати участі в будь-яких кредитних. На чолі цих банків, як і в переважній більшості інших, були представники від купецького стану [13, с. 55].

Важливе значення, окрім державних банківських установ, відігравали і приватні, у тому числі й у південноукраїнському регіоні. Основними джерелами нагромадження первісного капіталу приватними банкірами Одеси та ряду інших причорноморських міст були відкупи, торгівля та поставки на відміну від, наприклад, Санкт-Петербургу та Москви, де капітал переважно накопичувався за рахунок мануфактурного виробництва та залізничного грюндерства, тобто організації акціонерних товариств, які заробляли за рахунок ризикової гри на біржах. Важливим джерелом також були казенні поставки, передусім військові, які потребувала армія, особливо в період ряду військових сутичок з Османською імперією протягом XVIII ст. [2, с. 64].

У кожному банку на посади директорів обиралися два купці. Від них вимагалася “чтобы один присутствовал по страховой экспедиции, исполняя предписанной оной правила, а другой по сумме на города определенный; и оба бы своими советами вспомоществовали безопасности банка” [14, с. 765]. Під безпекою банку малосся на увазі власне таке функціонування, при якому

банк не лише отримував дохід, а й був конкурентоспроможним та не схильним до банкрутства в певному місті чи регіоні.

Задля забезпечення стабільності в банківській сфері при обліковій конторі було створено три експедиції: страхову, з обліку товарів і з придбання металів. Необхідно було мати “при всех Экспедициях двух Членов же из Российскаго купечества, предоставляя им право отправлять должность и без жалованья, с необходимо нужным числом Канцелярских чиновников и служителей” [15, с. 12]. Цей хід мав сприяти стабільності державної валюти та функціональності банківських операцій.

Таким був розвиток банківської сфери в Новоросії у II пол. XVIII ст. за вагомої участі купецького стану. Подальший розвиток банківської справи в Новоросійському краї та в Російській імперії вже в наступному столітті в цілому характеризувався намаганнями вдосконалення системи, заохоченням населення до користування банками та підвищенням ролі купців у банківських установах всієї країни. Уряд заохочував купецтво всілякими вигідними умовами до зайняття посад у банках, але вони не поспішали приймати ці пропозиції, оскільки основний їхній спосіб заробітку – торгівля, давав значно вищі прибутки, ніж робота в банківських установах. Саме тому з настанням XIX ст. уряд видав додаткові постанови та укази, у яких зазначалося, що купці були зобов'язані незалежно від свого бажання займати посади директорів банків та директорів банківських контор [16, с. 592]. Такі вимоги навряд чи могли поліпшити діяльність купців на своїх посадах у банках та функціонування банківської сфери в цілому як у Новоросійському краї, так і у всій Російській імперії. Небажання деяких купців займати банківські посади в державних банках та їх невдоволення рівнем розвитку цих банків сприяли створенню купцями приватних банківських структур. Держава не чинила цьому процесу перепон, можливо, аби не вступати в конфронтацію з купецьким станом, який разом із дворянами був надважливим для урядової верхівки, адже на цей час купці зайняли провідні позиції в багатьох органах державного управління по всій імперії – у судах, ратушах, магістратах, думах, на митницях і т. п. Зміни радикального характеру в банківській сфері сталися вже на хвилі загальних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст., які проводив Олександр II та його уряд.

Таким чином, дослідивши участь купецтва в діяльності банків Новоросійського краю у II пол. XVIII ст., можна зробити висновок про провідне становище купецького стану в цій сфері. Причиною цьому була обізнаність купців із фінансовими питаннями, яка впливала з основного роду їхньої діяльності – торгівлі. Права купецтва щодо зайняття ряду посад при банках, у тому числі й директорських чітко затверджувались законодавчо. Окрім того, протягом кількох століть, аж до 1898 р. банкірські операції могли здійснювати лише купці першої гільдії, а це дає нам право з повною впевненістю стверджувати, що основні важелі в роботі банків були саме в руках купецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дружкова І. С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект) : дис. ... канд. іст. наук. Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова / І. С. Дружкова. – О., 2004. – 220 с.
2. Шевченко В. В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) : монографія / В. В. Шевченко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 266 с.
3. Історія грошей і банківництва : підручник / Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. [за заг. ред. С. К. Реверчука]. – К. : Атіка, 2004. – 340 с.
4. Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – 288 с.
5. Тицкий С. И. Всемирная история денег, кредита и банков / С. И. Тицкий. – К. : Крещатик, 1997. – 837 с.
6. Об учреждении Государственного Заемного Банка; о порядке выдачи из онаго денег и о наказании ростовщиков: Именной, 13 мая 1754 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 14. – № 10235. – С. 88–93.
7. О приеме в Дворянские Банки под залог Лифляндских и Эстляндских деревень, по учиненному против Российских деревень уравнению, и о повышении цены на Российския деревни: Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу, 11 декабря 1766 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 17. – № 12800. – С. 1092.
8. О запрещении выдавать собираемая в Государственных Банках обеих столиц и в Коммерческом Санктпетербургском Банке процентныя деньги в проценты; об употреблении оных единственно на жалованье присутствующим в оных и канцелярским служителям : Сенатский, 27 марта 1761 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 15. – № 11226. – С. 680.
9. Об утверждении при Конторе С.-Петербургскаго Банка для Дворянства особой Экспедиции для приведения старых дел в надлежащее устройство, и об употреблении на содержание ея по 3.500 рублей в год, из суммы шестаго

процента с посторонних, по Банку обращающихся капиталов: Высочайше утвержденный доклад Сената, 31 декабря 1781 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 21. – № 15310. – С. 366.

10. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. І. Гуржій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 80 с.

11. Об учреждении Государственного Банка : Именной, данный Сенату, 25 мая 1762 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 15. – № 11550. – С. 1021.

12. О учреждении в Санктпетербурге и Москве Государственных Банков для вымена ассигнаций : Манифест, 29 декабря 1768 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 18. – № 13219. – С. 787.

13. О мерах к уменьшению Государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин : Манифест, 2 февраля 1810 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 31. – № 24116. – С. 55.

14. О приведении в действие статей Экспедиции, учрежденной для приема и ревизии ассигнаций : Именной, данный сенатору Графу Шувалову, 25 декабря 1786 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 22. – № 16480. – С. 765.

15. О присоединении страховой Конторы и Конторы о закупке металлов к Конторе Эсконтной по товарам : высочайше утвержденный доклад Главного Директора Государственного Ассигнационного банка, 14 января 1800 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 26. – № 19246. – С. 12.

16. Дополнительное постановление – об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний : 14 ноября 1824 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 39. – № 30115. – С. 592.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Демешко Юрій Олександрович – аспірант кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: діяльність купецького стану в органах управління Новоросійським краєм у дореформений період.

УДК 930.1:502.1(470)“1800/1917”

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИРОДНИЧИХ ТОВАРИСТВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ВИСВІТЛЕННІ РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Інна ДЕМУЗ (Переяслав-Хмельницький)

У статті проаналізовано віднайдені автором публікації радянського періоду, що висвітлюють діяльність природничих товариств Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: наукові товариства природознавців, протоколи та звіти товариств, розвиток природознавства, ботаніка, зоологія, ембріологія, ентомологія, палеонтологія, антропологія, систематика, фізіологія рослин і тварин, періодичні видання, радянська історіографія.

В статье проанализированы обнаруженные автором публикации советского периода, которые освещают деятельность природоведческих обществ Российской империи ХІХ – начала ХХ вв.

Ключевые слова: научные общества естествоиспытателей, протоколы и отчёты обществ, развитие естествознания, ботаника, зоология, эмбриология, энтомология, палеонтология, антропология, систематика, физиология растений и животных, периодические издания, советская историография.

In the article the author analyzes founded by herself publications of the soviet period, that highlight the activity of natural societies of the Russian Empire of the ХІХth – early ХХth centuries.

Keywords: scientific natural societies, protocols and reports of societies, development of natural science, botany, zoology, embryology, entomology, paleontology, anthropology, taxonomy and physiology of plants and animals, periodicals, Soviet historiography.

Із середини ХІХ ст. у Російській імперії почали масово виникати нові форми організації науки та просвітницької діяльності – наукові товариства, у тому числі й природничого спрямування, що було зумовлено інтенсивним розвитком галузі, появою цілої плеяди фахівців, а також реалізацією нових відкриттів і винаходів. Дані об'єднання науковців та інтелігенції здійснили суттєвий вплив на наукове й культурне життя країни, сприяли зародженню й еволюції різних галузей природознавства, поширенню природничих знань серед населення. Детальне вивчення діяльності природничих товариств є актуальним напрямом сучасних досліджень. Безумовно, актуальним є й історіографічний зріз цієї проблеми, який дає змогу переосмислити й оцінити науковий спадок конкретної історичної епохи (у цьому разі – радянської) з метою формування нових дослідницьких завдань для сучасних істориків науки, а також заповнення не розроблених повною мірою, тому перспективних, ніш з історії наукових товариств кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Метою публікації є аналіз віднайдених автором праць радянських дослідників, які вивчали історію природничих наукових товариств Російської імперії XIX – початку XX ст. Для уточнення мети статті й окремих понять, використаних у ній, вважаємо за потрібне зупинитися на тлумаченні самого терміна “природничі товариства”. Як відомо, природничі науки – це галузі науки, що вивчають явища навколишнього світу в живій і неживій природі. Згідно із сучасною класифікацією, до природничих наук належать біологія, хімія, фізика, астрономія, науки про землю (географія, геофізика, геологія), медицина. За іншою класифікацією, сюди належать фізико-технічні та математичні (математика, інформатика, механіка, фізика й астрономія), хімічні та біологічні (хімія і біологія), науки про землю (геологія, географія, геофізика), аграрні (грунтознавство, рослинництво, зоотехнія, ветеринарна медицина), медичні науки (відповідно, з великою кількістю нових відгалужень, які виникають у межах даних напрямів науки). Однак у цій статті ми обмежилися природничими товариствами, які займалися розробкою саме питань біології, позаяк обсяг публікації не дає змогу повною мірою розглянути радянську історіографічну спадщину про всі наукові товариства, діяльність яких стосувалася природничих аспектів. Окрім того, в окремих публікаціях нами приділялася увага товариствам, які розробляли питання географії, геології, мінералогії, хімії, фізики, математики, астрономії, медицини тощо. Не менш важливим моментом залишається той факт, що наукові товариства Російської імперії у XIX – на початку XX ст. ще не диференціювалися відповідно до напрямів науки, а створювалися в основному універсальні об’єднання природознавців, члени яких досліджували природничі проблеми в цілому.

Так, серед природничих товариств України кінця XIX – початку XX ст. радянськими вченими вивчалася історія Київського та Новоросійського товариств природознавців. Зокрема, український радянський ботанік-систематик, дендролог, доктор біологічних наук, науковий співробітник відділу систематики квіткових рослин Інституту ботаніки АН УРСР А.І. Барбарич на шпальтах періодичних видань опублікував невеликі за обсягом розвідки, присвячені сторічному ювілею наукових осередків [1; 2]. Автор означив головні завдання товариства природознавців у м. Києві: всебічне природниче дослідження місцевого краю, видання “Записок Київського товариства природознавців” для публікації протоколів засідань товариства та наукових праць, організація публічних читань із природничих наук і математики, допомога населенню у вирішенні практичних сільськогосподарських питань. Ним проаналізовано склад товариства, його видавничу та екскурсійну діяльність, внесок окремих членів товариства в дослідження флори регіону (А.С. Рогович, І.Ф. Шмальгаузен, В.І. Липський та ін.). А.І. Барбарич відзначив виняткову роль Київського товариства природознавців у процесі створення Російського ботанічного товариства (1916 р.), а також Українського ботанічного товариства (1921 р.), попередником якого дослідник назвав саме об’єднання київських природознавців [1, с. 589]. А.І. Барбарич високо оцінив і діяльність Новоросійського товариств природознавців, яке проводило дослідження не лише в ботанічному, а й зоологічному та геологічному планах [2]. Окрім того, автор навів цінний список праць із флори та систематики рослин, опублікованих у “Записках” і “Протоколах” Київського та Новоросійського товариств природознавців.

Внесок Харківського товариства дослідників природи в розвиток вітчизняного природознавства через призму розвитку ембріології другої половини XIX ст. проаналізував Л.Л. Гельфенбейн, наголошуючи при цьому, що на першому етапі основними напрямками в роботі осередку були саме флористичні, зоологічні, геологічні, мінералогічні та частково палеонтологічні дослідження; згодом з’явилися праці з фізіології рослин і тварин, ембріології тощо [9, с. 132].

Стислі відомості з історії Київського орнітологічного товариства, заснованого 1909 р., подав М.В. Шарлемань – український радянський біолог, професор прикладної зоології [42].

Відомим російським біологом і бібліографом В.Л. Левіним презентована діяльність кафедр зоології в університетах у XIX – на початку XX ст. (Дерптському, Казанському, Харківському, Київському, Новоросійському, Варшавському, Томському, Саратовському) і названі окремі університетські видання, у яких публікувалися дослідження зоологів, а також матеріали наукових товариств природознавців (протоколи, звіти, наукові доповіді тощо) [23; 24]. Публікації мають довідковий характер і спрямовані на те, щоб “полегшити роботу майбутніх дослідників щодо зібрання джерел, доповнюючі опубліковані до цього відомості про видання

провінційних університетів дореволюційної Росії, що містять матеріали для історії зоології” [24, с. 391]. Так, дослідником систематизовано та презентовано друковані періодичні видання Московського товариства дослідників природи, Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, Тартуського (Дерптського) товариства природознавців, Казанського товариства природознавців, Петербурзького товариства природознавців, Варшавського товариства природознавців, Томського товариства природознавців і лікарів, Саратовського товариства природознавців і любителів природознавства, а також Харківського, Київського й Одеського наукових осередків. В.Л. Левін звернувся також і до видань Товариства наукової медицини та гігієни при Харківському університеті.

В.Є. Борейко, відомий на сьогодні день еколог, біолог і природоохоронець, охарактеризував внесок природничих організацій України в природоохоронну діяльність, відзначивши, що їхня роль полягала в пропаганді охорони природи, підготовці природоохоронних кадрів, здійсненні заходів щодо охорони конкретних пам’яток природи, науковій роботі в природоохоронній сфері [7, с. 134]. У публікації увага приділена не лише діяльності великих природничих товариств України кінця XIX – початку XX ст. (Новоросійського товариства природознавців, Харківського товариства любителів природи), але й менших організацій – Київського орнітологічного товариства ім. К.Ф. Кеслера, Кримського товариства природознавців і любителів природи (м. Сімферополь), Кримсько-Кавказького гірничого клубу (м. Одеса), Товариства подольських природознавців і любителів природи (м. Кам’янець-Подольський), Волинського, Полтавського, Харківського товариств природознавців, Миколаївського товариства любителів природи, Хортицького товариства охоронців природи (с. Верхня Хортиця Катеринославської губернії), українських відділень (Київського, Миколаївського, Полтавського та ін.) Російського товариства опіки тваринами.

Серед природничих товариств XIX – початку XX ст., які функціонували в містах Росії (тобто мали статус “центрального”, “загальноімперських” осередків), вивчалася історія, насамперед, Московського товариства дослідників природи. Так, окремі аспекти його роботи були проаналізовані ще в 1940-х – 1950-х рр. (розвідки П.І. Гращенкова, В.П. Гур’янова, В.А. Дейнеги, Л.І. Курсанова, Л.Л. Поткова [14; 16 – 17; 21; 35]). Окрім того, у 1950-х рр. друкувалися ювілейні видання, присвячені 150-річчю існування осередку [наприклад, 44], у 1980-х рр. – до 175-річного ювілею (публікації М.Д. Мерзленка, М.В. Чуринова та ін. [31; 41]).

Грунтовна публікація Л.І. Курсанова та В.А. Дейнеги про товариство була надрукована в ювілейній серії “Учених записок” Московського університету (1940 р.), де автори наголошували на кількох особливих рисах наукового осередку: його універсальності (розробка не лише біологічних і геологічних проблем, але й питань техніки, сільського господарства, точних наук (математики, фізики, хімії); його “міжнародності” (видання товариства, за винятком “Матеріалов по флоре, фауне и геологическому строению России” та популярного журналу “Вестник естествознания”, друкувалися іноземними мовами) [21, с. 354]. Окрім того, дослідники приділили увагу аналізу складу Правління товариства, характеристик окремих положень Статуту, видавничій діяльності, організації виставок, проведення екскурсій та експедицій, поширенню природничих знань серед населення, роботі бібліотеки та науковим зв’язкам із професорсько-викладацьким складом Московського університету.

Вартий уваги ґрунтовний внесок радянського ботаніка-систематика, історика науки, бібліографа С.Ю. Липшица, розвідки якого друкувалися протягом 1940-х – 1980-х рр., у вивчення історії Московського товариства дослідників природи [25 – 29]. Зокрема, автор указував, що до моменту організації товариства (1811 р.) “добровільних спеціальних природничо-історичних об’єднань”, які концентрували б у своєму складі як професійних натуралістів, так і любителів природознавства, у Росії майже не було, окрім Вільного економічного товариства в Петербурзі та Фізико-медичного товариства при Московському університеті. Злиття 1811 р. першого російського ботанічного наукового товариства “Горенське фітографічне товариство” з Московським товариством дослідників природи С.Ю. Липшиц пояснював небажанням розпорозувати по різних організаціях нечисельні наукові ботанічні сили країни, а також обмеженим доступом у члени Горенського ботанічного товариства, порівнюючи з Московським [28, с. 5]. Автор доводив думку про те, що саме Московське товариство дослідників природи стало найстарішим науковим товариством країни – “добровільним об’єднанням природничих сил” і спростував поширену в науковій літературі

думку про те, що Горенське фітографічне товариство надрукувало власні наукові праці під назвою “Acta Societatis Phytographicae Gorenkensis”, які, до речі, були опубліковані лише згодом у Записках (Мемуарах) Московського товариства.

С.Ю. Ліпшиц виділив основні досягнення товариства протягом 150 років його існування: 1) виховання багатьох російських ботаніків (особливо флористів і систематиків), праці яких обговорювалися на наукових, часто – міжвідомчих засіданнях і публікувалися в численних виданнях; 2) осередок став місцем зосередження цінних гербаріїв і ботанічних колекцій, центром публікації важливих праць з усіх розділів ботаніки; організатором численних екскурсій та експедицій; місцем виникнення (у Росії) нових дисциплін – палеоботаніки, екології, фітоценології, ембріології рослин, розробки нових наукових методів дослідження й конструювання наукового дослідницького апарату; одним із основоположників широкого фронту робіт з історії вітчизняної ботаніки та ботанічної бібліографії; ініціатором з’їздів російських природознавців і лікарів, ряду премій, які видавалися членам товариства для заохочення (наприклад, ботанічна премія імені президента Товариства Фішера фон Вальдгейма (заснована 1884 р.); укладачем природничої (у тому числі ботанічної) бібліотеки, унікальної іконотеки портретів ботаніків, архіву тощо.

У публікаціях науковець висвітлив флористичні й ботаніко-географічні екскурсії та експедиції, проведені товариством, проаналізував і подав перелік головних друкованих праць осередку. Зокрема, звернув увагу на вивчення членами товариства флори й фауни Центральної Росії (Московської, Володимирської, Ярославської, Пензенської, Орловської та інших губерній) [28], Південно-Східної і Південної Росії, Криму, Кавказу, Уралу, Сибіру [29]. Автором акцентована увага на тому, що дослідники, які проводили флористичні та ботанічні дослідження на території України (наприклад, Е. Ліндемман, І. Калініченко, В. Бессер), досить нечасто подавали власні звіти до Московського товариства дослідників природи, котрі були пов’язані більшою мірою з вищими навчальними закладами та науковими організаціями, які територіально розташовувалися в Україні (Харківським, Київським, Новоросійським університетами, Харківським товариством дослідників природи) [29, с. 5 – 6]. С.Ю. Ліпшиц, підсумовуючи результати наукової діяльності Московського товариства дослідників природи на території України у XIX – на початку XX ст., указував, що особливо плідною виявилася робота членів осередку щодо дослідження Харківської губернії.

Інші аспекти діяльності Московського товариства дослідників природи, зокрема розробку питань геології, вивчав радянський геолог-тектоніст М.С. Шатський [43], біографічні відомості про редакторів “Бюллетеня” (друкованого органу осередку), подала А.І. Пермякова [33], історію “Бюллетеня” вивчав доктор геолого-мінералогічних наук Б.А. Петрушевський, який відзначив вагому роль журналу не лише в розвитку вітчизняного природознавства, а й світової науки [34]. Дослідниками аналізувалися також наукові погляди членів товариства, зокрема в галузі еволюційної теорії та екології [19; 20; 36].

Історію інших товариств природничого спрямування XIX – початку XX ст. при Московському університеті, зокрема Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, створеного 1863 р., вивчав В.В. Богданов [6]. Автор акцентував увагу на тому, що осередок був доступнішим для широких кіл інтелігенції, адже, на відміну від Московського товариства дослідників природи, більшість праць якого друкувалася іноземними мовами, новостворене товариство видавало праці російською, що зумовило значний приплив членів у ряди “любителів”; В.В. Богданов детально проаналізував внутрішню структуру осередку, причому наголошував, що всі десять відділів і підвідділів (антропології, етнографії та вісім підвідділів природничого відділу (фізики; зоології; ботаніки; хімії; географії; фізіології; бактеріології; геології) являли собою, по суті, десять спеціальних наукових товариств, котрі, однак, підтримували тісні контакти [6, с. 364]. Дослідник підкреслив факти влаштування товариством багатьох виставок і музеїв, організації експедицій, створення науково-дослідних станцій, заснування премій і нагород, питання організації всеросійських і міжнародних з’їздів, видавничу діяльність і роботу бібліотеки.

Історію Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії вивчали також Т.Д. Гладкова, В.С. Гулевич, зокрема, роботу його антропологічного та хімічного відділень [10; 11; 15].

Товариства природничого спрямування, які функціонували в Санкт-Петербурзі, також стали об'єктом наукових досліджень радянських науковців. Так, історію Ентомологічного товариства, заснованого 1859 р., вивчали російський зоолог та ентомолог Є.Н. Павловський, ентомолог-любитель М.М. Філіп'єв (публікація побачила світ до 75-ї річниці існування осередку) [32], зоолог, ентомолог, професор Г.Я. Бей-Бієнко (до 100-ї річниці) [3; 4], доктор біологічних наук, професор, віце-президент (з 1971 р.) Всесоюзного ентомологічного товариства В.І. Тобіас (до 125-ї річниці) [39; 40]. Зокрема, Є.Н. Павловський і М.М. Філіп'єв як активні члени Державного Всеросійського ентомологічного товариства (назва осередку на момент виходу публікації) висвітлили його історію за 75 років існування, проте в статті більше уваги приділили саме його роботі за часів радянської влади, посилаючись на те, що дорадянська діяльність товариства розкрити в спеціальних статтях (не роблячи на них навіть посилань, що є упущенням авторів). У цілому вчені відзначили досить високу активність товариства в дорадянський період, означивши його склад, Правління (посади Президентів, віце-президентів, учених секретарів, скарбників, редакторів видань, бібліотекарів тощо), проаналізувавши бюджетні кошти та витрати, діяльність бібліотеки, Статут, засновані премії, наявні колекції, видавничу діяльність.

Г.Я. Бей-Бієнко (член і президент Всесоюзного ентомологічного товариства при Академії наук СРСР) опублікував велику за обсягом і змістовим наповненням розвідку, яку оприлюднив на IV З'їзді Всесоюзного Ентомологічного товариства в Ленінграді 26 січня 1960 р. Безумовно, значну за обсягом частину публікації займає історія товариства в радянський період. Однак у статті наведені факти початкового періоду діяльності осередку: детальний аналіз передумов об'єднання ентомологів в одну організацію, її статут (проте, як зазначав Г.Я. Бей-Бієнко, цей документ суворо регламентував доступ у товариство “прогресивних діячів”) [4, с. 7]; завдання, поставлені з моменту його виникнення (наукові зібрання членів для обговорення доповідей, різні заходи та консультації з питань прикладної ентомології, особливо захисту рослин від шкідників, піклування про створення власної наукової бібліотеки та наукових колекційних фондів комах, а також видання результатів досліджень своїх членів); детально проаналізований склад товариства, наведені окремі факти з його історії, визначено внесок відомих учених у розвиток біології в цілому та ентомології зокрема.

Чільне місце в статті відведено діяльності товариства в галузі систематичної ентомології та вивчення фауни, компонування колекції комах, створення спеціальної Комісії з видання визначників, співпраці з Російським географічним товариством, члени якого надавали експонати для створення колекцій. Однак Г.Я. Бей-Бієнко вказував на те, що ще з кінця XIX (у тому числі й протягом XX ст.) у друкованих виданнях товариства переважали публікації саме з біології та прикладних питань ентомології, водночас можливості для друку праць із систематики та фауністики були обмежені [4, с. 18]. Учений висвітлював напрацювання членів товариства в галузі прикладної ентомології, зокрема, сільськогосподарської та лісової, проаналізував видавничу діяльність осередку, роботу бібліотеки, дослідив фінансове становище товариства та його участь у благодійній діяльності.

Петербурзькі антропологічні об'єднання кінця XIX ст. вивчали Н.Г. Залкінд і І.Д. Лев [18; 22]. Зокрема, відомий московський антрополог Н.Г. Залкінд висвітлювала історію двох товариств, які виникли під впливом діяльності Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії: Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті (1888 р.) й Антропологічного товариства при Петербурзькій військово-медичній академії (1893 р.). Завданнями цих об'єднань було “вивчення різних етнічних груп населення Росії та фізичного розвитку молоді, яка навчалася, новобранців, робітників, а також зібрання антропологічних колекцій і пропаганду наук про людину” [18, с. 147]. Дослідниця проаналізувала основні напрями, за якими працювали члени цих наукових осередків, зазначивши, що в Російському антропологічному товаристві основна увага приділялася дослідженням з етнічної антропології країни, менша – проблемам морфології людини та краніології; охарактеризувала погляди найбільш відомих членів обох петербурзьких антропологічних товариств, при цьому відмітивши їхні “явно прогресивні демократичні погляди” (тобто матеріалістичні – І.Д.).

Діяльність Петербурзького товариства природознавців розглядав С.П. Семенов [37]. Історію Ботанічного відділення Російського товариства садівництва, створеного 1861 р. в Санкт-Петербурзі (з 1864 р. перейшло під егіду Російського ентомологічного товариства), вивчав

Ф.С. Теплов [38]. Відомий радянський геолог і палеонтолог І.І. Горський (з 1954 р. виконував обов'язки голови Всесоюзного палеонтологічного товариства) досліджував історію наукового осередку, організованого 1916 р. (продовжило свою діяльність уже в радянський період) [12].

Не менш вагоме значення серед когорти природничих товариств Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. займали лісові товариства, історія яких не залишилася поза дослідницькою увагою радянських науковців. Так, діяльність таких осередків вивчали І.Г. Бейлін [5] та І.С. Мелехов [30]. Зокрема, доктор сільськогосподарських наук, професор, академік І.С. Мелехов, висвітлюючи в монографії історію вітчизняного лісництва протягом XVIII-XX ст., зупинився на різних аспектах цієї проблеми: функціонування галузевих з'їздів, видання фахової періодики, внесок російських учених-лісників і наукових товариств у розвиток науки, установлення зв'язків природознавців і фахівців з лісництва, організація дослідних лісництв у Росії, а також міжнародні контакти й закордонне лісництво. Дослідник проводить думку про те, що “наука про ліс” у XIX ст. була самобутньою, а діяльність організацій, пов'язаних з лісництвом, ґрунтувалася не на західноєвропейській науці, а на досвіді російських лісників.

Доктор біологічних наук, відомий радянський фітопатолог І.Г. Бейлін проаналізував безпосередньо діяльність лісових товариств Російської імперії, зокрема, Петербурзького та Московського, історію яких висвітлені в окремих розділах монографії; побіжно охарактеризував роботу Товариства балтійських лісових господарів (створене 1861 р.), Товариства сприяння насадженню лісів Катеринославської губернії, завданням якого визначалося розведення, відновлення й збереження лісового масиву (виникло 1893 р.), Уральського товариства друзів лісу (функціонувало з 1899 р.), Приморського лісового товариства (створене 1916 р.), проте не висвітлив особливості їхньої діяльності, означивши це важливим завданням для найближчих наукових розвідок [5, с. 146].

Більш детально висвітлений внесок у степове лісорозведення Товариства сільського господарства Південної Росії, яке функціонувало в м. Одесі. І.Г. Бейлін дослідив історію Товариства для заохочення лісового господарства, що виникло 1832 р. в Петербурзі, проаналізувавши його завдання, склад, основні напрями діяльності, головні праці членів осередку, навівши цікаві факти на основі ґрунтового аналізу його звітів, детально охарактеризував друкований орган – “Лесной журнал”.

До ювілею Лісового товариства, створеного в Петербурзі 1871 р., були надруковані невеликі за обсягом публікації П.І. Войчала та Н.П. Граве [8; 13], у яких також простежується думка про те, що лісові товариства Російської імперії відзначалися значними здобутками та практичними досягненнями: глибоким аналізом факторів росту лісів у різних районах країни, боротьбою за створення вищих лісничих шкіл, високим рівнем викладання в них, піднесенням лісничої справи; проте в тому, що не вдалося зреалізувати такі завдання, радянські дослідники “звинувачували” саме “буржуазно-поміщицький устрій царської Росії”, який “пригнічував усі свіжі ідеї” [8, с. 174].

Таким чином, віднайдені та проаналізовані розвідки радянського періоду дають можливість говорити про те, що історія природничих товариств Російської імперії XIX – початку XX ст. у цілому вивчалася, однак не повною мірою: найбільше уваги в історіографії було приділено великим (“центральним”, “загальноімперським”) об'єднанням, які функціонували в Москві та Санкт-Петербурзі – Московському товариству дослідників природи, Товариству любителів природознавства, антропології та етнографії, Ентомологічному товариству, Петербурзькому товариству природознавців, Московському та Петербурзькому лісовим товариствам, а також великим товариствам, які діяли на території України, зокрема, при вищих навчальних закладах (Київському, Харківському, Новоросійському університетах). Історія локальних (регіональних) природничих товариств у радянській історіографії майже не вивчалася (для прикладу: поза дослідницькою увагою зовсім залишилася діяльність Кримського товариства природознавців і любителів природи, Кримсько-Кавказького гірничого клубу, Товариства подольських природознавців і любителів природи, Волинського, Полтавського товариств природознавців, Миколаївського товариства любителів природи, Хортицького товариства охоронців природи та ін. Про ці осередки згадувалося лише в загальних або довідкових виданнях, проте ґрунтового, базованого на документах, вивчення їхньої роботи проведено не було. Стосовно загальної оцінки діяльності товариств природознавців Російської імперії XIX – початку XX ст.

радянськими дослідниками зазначимо, що, незважаючи на те, що ними відмічалися певні недоліки (наприклад, ідейна боротьба між “прогресивними” ученими та прихильниками “ліберально-буржуазного світогляду” в природознавстві), вона була досить високою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барбарич А.И. Киевское общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники. К 100-летию со дня организации. 1869 – 1969 / А.И. Барбарич // Ботанический журнал. – 1970. – Т. 55. – № 4. – С. 583 – 591.
2. Барбарич А.И. Новороссийское (Одесское) общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники: (К 110-летию со дня организации: 1869-1979) / А.И. Барбарич, И.И. Погребняк // Ботанический журнал. – 1979. – Т. 64. – № 10. – С. 1490 – 1496.
3. Бей-Биенко Г.Я. К 100-летию Всесоюзного энтомологического общества / Г.Я. Бей-Биенко // Защита растений от вредителей и болезней. – 1959. – № 6. – С. 15 – 17.
4. Бей-Биенко Г.Я. Очерк деятельности Всесоюзного энтомологического общества за 100 лет (1859-1959 гг.) / Г.Я. Бей-Биенко // Энтомологическое обозрение. – 1960. – Вып. 1. – С. 5 – 33.
5. Бейлин И.Г. Очерки по истории лесных обществ дореволюционной России / И.Г. Бейлин. – М.: Гослесбуиздат, 1962. – 158 с.
6. Богданов В.В. Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском государственном университете. (Исторический очерк) / В.В. Богданов // Учёные записки Московского государственного университета. – 1940. – Юбилейная серия. – Вып. 54. – С. 363 – 369.
7. Борейко В.Е. Деятельность первых общественных природоохранительных организаций Украины (до 1917 года) / В.Е. Борейко // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. – 1987. – Т. 92. – Вып. 4. – С. 134 – 143.
8. Войчал П.И. Столетие Лесного общества в России / П.И. Войчал // Известия высших учебных заведений. Лесной журнал. – 1972. – № 1. – С. 174.
9. Гельфенбейн Л.Л. Харківське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток вітчизняного природознавства / Л.Л. Гельфенбейн // Нариси з історії техніки і природознавства. – 1965. – Вып. 5. – С. 130 – 136.
10. Гладкова Т.Д. Антропологический отдел Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии / Т.Д. Гладкова // Труды Института этнографии АН СССР. – 1963. – Т. 85. – С. 175 – 196.
11. Гладкова Т.Д. Столетие общества любителей естествознания, антропологии и этнографии / Т.Д. Гладкова // Советская антропология. – 1963. – Вып. 15. – С. 141 – 142.
12. Горский И.И. Всесоюзное палеонтологическое общество / И.И. Горский // Записки Ленинградского горного института им. Г.В. Плеханова. – 1974. – Т. 67. – Вып. 2. – С. 214 – 219.
13. Граве Н.П. Первое лесное общество России / Н.П. Граве // ЛиЧ. – М., 1984. – С. 79.
14. Гращенков П.И. Русская медицина и физиология в работах Московского общества испытателей природы / П.И. Гращенков. – М., 1946. – 64 с.
15. Гулевич В.С. Исторический очерк жизни Отделения химии Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. Речь на 360-м заседании Отделения химии (6 марта 1926 г.) / В.С. Гулевич // В кн.: Гулевич В.С. Избранные труды. – М., 1954. – С. 322 – 328.
16. Гурьянов В.П. К истории возникновения Московского общества испытателей природы / В.П. Гурьянов // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1953. – Т. 58. – Вып. 2. – С. 93 – 96.
17. Дейнега В.А. Московское общество испытателей природы (1805-1951) (Краткий очерк) / В.А. Дейнега // Вестник Московского ун-та. – 1952. – № 5. Серия физико-мат. и естеств. наук. – Вып. 3. – С. 159 – 164.
18. Залкинд Н.Г. Петербургские антропологические общества конца XIX столетия и их роль в развитии науки о человеке в России / Н.Г. Залкинд // Вопросы антропологии. – 1967. – Вып. 25. – С. 147 – 156.
19. Ипатова Н.Н. Из истории эволюционной идеи в России. Роль русских естественнонаучных обществ в распространении и развитии дарвинизма. 1859-1971 гг.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. биол. наук / Н.Н. Ипатова. – Л., 1970. – 20 с.
20. Ипатова Н.Н. Эволюционное учение в Московском обществе испытателей природы. 1806-1916 гг. / Н.Н. Ипатова // В кн.: Материалы годичной конференции Ленинградского отделения Советского национального объединения историков естествознания и техники, 1968. – Л., 1968. – С. 72 – 73.
21. Курсанов Л.И. Московское общество испытателей природы. (Исторический очерк) / Л.И. Курсанов, В.А. Дейнега // Учёные записки Московского государственного университета. – 1940. – Юбилейная серия. – Вып. 54. – С. 353 – 363.
22. Лев И.Д. Антропологическое общество при Военно-медицинской академии в Петербурге / И.Д. Лев // Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. – 1964. – Вып. 3. – С. 115 – 124.
23. Левин В.Л. Материалы по истории зоологии в русских университетах досоветского периода / В.Л. Левин // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1960. – Т. 31. – С. 403 – 434.
24. Левин В.Л. Материалы по истории зоологии в русских университетах. Зоология в трудах обществ естествоиспытателей / В.Л. Левин // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1961. – Т. 41. – С. 391 – 413.
25. Липшиц С.Ю. Материалы к истории Фитографического общества в Горенках / С.Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. – 1980. – Т. 85. – Вып. 6. – С. 58 – 62.
26. Липшиц С.Ю. Московское общество испытателей природы за 135 лет его существования (1805-1940) / С.Ю. Липшиц. – М., 1940. – 136 с.
27. Липшиц С.Ю. Московское общество испытателей природы (К 135-летию со дня основания) / С.Ю. Липшиц // Вестник Академии наук СССР. – 1941. – № 2-3. – С. 109 – 113.

28. Липшиц С.Ю. 150-летие Московского общества испытателей природы и его роль в развитии флористики, систематики и ботанической географии / С.Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел биологический. – Вып. 5. – С. 5 – 15.
29. Липшиц С.Ю. 150-летие Московского общества испытателей природы и его роль в развитии флористики, систематики и ботанической географии / С.Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел биологический. – Вып. 6. – С. 3 – 26.
30. Мелехов И.С. Очерк развития науки о лесе в России / И.С. Мелехов; отв. ред. Н.Е. Кабанов. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 207 с.
31. Мерзленко М.Д. Юбилей старейшего научного общества страны / М.Д. Мерзленко // Известия высших учебных заведений. Лесной журнал. – 1981. – № 2. – С. 131. – (К 175-летию Московского общества испытателей природы).
32. Павловский Е.Н. Краткий очерк деятельности Государственного Всероссийского энтомологического общества за 75 лет его существования (1860-1935 гг.) / Е.Н. Павловский, Н.Н. Филиппев // Энтомологическое обозрение. – 1936. – Т. 26. – № 1-4. – С. 3 – 14.
33. Пермякова А.И. О редакторах Бюллетеня Московского общества испытателей природы за 150 лет / А.И. Пермякова // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел геологии. – 1979. – Т. 54. – Вып. 2. – С. 3 – 7.
34. Петрушевский Б.А. Московское общество испытателей природы и его журнал / Б.А. Петрушевский // Земля и Вселенная. – 1979. – № 5. – С. 64 – 69.
35. Потков Л.Л. 150-летие Московского общества испытателей природы / Л.Л. Потков // Вопросы истории естествознания и техники. – 1956. – Вып. 2. – С. 322 – 324.
36. Работнов Т.А. К истории разработки проблем эволюционной теории и экологии в Московском университете и Московском обществе испытателей природы / Т.А. Работнов, В.Н. Тихомиров // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии. – 1979. – Т. 84. – Вып. 6. – С. 3 – 4.
37. Семенов С.П. Ленинградскому обществу естествоиспытателей – 100 лет / С.П. Семенов // Природа. – 1969. – № 1. – С. 102 – 104.
38. Теплов Ф.С. К истории первого научного Общества ботаников в Петербурге / Ф.С. Теплов // Ботанический журнал. – 1972. – Т. 57. – № 9. – С. 1173-1176.
39. Тобиас В.И. Всесоюзному энтомологическому обществу 125 лет / В.И. Тобиас // Энтомологическое обозрение. – 1985. – Т. 64. – № 2. – С. 433 – 437.
40. Тобиас В.И. К 125-летию Всесоюзного энтомологического общества / В.И. Тобиас // ЗР. – 1985. – № 6. – С. 60 – 62.
41. Чуринов М.В. Московскому обществу испытателей природы 175 лет / М.В. Чуринов, Е.Н. Огородникова, Г.Р. Хоситашвили // Инженерная геология. – 1980. – № 6. – С. 112 – 114.
42. Шарлемань Н.В. Пятидесятилетие первого объединения орнитологов нашей страны / Н.В. Шарлемань // В кн.: Вторая Всесоюзная орнитологическая конференция. 18-25 августа 1959 г. Тезисы докладов. Вып. 3. – М., 1959. – С. 124 – 125.
43. Шатский Н.С. Геологические науки в Московском обществе испытателей природы. (К 150-летию МОИП) / Н.С. Шатский // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел геологический. – Т. 30. – Вып. 5. – С. 125 – 132.
44. Юбилейная научная сессия, посвященная 150-летию Московского общества испытателей природы // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1956. – Т. 61. Отдел геологический. – Т. 31. – Вып. 2. – С. 101 – 107.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Демуз Інна Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії різногалузевих наукових товариств Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

УДК 327,57 (5=4)

АСЕМ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВЗАЄМОДІЇ АСЕАН І ЄС: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Софія ЖЕРЕБЧУК (Київ)

У статті зроблено спробу аналізу історіографії та джерел, присвячених питанню співпраці АСЕАН і ЄС. Також ця характеристика особливостей двосторонньої взаємодії зазначених інтеграційних угруповань.

Ключові слова: АСЕАН, ЄС, АСЕМ, Індонезія, співробітництво.

В статті зроблено спробу аналізу історіографії та джерел, присвячених питанню співпраці АСЕАН і ЄС. Також дана характеристика особливостей двостороннього взаємодіяння зазначених інтеграційних угруповань.

Ключевые слова: АСЕАН, ЕС, АСЕМ, Индонезия, сотрудничество.

Author in this article try to analyze historiography and sources concerning cooperation of ASEAN and EU. Also author give the characteristic of the peculiarities of the two bloc's bilateral relation.

Keywords: ASEAN, EU, ASEM, Indonesia, cooperation.

Регіональна інтеграція – важлива особливість розвитку сучасних міжнародних відносин; у світі практично не залишилося держав, які не були б членами однієї або декількох груп. Інтеграційні угруповання перетворилися на важливий інструмент світової політики, зовнішньоторговельної та інвестиційної світової економіки. Створені 1957 р. Європейське Економічне співтовариство (ЄЕС) і 1967 р. Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) стали найуспішнішими прикладами регіональної інтеграції в Європі та Східній Азії, навколо яких розгортаються інтенсивні інтеграційні процеси, у взаємодії з ними зацікавлені впливові “гравці” світової політики та економіки.

Основні цілі країн АСЕАН і ЄС практично однакові – регіональна безпека, політична стабільність, економічний розвиток, збереження конкурентоспроможності в глобалізованому світі. Відмінності лише в методах досягнення цих цілей. У цьому зв’язку актуальним видається дослідження специфіки створення і функціонування, взаємодії цих об’єднань. Розвиток Євросоюзу, взаємини АСЕАН з партнерами по діалогу в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні в рамках Регіонального форуму АСЕАН (АРФ), Східно-Азіатського співтовариства (ВАС), самітів Азія – Європа (АСЕМ) визначають їхню активну участь у будівництві нового світового порядку. Провідні світові держави прагнуть до встановлення тісних контактів і діалогу з АСЕАН і ЄС, конкуруючи за вплив у цих регіонах.

Таким чином, тема дослідження є актуальною з наукового та практичного поглядів у силу світових тенденцій розвитку регіональних об’єднань держав, істотних досягнень АСЕАН і ЄС, політики Української держави на співпрацю з цими об’єднаннями.

У вітчизняній літературі немає комплексного дослідження взаємовідносин АСЕАН з ЄС. Літературу стосовно досліджуваної проблематики слід розділити на видану в період “холодної війни” й після неї.

На увагу заслуговують праці радянських авторів щодо загальної стратегії Заходу стосовно країн, що розвиваються, діяльності міжнародних монополій у країнах Азії та в ПСА, зокрема. Насамперед, це праці Л. Клочковського “Країни Спільного ринку і Південно-Східна Азія”, видана в середині 60-х рр. до утворення АСЕАН, “Імперіалізм і економічна незалежність”, яка розглядає питання економічних відносин західних держав з країнами ПСА, що охоплює період до кінця 60-х рр. [11].

Проблеми інтеграції в ПСА і частково питання відносин країн Асоціації з ЄЕС порушуються в працях, що стосуються більш загальних проблем, пов’язаних з ПСА і безпосередньо країн АСЕАН. Серед них праці Н.П. Малетін, В.В. Самойленко, Б.А. Соловйова, Л.А. Фетуні, М.А. Халдін, Н.М. Хрящової, Т.І. Суліцкій, Ю. Плеханова, А. Рогожина, Чуфрін Г.І., Подберезький І.В. [23, 25], а також збірки Відділу ПСА Інституту Сходознавства АН СРСР [3]. Авторами проводиться аналіз проблем АСЕАН, висвітлюються питання торговельно-економічних відносин Асоціації з європейськими державами, боротьби країн регіону за новий міжнародний економічний порядок, досліджується значення зовнішніх зв’язків країн ПСА для їхнього внутрішнього розвитку. Велика частина цих праць написана в радянський період і має ідеологічне забарвлення.

Підготовлені в Інституті сходознавства колективні праці “АСЕАН в міжнародних політичних відносинах” та “АСЕАН в міжнародних економічних відносинах” під редакцією Г.І. Чуфрін, видані в першій половині 90-х рр., увібрали в себе досягнення вітчизняної науки у вивченні інтеграційних процесів у Південно-Східній Азії і ґрунтуються на новітніх на той час матеріалах і відомостях. У них подана розгорнута картина розвитку АСЕАН, розглядається ступінь її введення в діяльність світової спільноти й вплив на регіональні процеси [33, 34].

Питання, пов’язані з розширенням асоціації, знайшли висвітлення в збірнику “АСЕАН і великі держави в АТР”.

У дослідженні Чан Хьеп [32], у працях Н.П. Малетін, М.М. Бектемірової, І.М. Селіванова розкрито роль АСЕАН і ЄС у врегулюванні камбоджійського кризи, процес приєднання СРВ до Асоціації висвітлений у монографіях Є.В. Кобелева [12], Н.П. Малетін, Чан Куок Нгуена й В.М. Мазиріна.

Підсумки діяльності АСЕАН підбиті в матеріалах міжнародної науково-практичної конференції 24 вересня 1997 р. [3]. Процес розвитку Асоціації як важливої інтеграційного угруповання в регіоні аналізується в книзі Д.В. Мосякова й В.А. Тюріна [4]. Еволюція Асоціації за 40 років простежена в монографії Н.П. Малетін [5], у якій автор робить наголос на внутрішньому розвитку організації, показує формування інститутів Асоціації, її участь у розв'язанні різних проблем і діалогові відносини з країнами АТР, Європи, Америки. Ця проблема порушується в праці співробітників Дипломатичної академії РФ [6].

За останні 10 років опубліковано кілька десятків праць, присвячених економіці країн АСЕАН та економічному співробітництву в регіоні. О.Г. Баришнікова, В.Б. Аміров, С.А. Биліняк, І.О. Пахомова, І.О. Рогожин, Г.І. Чуфрін та ін. у своїх працях розглядають проблеми регіоналізму, глобалізму, наслідки економічної кризи, загальноекономічні проблеми розвитку ПСА [7]. Погляди досліджень викладені в збірниках “Південно-Східна Азія. Актуальні проблеми розвитку” за 1999 – 2008 рр. Частково до цієї ж проблематики слід віднести праці Г.М. Костюніна [8] і В.В. Міхеєва, у яких ця порівняльна характеристика АТЕС і АСЕМ. Питання двосторонніх відносин АСЕАН і ЄС частково порушені в книзі Н.П. Малетін [17].

У навчальному посібнику “Схід / Захід. Регіональні підсистеми і регіональні проблеми міжнародних відносин” розглядаються дискусійні питання функціонування окремих регіонів світу [10].

У працях вітчизняних дослідників розглядаються етапи формування та розвитку Європейського Союзу. Важливе місце в історіографії займають опубліковані в середині 80-х рр. збірники статей, у яких на основі аналізу витоків та еволюції планів “об'єднання Європи” показані тенденції інтеграційної політики, можливі наслідки для Західної Європи й міжнародних відносин, перспективи економічної та політичної інтеграції, результати, досягнуті ЄС [7].

В.Г. Баранівський узагальнює інтеграційний досвід Західної Європи до середини 80-х рр. і дає панорамну картину зовнішніх зв'язків ЄС, визначає важливість кожного з напрямів, вузлові точки його функціонування, співвідношення з іншими напрямками.

Проблеми європейської інтеграції розглядаються в підручнику “Сучасні міжнародні відносини і світова політика” [6], у статтях М.М. Наринського та В.Г. Барановського.

У змістовній праці про розширення зв'язків ЄС і Росії, підготовленої провідними фахівцями з проблем Європейської інтеграції, досліджуються найважливіші напрями діяльності ЄС з просування на Схід і під кутом зору стратегічного партнерства Росії та ЄС, нові тенденції в розвитку постбіполярної Великої Європи, розкриваються їхні рушійні сили й проблеми. Автори розглядають можливі наслідки актуальних загальноєвропейських процесів для різних груп-країн: старих і нових членів Євросоюзу, його потенційних учасників та Росії [3].

Сама назва монографії І.І. Хохлова “Наднаціонального в політиці Європейського Союзу” фактично відповідає на питання, чому АСЕАН не є азіатським ЄС, підкреслює, що саме в “наднаціональному” характері ЄС полягає головна особливість політичної системи ЄС, дає визначення цього терміна й аналізує конкретні вияви наднаціональності в практиці європейського Союзу. Використовуючи історичний підхід, автор проаналізував основні етапи та фактори європейської інтеграції, систематизував і встановив, коли і за яких умов уперше виявилися риси наднаціональності, яка була динаміка процесу просування до політичного союзу [4].

Слід зазначити українського дослідника цього питання доктора політичних наук, професора Дипломатичної академії України при МЗС України С.О. Шергіна.

З досліджень, що проводяться в країнах АСЕАН, слід назвати публікації наукових центрів, відповідальних працівників секретаріату АСЕАН.

Сінгапурський Інститут досліджень Південно-Східної Азії (Institute of Southeast Asian Studies, ISEAS) випустив ряд праць, присвячених розвитку Асоціації. Колишній Генеральний секретар АСЕАН Р. Северіно в книгах “На шляху до Спільноти безпеки АСЕАН” розглядає аспекти політичного співробітництва держав-членів Асоціації у сфері безпеки на шляху до формування Спільноти безпеки АСЕАН, про створення якого заявлено в другій Декларації згоди АСЕАН 2003 р. У праці “АСЕАН сьогодні і завтра” він аналізує проблеми, з якими зіткнулася АСЕАН і які можуть виникнути. Він дає свою оцінку перспективам створення “Спільноти АСЕАН”, уважаючи мету реальною, а шлях до неї не завжди гладким [1].

У збірнику “Розробка Хартії АСЕАН: пропозиції Інституту досліджень Південно-Східної Азії” (2005 р.) дослідники АСЕАН докладно викладають пропозиції для внесення до майбутнього Статуту [2]. Слід зазначити, що проект Хартії виявився чіткішим ніж її прийнятий варіант. У виданому англійською мовою спільно з ISEAS збірнику ICEMB “Відносини АСЕАН – Росія” висвітлюються перспективи створення триєдиного “Спільноти АСЕАН” і деякі аспекти зовнішньої політики Асоціації [3].

Важливе місце займають видання Джакартського центру стратегічних і міжнародних досліджень (Centre for Strategic and International Studies – CSIS), що займається політичним аналізом. Серед співпрацівників Центру найбільші індонезійські політологи, міжнародники, історики, соціологи, а також зарубіжні фахівці в галузі суспільних наук. Серед колективних праць учених CSIS робота, у якій аналізується роль і місце АСЕАН у регіональній і міжнародній політиці та економіці, присвячену 20-річчю Центру, заснованого 1971 р. У ній висвітлюються питання співробітництва держав АСЕАН – координація експорту, взаємодія на політичному рівні, зусилля з реалізації ЗОПФАН, участь у врегулюванні камбоджійського кризи, перспективи створення системи колективної безпеки [4]. Цим проблемам присвячена праця керівника CSIS Юсифа Вананд [5].

Видана Куала-Лумпурський інститутом міжнародних відносин книга “АСЕАН на роздоріжжі” являє собою збірник статей відомих вчених і політичних діячів як малайзійських, так і зарубіжних, у яких аналізуються різні аспекти співпраці країн Асоціації, насамперед, економічного. У ній частково порушені й відносини з різними контрагентами, зокрема з ЄС. Значущість, що додається з цього видання, підкреслюється тим, що вступне слово до нього написано прем’єр-міністром Малайзії М. Мохамадом [1].

В’єтнамська дослідниця Чана Хьеп аналізує етапи розвитку АСЕАН від створення до 2000 р., показує його роль у врегулюванні регіональних конфліктів та історію вступу держав Індокитаю в Асоціацію, досвід участі В’єтнаму в АСЕАН [14]. Велику увагу розвитку АСЕАН, місцю в ній Сінгапуру приділено в книзі Лі Куан Ю “Сінгапурська історія. Із “третього світу” – у перший”, написаної у вигляді мемуарів [14]. З камбоджійських досліджень слід відзначити праці Кім Као Хорна, у яких розкрита позиція Камбоджі в питанні вступу в АСЕАН, уроки, досвід і проблеми, які слід урахувати після перетворення Асоціації в АСЕАН – 10 [5].

При розробці триєдиної Спільноти АСЕАН і його соціально-культурної складової розробниками враховувалися висновки та рекомендації колективного дослідження цієї тематики в збірнику, присвяченому асеанівській ідентичності у сфері розвитку та культури, у якому наголошується важливість міжнаціонального спілкування, перетворення Асоціації з “міжурядової і чиновницької” в товариство народів країн ПСА [6].

Відзначаючи збільшувану кількість публікацій у країнах АСЕАН, слід констатувати, що тема взаємовідносин з ЄС не знаходить комплексного висвітлення, особливо у світлі різючих змін на європейському континенті й надзвичайно активною діяльністю АСЕАН на азіатському напрямку. З наявних у розпорядженні дисертанта досліджень з цієї проблеми можна назвати лише невелику брошуру “Відносини між ЄС і АСЕАН. Минуле, сьогодні та майбутнє”, видану 2000 р. камбоджійського Інститутом співробітництва та світу.

Що ж стосується західних авторів, то необхідно назвати працю відомого норвезького вченого, директора Нобелівського інституту Гая Лундестата “Схід, Захід, Північ, Південь”. Основні напрями зовнішньої політики 1945 – 1996 рр.”, Перекладену російською мовою і видану в Москві [15]. У книзі англійського дослідника Пітера Кальвокоресси “Світова політика 1945 – 2000 рр.”, також виданій у Москві, дано глибокий аналіз процесу становлення та розширення Євросоюзу [8].

Найбільш широким і різноманітним питанням асеанівської інтеграції присвячена книга японських дослідників 20-річчю АСЕАН [3], написана колективом фахівців Токійського інституту міжнародних відносин, які схильні розглядати багато моменів історії АСЕАН під “японським” кутом зору, в якій основний акцент зроблено на політичні та економічні аспекти інтеграції і відносини Асоціації з Японією, Китаєм, США й СРСР.

Проблеми врегулювання камбоджійського кризи й ролі в цьому АСЕАН і ЄС присвячене дослідження “Камбоджа і регіональна стабільність. АСЕАН і конструктивна залученість” [12]. Монографія Д. Маккорміка про політику Європейського союзу [11] дає сучасне бачення проблем європейської інтеграції, їхнє співвідношення і пріоритетність.

Говорячи про дослідження власне зовнішньої політики ЄС необхідно відзначити монографії, які формували концептуальне уявлення автора про цей аспект європейської Інтеграції, – “Глобальна Європа. Європейський Союз у світовій політиці” і “Європейські глобальні зв'язки. Європейське співтовариство та міжрегіональне співробітництво” [6]. Специфічне бачення через аналіз механізмів Асоціації преференційної торгівлі офіційної допомоги розвитку відносин європейців з країнами “третього світу” подане в книзі “Європейське співтовариство і країни, що розвиваються” [7].

За своєю структурою і системного характеру викладу ця праця, на думку автора, залишається лідером серед досліджень за темою взаємодії ЄС з країнами “третього світу”.

До історіографії слід віднести статті наукового характеру в широко відомих виданнях: “Азія і Африка сьогодні”, “Схід”, “Міжнародне життя”, “Світова економіка і міжнародні відносини”, “Поліс”, “Проблеми Далекого Сходу”, “Експерт”, “ASEAN Review”, “Asian Affairs”, “Asia Magazine”, “Asia Pacific Community”, “Asian Perspective”, “Asia Research Bulletin”, “Asia week”, “Asian Survey”, “The Economist”, “Far eastern Economic review”, “Foreign Affairs”, “Newsweek”.

Найважливішу частину досліджень цього питання становлять джерела, які умовно можна поділити на три групи. Першу становлять офіційні документи АСЕАН, вирішення її самітів і матеріали конференцій міністрів закордонних справ, які є нормативно-правовою базою функціонування Асоціації.

У другій групі документи, що стосуються створення, реформування, розширення та функціонування ЄЕС / ЄС. Усі вони перекладені російською мовою. Особливу увагу при написанні дива приділено аналізу проекту конституції ЄС і Лісабонської Договору про реформу ЄС від 06.12.07 та ін. [5]

Свого роду “енциклопедією” і найважливішим путівником із запутаного лабіринту Європейської інтеграції стало фундаментальне видання “Європейський Союз: основоположні акти у редакції Лісабонського договору з коментарями” (за ред. С.Ю. Кашкіна), де дається висококваліфікований повний переклад російською мовою основоположних актів Європейського Союзу в новітній редакції, яка впливає з Лісабонського договору (“Договір про реформу” ЄС) від 13.12.07.

Ці документи уможливили проаналізувати основні віхи та етапи на шляху як європейської, так і південно-східно-азіатської інтеграції, зрозуміти їхні особливості й специфіку, складний процес, пов'язаний з їхнім розширенням, що спричинили до формування до теперішнього часу АСЕАН у складі 10 країн і ЄС – 27 країн.

Третю групу джерел утворюють спільні документи АСЕАН – ЄЕС до перетворення його 1993 р. до Євросоюзу, а також в наступний період взаємодії та співпраці Асоціації і ЄС, у тому числі і в рамках АРФ, яке після першого саміту Азія – Європа (АСЕМ) 1996 р. у Бангкоку йде ніби паралельно в ширшому форматі в рамках АСЕМ [1].

Аналіз цих документів дав точніше та об'єктивніше оцінити з позицій сьогодення основні напрями взаємодії двох провідних інтеграційних угруповань і визначити його можливі перспективи.

Відносини з ЄС займають особливе місце в структурі міжнародних зв'язків АСЕАН, що обумовлено не тільки тим, що ЄС є одним з ключових економічних партнерів Асоціації, а й самою специфікою взаємодії між двома найбільшими регіональними інтеграційними блоками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 30 лет АСЕАН: Итоги и перспективы. Материалы международной научно-практической конференции 24 сентября 1997 г. МГИМО(У). М., 1998.
2. АСЕАН в системе международных политических отношений. М., 1993.
3. АСЕАН в системе международных экономических отношений. М., 1994.
4. АСЕАН и ведущие страны АТР: проблемы и перспективы. Сборник статей. М., 2002.
5. Бектимирова Н.Н., Селиванов И.Н. Королевство Камбоджа: политическая история (1953 – 2002). М., 2002.
6. Внешнеэкономические связи стран Юго-Восточной Азии. М., 1980; Юго-Восточная Азия. М., 1983.
7. Восток – Запад. Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: Учеб. пособие / Под ред. М. Воскресенского. М., 2002.
8. Документы, учреждающие Европейские сообщества. Документы Европейского Союза. Т.1. М., 1994.
9. Западно-европейская интеграция: проекты и реальность / Под ред. В.Б. Княжинского, М., 1986.
10. Кальвокоресси П. Мировая политика 1945 – 2000 / Пер. с англ. М., 2003.
11. Ключковский Л.Л. Общий рынок и страны Юго-Восточной Азии. М., 1966.

12. Кобелев Е.В., Малетин Н.П., Чан Куок Нгуен. Вьетнам в системе международных отношений / МГИМО. М., 1995.
13. Костюнина Г.М. Азиатско-Тихоокеанская экономическая интеграция, М., 2002.
14. Ли Куан Ю. Сингапурская история. Из “третьего мира” – в первый, М., 2005.
15. Лундестад Г. Восток, Запад, Север, Юг. Основные направления международной политики, перевод с английского, М., 2002.
16. Мазырин В.М. Современный Вьетнам: реформы, обновления, модернизация (1986 – 1997). М., 1999.
17. Малетин Н.П. АСЕАН в системе международных отношений / МГИМО. М., 1982.
18. Малетин Н.П. АСЕАН: Три десятилетия внешней политики (1967 – 1997). М., 1999.
19. Малетин Н.П. АСЕАН: четыре десятилетия развития / МГИМО(У). М., 2007.
20. Малетин Н.П. Внешняя политика Камбоджи. МГИМО. М., 2004.
21. Михеев В.В. Глобализация и азиатский регионализм. Выводы для России. М., 2001.
22. Мосяков Д.В., Тюрин В.А. История Юго-Восточной Азии. М., 2004.
23. Плеханов Ю.А., Рогожин А.А. Экономика и политика стран АСЕАН. М., 1985.
24. Расширение ЕС и Россия / Под ред. О.В. Буториной. М., 2006.
25. Самойленко В.В. АСЕАН: политика и экономика. М., 1982.
26. Современные международные отношения и мировая политика. Учебник / МГИМО(У); под ред. А.В. Торкунова. М., 2004.
27. Соловьев Б.А., Фетуни Л.А. Экономическая политика империализма в Азии. М., 1979.
28. Тексты итоговых документов саммитов АСЕМ [Электронный ресурс] URL:www.aseanboard.org
29. Хальдин М.А. АСЕАН без иллюзий. М., 1983.
30. Хан Хьеп. История Ассоциации государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН) 1967 – 2000 гг. М., 2002.
31. Хохлов И.И. Наднациональность в политике Европейского Союза. М., 2007.
32. Чан Хьеп. История Ассоциации государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН) 1967 – 2000 гг. М., 2002.
33. Чуфрин Г.И., Подберезский И.В. Становление региона: интеграционные процессы в Юго-Восточной Азии. М., 1989.
34. Чуфрин Г.И. Амиров В.Б. Восточная Азия: между регионализмом и глобализмом. М., 2004.
35. ASEAN in a Changed Regional and International Political Economy. The Center for strategic and International Studies, Jakarta, 1995.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Жеребчук Софія Валентинівна – аспірант Дипломатичної академії України при МЗС України.

Наукові інтереси: історія південно-східної Азії.

УДК: 94(5)

ПРОПАГАНДИСТСЬКЕ СУПРОВОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ ДО АФГАНІСТАНУ

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

Проаналізовано механізм пропагандистського супроводження радянського вторгнення до Афганістану з трьох основних напрямків: на міжнародній арені, у середині країни та серед військовослужбовців, яких відправляли на службу до ДРА.

Ключові слова: Демократична Республіка Афганістан, Обмежений контингент радянських військ, радянське вторгнення, пропагандистське супроводження.

Проанализировано механизм пропагандистского сопровождения советского вторжения в Афганистан по трем основным направлениям: на международной арене, внутри страны и среди военнослужащих, направляемых на службу в ДРА.

Ключевые слова: Демократическая Республика Афганистан, Ограниченный контингент советских войск, советское вторжение, пропагандистское сопровождение.

Mechanism of advocacy support the Soviet invasion of Afghanistan in three main areas: on the international scene, both internally and among soldiers deployed for service in DRA is analyzed.

Keywords: Democratic Republic of Afghanistan, the Limited contingent of Soviet forces, the Soviet invasion, advocacy support.

Дев'ятирічна війна, яку СРСР вів у Демократичній Республіці Афганістан, стала однією з найбільш масштабних подій міжнародного життя доби “холодної війни”. Вона значно поглибила афганську кризу, започатковану так званою Квітневою (Саурською) революцією 1978 р., справила колосальний вплив на суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток Радянського Союзу, а також на увесь спектр міждержавних відносин у світі. Інтерес дослідників різних напрямків до подій в Афганістані з роками не згасає, про що свідчить широка історіографічна база. Про війну в Афганістані написано близько тисячі праць [1]. Щоправда, переважна частина цього доробку стосується історії військових дій, особливостям

їхнього ведення в гірських умовах, специфіці застосування різних видів озброєння і техніки тощо. Тому чимало проблем, пов'язаних із радянською інтервенцією до Афганістану, і надалі залишаються відкритими. У цій статті ми поставили за мету розкрити механізм пропагандистського супроводження радянського вторгнення до Афганістану з трьох основних напрямків: на міжнародній арені, у середині країни та серед військовослужбовців, яких відправляли на службу до ДРА.

У роки “холодної війни” жодна зовнішньополітична акція не обходилася без ідеологічного та пропагандистського її супроводження в засобах масової інформації та в офіційних заявах радянського керівництва. Пропаганду можна вважати одним із вагомих важелів управління й контролю над суспільством в умовах тоталітарного ладу. Головною метою, яка цим переслідувалася, було виправдання та обґрунтування тих чи інших дій в очах світової громадськості та, власне, населення Радянського Союзу. У випадку із вторгненням радянського військового контингенту до Демократичної республіки Афганістан у грудні 1979 р. пропагандистське супроводження мало відповідати масштабам події. Адже військовий конфлікт в Афганістані, залишаючись локальним конфліктом, став одним із найбільш заідеологізованих, він загострив ідеолого-політичне протистояння двох конфронтаційних систем і набув згодом характеру справжньої інформаційної війни.

Принципові засади пропагандистського супроводження радянської акції в Афганістані були вироблені на засіданні Політбюро ЦК КПРС у день початку військової операції – 27 грудня 1979 р. Протокол цього засідання за № 177 містив ряд документів, котрі визначили лінію поведінки радянського й афганського керівництва на роки вперед. Так, Додаток 6 цього протоколу мав назву “Про пропагандистське забезпечення нашої акції стосовно Афганістану”. В ньому, зокрема, йшлося: “При висвітленні в нашій пропагандистській роботі – у пресі, по телебаченню, радіо, здійсненій Радянським Союзом на прохання керівництва Демократичної Республіки Афганістан, акції допомоги у відбитті зовнішньої агресії керуватися наступним.

1. В усій пропагандистській роботі виходити із положень, які містяться у зверненні афганського керівництва до Радянського Союзу з проханням про військову допомогу і з повідомлення ТАРС із цього приводу.

2. В якості головної тези виділяти те, що здійснене на прохання афганського керівництва направлення до Афганістану обмежених радянських військових контингентів має єдину мету – надання народу й уряду Афганістану допомоги й сприяння в боротьбі проти зовнішньої агресії. Жодних інших цілей ця радянська акція не має на меті.

3. Підкреслювати, що внаслідок актів зовнішньої агресії, втручання зовні в афганські справи, котре посилювалося, виникла загроза для завоювань квітневої революції, для суверенітету й незалежності нового Афганістану. В цих умовах Радянський Союз, до якого керівництво Демократичної Республіки Афганістан за останні два роки неодноразово зверталось з проханням про допомогу у відбитті агресії, відгукнувся позитивно на це прохання, керуючись, зокрема, духом і літерою радянсько-афганського Договору про дружбу, добросусідство й співробітництво.

4. Прохання уряду Афганістану й задоволення цього прохання Радянським Союзом – це винятково справа двох суверенних держав – Радянського Союзу та Демократичної Республіки Афганістан, які самі регулюють свої взаємовідносини. Їм, як і будь-якій державі – члену ООН, належить право на індивідуальну й колективну самооборону, передбачену статтею 51 Статуту ООН.

5. При висвітленні змін у керівництві Афганістану підкреслювати, що це є внутрішньою справою афганського народу, виходити із заяв, опублікованих Революційною Радою Афганістану, з виступів Голови Революційної Ради Афганістану Кармаля Бабрака.

6. Давати тверду й аргументовану відсіч будь-яким можливим інсинуаціям щодо радянського втручання у внутрішні афганські справи, яке нібито має місце. Підкреслювати, що СРСР не мав і не має жодного стосунку до змін у керівництві Афганістану. Завдання Радянського Союзу у зв'язку із подіями в Афганістані й навколо нього зводиться до надання допомоги та сприяння в обороні суверенітету й незалежності дружнього Афганістану перед обличчям зовнішньої агресії. Як тільки ця агресія припиниться, загроза суверенітету й незалежності афганської держави відпаде, радянські військові контингенти будуть невідкладно й повністю виведені з території Афганістану” [2, с. 10].

Ці положення були покладені в основу циркулярів радянським послам у Німецькій Демократичній Республіці, Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії, Кубі, Монголії, В'єтнамі (Додаток 1 Протоколу № 177), радянським послам в усіх державах, окрім перерахованих нижче (Додаток 2), представнику СРСР при ООН у Нью-Йорку (Додаток 3) і тексту повідомлення ТАРС (Додаток 4) [2, с. 6 – 10].

З погляду міжнародного права аргументи кремлівського керівництва були доволі хиткими, на чому наголошують більшість дослідників. По-перше, усі прохання з боку лідерів ДРА – спочатку Нура Мухаммеда Таракі, а потім Хафізулли Аміна – не мали офіційного характеру, не були задокументовані й не могли бути фактично підтвердженими. По-друге, законність уряду Б. Кармаля могла бути поставлена під сумнів, оскільки він був створений не до, а після початку військової кампанії з боку СРСР. Тому якраз від уряду Б. Кармаля фізично не могло надійти жодного, нехай і не офіційного, прохання про допомогу на адресу Радянського Союзу. І по-третє, надто хиткою була опора на статтю 51 Статуту ООН. Країна, котра діє на її основі, має негайно поставити Ряду Безпеки ООН до відома [3]. Цього ж ні Кабул, ні Москва не зробили, сховавшись за заявою про “двосторонні відносини обох держав”, до яких втручатися ніхто не має права. До того ж СРСР увів свої війська до суверенної держави не з миротворчою місією, а на підтримку одного із учасників громадянської війни, яка тривала в країні вже понад рік. І більш ніж очевидно, що ні радянсько-афганський Договір від 5 грудня 1978 р., ні Статут ООН не обумовлювали силової участі однієї держави в процесі зміни вищого керівництва іншої.

Тому не дивно, що очікуваного ефекту, а саме розуміння й прийняття світовою громадськістю дій радянського керівництва, досягнуто не було. Уже 28 грудня 1979 р. у своєму листі на адресу Л. Брежнєва президент США Д. Картер поставив під сумнів аргументи Кремля: “Мій уряд жодним чином не може прийняти переданого послу Уотсону 27 грудня роз’яснення радянського уряду про те, що радянські Збройні Сили були надіслані до Афганістану на прохання керівництва цієї країни. Реальні факти явно засвідчують, що ці самі радянські війська були використані для того, щоб повалити вже наявний уряд Афганістану й нав’язати новий, котрий жорстоко стратив колишнього Президента і, судячи з повідомлень, його родину” [4, с. 121]. Далі американський лідер наголошував на тому, що “Ми звертаємо дуже серйозну увагу на те, що з часів вторгнення до Угорщини і Чехословаччини – це перший випадок, коли Радянський Союз вдався до прямої військової акції проти іншої країни. У цьому разі радянська військова інтервенція в Афганістані – до того ж країни, що не приєдналася, – безумовно, становить новий, деструктивний і небезпечний етап у використанні вами військової сили, що викликає глибоке занепокоєння стосовно загального спрямування радянської політики” [4, с. 121]. Лист завершувався жорстким попередженням: “Жодна наддержава не може привласнити собі право усувати або повалювати збройним способом законно встановлений уряд в іншій країні. Такий прецедент небезпечний. Він зневажає усі загальноприйняті норми міжнародної поведінки. Якщо Ви не відмовитеся від Вашого нинішнього способу дій, це неминуче поставить під загрозу американо-радянські відносини в усьому світі. Я наполегливо закликаю Вас прийняти швидкі й конструктивні дії з виведення Ваших військ і припинити втручання у внутрішні справи Афганістану” [4, с. 121].

Відповідь радянського генсека не містила нічого, щоб не вписувалося у схвалені на засіданні Політбюро 27 грудня 1979 р. положення. Л. Брежнєв писав: “Уряд Афганістану впродовж майже двох років неодноразово звертався до нас із таким проханням. До речі, одне із таких прохань було направлено 26 грудня цього року. Про це знаємо ми, про це однаковою мірою знає афганська сторона, котра надсилала нам такі прохання. Хочу ще раз підкреслити, що направлення радянських обмежених контингентів до Афганістану має єдину мету – надання допомоги й сприяння у відбитті актів зовнішньої агресії, котрі мають місце впродовж тривалого часу й зараз набули більш широких розмахів.

Зовсім неприйнятні й такі, що не відповідають дійсності, є твердження, котрі містяться у Вашому посланні, немовби Радянський Союз удався до чогось задля повалення уряду Афганістану. Маю з упевненістю підкреслити, що зміни в афганському керівництві здійснені самими афганцями й лише ними. Спитайте про це в афганського уряду.

Не відповідає дійсності й те, що міститься у Вашому посланні з приводу долі колишніх афганських керівних діячів. Дані, котрі є в нашому розпорядженні, спростовують твердження,

які Ви отримали”. Далі Л. Брежнев у завуальованій формі звинуватив США у втручанні у внутрішні справи ДРА [4, с. 122 – 123].

Така риторика лідерів обох наддержав свідчила про неминучий провал політики розрядки й початок нового витка “холодної війни”. Так врешті-решт і сталося. Проте справжнім випробуванням для виробленої радянським керівництвом лінії, яке засвідчило її повну кризу, стали ініційовані Пакистаном і Саудівською Аравією засідання Ради Безпеки і Надзвичайної сесії Генеральної Асамблеї ООН у січні 1980 р. СРСР і ДРА спробували скоординувати свої зусилля на цьому міжнародному форумі. Про це свідчить запис розмови голови радянського зовнішньополітичного відомства А.А. Громико з міністром закордонних справ ДРА Ш.М. Достом незадовго до цих засідань, а саме 4 січня 1980 р [2, с. 16 – 22]. Характер діалогу двох міністрів нагадує ймовірніше настановчу бесіду начальника з підлеглим, або ж роз’яснення складної теми вчителем учневі-трієчнику. А. Громико послідовно розтлумачив необхідну лінію поведінки афганського міністра в Нью-Йорку, яка, знову ж таки, повторювала затверджені на засіданні Політбюро 27 грудня 1979 р. аргументи радянської сторони. На завершення Ш.М. Дост сказав: “Мені залишається сердечно подякувати Вам, пане міністре, за надзвичайно корисні й цінні для мене поради щодо виступу в Раді Безпеки.

Я не лише уважно їх вислухав, алей й докладно записав. Усі висловлені Вами побажання будуть стрижнем мого виступу в Раді Безпеки. Ще раз щиро дякую за відверту дружню бесіду” [2, с. 22].

Доказова база ДРА і СРСР виявилася недостатньою. Так, обговорення, за визначенням “Правди”, “надуманого афганського питання” на засіданні Ради Безпеки 8 січня 1980 р. прогнозовано завершилося нічим: головна радянська газета рапортувала, що “проект резолюції, котрий просувався, не був прийнятий, оскільки проти нього проголосували СРСР – постійний член ООН” [5, с. 5]. Але обговорення ситуації в Афганістані на сесії ГА ООН обернулося справжнім фіаско для Москви. І хоча “Правда” заявляла про рішучий осуд втручання у внутрішні справи Афганістану з боку США, Китаю і Пакистану делегаціями Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Чехословаччини, Монголії, Української і Білоруської РСР [6, с. 5], категоричні протести делегацій Індії, Анголи й В’єтнаму [7, с. 5], результати голосування свідчили про інше. Вони, до речі, в СРСР ніколи оприлюднені не були. 14 січня 1980 р. за резолюцію ГА ООН ЕС-6/2, котра засуджувала перебування іноземних військ в Афганістані (СРСР не згадувався в резолюції “за іменем”), проголосували 104 країни, 18 утрималися й скільки ж висловилися проти. Надалі “афганське питання” неодноразово ставилося на голосування в ГА ООН. У листопаді цього ж року за виведення ОКРВ висловилися уже 111 країн (22 утрималися й 12 – проти). Через рік за засудження політики Москви голосувало вже 116 країн [8, р. 330]. Проти цих резолюцій традиційно голосували країни Варшавського договору (окрім Румунії), Ангола, Ефіопія Мозамбик, Південний Ємен, В’єтнам. Утримувалися дружні СРСР арабські країни (Сирія, Алжир, Лівія), Фінляндія, Індія.

Якщо на міжнародній арені радянське керівництво хоча б спробувало обґрунтувати й аргументувати свої дії в Афганістані, то населення СРСР і надалі перебувало в інформаційному вакуумі. 28 грудня 1979 р., на другий день після початку афганської війни, в “Правді” не було вміщено жодного слова про політичну ситуацію в цій державі. 29 грудня головна газета країни помістила вітальну телеграму Л. Брежнева на адресу Б. Кармалю у зв’язку із обранням його на посади голови Револуційної Ради, лідера Народно-демократичної партії Афганістану та голови уряду ДРА [8, с. 1], а також повідомлення ТАРС із лицемірною назвою “Звернення уряду Афганістану”. У ньому, зокрема, йшлося: “Уряд ДРА, беручи до уваги втручання й провокації зовнішніх ворогів Афганістану, котрі (ці втручання і провокації – О.К.) тривають і розширюються, і з метою захисту завоювань квітневої революції, територіальної цілісності, національної незалежності й підтримки миру та безпеки, спираючись на Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво від 5 грудня 1978 р., звернувся з негайним проханням про надання невідкладної політичної, моральної, економічної допомоги, а також військової допомоги, за якою уряд Демократичної Республіки Афганістан неодноразово звертався до Радянського Союзу.

Уряд Радянського союзу задовольнив прохання афганської сторони” [8, с. 4].

Ці скупі рядки в центральній радянській газеті не містили жодної конкретної інформації ні про характер, ні про масштаби допомоги революційному Афганістану з боку СРСР. 31 грудня

1979 р. на шпальтах “Правды” уперше було вжито абревіатуру ОКРВ – “обмежений контингент радянських військ”, мета перебування якого в ДРА – “тільки для сприяння відбиття збройного втручання зовні” [9, с. 4]. Сам же термін, запропонований, як прийнято вважати, міністром оборони СРСР маршалом Д.Ф. Устиновим [10, с. 112], на перший погляд, видається абсурдним із позиції здорового глузду. Історія доводить, що “необмежених” військових контингентів не існує. Проте, на нашу думку, і він мав пропагандистське наповнення. Мовляв, якщо контингент обмежений, то й завдання він виконує обмежені, і ні про жодні широкомасштабні військові дії мови бути не може. Тобто радянське керівництво прагнуло, щоб уживаний офіційний термін розкривав кількісну обмеженість радянських військ та тимчасовість їхнього перебування в Афганістані.

Наступна згадка про ОКРВ на сторінках “Правды” з’явилася лише 22 січня, та й то у вигляді листа до редакції робітника із Салавату Л. Семенова, де йшлося, що “радянський народ одностайно схвалює і підтримує рішення нашого уряду про введення обмеженого військового контингенту до Афганістану” [11, с. 5]. Надалі, аж до початку Перебудови, офіційна преса фактично ігнорувала перебування радянських військ в Афганістані. Натомість радянський читач отримував дозовану інформацію про успіхи народної влади в Афганістані, підступні дії сил внутрішньої реакції, керованої силами імперіалізму, яким успішно протистоять збройні сили ДРА спільно із загонами міліції та народної самооборони. Газети “Правда” і “Красная звезда” періодично друкували замітки про радянських військових, які успішно захищають мирних жителів і шляхи сполучення від контрреволюційних банд. Як наслідок, афганська війна тривалий час залишалася для обивателя невідомою, зовні спокійною, а головне – фактично безкровною. У сукупності все це породжувало явище нерозуміння основною масою населення війни, що трактувалася як “інтернаціональний обов’язок”.

Як видно, і в спілкуванні з власним народом радянська влада не відходила від установлених на історичному засіданні Політбюро 27 грудня 1979 р. догм. Підтвердженням цього може слугувати промова Л. Брежнєва на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу міста Москви 22 лютого 1980 р. У ній, зокрема, радянський лідер сказав: “Панові Картеру та його оточенню добре відомо, що ніякої інтервенції росіян в Афганістані не було й немає... Добре відомо Вашингтону й усе про інтервенцію з пакистанської території. Адже американці разом із китайцями та іншими самі спрямовують цю інтервенцію, яка створила серйозну загрозу афганській революції та й безпеці нашого південного кордону.

Відомо Білому дому також і те, що СРСР виведе свої військові контингенти з Афганістану, як тільки відпадуть причини, котрі викликали їхню присутність там, і афганський уряд визнає, що ця присутність не становить більше необхідності” [12, с. 273 – 274].

У такому ж дусі спілкувався із виборцями Приокського виборчого округу в м. Горькому 11 лютого 1980 р. шеф КДБ Ю.В. Андропов: ОКРВ був уведений “для того, щоб допомогти народній владі присікти агресію. Цей непростий крок був здійснений у повній відповідності із радянсько-афганським договором, із духом і буквою Статуту ООН. Він став високим актом відданості принципу пролетарського інтернаціоналізму, необхідною умовою захисту інтересів нашої Батьківщини” [13, с. 187].

Такої інформації було явно недостатньо для того, щоб рядові громадяни усвідомили виправданість та доцільність дій радянського керівництва. Адже, як писав генерал В.В. Андреев, про те, що в Афганістані перебуває ОКРВ, котрий веде запеклі бої незрозуміло за кого і за що, що там щоденно гинуть десятки, а то й сотні наших воїнів, до 1983 – 1984 рр. знало дуже обмежене коло осіб [14, с. 14]. Бракувало цієї інформації про ситуацію в ДРА й для моральної та політичної підготовки військовослужбовця, якого держава направляла воювати за межі своєї Батьківщини. Тому величезна відповідальність покладалася на офіцерів та замполітів із тим, щоб забезпечити належний рівень ідеологічної та пропагандистською обробки солдата ОКРВ.

На політзаняттях солдатам наголошували на інтернаціональному обов’язку. Саме ця категорія стала стрижнем пропагандистської обробки радянського солдата й радянської молоді взагалі. Кожен військовослужбовець Обмеженого контингенту радянських військ отримував “Пам’ятку радянському воїну-інтернаціоналісту”. Ця невелика книжечка містила уривки із офіційних документів ЦК КПРС щодо ДРА, довідникову інформацію про цю країну. На третій

сторінці її містилися рядки: “Воїн Радянської армії! Батьківщина доручила тобі високу та почесну місію – надати інтернаціональну допомогу народу дружнього Афганістану”.

З правового погляду апеляція до інтернаціонального обов’язку була доволі хиткою. Передусім наголосимо, що “інтернаціональний обов’язок” – категорія ймовірніше моральна. Адже інтернаціоналіст – це добровільне кредо людини. “Інтернаціоналіст” – доброволець й “інтернаціоналіст” – армія наддержави – це абсолютно різні речі. За такою логікою і пакистанського найманця, і араба-добровольця, котрі проголосили джихад і воювали в Афганістані проти урядових військ й ОКРВ, також можна було назвати інтернаціоналістами. Так можна виправдати будь-яку агресію і будь-яку інтервенцію. До того ж військовослужбовець має діяти відповідно до Військової присяги. А в ній немає жодного слова про інтернаціональний обов’язок, лише про захист кордонів своєї Батьківщини. Тому була винайдена формула, яка мала зняти цю невідповідність. Згідно з нею, світовий імперіалізм прагнув перетворити Афганістан на плацдарм агресії проти СРСР, а тому ОКРВ не просто підтримує спроби народної влади ДРА захистити завоювання революції, але й захищає південні кордони своєї Батьківщини. А. Громико у своїх мемуарах чітко сформулював цю позицію. Радянські воїни в Афганістані віддали своє життя “насамперед за безпеку Радянської держави. А те, що це трапилося на афганській землі, не змінює суті справи” [15, с. 181].

Про такий характер пропагандистської кампанії в середовищі військовослужбовців ОКРВ знаходимо свідчення в їхніх численних спогадах. Н.М. Пашкевич, офіцер ОКРВ у 1979 р., писав з цього приводу: “Чому? Навіщо? З якою метою? Проводячи політичні заняття з особовим складом, було болісно важко пояснити солдатам і сержантам, чим викликаний цей крок. Давили все більше на патріотизм, на наші кращі якості, на те, що ми не можемо полишити нашого південного сусіда в біді” [16, с. 6].

Постійно наголошувалося, що Демократична Республіка Афганістан найближчим часом має стати жертвою прямої імперіалістичної, передусім американської агресії. І що лише Радянський Союз може захистити дружню державу. Британський дослідник С. Таннер у своїй праці наводить свідчення радянського солдата Юрія Тінькова про те, що на політзаняттях солдатам пояснювали: “зелені берети” вже рвуться до Афганістану, а при висадці в Кабулі радянські воїни шукали очима гармати янкі [17, р. 236]. Такі ж свідчення наводять у своїй праці радянські автори Д. Гай і В. Снігерьев. Солдатам пояснювали: “Якщо не увійдемо першими, то увійдуть американці” [10, с. 106], “на декілька годин випередили американців” [10, с. 107].

Про те, що такої аргументації було явно недостатньо для солдатів, котрі з часом ознайомилися з афганською дійсністю, свідчать такі ж пояснення військовослужбовців ОКРВ. В.В. Пасько у своїх спогадах пише, що після однієї з операцій із зачистки кишлака в нього промайнули думки: “А чи не з народом ми воюємо?”, “Ми прийшли їм допомогти чи завоювати?” [18, с. 139]. Інший рядовий, перебуваючи в укріпленому гарнізоні, з подивом говорив: “Ми прийшли сюди соціалізм будувати, а нас відгородили колючим дротом” [19, с. 49]. І подібних свідчень можна навести чимало, і вони засвідчують відсутність повного розуміння військовослужбовцями ОКРВ справжньої мети та характеру війни в Афганістані.

Таким чином, можна наслідитися стверджувати, що пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану в грудні 1979 р. не виконало поставленої перед ним мети. Світова спільнота не прийняла аргументи радянської сторони, а тому її реакція на дії кремлівського керівництва була здебільшого негативна. Авторитет СРСР у світі суттєво похитнувся. СРСР, як і новий кабульський режим, опинився в міжнародній ізоляції, відносини із США та їхніми союзниками в Європі, Китає, навіть рядом країн Центральної та Південно-Східної Європи значено погіршилися.

Радянське пропагандистське обґрунтування, і не лише з позицій нинішнього часу, виявилось недостатньо професійним і слабким. Воно ґрунтувалося лише на ідеологічних принципах доби “холодної війни” й на військових гаслах, запозичених із часів Другої світової війни. Воно абсолютно не враховувало й не оперувало жодними науковими знаннями про Демократичну республіку Афганістан: її історію, природні умови, культуру, суспільство, характер останніх подій тощо. Особливо це відчувалося в спілкуванні влади із населенням власної країни. Тому можна стверджувати, що й радянський народ у своїй переважній більшості не зрозумів і не прийняв цієї чужої для нього війни. Як не зрозумів військових, котрі воювали в Афганістані й потім поверталися назад до Союзу. Таке нерозуміння поглибило й без того

колосальну прірву між народом і владою. А це, у свою чергу, стало одним із чинників краху як радянської системи, так і радянської держави загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Костыря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 – 1989 гг.). – Донецк: ООО “ИПП Промінь”, 2009. – 600 с.
2. Секретные документы из особых папок. Афганистан // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С. 3 – 33.
3. Устав Организация Объединенных Наций // Сайт Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>]
4. Позиция руководства США в связи с вводом советских войск в Афганистан в 1979 г. / Предисловие Дж. Хершберга (США) // Новая и новейшая история. – 1997. – №3. – С. 107 – 139.
5. Правда. – 9 января 1980 г.
6. Правда. – 12 января 1980 г.
7. Правда. – 13 января 1980 г.
8. Правда. – 29 декабря 1979 г.
9. Правда. – 31 декабря 1979 г.
10. Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М.: СП ИКПА, 1991. – 384 с.
11. Правда. – 22 января 1980 г.
12. Брежнев Л.И. Ленинским курсом. Промови, привітання, статті. – К.: Політвидав України, 1981. – Т. 8. – 777 с.
13. Андропов Ю.В. Избранные речи и статьи. – М.: Политиздат, 1983. – 320 с.
14. Андреев В.В. Неожиданная война. – Воронеж: Калита-Р, 2004. – 144 с.
15. Громыко А.А. Памятное. – Кн. 2. – М.: Политиздат, 1990. – 559 с.
16. Пашкевич Н.М. Афганистан: война глазами комбата. – М.: Воениздат, 1991. – 128 с.
17. Tanner S. Afghanistan. A Military History From Alexander The Great To The Fall Of The Taliban. – Cambridge: Da Capo Press, 2002. – 351 p.
18. Пасько В.В. Ночь забытых песен. – К. – Тернополь: Збруч, 1999. – 312 с.
19. Алексиевич С.А. Цинковые мальчики: Документальная проза. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 172 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: радянсько-афганські відносини, радянське військове вторгнення до Афганістану.

УДК 94 (497,2) “07/08”

**АНТИБОЛГАРСЬКА ПОЛІТИКА
ВІЗАНТІЙСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ VIII–IX СТ.**

Сергій МІЛЮТІН (Кіровоград)

У статті автор характеризує якісні зміни, що стосувалися візантійської армії під час правління Костянтина V та доводить зростання ролі особистості імператора під час військових кампаній.

Ключові слова: Костянтин V, Никифор I, фема, стратіоти, стратіг, коміт.

В статье автор характеризует качественные изменения, что затрагивали византийскую армию во время правления Константина V, также автор доказывает возрастание влияния императора на ход военных кампаний.

Ключевые слова: Константин V, Никифор I, фема, стратиоты, стратиг, комит.

In the article the author characterizes the qualitative changes that affected the Byzantine army in time of Constantine V. Also the author shows the growing emperor's influence on the course of military campaigns.

Keywords: Constantine V, Nikephoros I, theme, stratioti, strategos, comes.

Військова історія Візантії, завжди викликала інтерес в іноземних та вітчизняних науковців. Але незважаючи на це постаті візантійських імператорів Костянтина V та Никифора I залишилися обділеними увагою істориків. Костянтин V увійшов у візантійську історію, як непримиримий ворог та гонитель ортодоксального християнства, а Никифор I як реформатор-невдаха.

Федір Успенський доволі широко оцінив постать Костянтина V, у працях цього дореволюційного історика можна побачити аналіз військових кампаній, котрі провів візантійський імператор та характеристику його внутрішньої політики, в передусім участь в іконоборському русі. Інший дореволюційний історик Микола Осокін нажаль не надав великого

значення військовим походам Костянтина V, а цілком зосередився на релігійній політиці імператора. Радянські історики Г. Курбатов та А. Васильєв також не приділили достатньої уваги військовій історії Візантії, а акцентували увагу на соціально-економічній проблематиці.

За останній час, військові кампанії Костянтина V та Никифора I стали предметом досліджень ряду російських істориків (А. Велічко, В. Шиканов, С. Дашков, В. Калташов, В. Кучма). Також значний науковий внесок у дослідження військової історії Візантії зробили англійські історики: Джон Норвіч, Джон Хелдон та Едвард Люттвак.

Це дослідження спрямоване на аналіз діяльності візантійських імператорів Костянтина V (741 – 775) та Никифора I (802 – 811) під час військових кампаній проти Першого болгарського царства. У контексті антиболгарських походів Костянтина V автор розкриває якісні зміни, що торкнулися візантійської армії.

Візантійська армія в VII ст. зазнала якісних перетворень. Вони насамперед стосувалися тактичної перебудови, стратегічного планування, комплектування та організації. На зміну старій моделі імператорської армії приходять феми. На відміну від римської армії зразка IV – VI ст. громадська та військова влада зосереджувалася в руках стратіга котрий одночасно виконував адміністративні й військові функції [1, с. 254]. Феми вирізнялися однорідністю вертикалі керівного апарату. Кожна фема поділялася на три турми, на чолі турми був турмарх. Турма у свою чергу, ділилася на декілька банд, яку очолювали друнгарії або коміти. Кожна банда мала у своєму складі 200–400 осіб, розмір банди залежав від розміру феми. Основу фемного війська становили переважно селяни – стратіоти, котрі за свою службу отримували земельні наділи [2, с. 31]. За своєю національною основою кожна фема була однорідною і набиралася з місцевих жителів. У моральному плані фема була монолітною структурою. Слід зазначити, що від армій епохи домінувати вона якісно відзначалася високою патріотичністю.

До Костянтина V візантійська військова доктрина в боротьбі проти західних сусідів не вирізнялася стратегічною агресивністю чи тактичною оригінальністю. Підкуп та шпіонаж були найбільш дієвими методами боротьби з зовнішніми ворогами, але коли вони не давали бажаного результату доводилося повертатися до використання військової сили. Серед прийомів, що були в арсеналі візантійської стратегії напередодні походів Костянтина V, найбільш дієвим було рейдерство. Греки використовували підконтрольні гірські перевали для організації воєнних експедицій на територію, зайняту слов'янами. У випадку, якщо противника не вдавалося затримати в прикордонних областях, греки використовували вилазки з внутрішніх районів. Локальні атаки, що здійснювали прикордонні формування візантійців, мали на меті унеможливити вихід противника на оперативний простір. Згодом на зміну рейдерству прийшла тактика пасивної оборони, яка зводилася до будівництва бойових укріплень на шляхах сполучення та у внутрішніх районах. Перехід до тактики пасивної оборони не поліпшив стратегічного положення Візантії. Після вжитих заходів з'явилися “буферні зони”, котрі проходили між імперією й територією зайнятою болгарами.

Як відмічав Васил Златарски, правосвідомість болгар була значно вищою, ніж в інших племен, що жили на захід від Візантійської імперії. У VII ст. болгари почали виявляти прагнення до державотворення. Уже за часів правління Костянтина V болгари проводили агресивну політику, спрямовану проти Візантійської імперії та захопили Мезію [3, с. 55].

Відразу після стабілізації воєнної ситуації на арабському фронті, Костянтин V вжив заходів спрямованих на укріплення західних рубежів Візантійської імперії. Скориставшись воєнними успіхами в боротьбі проти арабів, імператор санкціонував переселення вірмен, сирійців та, головним чином, павлікіан в прикордонні райони, що межували з Болгарським царством. Таким чином Костянтин V намагався розв'язати проблему густоти населення прикордонних провінцій, що відчутно постраждали в результаті організованих рейдів болгар та інших слов'янських племен Балканського півострова.

Вжиті імператором заходи швидко викликали конфронтацію з сусідами. 755 р. до Константинополя прибуло болгарське посольство. Посли звернулися до імператора з вимогою збільшити кількість щорічної данини [4, с. 367]. Причину збільшення візантійських виплат болгари мотивували появою нових поселень та будівництвом грецьких укріплень на буферній території між Болгарським царством та Візантією. Ультиматум болгарського посольства викликав обурення візантійського імператора і Костянтин V прогнозовано відмовив послам у задоволенні їхніх вимог.

У відповідь на відмову болгари кількома колонами перейшли гірські перевали та здійснили спустошливий набіг на Фракію.

Реакція імператора не змусила на себе довго чекати. 756 р. Костянтин V вирушив з сухопутною армією у свій перший похід проти болгар [5, с. 54]. Пройшовши через гірські перевали візантійці вторглися на землі Болгарського царства. Імператор швидко продемонстрував свої військові здібності й розгромив прикордонні бойові формування противника. Таким чином візантійська армія швидко вийшла на оперативний простір, це дало змогу здійснити ряд каральних акцій, яким піддалися болгарські поселення. Костянтин V захопив тактичну ініціативу, що уможливило отримати підкріплення. Після поповнення армії свіжими бойовими формуваннями імператор організував флот та взяв курс на Дунай.

Болгарська розвідка не володіла достовірною інформацією про місце дислокації візантійської армії, тому болгари вперто топтали на просторах Фракії, марно шукаючи зустрічі з противником. Здійснивши сміливий маневр, флот Костянтина V залишив основні сили болгар у глибокому тилу. Висадивши десант, імператор підійшов до Маркелли, де перебував болгарський резерв. Візантійці, захопивши ворога зненацька, легко здобули чергову перемогу. Стратегічна й тактична ініціатива остаточно перейшла на бік імператорської армії. Імператор використав свою військову перевагу й підписав з болгарами нову мирну угоду, за результатом якої візантійці звільнялися від щорічної виплати данини.

Незважаючи на це, не всі оцінили внесок імператора в успішний похід. Критично налаштований стосовно імператора Феофан Візантієць писав про цей похід: “Імператор, вийшовши з міста та скориставшись мирними переговорами, знайшов незахищений гірський прохід, пройшов Болгарію до Тунзи, спаливши хати, які тільки зустрів, повернувся назад, не зробивши нічого важливого [4, с. 371]”.

Для характеристики життєвих пріоритетів візантійського імператора Костянтина V чудово підходить фраза Шарля де Голля: “Війна – це жахливо, але мир це так нудно”. Імператор недовго насолоджувався мирним життям. Розвідка повідомляла в Константинополь, що під впливом останніх військових невдач у стані болгар розгорілися міжусобні чвари. Костянтин V оцінив політичну ситуацію в Болгарії і на весні почав підготовку до нового військового походу.

На початковій стадії воєнної операції все складалося успішно для візантійців. Стратіоти стрімко просувалися в глибину ворожої території, майже не зустрічаючи організованого опору з боку противника. Болгарська тактика пасивного опору почала давати перші тріщини. Болгарський хан Вінех продовжував марно чекати допомоги від сусідніх племен, але ті не ризикували виступити проти візантійської армії. Щоб остаточно не втратити владу та авторитет, у болгарського хана залишився тільки один варіант розвитку подальших подій – дати генеральну битву. Вінех скористався особливостями ландшафту й заманив частину візантійської армії в Вербишську долину, де болгари атакували греків з флангів. Відсутність достатнього простору для маневру, втрата тактичної ініціативи та відсутність резерву для деблокування атак противника, змусили – Костянтин V відступити [5, с. 55]. Попри невдачу візантійців, болгарський хан не наважився переслідувати супротивника та продовжив умови попереднього мирного договору.

Результати невеликого військового походу імператор намагався компенсувати адміністративними заходами. Як повідомляють візантійські писемні джерела, за ініціативи Костянтина V було організовано переселення 208 тисяч слов'ян, що мешкали в історичних межах Фракії до провінцій Малої Азії. Цей адміністративний прийом позбавив болгар потенційних новобранців та платників податків й уможливив Візантії мінімізувати небезпеку для внутрішніх районів Македонії [6, с. 119].

Поки Костянтин V організував переселення слов'ян, ситуація у Болгарії змінилася не на користь візантійського імператора. Після смерті хана Вінеха, болгари консолідувалися навколо нового лідера, ним став хан Телец. У його особі болгари отримали енергійного, амбітного та імпульсивного вождя. Патріарх Никифор дав йому таку характеристику: муж не урівноважений, що демонструє дитячу нерозважливість. Хан консолідував навколо своєї особи патріотично налаштовану аристократію та ласих до наживи авантюристів, котрі поставили собі за ціль взяти реванш за військові невдачі своїх попередників.

Візантійський імператор також не гаяв часу. Костянтин V організував флот у 800 кораблів, які мали на меті перевезення 12 тисяч важко озброєних вершників [3, с. 57]. Також імператор

організував наземну армію, чисельність котрої достеменно невідома. Кінцевим пунктом призначення для зібраних сил стала рівнина неподалік від міста Анхіал.

Болгарський хан напередодні баталії мав орієнтовно двадцятитисячну армію, яка була недостатньо підготовлена для битви на відкритій місцевості. Частина болгарської військової верхівки напередодні битви зробила спробу відмовити свого вождя від безперспективного, на їхню думку, наміру зустрітися у відкритому бою з візантійською армією, але Телец їм відмовив. Маючи організаторські здібності, болгарський лідер був зовсім позбавлений військових талантів: Телец зовсім не орієнтувався в питаннях тактики й стратегії. Поле бою під Анхіалом являло собою рівнину 25 на 10 квадратних кілометрів. Легковажність та нерозуміння основ ведення військових операцій болгарського хана зіграли на користь візантійської армії.

Для болгар битва під Анхіалом почалася вдало, їхня піхота вклинилася в бойові порядки стратіотів, але в цей момент Костянтин V кинув у бій важку кавалерію. Візантійська кіннота просто знесла болгарську армію. Утративши надію на позитивний результат, Телец разом з невеликим загonom покинув поле бою. Згодом болгарський хан став жертвою чергового перевороту. Імператор у свою чергу, захопивши багату здобич, з тріумфом повернувся до Константинополя.

Наступні походи Костянтина V мали лише локальний характер, але цього було достатньо, щоб підняти престиж візантійської зброї в очах агресивних сусідів.

У зовнішньополітичному плані Костянтин V дав початок агресивній антиболгарській політиці, котра за мету ставила не знищення свого західного сусіда, а підкорення Балканського півострова. Маючи неабиякі таланти організатора, Костянтин V однак не претендує на звання воєнного генія, але роль його особистості у військовій організації дуже велика. Саме завдяки цьому візантійському імператору остаточно сформувалася фемна система, що стала важливим фундаментом для майбутніх військових кампаній македонської династії.

Імператор Никифор I Генік був повною протилежністю Костянтина V. До проголошення імператором, провідною сферою діяльності Никифора були фінанси. Не виникає жодних сумнівів, що новий глава держави був далекий від військової справи. Як повідомляють візантійські першоджерела Никифор I здійснив два діаметрально протилежних за своїми результатами походи проти болгар та їхніх союзників.

Перша військова кампанія імператора увінчалася успіхом, Никифор скористався відсутністю єдності в стані болгар і, не докладаючи особливих зусиль, захопив столицю Болгарського царства – Пліску [7, с. 489].

Удалий похід викликав у візантійського імператора ідею повністю підкорити Болгарське царство. З для цього 811 року імператор зібрав нову експедицію, яка мала відверто парадно-показовий характер [8, с. 340]. Кістяк імператорської армії становили солдати малоазійських фем, до неї також увійшла значна кількість придворних слуг, державних чиновників, грабіжників, жебраків, акторів та різного роду авантюристів.

Для дезінформації противника візантійський імператор здійснив декілька малоефективних демонстрацій військової сили, котрі не дали бажаного ефекту, а тільки затримали війська [8, с. 341]. Никифор I узгодив маршрути експедиції зі своїми командирами та розділив армію на дві колони. Перша рухалася вздовж морського узбережжя, інша – гірськими дорогами через Шепкінський перевал. Обидві колони, як і було заплановано на початковій стадії кампанії, зустрілися біля Пліски. Місто не було готове до тривалої облоги, що й вирішило його долю. Штурм тривав тільки три дні, а тому Пліска була взята та розграбована імператорськими військами.

Для остаточного підкорення Болгарського царства цього було замало і Никифор I дав наказ повернути в напрямку на Сердіку [5, с. 52]. 24 липня візантійська армія вступила в лісисто місцевість, котра була вкрита численними річками. Бойові порядки грецької армії занадто розтягнулися в одному місці й скупчилися в іншому. Це зовсім оголювало фланги й унеможливило ефективне маневрування в разі нападу ворога.

Візантійські польові командири застерігали імператора від тривалої бездіяльності. За їхніми словами це могло викликати падіння військової дисципліни. Але імператор не відгукнувся на поради досвідчених стратігів. Моральне становище армії швидко падало. Командири почали відкрито висловлювати сумніви у військовій мудрості імператора, котрий так самонадіяно вирушив на пошуки ворога, не маючи ніяких відомостей про противника. Прості солдати сиділи

без діла або грали в кості й зовсім не розуміли, чому після взяття болгарської столиці візантійська армія не повертається до Константинополя.

Никифор I помилково вважав, що основні сили противника вже розбиті. Насправді противник не тільки зберіг свою ударну групу, а ще й отримав підкріплення від сусідніх племен. Імператор продовжував ігнорувати своїх командирів і весь час проводив у товаристві слуг [8, с. 341].

Візантійський розвідувальний загін повернувся в табір з невтішними для імператора новинами; виходи з долини перебивав високий палісад. Звичайно дерев'яний частокіл не міг надовго затримати візантійську армію, але повністю залишав оголеними фланги й тил греків [6, с. 414]. Візантійська армія ще мала змогу прорватися в північно-східному напрямку, але імператор нерозсудливо дав наказ розбити табір. Візантійська армія почала втрачати пильність, а дезертирство набуло масового характеру.

Ще до сходу сонця болгарський хан Крум почав масштабну атаку на грецький табір. Тактична ініціатива була повністю в руках болгар, організований опір візантійців тривав лише декілька хвилин. В хаосі нічного побоїща оборонці швидко втратили бойовий порядок, що викликало неконтрольований відступ, який швидко перетворився в панічну втечу [8, с. 341]. У темряві греки не могли зрозуміти, що відбувається. Стратіоти, котрі перебували у віддаленій від епіцентру сутички частині табору, вийшли з укріплень, побудувалися в бойовий порядок і рушили в напрямку імператорської ставки, але були зупинені рештками деморалізованої імператорської охорони. Вигляд розгромленого імператорського табору шокував ту частину візантійської армії, котра ще не встигла вступити в контакт з противником. Утеча з поля бою решток імператорської гвардії та частини східної групи викликало ланцюгову реакцію. Уся долина на схід від річки була заповнена солдатами візантійської армії, які марно шукали порятунку й сотнями тонули в болоті. Ті солдати, що рушили в протилежному напрямку наштовхнулися на палісад. Феодор Салібарас, свідок тих драматичних подій, згадував: "Покинувши коней, солдати почали підніматися на палісад, але розбивалися падаючи в рів з протилежного боку. Тоді греки підпалили частокіл, переваливши його рештки поперек канави. Солдати імператорської армії квапливо почали переходити на протилежний бік, але обгорілий імпровізований міст не витримав навантаження і впав у рів разом з усіма хто намагався перейти на протилежну сторону" [5, с. 54]. Вирватися з пастки пощастило лише невеликому підрозділу на чолі з уже згаданим Феодором Салібарасом та сином імператора Ставрікієм.

Розгром імператорської армії був повний. Цю поразку самі візантійці порівнювали з битвою під Адрианополем 378 року, коли римська армія в битві з ордами готів була розгромлена, а імператор Валент загинув на полі бою. Імператор Никифор Генік загинув на початковій стадії баталії і, як повідомляють джерела, хан Крум наказав зробити з його голови чашу.

Головними причинами поразки імператорської армії окрім невдалого командування Никифора, були низький бойовий дух та відсутність добре підготовлених командирів середньої ланки управління, – коміти й друнгарії зовсім не мали авторитету серед стратіотів через свою неготовність і невідповідність військовим вимогам.

Геополітична ситуація в регіоні після поразки візантійської армії змінилася на користь болгар, а у Візантійській імперії до релігійної кризи додалася політична та військова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кучма В.В. Военная организация Византийской империи. – СПб.: Алетейя, 1995 – 426 с.
2. Калташов В. Византийская армия IV – XIII веков. – М.: Вече, 2002 – 417 с.
3. Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и его сына Феофилакта. – М.: АКАДЕМИЯ, 2008 – 961 с.
4. Величко А. История византийских императоров. От Льва III до Михаила III. – М.: Вече, 2012 – 416 с.
5. Шиканов В. Н. Византия: орел и лев. Болгаро-византийские войны VII – XIV вв. – СПб.: Шатон, 2006 – 161 с.
6. Люттвак Э. Стратегия Византийской империи. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010 – 664 с.
7. Успенский Ф. И. История Византийской империи. Становление. Смуты. Македонская династия. – М.: Астрель, 2011 – 1120 с.
8. Хэлдон Д. История византийских войн. – М.: Вече, 2007 – 464 с.
9. Норвич Д. История Византии. – М.: АСТ, 2010 – 542 с.
10. Дашков С. Б. Императоры Византии. – М.: Красная площадь, 1995 – 370 с.
11. Курбатов Г. Л. История Византии. От античности до феодализма. – М.: Высшая школа, 1984 – 207 с.

12. Васильев А. А. История Византийской империи Т 1. –СПб.: Алетейя, 2000 – 510 с.
13. Осокин Н. А. История средних веков. – М.: АСТ, 2008 – 672 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мілютін Сергій Юрійович – студент VI курсу факультету педагогіки та психології КДПУ ім. В.Винниченка
Наукові інтереси: військова та політична історія Західної Європи, медієвістика.

УДК 94(100)“14/16”+929Кальвін:326

ЖАН КАЛЬВІН І ПРОБЛЕМА РАБСТВА НА СВІТАНКУ НОВОГО ЧАСУ

Денис ПИСАНИЙ (Луганськ)

Автор поданої статті аналізує погляди Жана Кальвіна на феномен рабства, викладені в трактаті “Наставови в християнській вірі”. Відкидаючи свободу волі априорі, мислитель проголошував, що тілесне рабство не перешкоджає спасінню душі, уважав цей соціальний інститут корисним і не піддавав сумніву його право на існування. Учення Кальвіна розглянуто у взаємному зв'язку з поширенням работоргівлі та її апології в сер. XV – кін. XVII ст. Також показано активну участь adeptів пуританства в практиці рабовласництва та його ідеологічному обґрунтуванні.

Ключові слова: рабство, работоргівля, Кальвін, пуританство, обґрунтування.

Автор данної статті аналізує взгляды Жана Кальвина на феномен рабства, изложенные в трактате “Наставление в христианской вере”. Отрицая свободу воли априори, мыслитель провозглашал, что телесное рабство не препятствует спасению души, находил этот социальный институт полезным и не ставил под сомнение его право на существование. Учение Кальвина рассмотрено во взаимосвязи с распространением работорговли и ее апологии в сер. XV – кон. XVII вв. Также показано активное участие adeptов пуританства в практике рабовладения и его идеологическом обосновании.

Ключевые слова: рабство, работорговля, Кальвин, пуританство, обоснование.

Author of this article analyzes Jean Calvin's views on the phenomenon of the slavery, placed in the tractate “Institutes of the Christian Religion”. Negating the freedom of will a priori, thinker proclaimed, that physical slavery is not obstacle for the spirit salvation, reckoned this social institute useful and hadn't doubts in its right for the existence. Calvin's teaching is examined in booth-side connection with spreading of the slave trade and its apology in the middle of the XV – end of the XVII centuries. An active part of the puritan adepts in the slaveholding practice and its ideological justification also has been showed.

Keywords: slavery, slave trade, Calvin, Puritanism, justification.

Сучасне суспільство просто неможливо уявити без релігії. Виникнувши в прадавні часи первісності, релігійні уявлення в усьому світі за десятки тисяч років зазнали значних змін. Вони ускладнювалися, еволюціонуючи від язичництва до монотеїзму, утворюючи завершені світоглядні концепції, особливе місце серед яких належить світовим релігіям – буддизму, християнству та ісламу. Процес утворення нових конфесій, сект, деномінацій триває і в наші дні. Та попри все розмаїття сучасних релігійних систем і церковних організацій, більшість із них об'єднує одна важлива спільна особливість. Практично кожна релігія свого часу виправдовувала певний соціальний устрій, а часом – і політичну організацію суспільства, де її сповідують (Зокрема, брахманізм тисячоліттями освячував кастову систему в Індії). Та одночасно склалася й протилежна тенденція: соціальні протести також часто набувають саме релігійних форм. Такими, наприклад, були богомільський рух у Болгарії, маздакізм у Сасанідському Ірані та бабідський рух в Ірані Каджарському, тайпінське повстання в Китаї. Перелік цей далеко не повний.

Подібні явища – не рідкість і для сучасного світу, у т. ч. – для нашої країни. Як приклад, можна згадати секту догналітів, яку небезпідставно порівнюють із сумнозвісним “білим братством”. Догналіти (серед іншого) виступають несамовитими поборниками Митного союзу й навіть “закликають Росію та Білорусь увести в Україну війська в разі підписання угоди про асоціацію з ЄС” [1].

Зважаючи на викладене вище, дослідження, спрямовані на виявлення “соціальної платформи” у творчій спадщині засновників релігійних конфесій (зокрема, їхній поглядів на стосунки влади з народом, стосунки між різними соціальними групами, оцінка тих чи інших суспільних інститутів), мають велику актуальність не лише в теоретичній, а й у практичній площині. Особливо це важливо на етапі генези нових релігійних рухів.

Вельми цікавим у цьому плані є протестантизм. Торік виповнилося 495 років із початку Реформації. Розпочавшись як релігійний розкол, цей феномен фактично переріс у широкомасштабну боротьбу за оновлення та демократизацію всіх сфер життєдіяльності. Завдяки своєму світовому впливу вона “стала серцевиною новітньої історії західного світу. Більше того, вона прямо чи опосередковано впливає й на весь світ сучасний” [2]. Поза всяким сумнівом, боротьба, що точилася тоді, кардинально змінила духовне обличчя Європи та знаменувала народження нової, буржуазної моралі. Зокрема, неважко помітити таку закономірність. Країни, де перемогла Реформація (Англія, Голландія), досить швидко ставали на шлях первісного нагромадження капіталу. Але, як відомо, цей процес був пов'язаний із великою кров'ю. Адже те, що одним приносило вигоду, іншим передвіщало тяжкі страждання. До цих інших, насамперед, належали раби. Проте вже батьки-засновники Реформації, Лютер і Кальвін, до рабства ставилися ... досить лояльно.

Історіографія, присвячена проблемі Реформації в цілому та Жану Кальвіну зокрема, є вельми численною і розгалуженою. Так, значну користь для осмислення сутності цього епохального феномена мало опрацювання нами узагальнювальних праць англійського історика Чарльза Бірда (1897), а також німецького священика Йозефа Лортца (1929) [2 – 3]. Що стосується ставлення протестантських лідерів до інституту рабства, то цього аспекту опосередковано торкалися, зокрема, видатні західні вчені-історики сер. ХХ ст. Ерік Вільямс, Герберт Аптекер і Вільям Фостер [4 – 6]. Також варто згадати праці радянських дослідників історії церкви в західному світі – Йосипа Григулевича та Альбіни Кислової, що творили відповідно в періоди пізнього “застою” та “перебудови” [7 – 8].

Але, по-перше, усі вони опрацьовували переважно період ХVІІ – ХVІІІ ст. По-друге, згадані фахівці наводили факти, що цікавлять нас, у контексті історії своїх країн або ж загальної панорами церковного минулого. І, нарешті, по-третє, відомості про ставлення представників протестантського духівництва до невольництва наводилися здебільшого для посилення драматизму в оповіданні та побудові “історичної інтриги”.

В історичній науці сучасної України нечисленні розвідки з проблеми рабства й работоргівлі ХV – ХІХ ст. було присвячено суто “практичним” сторонам цих феноменів (зокрема, статті О. І. Галенка та В. В. Доліда) [9 - 10]. Автор цієї статті в попередніх публікаціях підійшов до розгляду проблеми, висвітливши ставлення до рабства й работоргівлі католицької церкви, а також фундатора Реформації Лютера [11 – 13].

У статті, що подається, ми ставимо за мету надалі заповнювати наявні прогалини й проаналізувати ставлення Жана Кальвіна до феномена рабства в контексті ключових віх поширення й осмислення цього інституту в середині ХV – середині ХVІІ ст.

Та перш ніж розглядати позицію Кальвіна щодо феномена рабства, схарактеризуємо коротко місце цього явища в сучасному йому суспільстві. У середині ХVІ ст. Західна Європа аж ніяк не нагадувала “невільницький ринок”. Про рабство в буквальному сенсі слова на більшій частині континенту давно забули. Та й феодална залежність селян за минулі століття суттєво пом'якшилася. Тим не менш, інститут невольництва міцно увійшов у життя багатьох європейців. Це було пов'язано з початком епохи Великих географічних відкриттів.

Перших чорношкірих рабів на узбережжі Африки захопили 1441 р. португальські моряки. Півстоліття невольників увозили до цієї країни. Африканські раби витривалі, проте беззахисні, уходили в моду серед місцевих вельмож. Зажили славу героїв свого часу здобувачі “живого товару” Антан Гонсалвіш, Жил Еаніш, Нунью Тріштан, Лансароте. Відкриття Америки та початок господарського освоєння величезного Нового Світу європейськими колоністами призвело до стрімкого зростання попиту на негрятянських рабів.

Показово, що процес поневолення африканців було схвалено католицькою церквою. Про це, зокрема, свідчать булли “Dum Diversas” (1452) і “Romanus Pontifex” (1455) папи римського Миколи V (1447 – 1455) [14 – 15]. У цих умовах спостерігалася активізація інтересу до феномена рабства в суспільній думці. Великий внесок в осмислення проблеми невольництва зробили світські мислителі. При цьому слід мати на увазі, що поняття “рабство” трактувалося вельми широко.

Так, англійські “титани думки” Томас Мор (1478 – 1535) і Томас Гоббс (1588 - 1679) підходили до нього зі суто практичного погляду, створюючи образи “ідеального рабства в ідеальній державі” [16 – 17]. Водночас інші філософи головну увагу приділяли поневоленню

людського духу. Цьому, наприклад, присвячено трактат Етьєна де Ла Боесі (1530 – 1563) “Роздуми про добровільне рабство” (1548) [18]. Сутність же “морального рабства” найчіткіше висловив у наступному столітті Бенедикт Спіноза (1632 – 1677): “Той, хто обурюється лише своїми примхами та не здатен ані побачити, ані зробити нічого, що для нього корисно, той є рабом найвищою мірою” [19, с. 319].

Батько-засновник Реформації Мартін Лютер (1483-1546) висвітлював рабство в обох зазначених аспектах. Зокрема, стосовно тілесного рабства він відзначав: “Передбаченням і провидінням Господнім було призначено (що потім і виповнилося), щоб один був рабом, а інший – господарем” [20, с. 452]. Що ж до людського духу, то навіть у юридично вільної людини воля не може “похвалитися” свободою та незалежністю: “Воля людська міститься десь посередині між Богом і сатаною, неначе тяглова худоба. Якщо заволодіє людиною Господь, то вона охоче йде туди, куди Господь забажає..., якщо ж заволодіє нею сатана, вона охоче піде туди, куди сатана забажає... За духом... стаємо ми рабами і бранцями” [20, с. 332].

Наведені судження набули подальшого розвитку й були значно доповнені у творчості іншого видатного протестантського лідера – Жана Кальвіна (1509 – 1564). Молодий священик, що здобув блискучу освіту в Паризькому університеті, 1532 р. приєднався до Реформації, а з 1536 р. став її лідером у Швейцарії.

Головний трактат Кальвіна – “Настанови в християнській вірі” (перше видання 1536 р., шосте й останнє прижиттєве – 1559 р.) – містить понад 100 згадок про рабів і рабство, що несуть різне смислове навантаження. Подібно до Лютера, Кальвін заперечував свободу волі, однак не обмежувався однією лише “констатацією факту”, намагаючись знайти причини та витоки цього, спираючись на Святе Письмо й авторитетних мислителів минулого. “В акті творення людина отримала велику добродію незалежної волі, але внаслідок гріха втратила її” [21]. Більше того, “людина, погано розпорядившись незалежною волею, утратила її та втратила саму себе” [21]. Отже, з часів гріхопадіння Адама “ми погані та раби гріха й нездатні ні на що, крім зла” [21]. Мислитель іронізує: “Гарна свобода – людину не змушують слугувати гріху, але вона з такою готовністю віддається йому в добровільне рабство, що пута гріха міцно пов’язують її волю” [21].

Для розкриття механізму духовного поневолення богослов розвинув положення, висунуте ще Бернаром Клервоським: “Ми перебуваємо під ярмом, що є не чим іншим, як добровільним рабством. І тому з погляду рабства ми нещасні, а з погляду волі нам немає прощення, тому що, будучи вільною, вона (воля – *Д. П.*) зробилася рабою гріха” [21]. Отже, “душа через цю добровільну необхідність і внаслідок згубної свободи утримується в рабстві та водночас залишається вільною... Вона – раба щодо необхідності й вільна стосовно волі. І що є ще дивнішим і трагічнішим, вона винна, тому що вільна, і раба за власною провинною. Так що вона раба тією мірою, у якій вільна” [21].

Отже, душа, поневолена гріхом, “жодним чином не може надихатися добром, а тим більше докладати до нього зусиль” [21]. Однак є надія на спасіння, “що цілковито залежить від милості Святого Духу” [21]. Проте люди, повернені десницею Божою на істинний шлях, повинні пам’ятати, що “звільнені від гріха, щоб стати рабами праведності (виділено мною – *Д. П.*)” [21]. У будь-якому разі, згідно з Кальвіном, свободу волі не можна приписати до числа реальних надбань людства.

Однак не тільки диявол збиває віруючих з істинного шляху, щоб вкинути їх у рабство до гріха. Кальвін звинувачує в цьому... папський престол. Аналізуючи низку папських настанов, далеких від євангельських завітів, він відзначав: “Коли люди узурпують владу над душами, вони невтомно вигадують усе нові й нові приписи та настанови, аж поки не дійдуть до останніх крайнощів” [21].

Насправді ж, на думку мислителя, великий понтифік і його прибічники “є вчителями нечестя і сповнені всілякого роду оманами” [21]. Більше того, їхня мета – “позбавити свободи нашу совість, тобто відібрати в неї плід крові Христової та мучити її, неначе жалюгідну рабину” [21]. Отже, саме в боротьбі за звільнення віруючих від рабства в папізмі як раз і полягає головний сенс Реформації.

Однак важливішим за все для нашого дослідження є “прикладний” бік учення Кальвіна, що містить погляди на рабство як соціальний інститут. Повстаючи проти папства, Кальвін усвідомлював уся серйозність своїх дій.

І природно, не бажав, аби піднята “хвиля” народного збурення набули неконтрольованого характеру. Тому як ідеолог, він доклав чимало зусиль, аби попередити серед своєї пастви можливе “бродіння” анархічного та іншого утопічного характеру.

Наприкінці трактату він наводив переконливі аргументи на захист існування чіткої соціальної ієрархії. “Деякі люди, почувши про свободу, обіцяну в Євангелії, що не визнає поміж людьми ані царя, ані вчителя, але одного лише Христа, не можуть зрозуміти, у чому полягає плід їхньої свободи, коли над ними тяжіє чиясь влада. Тому вони вважають необхідним задля спасіння, аби весь світ набув нової форми, де не буде ані судів, ані законів, ані магістратів, ані решти подібних речей, котрі, на їхню думку, перешкоджають їхній свободі (очевидно, тут ідеться про анархію – *Д. П.*)” [21]. Кальвін констатував: “Духовне царство Христа й цивільний устрій є вельми далекими одне від одного. Шукати й знаходити царство Христа встихях світу цього – ... безумство” [21].

Більше того, у 20-й главі 4-ї книги трактату мислитель недвозначно відмічає: “Духовна свобода цілком може співіснувати з громадянським рабством (виділено мною – *Д. П.*)” [21]. Узагалі ж Святе Письмо накреслює певну “межу нашої свободи: ми можемо утримуватися від неї, якщо це принесе добрі плоди” [21].

Ось чому нерідко сили небесні можуть посилати людині “нещастя, тугу та рабство..., щоб навіяти їй жагу Божого милосердя через усвідомлення своєї нужденності..., аби вона шукала втіхи, спокою та звільнення” [21]. Це – суворий, проте дієвий спосіб “учити грішника..., настановити його віддати належну пошану Богу своїм упокоренням” [21]. Очевидно, Кальвін відносив тілесне рабство до числа “зовнішніх засобів, якими користується Бог, аби привести нас до Сина Свого Ісуса Христа й зберегти в ньому” [21].

Зважаючи на вищезазначене, Кальвін наставляв віруючих зносити навіть жорстоку тиранічну владу: “Якщо вас жорстоко мучить нелюдяний правитель, чи грабує жадібний, чи обкрадає марнотратний, чи зневажає і нехтує вами недбалій..., згадаймо злочини, скоєні нами проти Бога, які, без сумніву, і караються цим бичем. І тоді ми зуміємо вгамувати своє нетерпіння сумирністю” [21]. Мислитель зазначав, що на таких можновладців рано чи пізно чекає розплата. І “хоча покарання того, хто втратив міру панування, це відомщення Боже, звідси ще не випливає, що воно дозволено та доручено нам. У нас є інша заповідь – підкорятися й терпіти” [21].

Більше того, Кальвін закликав утримуватися навіть від осуду можновладних осіб. “Ми не повинні дошукуватися, якими є ті люди, кому ми змушені підкорятися... Слід піклуватися про те, щоб не образити та не зачепити авторитету можновладних... Їхня влада повинна бути для нас сповненою величі..., хай навіть вона належить людям зовсім недостойним” [21]. У цій частині свого вчення мислитель звів “ідейний бастион” проти вільнодумства в лавах послідовників кальвінізму.

Хоч як це парадоксально, але зазначені сентенції належали перу чи не найбільшого “бунтівника” Нового часу. І зовсім лицемірно видаються вони, коли зіставити їх із “диктаторськими зазіханнями” самого Кальвіна.

Відповідно до статуту, прийнятого 20 листопада 1541 р., весь державний устрій Женеви набув суворого релігійного характеру. У місті поступово встановився режим, що був схожим на теократичну диктатуру. Самого ж Кальвіна іронічно називали “женивським папою”. Навіть повсякденне життя містян піддавалося регламентації згідно з традиціями “войовничого пуританства”. Так, у Женеві не залишилося жодного театру, дзеркала розбивали за непотрібністю, а вишукані зачіски підлягали загальній обструкції. З інакодумцями розмова була короткою. З 1542 по 1546 рр. в Женеві ухвалено 58 смертних вироків і 76 декретів про вигнання з міста. Найбільш відомим актом розправи є страта Мігеля Сервета [22, с. 137 – 138].

Але для нас важливішим є наступне: не вбачаючи для духа людського іншої участі, окрім рабства (чи то в гріха, чи то в праведності), Кальвін у своєму вченні давав цьому феномену “зелене світло” і в земному житті.

Спробуємо тепер простежити зв'язок між висвітленою вище позицією засновника пуританства й практикою работоргівлі. Для початку варто зазначити, що Кальвін, звісно, не був ділком і тим більше не торгував “живим товаром”. Та й сама работоргівля на момент опублікування його твору ще не набула масового характеру. Проте своїми судженнями про рабство й відсутність свободи волі він *volens-nolens* дав у руки “піонерам работоргівлі” потужне

моральне підґрунтя. І дійсно, чи варто казати, що кращого ідейного фундаменту для рабства в Новий час годі й шукати.

Виходячи з логіки Кальвіна, хоч як би укріплювали африканські тубільці свої поселення, хоч як би вони боролися із жадібністю й іншими вадами, ніщо не могло б урятувати їх від рабства. Крім того, яке б добре виховання не здобув майбутній работоргівець, як би він не був забезпечений, він усе одно стане тим, ким повинен стати. Ті й інші тільки зіграють відведені для них ролі в п'єсі під назвою "Буття". За Кальвіном, кожен повинен змиритися зі своєю участю й утримуватися від спроб її змінити.

Століттям пізніше, коли работоргівля й рабство в Новому Світі були "в самому розпалі", протестанти взяли в цих процесах найактивнішу участь. Спираючись на відомі нам концептуальні засади протестантської моралі та долучивши уяву, спробуємо відтворити логічні розмірковування "правовірного пуританина", який зважувався на ризиковану авантюру:

◆ ознакою того, що людину обрано Богом, є успіх у земному житті, у т. ч. багатство. Звідси в пуритан і така жага до накопичення статків, які до того ж не витрачалися на предмети розкоші, а йшли на зміцнення бізнесу;

◆ "трикутна торгівля" в цілому й работоргівля зокрема були одними з найприбутковіших способів швидкого збагачення;

◆ Кальвін та його наступники схвально ставилися до інституту рабства й не піддавали сумніву його право на існування.

Отже, маючи хоч найменшу можливість долучитися до такої справи, чимало пуритан йшло на це без вагань. На наш погляд, знаменним є той факт, що 1619 р. першу партію африканських невольників до Північної Америки доправило судно з Нідерландів – країни, де перемогла Реформація. Окрім того, у подальшому протестантські лідери внесли свою лепту і в ідеологічне обґрунтування рабовласництва й работоргівлі. Відзначилися на цьому поприщі, зокрема, Ричард Бакстер із працею "Християнський наставник" (1673) і Коттон Мезер (його трактат "Християнізований негр" побачив світ 1706 р.) [8, с. 179 – 180]. Вони відстоювали тезу, що гармонізації взаємин панів і рабів сприяє навернення останніх до християнства. І буцімто саме для цього сили небесні створили в Новому Світі відповідні умови.

Не гребуючи відвертою соціальною демагогією, чимало священиків із різних протестантських конфесій самі експлуатували невольницьку працю. Так, уже в XIX ст. в Південній Кароліні (США) приблизно 40% баптистських священнослужителів були офіційно визнані рабовласниками, а 1000 представників методистського духовництва використовували в господарстві працю в середньому 10 рабів кожен [8, с. 189].

Таким чином, боротьба за духовне (і значною мірою – соціальне) звільнення народу від гніту папської теократії парадоксальним чином поєднувались у Кальвіна з обґрунтуванням рабства через категоричне заперечення свободи волі, а отже – зі схвальним (у цілому) ставленням до поневолення людини людиною.

Судження цього видатного діяча щодо проблеми рабства, викладені в трактаті "Настанови в християнській вірі", посіли важливе місце в системі апології невольництва й надихнули наступні покоління пуритан на створення жадливої системи гноблення африканців у путях трансатлантичної работоргівлі й американського рабовласництва, що проіснувала кілька століть.

Проведене дослідження свідчить, що порушена проблема потребує подальшого вивчення. Адже цілеспрямоване опрацювання творчої спадщини релігійних лідерів різних часів і народів на предмет апології певних соціальних і політичних явищ уможливить, на наш погляд, суттєво збагатити уявлення про природу багатьох суспільних процесів минулого і сьогодення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Догналиты призывают ввести войска в Украину, если та подпишет ассоциацию с ЕС [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ictv.ua/ru/index/read-news/id/1492248>. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 15.10.13.

2. Бэрд Ч. Реформація XVI века в её отношении к новому мышлению и знанию / Ч. Бэрд; [пер. Е. А. Звягинцева; под ред. и с предисл. Н. И. Кареева]. – СПб.: Тип. Гершуна. Офицерская, 10, 1897. – 362 с. – (Культурно-историческая библиотека).

3. Лортц Й. История Церкви, рассмотренная в связи с историей идеи [Электронный ресурс] / Йозеф Лортц. – Режим доступа: http://agnuz.info/tl_files/library/books/church_history/index.htm. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 21.09.13.

4. Вильямс Э. Капитализм и рабство / Э. Вильямс; сокр. пер. с англ. Р. А. Розенталь. – М.: Изд-во иностр. лит., 1950. – 215 с.
5. Аптекер Г. История афро-американцев: современная эпоха / Г. Аптекер; под ред. и со вступ. ст. А. П. Королевой; [сокр. пер. с англ. Н. Ф. Паисова и Г. Н. Санникова]. – М.: Прогресс, 1975. – 280 с.
6. Фостер У. З. Очерк политической истории Америки: пер. с англ. / Уильям З. Фостер. – М.: Изд-во иностр. лит., 1953. – 919 с.
7. Григулевич И. Р. Крест и меч: католическая церковь в Испанской Америке XVI–XVIII вв. / И. Р. Григулевич. – М.: Наука, 1977. – 295 с.
8. Кислова А. А. Религия и церковь в общественно-политической жизни США первой половины XIX в. / А. А. Кислова; отв. ред. И. А. Белявская. – М.: Наука, 1989. – 240 с.
9. Галенко О. І. Українська Колумбіана: работоргівля генуезької Кафи XIII–XV ст. і початки модерного колоніалізму / О. І. Галенко // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: зб. наук. пр. пам'яті д-ра іст. наук, проф. Пархомчука Станіслава Максимовича. – К., 2007. – С. 115 – 144.
10. Долід В. В. Поширення рабства та работоргівлі на західному узбережжі Африки у міждержавних стосунках Великої Британії та Португалії (кінець XIX – початок XX ст.) / В. В. Долід // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2011. – № 11 (222), ч. I: Історичні науки. – С. 5 – 14.
11. Писаний Д. М. Позиція католицької церкви стосовно поневолення африканців та трансатлантичної работоргівлі (друга половина XV – кінець XIX ст.) / Д. М. Писаний // Вісн. Черкас. ун-ту (Серія „Історичні науки“). – 2011. – Вип. 202, ч. IV. – С. 105 – 112.
12. Писаний Д. Булли “Dum Diversas” та “Pontifex Romanus” і початок обґрунтування рабства католицькою церквою / Денис Писаний // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 64-ї Міжнар. наук. конф., (м. Харків, 22 квіт. 2011 р.). – Х., 2011. – С. 301 – 302.
13. Писаний Д. М. Сутність рабства в трактуванні Мартина Лютера та “світанкова зоря” трансатлантичної работоргівлі / Писаний Д. М. // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин : ст. та матеріали III Міжнар. наук.-прак. конф., присвяч. пам'яті проф. Г. Л. Бондаревського (3 – 4 квіт. 2012 р., м. Луганськ) / під ред. М. С. Бурьяна. – Луганськ, 2012. – С. 456 – 460.
14. Dum Diversas [Electronic resource]. – Access mode: http://en.wikipedia.org/wiki/Dum_Diversas. – The title screen. – Date of treatment: 06.03.10.
15. Full text of his Papal Bull Pontifex Romanus in English translation [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.nativeweb.org/pages/legal/indig-romanus-pontifex.html>. – The title screen. – Date of treatment: 07.03.10.
16. Писаний Д. М. Рабство в “ідеальному” обществі Томаса Мора / Денис Писаний // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених (м. Харків, 23 квіт. 2010 р.). – Х., 2010. – С. 272–273.
17. Писаний Д. Феномен рабства в політичному вченні Томаса Гоббса / Денис Писаний // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 65-ї Міжнар. наук. конф., (м. Харків, 20 квіт. 2012 р.). – Х., 2012. – С. 55 – 56.
18. Ла Бозси Э. Рассуждение о добровольном рабстве [Электронный ресурс] : отрывок из трактата ... / Этьен де Ла Бозси; пер. Ф. А. Коган-Бернштейн. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/XVI/1560-1580/Voesi/text1.htm>. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 25.09.13.
19. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Бенедикт Спиноза ; [пер. с лат. М. Лопаткина]. – Минск : Литература, 1998. – 528 с.
20. Лютер М. О рабстве воли [Электронный ресурс] / Мартин Лютер. – Режим доступа: http://krotov.info/library/12_l/lut/er_01.htm. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 05.09.13.
21. Кальвин Ж. Наставления в христианской вере [Электронный ресурс] / Жан Кальвин. – Режим доступа: <http://jeancalvin.ru/institution/4/20/>. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 06.09.13.
22. История средних веков: в 2 т.: учебник / под ред. С. П. Карпова. – М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 2000 Т. 2: Раннее новое время. – 2000. – 432 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Писаний Денис Михайлович – кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: проблеми історії та ідеології рабства й работоргівлі XV – XIX ст.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 364(049):622:323.264 “1989/1990”

СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ШАХТАРІВ УРСР
ТА БОРОТЬБА ЗА ЇЇ ПІДВИЩЕННЯ У 1989 – 1990 РР.

Володимир АГАПОВ (Донецьк)

Автор з'ясовує ті передумови шахтарського страйку 1989 р., які сформувалися внаслідок соціальної незахищеності гірників, аналізує ефективність дій уряду щодо поліпшення життя інвалідів вугільної галузі, розкриває результати боротьби шахтарів за реалізацію права на відпочинок і лікування й таке пенсійне законодавство, яке відповідало б інтересам робітників підземної праці.

Ключові слова: гірник, шахтар, інвалід, запиленість, умови праці, страйк.

Автор выясняет те предпосылки шахтерской забастовки 1989 г., которые сформировались вследствие социальной незащищенности горняков, анализирует эффективность действий правительства по улучшению жизни инвалидов угольной отрасли, раскрывает результаты борьбы шахтеров за реализацию права на отдых и лечение, на такое пенсионное законодательство, которое отвечало бы интересам работников подземного труда.

Ключевые слова: шахтер, горняк, запыленность, условия труда, забастовка.

The author finds out the background of the miners' strike in 1989, which was formed due to the lack of miners' social protection, analyses the effectiveness of government action to improve the coal industry disabled people lives, reveals the results of the miners' struggle for the realization of the right to rest and treatment and such pension legislation, which would meet the interests of the miners working underground.

Keywords: a worker, a miner, a disabled person, dust, working conditions, a strike.

Актуальним завданням історичної науки є дослідження всього комплексу політичних, економічних і соціальних чинників, які призвели до краху СРСР та зміни парадигми розвитку українського суспільства. Однією з рушійних сил політичного процесу 1989 – 1991 рр. був шахтарський рух. Причини страйків, обставини переходу гірників України на антикомуністичні позиції можуть бути зрозумілими в разі вивчення їхнього соціального та виробничого життя. Стан справ у вугільній галузі в останні роки існування УРСР розглядається в колективній монографії “Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття” [1], у монографіях О. Амоши та Б. Біренберга [2], К. Кузіної та З. Лихолобової [3], у публікаціях Н. Шевченко [4]. Мета статті: з'ясувати ті чинники страйку шахтарів 1989 р., які були зумовлені соціальною незахищеністю гірників, виявити результати їхньої боротьби.

У жодній зі сфер людської діяльності умови праці не є такими небезпечними, як у вугільній галузі. Саме тут концентрується найбільша кількість несприятливих для людини виробничих чинників – понад 200, із яких основних є 18. Підземні робітники працюють без денного світла й свіжого повітря, у максимально обмеженому робочому просторі, у вибухонебезпечному оточенні, на значних глибинах, ризикуючи бути розчавленими тоннами гірничої маси. У 80-ті роки ХХ ст. негативні чинники, що впливали на умови вуглевидобування, усе наполегливіше заявляли про себе зі старінням шахт, поглибленням горизонтів, введенням в експлуатацію потужної прохідницької та виймальної техніки, відставанням машинобудування від потреб очисних і прохідницьких бригад. У ВО “Дзержинськвугілля” та “Артемвугілля” в кінці 80-х рр. в умовах, що не відповідали вимогам норм і правил охорони праці, виконували свої виробничі функції відповідно до 96 % і 85 % робітників [5, с. 5]. Кількість комплексно-механізованих вибоїв, які працювали на тонких пластах, зросла із 81 (20,9 %) 1976 р. до 285 (46,4 %) 1989 р. [6, с. 3]. Розробка тонких пластів була головною причиною того, що вуглевидобуток в УРСР був найбільш небезпечним серед усіх вугільних регіонів СРСР. У республіці під час видобутку 1 млн. т вугілля гинуло 2,35 людини (союзний показник – 1 особа), у ВО “Донецьквугілля” – 2,5 гірника, на шахтах Центрального району Донбасу – 2,8 [7, арк. 154]. Фронт гірничих робіт залишався найбільш уразливим місцем шахтарської праці. В очисних вибоях та підготовчих виробітках відбувалося 80 % смертельних випадків від усіх підземних.

Дроблення вугілля під час виїмки, доведення його до стану дрібних фракцій, механізоване вантаження вугілля й породи викликали значну запиленість повітря. На шахті “Першотравнева” ВО “Павлоградвугілля” під час роботи вугільних комбайнів запиленість складала 340 – 380 міліграм/м³, при проходженні вироблень 770 – 2860 міліграм/м³, що в сотні разів перевищувало санітарні норми праці [8, арк. 19]. Потоки повітря розносили пил по всьому підземному простору. Із названих причин на 230 шахтах з 298 кількість вугільного пилу у вибоях перевищувала гранично допустимі норми в десятки й сотні разів. В умовах підвищеної запиленості працювали 221 тис. гірників – 58 % підземних робітників. Шахтар про свою роботу в таких умовах розповідав: “З шести робочих годин три в респіраторі. А потім задихаєшся. І пом’янувши всіх святих і прісних із їхніми матерями й боженятами, зриваєш респіратор і до кінця зміни вже “мантулиш”, ловлячи на повні груди густе із розмолотою гірничою масою повітря” [9, с. 156]. Не дивно, що в структурі професійних захворювань перше місце посідала пилова патологія. Із хворобами легенів було пов’язано 60 % професійних захворювань [10, с. 14]. Діагноз пневмоконіоз складав 44 % із загальної кількості професійних захворювань, пиловий бронхіт – 15,7 % [11, с. 198]. Зі 160 шахтарів ВО “Павлоградвугілля”, які стояли на обліку в лікарів 1978 р., у 23-х був виявлений силікоз, в 11 – силікотуберкульоз, у 14 – пиловий бронхіт [12, арк. 19]. Після 7 – 10 років роботи ні в кого з підземних робітників не було чистих легень. 1989 р. загальна кількість хворих на пневмоконіоз в УРСР становила 15,2 тис. осіб, із них 10,3 тис. були шахтарями [13, арк. 86].

Середня глибина українських шахт, яка складала на початку 80-х рр. 457 м, до кінця десятиліття досягла 520 м. Глибина шахт Донбасу за п’ятнадцять років зросла із 540 до 670 м [14, с. 2]. Кількість шахт, які мали глибину понад 1000 м, збільшилася протягом 80-х рр. із 22 до 26 [15, арк. 234]. Більш-менш нормальні температурні умови праці на глибоких і надглибоких шахтах, де природна температура порід досягає 50°, створені не були. Робота на таких глибинах призводила до виснаження життєвих ресурсів. На шахті “Шахтарська-Глибока” на глибині 1200 м температура повітря досягала 42°. Про роботу в таких умовах прохідник шахти В. Комаров писав: “Ми, прохідники, буквально плавився [...]. У підготовчих та очисних виробітках спекотніше, ніж у середньоазійську спеку” [16, с. 2]. Письменник Б. Яроцький дав наступний опис роботи гірника в умовах високої температури та збільшеної вологості: “Уже за півгодини натільну білизну хоч викручуй, а в гумових чоботах хлюпає, немов вода, твій власний піт. Тому у вибоях люди віддають перевагу роботі роздягнутими, а точніше, голими, соромитися немає кого” [17, с. 4]. На ногах гірники переносили теплові удари. Гірник донецької шахти ім. О. Засядька П. Побережний був переконаний: “Молода людина, яка з перших днів потрапляє на велику глибину, приречена” [18, с. 3].

1961 р. СРСР підписав конвенцію № 49 МОП, яка передбачала обмеження праці шахтарів робочим часом не більше 7 год. 15 хв. Тільки зі згоди самого робітника йому можна було працювати 8 год., урахувавши час руху від ствола до місця роботи й назад. Понаднормовий час мав оплачуватися на 25 % вище за тарифну ставку. 1967 р. держава втілила важливий соціальний захід. Підприємство народного господарства переводилися на п’ятиденний режим роботи. На шахтах перехід на п’ятиденку розтягнувся до 1985 р. Припинилася практика, коли шахтарі тижнями працювали без відпочинку. На підприємствах запроваджувався єдиний день відпочинку – неділя. Другий день відпочинку визначали спільним рішенням адміністрація та комітет профспілки РВП. Після того, як було прийнято постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів (РМ) СРСР “Про надання додаткових пільг робітникам вугільної та сланцевої промисловості та шахтного будівництва” (1975 р.), підземні робітники стали переводитися на 6 годинний робочий день та 30 годинний робочий тиждень без урахування часу, необхідного для прибуття на робоче місце та подальшого повернення. Шахтарі, здавалося б, відчули реальну турботу держави. Але планові завдання із видобутку вугілля неможливо було виконати, працюючи 6 днів на тиждень. Робочий день підземних робітників з урахуванням переодягання, отримання змінного завдання, руху у вибій та назад, лазні складав 9 – 10 год. Цей час не оплачувався. За підрахунками самих шахтарів у 80-ті рр. Мінвуглепром СРСР недоплатив підземним робітникам 80 млрд. крб. [19, с. 68] Багатьом шахтарям для того, щоб прибути на шахту, необхідно було подолати відстань у 40 – 60 км. У такому разі робочий день з урахуванням часу на дорогу додому й назад складав 11 – 13 год. Вільний час скорочувався до 2-х год. За такої організації праці 8 – 20 % шахтарів, які вийшли на зміну (залежно від виконуваних операцій), не відчували себе відпочилими.

Уповільнені реакції у втомленому організмі були причиною травм, особливо в недільні дні та в останні дні місяця.

Падіння обсягів вуглевидобутку в другій половині 70-х рр. підштовхнуло уряд СРСР до зміни режиму роботи підприємств. У вересні 1978 р. було прийнято постанову “Про заходи щодо поліпшення роботи вугільної промисловості”, яка надала Мінвуглепрому СРСР право поки що тимчасово скасувати єдиний вихідний день. Вуглевидобуток став здійснюватися за безперервним графіком. Кількість виходів у шахту залишилася як і раніше, але дні відпочинку тепер випадали переважно на будні. І якщо 1970 р. шахтар Донбасу провів на роботі дев’ять недільних та святкових днів, то 1980 р. – сорок [20, с. 188]. Гірників змушували працювати понад норму. Щорічно проводилися дні та декади ударної праці на честь важливих політичних подій та знаменних дат. У кінці кожного місяця проводилися дні збільшеного вуглевидобутку. Понаднормові роботи у вугільній галузі були найбільшими. У першій половині 1989 р. в Донецькій обл. середня величина понаднормових робіт складала в народному господарстві 3,77 год., у будівництві – 6,8 год., на шахтах – 8,04 год. [21, с. 5].

Погані умови праці, відсутність необхідного відпочинку, фізичні навантаження мали негативні наслідки. Нестача кисню, перепади тиску, вібрація та шум, виснажлива спека, рудничні гази, пил, обводнення, відсутність потрібного відпочинку, якісного харчування та медичного обслуговування призводили до того, що чоловіки, які прийшли у галузь, швидко втрачали здоров’я. Шахтарі належали до тих груп людей, які, за словами Ф. Енгельса, не можуть ні зберегти здоров’я, ні довго проіснувати. Становище, у якому вони перебувають, “неухильно, поступово підточує організм і передчасно кладе в могилу” [22, с. 322 – 323]. Людський організм витримував перевантаження під час праці у високотемпературних вибоях у середньому 9,5 років, на шахтах крутого падіння – 8 років [23, с. 33]. З частотою, з якою хворіли робітники очисного вибою у віці 35 – 39 років, робітники інших галузей промисловості хворіли в 50 – 60 років. Давала збої серцево-судинна система. У Донецькій обл. більше 20 тис. гірників страждали на ішемічну хворобу серця. 1,5 тис. отримали порок серця, 9 тис. робітників після 10 років роботи на шахті – стенокардію. Через захворювання серцево-судинної системи 25 тис. гірників потребували невідкладних операцій. Понад 400 шахтарів щорічно переносили інфаркт міокарда, який у кожному шостому випадку призводив до смерті. У 22 – 29 шахтарів зі 100 спостерігалася захворюваність венозної системи, у тому числі варикозна хвороба нижніх кінцівок, травматичні тромбофлебіти глибоких вен. Лікарі в підземних робітників Донбасу щорічно констатували 115 тис. випадків порушення мозкового кровообігу. Гірники, які працювали на шахтах Центрального району Донбасу, хворіли в 3,3 раза частіше, ніж шахтарі в інших вугільних об’єднаннях. У них хвороби системи кровообігу фіксувалися частіше в 1,6 раза, серця – у 2,2, гіпертонічна хвороба – у 2,8 раза [24]. На робочих місцях у результаті зупинки серця щорічно помирали 50 – 70 шахтарів. Били тривогу журналісти: “Набагато частіше стали знаходити в шахтах раптово померлих людей (більше 10 %)” [25, с. 18]. Медична статистика 1989 р. вражає, передусім, тим, що помирали молоді люди: “По дорозі до ствола після зміни на шахті ім. О. Стаханова помер 23-річний прохідник К. Макеєнко”; “У залізничному бункері шахти ім. В. Менжинського “Первомайськвугілля” серед вугілля знайдений 26-річний гірник А. Сидорчук, що помер на місці”; “В уступі лави № 93 шахти ім. Леніна ВО “Артемвугілля” без ознак життя і видимих травм знайдений вибійник М. Єгурнов 1949 року народження” [26].

Через 20 років у підземних робітників завершувався процес формування професійних захворювань. Згідно із медичною статистикою щорічно на Донбасі 1,5 тис. шахтарів ставали інвалідами. 1985 р. на Донбасі хворіли на профзахворювання 14 тис. шахтарів [27, с. 206], або 3 % від їхньої кількості. Незначні показники пояснюються тим, що, по-перше, список профзахворювань був штучно обмежений. Захворювання опорно-рухового апарату, які склали третю за частотою групу хвороб гірників, професійними не визнавалися, у тому числі радикуліти, остеохондрози (35 % від загальної кількості профзахворювань) та артрози (22 %). Зі 1500 спинальних хворих Донецької області 800 були шахтарями [28, арк. 374]. Професійними також не визнавалися захворювання слизових оболонок рота, носа, вух та очей. По-друге, профзахворювання визнавалися тільки в робітників певних спеціальностей. До того ж, відомча медицина часто відмовлялася встановлювати діагнози хвороб, які були внесені до переліку професійних.

До пенсійного віку, за спостереженням гірників, доживав тільки кожний двадцятий шахтар [29]. У той час, як середня тривалість життя чоловіків в УРСР дорівнювала 63 рокам, у шахтарів Донбасу, за оцінками науковців Інституту економіки АН УРСР, вона складала 49 років [30, арк. 77]. Надана цифра є доволі умовною, тому що вченими проблема не досліджувалася. Йшли із життя набагато раніше своїх однолітків прохідники та гірники очисного вибою. Причинами смертності разом із захворюванням серцево-судинної системи, на частку яких припадало 60 % смертей, були злякисні новоутворення, хвороби органів дихання. У системі поглядів шахтарів закріплювалася оцінка власної праці як каторжної, визначення галузі як “м'ясорубки”. Звучало питання: “Ну чому ми такою ціною оплачуємо вугілля? Чому ми не розуміємо ціну цієї крові? Чому ми перемелюємо зараз стільки людей, золотий генофонд країни в шахтах? Яка ціна цього життя?” [31, арк. 86]. Стан справ у вугільній промисловості багато в чому визначив негативну демографічну тенденцію в УРСР – збільшення смертності населення, насамперед чоловіків, у працездатному віці. Гірники мовчки сприймали погіршення умов праці. Відповідаючи на питання про причини відсутності вимог до адміністрації шахт щодо поліпшення умов праці й забезпечення техніки безпеки (ТБ), шахтар говорив: “Звикли, змирилися. Народ наш не дуже розбалуваний умовами життя і праці. Бути б ситим, а якою ціною доводиться платити за шматок хліба – справа третя” [32]. Своєю пасивною поведінкою гірники сприяли тому, що влада ігнорувала інтереси робітника, який хотів не багато: мати пристойний заробіток та дожити до старості. Саме з цієї причини в шахтарському середовищі зросла зацікавленість у зниженні пенсійного віку, у суттєвому вдосконаленні системи пенсійного забезпечення.

За відсутність належних умов праці держава “відкуповувалася” від робітників так званою системою компенсацій. Відповідно до указу Президії ВР СРСР “Про порядок розгляду спорів про відшкодування підприємствами, установами та організаціями збитку, заподіяного робітникам каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з їх роботою” (1961 р.) у разі захворювання пневмоконіозом, силікозом та антракозом гірники отримували III групу інвалідності й підвищену пенсію, яку виплачували органи соціального забезпечення. Проте пенсія з інвалідності не покривала витрат, які зазнавали люди через ушкодження здоров'я. Тому не всі гірники оформляли інвалідність. Третина гірників із виявленими бронхітами, 20 % хворих пневмоконіозом і надалі працювали на тих самих робочих місцях [33, арк. 86]. 1989 р. 38 % хворих на пиловий бронхіт працювали гірничоробітниками очисного вибою, 16% – прохідниками, 14 % – кріпильниками, 9 % – машиністами гірничих виймальних машин [34, арк. 13].

Тільки в листопаді 1975 р. уряд зробив крок щодо полегшення життя шахтарів. Держкомітет СРСР з праці та заробітної плати і президія ВЦРПС затвердили “Інструкцію про порядок застосування “Списку виробництв, цехів, професій і посад зі шкідливими умовами праці”, яка надала право гірникам на додаткову відпустку (18 днів) і скорочений робочий день. Після підписання документа почався облік “силікозних вибоїв”, у яких був високим вміст двоокису кремнію. Майже водночас був прийнятий “Статут про дисципліну працівників, зайнятих на роботах в особливо небезпечних підземних умовах” (1976 р.), який збільшив владні функції керівників, дав поштовх до зловживань службовим становищем. Недисциплінованих шахтарів, а також тих, хто наважувався захищати власну гідність, не тільки звільняли (у 1987 – 1988 рр. на шахтах Донецької області без погодження з профспілками були звільнені 728 гірників [35, с. 159]) та карали в адміністративному порядку. Їх виселяли з відомчого житла, їм віддаляли чергу на отримання квартир, переносили відпустки з літа на зиму. Гірників позбавляли премій або зменшували суми винагород, позбавляли путівок до будинків відпочинку, доплат за безперервний стаж роботи. Соціологічне опитування, проведене на шахті ім. Д. Мельникова ВО “Лисичанськвугілля”, показало: 49 % опитаних уважали, що в колективі не дотримується принцип соціальної справедливості під час складання та дотримання графіка відпусток [36, с. 140].

Наступний крок щодо полегшення життя шахтарів влада зробила 1983 р. Уряд підписав конвенцію МОП № 159 “Про професійну реабілітацію та зайнятність інвалідів”. У липні 1984 р. РМ СРСР своєю постановою затвердила “Правила відшкодування підприємствами, установами, організаціями збитку, заподіяного робітникам каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням виробничих обов'язків”, відповідно до яких визначався перелік хвороб для обмеженого числа спеціальностей, котрі вважалися професійними. Держава

визнавала свою відповідальність за втрачене здоров'я тільки перед інвалідами та вузьким колом хворих підземних робітників. Про “ефективність” соціального захисту гірників свідчить лист М. Язикової, жінки одного з гірників Тореза (Донецька обл.), яка звернулася по допомогу до редакції журналу “Советский шахтёр”. Вона писала: “Мій чоловік пропрацював на шахті 25 років. У серпні 1975 р. він отримав так звану тупу травму живота з розривом тонкого кишківника, селезінки, перелом лобкової кістки та кісток таза. Втрата працездатності визначена 60 %. Його перевели на легку роботу, але здоров'я з кожним днем погіршувалося. За 2 роки до пенсії він знову пішов на шахту. Турбував біль у ногах та в тазі. Декілька разів звертався до лікаря. 15 січня 1986 р. його поклали на лікування з діагнозом атеросклероз судин нижніх кінцівок. 20-го був у нього ішемічний інсульт. Тоді йому ампутували ліву ногу, а через 1,5 роки – і праву. З 1986 р. мій чоловік інвалід I групи. Отримує зароблену пенсію 140 крб. Допомогу у зв'язку з доглядом за хворою людиною не платять. Живемо ми в квартирі без жодних зручностей” [37].

Тільки в січні 1988 р. Президія ВР СРСР прийняла указ “Про порядок відшкодування збитку, заподіяного робітникам і службовцям внаслідок професійного захворювання пневмоконіозом”, який надав можливість гірникам, що втратили здоров'я, одержувати грошову компенсацію. Відповідно до указу шахтар, у якого було професійне захворювання, мав отримувати від підприємства додаткове до пенсії відшкодування збитку в заробітку і компенсацію витрат на придбання ліків, санаторно-курортне лікування, додаткове харчування тощо [38, с. 29]. Почалися виплати грошових компенсацій за втрачене здоров'я (регрес). Економічні збитки підприємств через виробничі травми й професійні захворювання були значні: смертельний випадок “коштував” шахті 100 тис. крб., пневмохвороба робітника – 30 тис. крб., віброхвороба – 11 тис. крб. Безпосередні втрати вугільної промисловості в Донецькій області після цього указу Президії ВР СРСР (без виплат лікарняних) 1989 р. склали 25 млн крб., що на 10,5 % перевищувало показник 1988 р. [39, арк. 127]. Не маючи достатніх фондів, підприємства шукали підстави, щоб виплачувати грошові компенсації обмеженій кількості робітників або не виплачувати взагалі. Гірників обмежували в отриманні медичних послуг. Шахтарі могли лікуватися тільки за місцем роботи, у цехових лікарнях, якщо вони були наявні, під непрямим контролем адміністрації шахт. Отримання або продовження лікарняних було ускладнене особливо після того, як у березні 1989 р. ЦК КПРС і РМ СРСР розпочали реалізувати програму жорсткої економії. Фонд соціального страхування СРСР був урізаний до кінця 1990 р. на 500 млн крб. Як тільки хворі шахтарі ставали на ноги, їх відправляли працювати. Лікарі пропонували адміністрації надавати “вилікуваним” легку роботу. Координація дій медустанов та адміністрації шахт викликала обурення робітників. “Як могло статися, що заступник головного інженера із ТБ шахти ім. М. Калініна сидів на прийомі в кабінеті лікаря та вказував, якому хворому треба продовжити лікування, а кого час виписувати на роботу?”, – обурювався бригадир комплексної бригади гірничоробітників шахти М. Федорчук [40, арк. 13]. Адміністрація приховувала факти травмувань робітників. Шахтар із Горлівки М. Кисельов, який чудом урятувався від смерті на шахті “Кочегарка” ВО “Артемвугілля”, у редакцію “Советского шахтёра” писав: “Моя дружина зверталася до адміністрації, щоб склали акт про нещасний випадок на виробництві. Не склали, хоча за законом потрібно це зробити протягом доби. Ходила дружина в терком (територіальний комітет – авт.) профспілки, але в нас присутність цього органу взагалі не відчувається. Голосливо заявляють, що газу там [у вибої] не може бути” [41].

Умови праці, відсутність необхідного відпочинку, надмірні фізичні навантаження негативно впливали на психологічне самопочуття й самооцінку гірників, зумовлювали сприйняття ними навколишньої соціальної дійсності як ворожої до людини. Тільки в такому випадку гірник міг сказати наступні слова: “Кожний шахтар має відчувати радість життя, а не вважати себе худобою” [42, арк. 48]. Після відпрацьованої робочої зміни журналіст В. Кржишталович, який пішов працювати на шахту, записав наступні свої думки: “Дібратися до ліжка. Треба ще одну зміну протриматися, а там вихідний. Зараз у мене два бажання – напитися та заснути” [43, с. 18]. Зростання нервово-психічного напруження в процесі трудової діяльності, незадоволеність умовами праці та її оплатою, нерациональним харчуванням викликали необхідність емоційного розвантаження. Традиційно це робилося за допомогою алкоголю. Психологічну природу цього явища описав Ф. Енгельс : робітнику “конче треба розважитися,

йому потрібно що-небудь, ради чого варто було б працювати [...]. Тіло його, ослаблене поганим повітрям і поганою їжею, настійно потребує якого-небудь стимулюючого; його потреба в товаристві може бути задоволена тільки в трактирі, тому що немає іншого місця, де він міг би зустрітись із своїми друзями. Як вже йому тоді не відчувати величезної тяги до горілки, як йому встояти проти спокуси? Навпаки при таких обставинах більша частина робітників в силу моральної та фізичної необхідності не може не вдаватися в пияцтво” [44, с. 317]. Життєві сили шахтарів танули внаслідок уживання в усе більшій кількості самогону, сурогатів і токсичних речовин. Багатьох шахтарська праця надламувала. Перша реакція людини на шахту, на умови роботи під землею була наступна: “Не хочу більше вниз. Мені боязно там – у вузькій норі, на глибині майже в кілометр. Увесь час чекаєш на обвал, вибух, пожежу” [45, с. 17]. Згаданий нами В. Комаров у зв’язку із наявністю високотемпературних вибоїв писав: “Чому така пекуча для усіх проблема не розв’язується? Чому впродовж декількох десятиліть про це тільки ведуться розмови? Невже не можна ґрунтовніше готуватися до введення кожного глибинного підприємства? Хто відповість на ці питання? Чи можна працювати в наших умовах без збитку для здоров’я? Як довго людина може таке витримати?” [46, с. 3]. Уся сукупність виробничих та соціальних факторів у вугільній промисловості була такою, що остаточно пов’язували своє життя з шахтою 32,5 % опитаних гірників, 44 % хотіли або могли її покинути. Таке становище виявили соціологи 1988 р. на шахті ім. Я. Свердлова ВО “Свердловантрацит” [47, с. 17]. Негативний емоційно-психологічний настрій погіршувався помилковими інженерськими рішеннями, дефіцитом мийних засобів. Про це свідчать слова донецького гірника Б. Голубева, який висловлювався: “Ми пішли страйкувати не через те, що не вистачало мила. Умови праці та життя так набридли шахтарям, що далі нікуди” [48, арк. 186].

15 липня на макіївських шахтах розпочався страйк. Вироблених тут вимог до адміністрації було 21. Шахтарі, зокрема, уважали, що тривалість відпустки повинна бути 45 днів, а не 24, що вони мають право на путівки за пільговими цінами в санаторії. Вимагали гірники й перегляду пенсійного забезпечення, не пропонуючи державі власних варіантів. 16 липня у Макіївку надійшла телеграма, що була підписана М. Рижковим та головою ВЦРПС В. Шалаєвим. У ній пояснювалася позиція уряду та ВЦРПС щодо пенсійного забезпечення гірників: пільгові пенсії шахтарям передбачалося призначати після досягнення 50 років за умови наявності загального стажу не менше 20 років, з них не менше 10 років, щоб припадало на підземні роботи. Телеграма ніяк не могла заспокоїти страйкарів, більш того, переконувала в необхідності продовження боротьби. 20 липня в Москві була створена урядова комісія, яка виїхала на Донбас. У Донецьку розпочалися переговори між страйкувальниками та членами комісії. Розглядалися основні питання соціального життя гірників: тривалість відпусток, пенсійний вік та стан матеріального забезпечення робітників після виходу на пенсію, пільги у зв’язку з професійними хворобами, можливості відновлення здоров’я. Полярність позицій виявилася через кілька хвилин дискусій. Шахтарі не погодились підтримати вимоги гірників Кузбасу про встановлення відпустки тривалістю 42 дні, до якої були введені так звані силікозні та температурні дні. Прозвучала зустрічна пропозиція: установити мінімальну відпустку підземним робітникам 45 робочих днів. До базової кількості днів повинні були додаватися: силікозна та антракозна відпустка всім робітникам і майстрам на запилених ділянках – до 12 оплачуваних днів, за роботу в умовах підвищеної температури – 6 днів, за роботу з відбійними молотками, з пневмо- та електровібраційними механізмами й на прохідницьких комбайнах – 6 днів [49, арк. 1]. Реалізація пропозиції дали змогу підземним робітникам, що працювали в несприятливих умовах, мати відпустку до 60 днів. Гірники наполягали на виході на пенсію за наявності 20 років підземного стажу не залежно від віку, на її нарахуванні у розмірі 80 % від зарплат. Комісія не погоджувалася прийняти ці вимоги. Комісія внесла до “Протоколу” декілька пунктів, які владу ні до чого владу не зобов’язували, наприклад, “установити, що за рішенням ради трудового колективу (РТК) за завдану шкоду здоров’ю або каліцтво на підприємстві вводяться грошові компенсації, що виплачуються понад установленій пенсії” [50, арк. 7].

Робота над протоколом інтенсивно тривала до 22 липня. З 14 вимог робітників ВО “Донецьквугілля” до ВР СРСР, висунутих 17 липня, до “Протоколу” увійшло лише п’ять, у тому числі надання можливості розподілу відпустки на літній та зимовий; надання вихідного дня у неділю. Урядова комісія відмовилася задовольнити деякі з вимог донецького страйккому,

зокрема щорічно, надавати грошові компенсації постраждалим на виробництві в розмірі 50% заробітної плати протягом життя незалежно від пенсії. Комісія відмовилася від нарахування розміру пенсії у розмірі не менше 80 % середнього заробітку. Проте внесення до “Протоколу” вимог маківських шахтарів про зниження на 5 років пенсійного віку (20 років підземного стажу, а не 25), розширення списку захворювань, котрі могли розглядатися як професійні, з 2 до 15, врівноважували втрати. “Взаємоузгоджені протоколи” були компромісом між державою та шахтарями. Вони свідчили про те, що під час переговорів був зроблений прорив у підвищені соціальної захищеності підземних робітників. Гірники Донбасу досягли істотного розширення пільг не тільки для себе, але й для шахтарів усього СРСР. Порівняємо: гірникам Кузбасу був обіцяний вихід на пенсію незалежно від віку за умови стажу роботи на підземних і відкритих роботах понад 25 років. Саме так і передбачалося вирішити питання про пенсії гірників у законопроекті, підготовленому РМ СРСР напередодні страйку. У результаті страйку на Донбасі робітники основних професій могли виходити на пенсію за умови стажу роботи 20 років у віці не менше ніж 45 років. Шахтарі УРСР домоглися можливості хоч якось підтримувати своє здоров’я, мати час і кошти для відновлення втрачених під землею сил, нейтралізувати вплив на людський організм несприятливих факторів підземної праці на великих глибинах. Влада брала на себе зобов’язання в проекті закону про відпустки передбачити наступне: до 45 робочих днів надавати додаткові відпустки до 12 робочих днів за вміст у повітрі вільного двоокису кремнію (понад 10 %), стільки ж днів за температурний режим і 3 дні за стаж. Максимальна тривалість відпустки досягала в сукупності 57 днів. Її можна було ділити на 2 частини. Значущості цього соціального завоювання видно із наступного порівняння: тривалість відпустки в шахтарів США становила 32 дні, ФРН – 33, Австралії – 36 днів.

У список для визнання захворювань професійними до остеохондрозу й дисковій грижі, із чим погодилася партійно-урядова комісія у Кузбасі, були внесені ще 15 хвороб (антракоз, радикуліт, онкологічні захворювання шкіри, дихальних шляхів тощо). Розширювалася можливість отримання грошових компенсацій за завдану шкоду здоров’ю або каліцтво. Раз на три роки підземні робітники могли отримувати путівки до санаторіїв або компенсацію путівки в розмірі її середньої вартості. Влада зобов’язалася не допускати закриття лікарняних листів до повного одужання робітників. Дільничні маркшейдери, механіки електромеханічних відділів, котрі перебували під землею повний робочий день, тепер мали право на одноразову допомогу за вислугу років, як і підземні робітники. Шахтарі змусили представників держави скасувати дію ненависного “Статуту про дисципліну працівників, зайнятих на роботах в особливо небезпечних підземних умовах”. Держава зобов’язалася підвищити правову захищеність інженерно-технічних працівників, скасувати переліки № 1 та № 2, скасувати практику оформлення актів із ТБ при травмі під час пересування на роботу й назад, скасувати грошові покарання за отриману травму, за порушення виробничої та трудової дисципліни. Уряд у постанові № 608 був змушений записати: “Установити, що зниження розміру одноразової винагороди за вислугу років може проводитися тільки в разі прогулу” [51, арк. 10]. Пенсії, які раніше обмежувалися 180 крб., після прийняття відповідного закону повинні були нараховуватися для підземних робітників при підземному стажі 20 років у розмірі 60 % середнього заробітку за умови наявності стажу 25 років – 70 % середнього заробітку. Зберігалася одноразова винагорода за вислугу років та безперервний стаж роботи при переході з однієї шахти на іншу за умови виходу на роботу в місячний строк. Сім’ї загиблого шахтаря передбачалося виплачувати одноразову допомогу в розмірі річного заробітку. “Протоколи” мали державні зобов’язання, виконання яких вимагало великих додаткових фінансових витрат (виконання вимог потребувало 2,7 млрд. крб., зміна пенсійного законодавства – ще 28 млрд. крб.), що викликало протиріччя економічному курсу КПРС.

Після проведеної акції напруження на шахтах не спадало. Документи, підписані урядовою комісією та страйковими комітетами, повинні були бути розглянуті у ВР СРСР. РМ СРСР повинна була прийняти відповідну постанову. З погляду гірників, влада затягувала прийняття підсумкового документа. Повільність державної машини шахтарі розцінювали так: “Уряд і Верховна Рада вирішили пограти з вогнем” [52, арк. 31]. Страйккоми мали намір у разі тяганини з боку РМ СРСР після 5 серпня відновити страйк. Його передбачалося провести в жорсткому варіанті із припиненням відвантаження вугілля споживачам. 3 серпня 1989 р. о 23-й годині РМ СРСР прийняла постанову № 608 “Про заходи щодо забезпечення виконання спільних

рішень, прийнятих урядовими комісіями за участю ВЦРПС і страйковими комітетами робітників вугільних регіонів країни”. Частина шахтарських вимог перебувала на розгляді у ВР СРСР, чергова сесія якої розпочалася 4 серпня. Урядова постанова, яка, здавалося б, мала розрядити ситуацію, несла в собі приховану загрозу величезної руйнівної сили. Працівники Донецького обкому КПУ висловлювали занепокоєння: “Якщо хоч би на хвилину припустити, що постанова виконана не буде, то важко навіть уявити, що може статися” [53, арк. 47].

30 жовтня 1989 р. на шахті “Жовтнева” ВО “Донецьквугілля” на спільному засіданні РТК, профкому й страйккому було прийнято рішення про проведення добового економічного страйку з повним припиненням робіт. Донецька шахта “Кіровська” висловила за проведення страйку, підтримуючи як економічні вимоги донецького страйккому (виконання п. 1 “Протоколу” – надання шахтам на вимогу колективів повної економічної самостійності, установлення нових гуртових цін на вугілля, надання інформації про терміни ухвалення законів про пенсії та відпустки), так і політичні вимоги воркутинців. 31 жовтня 1989 р. донецький страйкком ухвалив рішення вивести людей на майдан із економічними вимогами. 1 листопада 1989 р. на деяких шахтах Донбасу страйк відбувся. У Донецьку страйкували шахтоуправління “Жовтнєве”, яке проводило добовий страйк, і шахта ім. О. Скочинського, де відбувся 2 годинний страйк. У Горлівці застрайкувала шахта “Олександр-Захід”. Бюро парткому шахтоуправління “Куйбишевське” 3 листопада констатувало: “У колективі під впливом зовнішніх чинників зберігається передстрайкова ситуація” [54, арк. 155].

4 листопада 1989 р. проект закону про пенсії був опублікований. На розгляд Верховної Ради СРСР був унесений проект закону про відпустки. Процедура проходження проекту закону про пенсії була складною. 25 листопада РМ СРСР і ВЦРПС прийняли постанову “Про порядок узагальнення зауважень і пропозицій за проектом закону СРСР “Про пенсійне забезпечення громадян СРСР” і доопрацювання його із урахуванням всенародного обговорення”. У документі визначалися терміни й процедура збору й узагальнення пропозицій. 29 грудня 1989 р. Президія ВР СРСР, посилаючись на особливу соціально-політичну значущість закону, необхідність вивчення і узагальнення зауважень, своєю постановою зобов'язала союзний уряд і ВЦРПС утворити спеціальну комісію, яка була створена 23 січня 1990 р. Надалі передбачалося доопрацьований проект закону до 1 березня 1990 р. надати до РМ СРСР і ВЦРПС, які після внесення своїх корективів мали повернути проект закону до комісії Президії ВР СРСР для його доопрацювання. Шахтарі не могли зрозуміти причини повільності функціонування державної машини. Вони приходили до висновку, що “комусь вигідно, щоб страйк тривав” [55, арк. 73].

Відповідно до “Протоколів” завершення переходу на єдиний вихідний мало відбутися у II кварталі 1990 р. Але на 1990 р. шахтам Донеччини видобуток вугілля на вихідні планувався на рівні 30 % обсягів видобутку в робочі дні тижня. Проведені фахівцями розрахунки показали, що при переході на єдиний вихідний гірники не зможуть виконати держзамовлення й створити планові фонди заробітної плати. Він вимагав у ВО “Донецьквугілля” зменшення плану вуглевидобутку на 1,2 млн. т або збільшення щоденного виробничого навантаження на 7 % [56, арк. 42], що зробити було неможливо. Оскільки держзамовлення зміні не підлягало в разі відпочинку в неділю шахтарі втрачали б 11 % своєї зарплати. Тому при затвердженні колективних договорів на 1990 р., щоб мати необхідні фонди заробітної плати, більшість колективів приймали рішення працювати в неділю. На режим єдиного вихідного перейшли тільки 17 шахт Донеччини (15 %) [57, арк. 43]. На Луганщині єдиний вихідний був запроваджений у ВО “Стахановвугілля”, що призвело до невиконання планів і втрат у заробітній платі.

Закон “Про пенсійне забезпечення громадян СРСР” надійшов до ВР СРСР 19 квітня 1990 р. і був прийнятий 15 травня 1990 р. Про його ухвалення член донецького страйккому М. Крилов розповідав: “Коли проект закону був погоджений на всіх рівнях, його повинна була прийняти сесія Верховної Ради СРСР. У зал нас не пустили, тому ми сиділи на балконі. У першому читанні для ухвалення закону не вистачило трьох голосів. І тоді Оскар Акаєв (пізніше він став президентом Киргизстану) закликав усіх аграріїв голосувати “проти”, поки такі самі пільги не дадуть вівчарям високогір'я. І під час другого голосування не вистачило все тих самих трьох голосів. Поряд зі мною сидів журналіст, і я не втримався – узяв у нього книжку і кинув її з балкона прямо на голову Акаєву. Засідання було перерване. І Голова запропонував Акаєву спочатку переговорити зі мною, щоб не допускати колотнечі у Верховній Раді. Нас завели в

туалет, закрили двері. Оскар Акаєв пояснив, що він розв'язує проблеми своїх виборців. А я пообіцяв за свої гроші найняти літак і відвести його на донецьку шахту тільки для того, щоб опуститися і пройтися по ній, а потім продовжувати наполягати на своїх вимогах або відмовитися від них... Акаєв вийшов на трибуну і визнав, що був не правий. З третьої спроби закон усе ж був ухвалений" [58].

Постанова РМ СРСР "Про відпустки" була прийнята 2 липня 1990 р. Шахтарі позитивно сприйняли прийняття цих актів, які стабілізували психологічну ситуацію в колективах. Прийняття закону "Про пенсії" уможливило зберегти довірчі взаємини між Президентом СРСР і більшістю шахтарських лідерів. Прийняття урядової постанови "Про відпустки" певною мірою нейтралізувало негативне ставлення шахтарів до уряду.

Висновки. У радянському суспільстві не виявилось достатніх інтелектуальних сил, організаційних і фінансових ресурсів, щоб нейтралізувати зростання негативних чинників, які супроводжували поглиблення вугледобування, й нормалізувати умови праці гірників. У другій половині 80-х рр. відбулися зміни в соціальній складовій партійно-державної політики, яка полягала у встановленні більш високого ступеня захисту шахтарів, що втратили своє здоров'я на виробництві. Але реалізація цієї політики стала додатковим джерелом напруження серед шахтарів. Екстремальність умов праці зумовила своєрідний морально-психологічний стан у колективах шахтарів, їхнє критичне, доволі часто негативне ставлення до влади й суспільства. Під час страйку гірники домоглися суттєвих поступок з боку влади в питаннях щодо зменшення пенсійного віку, збільшення тривалості відпусток, покращення матеріального стану інвалідів. Відтермінування реалізації найважливіших положень "Протоколів" ускладнювало ситуацію у колективах шахтарів. Прийняття нового закону "Про пенсійне забезпечення громадян СРСР", постанови Ради Міністрів СРСР "Про відпустки" були реальним результатом страйкової боротьби гірників у 1989 – 1990 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / [В.М. Василенко, О. М. Данілін, З. Г. Лихолобова та ін.]; під ред. З.Г. Лихолобової. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 317 с.
2. Амоша А.И. Угольная промышленность Украины: проблемы и решения /А. И. Амоша, Б. М. Биренберг. – Донецьк : ІЗП НАН України, 1999. – 95 с.
3. Кузіна К.В. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950 – 1980-ті роки). / К.В. Кузіна, З. Г. Лихолобова. – Донецьк : Цифрова типографія, 2010. – 335 с.
4. Шевченко Н. Н. Условия жизни и труда шахтеров в первой половине 1980-х гг. / Н. Н. Шевченко // Нові сторінки історії Донбасу : статті. – Донецьк : ДонНУ, 1999. – Кн. 7. – С. 203 – 208.
5. О социальных проблемах шахтеров Донецкой области / Госкомстат УССР. Донец. обл. упр. статистики. – Донецьк, 1990. – 32 с.
6. Фищенко С. П. Производственный потенциал угольной промышленности Украины и перспективы его развития / С. П. Фищенко // Уголь Украины. – 1990. – № 6. – С. 2 – 4.
7. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві). – Ф. р-2. – Оп. 15. – Од. зб. 1856. – 339 арк.
8. Держархів Дніпропетровської області (далі – ДАДНО). – Ф. 98. – Оп. 1. – Од. зб. 927. – 152 арк.
9. Пеунов В. За межею терпіння / В. Пеунов // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 155–163.
10. Кропивко С. Вершина айсберга / С. Кропивко // Советский шахтер. – 1991. – № 8. – С. 13 – 14.
11. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття.
12. ДАДНО. – Ф. 98. – Оп. 1. – Од. зб. 927. – 152 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. р-2. – Оп. 15. – Од. зб. 1856. – 339 арк.
14. Фищенко С. П. Производственный потенциал угольной промышленности Украины и перспективы его развития.
15. ЦДАВО України. – Ф. р-2. – Оп. 14. – Од. зб. 3954. – 25 арк.
16. Комаров В. А кому-то ни жарко, ни холодно. В. Комаров В // Советский шахтер. – 1989. – № 12. – С. 2–3.
17. Яроцкий Б. Организованный хаос / Б. Яроцкий // Советский шахтер. – 1991. – № 7. – С. 4 – 6.
18. Побережный П. Солёные тонны / П. Побережный // Советский шахтер – 1989. – № 6. – С. 2 – 3.
19. Киселева И. Разговор у баррикады / И. Киселева, А. Липский // Социс – 1990. – № 6. – С. 66 – 76.
20. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття.
21. Труд и заработная плата в народном хозяйстве Донецкой области за I полугодие 1989 г.: статистический бюллетень № 11/165. / Госкомстат УССР. Донец. обл. упр. статистики. – Донецьк, 1989. – 69 с.
22. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії / Ф. Енгельс // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. – К. : Держ. вид-во політ. л-ри, 1958. – Т. 2. – С. 221 – 494.
23. Докашенко В. М. Соціально-політичні аспекти причин та наслідків літніх шахтарських страйків 1989 року / В. М. Докашенко // Нові сторінки історії Донбасу: 36. статей. Кн. 9. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – С. 31 – 47.

24. Сылка Н. Когда проблемы обострились / Н. Сылка // Кочегарка [орган Горловского городского комитета КПУ и горсовета депутатов трудящихся]. – 1990. – 23 мая.
25. Баранов С. ЧП: Статистика, факты, комментарии / С. Баранов // Советский шахтер. – 1990. – № 1. – С. 18.
26. Там само.
27. Шевченко Н. Н. Условия жизни и труда шахтеров в первой половине 1980-х гг.
28. Держархів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. р. 920. – Оп. 2. – Од. зб. 4241. – 408 арк.
29. Богуславский С. Забастовки могло и не быть / С. Богуславский // Диалог. – 1990. – №1. – С. 68.
30. ЦДАВО України. – Ф. р-2. – Оп. 15. – Од. зб. 1856. – 339 арк.
31. ДАДО. – Ф. р. 920. – Оп. 2. – Од. зб. 4241. – 408 арк.
32. Хоба Ю. Чумазый – значит, наш, шахтер / Ю. Хоба // Жизнь, 1991. – 15 ноября.
33. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 1233. – 69 арк.
34. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 1233. – 69 арк.
35. Пеунов В. За межею терпіння.
36. Писарева И. А. Точка напряженности в шахтерском коллективе / И. А. Писарева, А. В. Чучалов // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 4. – С. 139 – 141.
37. Кто проявит милосердие? // Советский шахтер. – 1990. – № 8. – С. 16.
38. Коннов Л. М. Возмещение ущерба за утрату здоровья / Л. М. Коннов // Советский шахтер. – 1988. – № 7. – С. 29.
39. ДАДО. – Ф. р. 2794. – Оп. 5. – Од. зб. 58. – 177 арк.
40. ДАДО. – Ф. п. 566. – Оп. 58. – Од. зб. 3. – 89 арк.
41. Если пришла беда // Советский шахтер. – 1989. – № 12. – С. 4.
42. ДАДО. – Ф. п. 79. – Оп. 50. – Од. зб. 2. – 166 арк.
43. Кржишталович В. Июльская гроза / В. Кржишталович, В. Шоряков // Аврора. – 1990. – № 9. – С. 8 – 41.
44. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії.
45. Кржишталович В. Июльская гроза.
46. Комаров В. А кому-то ни жарко, ни холодно.
47. Читаладзе Г. А. Социологические исследования в объединении Свердловантрацит / Г. А. Читаладзе, Л. И. Ступницкая. // Уголь Украины. – 1988. – № 5. – С. 17 – 18.
48. ДАДО. – Ф. п. 113. – Оп. 49. – Од. зб. 27. – 194 арк.
49. ДАДО. – Ф. р. 6777. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 5 арк.
50. ДАДО. – Ф. р. 6777. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 5 арк.
51. ДАДО. – Ф. п. 326. – Оп. 136. – Од. зб. 182. – 182 арк.
52. ДАДО. – Ф. р. 920. – Оп. 2. – Од. зб. 4244. – 230 арк.
53. ДАДО. – Ф. п. 326. – Оп. 136. – Од. зб. 254-а. – 181 арк.
54. ДАДО. – Ф. п. 4191. – Оп. 21. – Од. зб. 6. – 92 арк.
55. ДАДО. – Ф. р. 920. – Оп. 2. – Од. зб. 4244. – 230 арк.
56. ДАДО. – Ф. р. 6777. – Оп. 1. – Од. зб. 226. – 58 арк.
57. ДАДО. – Ф. р. 6777. – Оп. 1. – Од. зб. 226. – 58 арк.
58. Крылов М. “Нет былого шахтерского братства. Даже внутри Украины!” // Сбойка [угольная газета Украины]. – 2009. – № 5. – Июль. – С. 17

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Агапов Володимир Леонідович – доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту Української академії залізничного транспорту.

Наукові інтереси: історія вугільної галузі та шахтарського руху України.

УДК 282 (477) «19»

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ГРОМАД КРИМУ В ХІХ СТОЛІТТІ

Ольга БАКОВЕЦЬКА (Миколаїв)

У статті висвітлено історію появи й розвитку католицьких громад Криму ХІХ століття. Розглянуто внесок окремих осіб римо-католицького віросповідання в розвиток католицької церкви півострова. Проаналізовані статистичні дані, що розкривають динаміку поширення католицизму в цьому регіоні.

Ключові слова: Крим, колонізація, колоністи, костьол, єпископ, ксьондз, віряни.

В статті освіщено історію виникнення і розвитку католицьких общин Криму в ХІХ веку. Рассмотрен вклад католиков, которые проживали на полуострове, в развитие католической церкви региона. Проанализированы статистические данные, которые раскрывают динамику распространения католицизма в Крыму.

Ключевые слова: Крым, колонизация, колонисты, костел, епископ, ксендз, верующие.

The article highlights the history of the origins and development of the Catholic community of the Crimea in the XIX century. The contribution of Catholics who lived on the peninsula, to the development of the Catholic Church in the region. Analyzed statistics that reveal the dynamics of the spread of Catholicism in the Crimea.

Keywords: Crimea, colonization, colonists, church, bishop, priest, faithful.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства питання, пов'язані з історією церкви, набули особливого звучання. Історія римо-католицької церкви південного регіону України, а також півострів Крим, до сьогодні дня залишається малодослідженою. Саме тому обрана тема і є актуальною.

У вітчизняній історичній літературі, на жаль, інформація про період появи й становлення римо-католицьких громад у Криму є доволі обмеженою. З цієї теми не існує окремого монографічного дослідження. Лише деякі публікації частково торкаються означеної проблеми. Так, у статті Л.В. Спесивцевої висвітлено історію Севастопольського костюлу в XIX – XX століттях [1]. Частково матеріал з історії храмів Криму подано на офіційних сайтах Одесько-Сімферопольської дієцезії [2], приходу святого Климента Римського в Севастополі [3]. Але поданий у них матеріал через брак архівних джерел в українських архівах досить обмежений. Окремі незначні згадки про католиків Криму XIX століття також знаходимо в працях зарубіжних істориків Марека Інглота [4], Ольги Ліценбергер [5], Андрія Тихонова [6].

Метою цієї статті є висвітлення проблеми становлення й розвитку римо-католицьких громад Криму в XIX столітті. Для розв'язання поставленої мети звертаємося до архівних матеріалів.

Історія розвитку римо-католицьких громад у XIX столітті на території Криму пов'язана з колонізаційною політикою Російської імперії. Перші ж католики на півострові з'явилися набагато раніше зазначеного часу. Спочатку це були лише поодинокі виняткові випадки. Прикладом може бути візит до Криму близько 97 року папи римського Климента. Згодом, після появи в другій половині XIII століття на території Криму першої генуезької колонії Кафи (або Феодосії), на півострів починають приїжджати в значній кількості католицькі місіонери, які в основному були представлені членами Францисканського ордену. У XV столітті у зв'язку з появою на політичній карті Кримського ханства, яке наприкінці століття перейшло у васальну залежність від Османської імперії, кількість католицьких громад на півострові значно зменшуються. Залишки католицьких громад Криму були сконцентровані в населених пунктах поблизу ханської столиці Бахчисарая. Деякий час у місті навіть діяла єзуїтська місія, а також побудовано костюл. Однак у першій половині XVII століття місію ліквідували. Лише в XIX столітті, коли Крим колонізувала Російська імперія, кількість католиків на півострові починає зростати. Поява вірян римо-католицької церкви на півострові мала декілька джерел. Одним з джерел можна вважати російську армію – військові, які брали участь у Кримських війнах і колонізації краю. Певна їхня частина сповідували католицизм. Друге джерело – колоністи-іноземці, яких Російська імперія зацікавлювала різноманітними пільгами до переїзду на півострів. Третім джерелом була висилка учасників польських повстань 1830 – 1831 і 1863 – 1864 років у віддалені регіони, у тому числі й до Криму.

Протягом XIX століття кількість вірян римо-католицької церкви постійно коливалася. Згідно із статистичними звітами на території півострова 1857 року було зареєстровано 2878 католиків. З них у Севастополі проживало 300 осіб, у Сімферополі – 336, у Ялті й навколо неї – 96, у Керчі – 776, у Феодосії – 370 і Феодосійському повіті – 1000 осіб. В основному це були поляки, німці, французи [7, арк. 28 – 48]. 1868 року ситуація з кількістю римо-католиків у Криму дещо змінюється. У Сімферополі зареєстровано 445 осіб, у Сімферопольському повіті – 2346, у Керчі – 403, у Феодосії – 230 осіб. Загальна кількість католиків на означеній території без Севастополя і Ялти становила 3 424 особи [8, арк. 21]. 1880 року в Севастополі проживало 379 осіб, у Сімферополі – 595, в однойменному уїзді – 447, у Ялті та повіті – 138, у Керчі й навколишній території – 5000, Феодосії і Феодосійському повіті – 364, у колонії Розенталь – 3269 (у різні часи належали до Феодосійського, Сімферопольського повітів), у Євпаторії та повіті – 23, у Перекопі – 44, у Перекопському повіті – 816 осіб. На зазначений час загальна кількість вірян кримського півострова становила 11075 осіб. [9, арк. 3, 37] 1890 року в Севастополі проживало 408 осіб, у Сімферополі і в однойменному повіті – 4125, у Керчі й навколишній території – 3440, Феодосії та Феодосійському повіті – 624, у колонії Розенталь – 1740, у Євпаторії та повіті – 50, у Перекопі та Перекопському повіті – 2392 особи. Разом 12779 осіб [10, арк. 142, 153 – 154]. Наведені статистичні дані доводять, що римо-католицька громада півострова постійно зростала й активно розвивалася. Лише за тридцять років кількість прихожан римо-католицької церкви в Криму зросли більше, ніж у чотири рази.

Про розвиток римо-католицької громади Криму свідчать не тільки дані статистичних звітів. Католики цього регіону брали безпосередню участь у розбудові римо-католицьких храмів, навчальних закладів, та в їхньому ремонті.

1829 року віряни, що проживали в Керчі, через місцеве начальство звернулись до імператора з проханням дозволити їм побудувати, відповідно до раніше затвердженого плану, церкву. Після отримання дозволу громада звернулась до колишнього начальника Керченської митниці та одного з перших археологів-дослідників Боспорського царства Поля Дюбрюкса (Павла Дебрюкса) [11], Сардинського віце-консула Антона Гарібальді (рідного дядька Джузеппе Гарібальді) [12] та купця Луки Кулисича [13] з проханням стати донаторами майбутнього костюлу, тобто особами, що профінансують будівництво храму, отримавши після цього певні майнові права. Після їхньої згоди римо-католики міста обрали названих осіб також синдиками. 1831 року їм надано право розпочати збір добровільних пожертвувань на будівництво й утримання храму. Зібраних грошей вистачило на закладку фундаменту й виведення цоколю. Донатори при підтримці місцевого начальства звернулися із проханням про пожертвування до російського й австрійського імператорів, сардинського короля, графа Воронцова та його дружини Єлизавети Ксаверіївни, графині Софії Артуровій та інших. Це дало змогу продовжити будівництво костюлу і вже 13 травня 1841 року церкву освячено. Зведення храму виявилось дуже складною і затратною справою. Для прискорення будівництва синдики частину матеріалів брали в борг у місцевих купців. У результаті борг церкви різним приватним особам на момент її відкриття склав 960 тисяч 43 рублі. Також 1844 року, після ревізорської перевірки виявлено, що синдики не за формою вели книги приходу та розходу грошей – книга була не встановленого зразку й велася то італійською, то французькою мовами, “але не через злий умисл, а через не знання”. Після цього синдики звернулися до громади скласти з них повноваження та обрати на їх місце нових, провести спільну перевірку їхньої діяльності й надіслати інструкції для ведення правильного діловодства. Однак, через чотири роки після цього знов у документах з’являється інформація, згідно з якою громада вкотре звертається з проханням до відповідних структур, які висували звинувачення у невідповідності звітів встановленим формам діловодства, надіслати їм шнурові книги встановленого зразка для ведення правильної звітності добровільних пожертвувань вірян [14, арк. 10 – 11 об., 14]. Донатори й прихожани римо-католицької церкви в Керчі виявили неабияку наполегливість у будівництві костюлу, а також чистоту намірів і порядність у веденні справ. Ці якості притаманні й наступним синдикам церкви.

Керченська римо-католицька церква, відповідно до матеріалів ревізії за 1850 рік, побудована з пиляного каменю, укрита черепицею, усередині поштукатурена вапном, ззовні тільки побілена. Завдовжки костюл мав 11,5 сажнів (24,5 метра), завширшки – 5,5 (11,7 метра), висотою – 6 (12,8 метра), а разом з кривлею – 7 сажнів (14,9 метра). Зі сторони фасаду розміщено чотири кам’яні колони, з боків вісім великих вікон і шість малих, напівкруглих. Усередині були 3 овівтаря, оздоблені білим мармуром, один дерев’яний хор на шести кам’яних колонах, орган й один конфесіонал (від лат. *confessio* – сповідувати, приміщення для сповіді). Підлога в храмі вкрита мальтійським каменем, а в різницях дерев’яна. 1847 року до церкви добудовано ще одну різницю. Площа церковного двору становила 52 кв. сажні (110,9 кв. метра). Будинок для священика споруджено 1842 року. При костюлі на момент проведення ревізії були відсутні каплиця, приходське училище й фондуш. Водночас з’ясувалося, що будівля храму потребує ремонту, особливо це стосувалося дерев’яного зводу, що утримував покрівлю [15, арк. 1 – 4].

У січні 1852 року візитатор римо-католицької церкви Південного Краю Георгій Разутович після неодноразових звернень римо-католиків Керчі надсилає листа до Херсонського єпископа Фердинанда Кана з проханням розглянути кошторис витрат на ремонт костюлу в Керчі. У документі також містилося ще одне прохання – виклопотати від уряду потрібні для ремонту гроші. У кошторисі, що додавався до листа, ішлося про переробку покрівлі – черепицю мали замінити залізом, а також необхідно було зробити перетирання й штукатурку зводу, який постійно затікав від дощів і в будь-яку мить міг обвалитися. Фінансування від уряду не було отримано. Але римо-католицька церква міста Керчі одержала дозвіл від уряду на прийняття третьої частини будівлі, яку заповів місцевий дворянин Скугара [16, арк. 1 – 13]. Заповідану нерухомість продали й за виручені кошти в церкві провели частковий ремонт. Цим питанням займалися синдики церкви – купець першої гільдії Іван Семенович Томазіні і титулярний

радник Ігнатій Романович Отмар-Штейн. Коли 1853 року до міста прибув новий настоятель К. Лавринович і за відповідними правилами приймав справи у названих синдиків, він зазначав, що церковне майно й каса були в відмінному стані [16, арк. 41]. Також варто підкреслити, що Іван Томазіні та Ігнатій Отмар-Штейн були не лише високопорядними людьми. Попередній настоятель церкви, Лаврентій Подольщиць, у своїх звітах за 1853 рік писав: “Церква й священник перебувають у жалюгідному стані. І те, що будівля перебуває у відносному порядку, це заслуга синдиків, котрі якимось чином контролюють цей процес” [16, арк. 66 – 68]. Тобто, не зважаючи на певні фінансові труднощі, синдики знаходили можливість підтримувати костюл на відповідному рівні.

Наскільки важкою була їхня місія, стає зрозумілим з характеристики римо-католицької громади міста. Станом на 1850 рік у Керчі зареєстровано 221 чоловіка і 95 жінок римо-католицького сповідання. Більшість з них належали до військових чинів, а також були іноземцями, які перебували в місті лише тимчасово [15, арк. 1 – 4]. Зрозуміло, що відсутність вірян, які постійно проживають, значно ускладнювало питання із фінансуванням костюлу – добровісний пожертвування були не регулярними й доволі обмеженими за цілком об’єктивних причин.

Проблема виникала навіть з утриманням настоятеля церкви, який не отримував платні з казни. У тому ж таки 1850 році його заробітна плата з пожертвувань становила 50 – 70 рублів на рік. До неї додавалося щорічно 150 рублів карантинних, які відпускалися за виконання духовних треб по карантину, та 28 рублів 57 копійок виділялося з Єнікальського госпіталю. Загальна сума становила близько 250 рублів на рік. Однак карантинні гроші виплачувалися не постійно, і виплати залежали від волі вищого начальства [15, арк. 4]. В 1853 року ситуація з фінансуванням настоятеля стає ще більш проблематичною. З’ясовується, що ксьондз місцевої церкви духовні треби військовим чином виконує абсолютно безоплатно, і таким чином він мусить жити за суму добровісних пожертвувань, які за рік складають не більше 70 рублів (середня заробітна плата в цей час становила 276 рублів на рік). Через скруту настоятель церкви Лаврентій Подольщиць у березні 1853 року звертається до окружного генерала 8-го округу внутрішньої стражі з проханням знімати гроші за виконання духовних треб для нижчих чинів. Подібне прохання є і в листі синдиків, у якому вони наголошують, що в інших церквах плата за виконання духовних треб складає 200 рублів сріблом за рік. Відповідь була негативною. Військовий чин аргументував це тим, що в його підрозділі не так багато католиків, лише дев’ята частина від загальної кількості військових. На підставі цього він пропонував звернутися до інших відомств, наприклад, морського, де за його інформацією служило набагато більше вірян римо-католицької церкви [16, арк. 56 – 67, 66 – 68].

Однак поступово ситуація змінювалася. Кількість прихожан зростала. 1890 року в місті налічувалося 3 440 вірян римо-католицької церкви. Неабиякими стараннями настоятелів церкви, зокрема Іоанна Аразова, синдиків і римо-католицької громади міста 1883 року в Керчі побудували новий кам’яний храм, який охрестили на ім’я Успіня Пресвятої Діви Марії. Значну фінансову допомогу при будівництві церкви громада одержала від європейських держав і турецького султана Абдул-Хаміда II [10, арк. 153 – 154].

Католики інших міст Криму також займали достатньо активну позицію в розвитку своєї конфесії у межах півострова. Одним з прикладів може бути діяльність католицької громади Перекопа, абсолютною заслугою якої є поява в місті костюлу. Серед городян у цій справі відзначився, насамперед, Ксаверій (Савелій) Амвросьєвич Офрейн. Саме Офрейн став не просто людиною, що ініціювала будівництво храму, він фактично його побудував. Ксаверій Офрейн народився в родині відставного штаб-офіцера, колежського асесора, депутата від дворянства Сімферопольського повіту, поміщика Амвросія Івановича Офрейна, який походив з австрійських дворян. Мати Ксаверія Амвросьєвича була французенкою і, за спогадами сучасників, відзначалася освіченістю, розумом і вихованням. Відомо, що родина Ксаверія мала особисте знайомство з О.С.Пушкіним під час його перебування в Криму [17, с. 81]. У такому середовищі формувалася особистість майбутнього фундатора католицької церкви Перекопа. Надвірний радник Ксаверій Офрейн у березні 1850 року звернувся до митрополита Ігнатія Головінського з проханням дозволити йому за власний кошт на його землі побудувати молитовний будинок або церкву. Робилося це для більшої зручності місцевих католиків і священника, який приїжджав з – Сімферополя для відправлення служб і постійно стикався з

проблемою – відсутністю приміщення для проведення богослужінь. У звітах за 1857 – 1858 року настоятель Сімферопольської римо-католицької церкви повідомляє, що в 1854 році молитовний будинок добудовано й на початку 1855 року його освячено. А 1857 року побудовано й костюол [18, арк. 7 – 11]. Згідно з документами, за 1911 рік стає зрозумілим, що Офрейн побудував костюол, але певний час у зв'язку з відсутністю дозволів будівля визнавалася молитовним будинком. Після смерті Офрейна, якого поховали на території костюола, храм з добудованими до нього приміщеннями передано за заповітом у повну власність римо-католицької церкви [14, арк. 51]. 1892 року на кошти вдови колезького асесора, поміщиці Софії Богданівни Фальц-Фейн та Олександра і Софії Вассаль костюол і будинки для ксьондза та інших служителів церкви відновлено [19, арк. 31 – 32].

Необхідно зазначити, що римо-католицькі громади Криму входили до Таврійського деканату, який згодом перейменовано в Сімферопольський, частина ж громад переведена до Бердянського деканату. 1878 року до Сімферопольського деканату входили Сімферопольський, Розентальський, Євпаторійський приходи, а також Карасубазарський вірмено-католицький. Керченський та Феодосійський вірмено-католицький приходи закріпили за Бердянським деканатом. У зв'язку із значним збільшенням кількості вірян на півострові 1880 року, на прохання віруючих, створено новий приход – Перекопський [20, с. 17].

Таким чином, римо-католицькі громади Криму ХІХ століття переживали складний етап становлення й розвитку. Російська імперія, зацікавлена в колонізації краю, змушена була йти на поступки переселенцям, що сповідували римо-католицьку віру. У той час, коли більша частина римо-католиків, які проживали на території Правобережної України, відчували на собі репресивний тиск з боку влади, викликаний подіями 30 – 60-х років ХІХ століття, південний регіон, зокрема півострів Крим, знаходився у відносно сприятливих умовах. Завдяки цьому римо-католицька церква Криму досягла значних успіхів, що проявлялось передусім в динамічному розвитку католицької громади півострова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Спесивцева Л.В. Римско-католический костел в Севастополе / Л.В. Спесивцева // Культура народов Причерноморья. – 2003. – №46. – С. 115 – 118.
2. Феодосія. Парафія усіх святих. Одесько-Сімферопольська Дієцезія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://feodosiya.ofm.org.ua/history/>
3. Римско-католический приход священномученика Климента Римского в Севастополе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.clemens.org.ua/ist_3_it.html
4. Инглот М. Общество Иисуса в Российской Империи (1772-1820) и его роль в повсеместном восстановлении Ордена во всем мире / М. Инглот. – М., 2004. – 630 с.
5. Лиценбергер О.А. Римско-католическая Церковь В России: история и правовое положение / Саратов, 2001. – 382с.
6. Тихонов А. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти ХУІІІ – начале ХХ в. / А.К. Тихонов. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2008. – 365с.
7. ДАСО (Державний архів Саратовської області, м.Саратов, Росія). – Ф.365. – Оп.1. – Од. зб. 58. – 124 арк.
8. ДАСО. – Ф.365. – Оп.1. – Од.зб.286. – 93 арк.
9. ДАСО. – Ф.365. – Оп.1. – Од.зб.509. – 109 арк.
10. ДАСО. – Ф.365. – Оп.1. – Од.зб.730. – 220 арк.
11. Е.В.Власова Поль Дюбрюкс //Жебелевские чтения-2 Тезисы докладов научной конференции. 26-27 октября 1999 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/1999-10/vlasova.htm>
12. Зленко Г. Тайна Джузеппе Гарибальди // Зеркало недели. Украина. – 1996. - №4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/tayna_dzhuzeppe_garibaldi.html
13. Шушара Т. В. Развитие женского образования на территории Керчь-Еникальского градоначальства ХІХ – начале ХХ веков [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2005_8_2/doc_pdf/shyshara.pdf
14. ДАСО. – Ф.1166. – Оп.1. – Од.зб.154. – 31 арк.
15. ДАСО. – Ф.1166. – Оп.1. – Од.зб.322. – 4 арк.
16. ДАСО. – Ф.1166. – Оп.1. – Од.зб.369. – 70 арк.
17. Андрейко Е.В. А.С. Пушкин в Симферополе / Е. В. Андрейко // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 76 – 82.
18. ДАСО. – Ф.1166. – Оп.1. – Од.зб.343. – 16 арк.
19. ДАСО. – Ф.365. – Оп.1. – Од.зб.861. – 70 арк.
20. Баковецька О.О. Римо-католицька церква в Криму (ХІХ ст.) / О.О. Баковецька // Наукові записки. Серія “Історичне релігієзнавство”. – Острог, 2013. – Випуск 8. – С.11 – 18.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Баковецька Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: історія римо-католицької церкви в Україні у XIX століття.

УДК:94:33.021.8(477)«1985/1991»

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ (1985 – 1991 РР.)

Юлія БАРДАШЕВСЬКА (Переяслав-Хмельницький)

У статті розглянутий вплив соціально-економічних реформ періоду Перебудови на повсякденне життя населення Української РСР. Проаналізовані причини їхнього проведення та ефективність здійснених нововведень щодо підвищення рівня життя радянських громадян УРСР.

Ключові слова: соціально-економічні реформи, державне приймання, нетрудові доходи, антиалкогольна кампанія, індивідуальна трудова діяльність, кооперативи, господарський розрахунок, споживчий ринок, дефіцит, спекуляція, грошові доходи, грошова маса.

В статті рассмотрено влияние социально-экономических реформ периода перестройки на повседневную жизнь населения Украинской ССР. Проанализированы причины их проведения и эффективность осуществляемых нововведений относительно повышения уровня жизни советских граждан УССР.

Ключевые слова: социально-экономические реформы, государственная приемка, нетрудовые доходы, антиалкогольная кампания, индивидуальная трудовая деятельность, кооперативы, хозяйственный расчет, потребительский рынок, дефицит, спекуляция, денежные доходы, денежная масса.

This paper examined the impact of socio-economic reforms period of adjustment to the daily lives of the population of the Ukrainian SSR. The reasons for their conduct and investigated the efficiency of innovation with respect to improving the life of Soviet citizens of the USSR.

Keywords: socio-economic reforms, public acceptance, unearned income, anti-alcohol campaign, self-employment, cooperatives, accounting, consumer market, scarcity, speculation, money income money supply.

Повсякденне життя населення є дзеркалом економічного розвитку країни в цілому та її домінуючих напрямків у соціально-економічній політиці. Перебудова стала не випадковим, а закономірним процесом. Вона була наслідком вчорашнього дня.

Серед причин здійснення реформ у період Перебудови були симптоми системної кризи, що виявлялися в економіці СРСР протягом не одного року. Зокрема, за дев'яту, десятую й одинадцяту п'ятирічки темпи приросту національного доходу зменшилися більш ніж удвічі, а на рубежі 1970 – 80-х рр. темпи економічного зростання впали до рівня, який фактично означав настання економічної стагнації [14, с. 18; 9, с. 37].

Зрозуміло, що система управління народним господарством, що склалася в Радянському Союзі в 1930-х рр. і ґрунтувалася на жорсткому централізмі, детальному регламентуванні роботи, директивних адресних завданнях та бюджетних асигнуваннях, давно себе перестала виправдовувати. Крім того, така модель управління з роками все гостріше суперечила умовам і потребам економічного розвитку.

Прийшовши до влади та зрозумівши всю проблемність ситуації в країні, пов'язану із стагнацією економіки, Михайло Сергійович Горбачов усвідомлював, що без революційних перетворень не можливо подолати спад економіки та підняти життєвий рівень радянських громадян.

Основні завдання даної статті полягають у дослідженні впливу соціально-економічних реформ періоду Перебудови на повсякденне життя міського населення України, усебічній оцінці результативності реформ та встановленні різниці між очікуваними й реальними результатами, виявленні та аналізі причин краху реформ.

До сьогодні дослідниками незалежної України вплив соціально-економічних реформ періоду Перебудови на повсякденне життя населення розглядався не в комплексі й лише розкривав наслідки окремих елементів здійснених нововведень. Зокрема, до таких до таких науковців належать Л.В. Ковпак, Я.І. Дзісяк, С.В. Набока та ін. [7; 4; 10]. У радянський період

був відсутній критичний підхід до розгляду наслідків здійснених реформ на повсякденність пересічних громадян.

12 травня 1986 р. вийшла постанова Ради міністрів СРСР “Про утвердження положення державного приймання продукції в об’єднаннях і на підприємствах”. Основною метою постанови було викорінення браку та підвищення якості виробленої продукції. Уведення в дію цієї постанови не дало бажаних результатів, а навпаки, ще більше загострило ситуацію з дефіцитом товарів, оскільки виявлені браковані товари вилучалися з подальшої їхньої реалізації. Держприймання, насамперед, було націлене на виявлення браку у виробленій продукції, а не причин, що його породжували. Таким чином, на осінь 1987 р. більше половини підприємств, які працювали в умовах держприймання, не виконали плани реалізації продукції з урахуванням зобов’язань з поставок [14, с. 25].

15 травня 1986 р. була введена в дію постанова Ради Міністрів СРСР “Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами населення”, офіційно спрямована проти розкрадання соціалістичної власності, хабарництва, спекуляції та інших злочинів, що були джерелами нетрудових доходів населення [17]. На практиці ж особлива увага адміністративно-силових структур, передусім, спрямовувалася на викорінення приватної ініціативи в усіх її формах, а саме: обмежувалася діяльність кустарів, хазяїв присадибних ділянок, дачників, які наповнювали споживчий ринок окремими дефіцитними товарами та послугами [10, с. 10]. Таким чином, постанова лише загострювала ситуацію в суспільстві, оскільки держава була в не змозі задовольнити всі потреби населення в найнеобхідніших речах і при цьому не давала можливості для діяльності матеріально-зацікавлених осіб.

16 травня 1985 р. Президією Верховної Ради СРСР була прийнята постанова “Про посилення боротьби з пияцтвом”, основною метою якої було посилення трудової дисципліни та підвищення продуктивності праці. Наслідки антиалкогольної кампанії були неоднозначні, але в основному мали негативний ефект. Спочатку боротьба із “зеленим змієм” дала певні позитивні результати. Зокрема, 1985 р. у промисловості УРСР у середньому на одного робітника втрати робочого часу зменшилися на 6 %, прогулів – на 20 %, кількість злочинів на ґрунті п’янства – на 21,5 % [1, с. 80]. При цьому внаслідок скорочення виробництва алкогольної продукції бюджет УРСР недорахувався 10 млрд. крб. [1, с. 80], що призвело до додаткового накопичення грошової маси у населення на руках, оскільки відсутність горілчаної продукції була в неповною мірою замінена іншими споживчими товарами. Як наслідок у роздрібному товарообороті утворилася “діра” в 13 млрд. крб. [1, с. 80].

Антиалкогольна кампанія сприяла поширенню самогонваріння, що призвело до перебоїв продажу в торгівлі цукру та дріжджів [10, с. 10]. З метою доступності цукру для широкого кола споживачів було введено обмеження його продажу, а саме 1987 р. одному покупцю продавалося не більше 1 кг цукру [3, арк. 16]. Ще одним із негативних наслідків зазначеної кампанії був вибух у соціальній сфері. Так, 1988 р. кількість тільки зареєстрованих наркоманів в УРСР становила 30,5 тис. осіб [1, с. 80].

Закони “Про індивідуальну трудову діяльність” та “Про кооперацію”, прийняті 19 листопада 1986 р. та 25 травня 1987 р. і введені в дію 1 травня 1987 р. та 1 червня 1988 р. відповідно були покликані розв’язати проблеми насичення ринку споживчими товарами й платними послугами та задовольнити платоспроможність населення.

Не зважаючи на те, що мережа кооперативів та кількість робітників, зайнятих індивідуальною працею, з року в рік суттєво зростала (на 1 січня 1988 р. було зареєстровано 1 790 кооперативів, на 1 січня 1989 р. – 13 534, на 1 жовтня 1989 р. – 36 300), ситуація із забезпеченням збалансування попиту й пропозиції на товари широкого вжитку й платних послуг практично залишалася без змін [2, с. 14; 11, с. 37; 20, арк. 15; 6, с. 26]. Цю тенденцію можна пояснити тим, що діяльність більшості кооперативів орієнтувалася не на випуск товарів народного споживання, а на виконання робіт і здійснення послуг для державних підприємств й організацій. Зокрема, питома вага цих робіт і послуг 1988 р. складала 58,2 %, за 9 місяців 1989 р. – 81,3 % [20, арк. 15].

Також однією з основних причин неефективної діяльності кооперативів на споживчому ринку була їхня спрямованість на нагромадження капіталу торгово-посередницькою діяльністю, а не на виробництво товарів народного споживання та надання різних видів платних послуг [1, с. 81].

Однією з визначальних рис кооперативного руху в роки Перебудови була спекуляція. Кооперативи досить часто скуповували в роздрібній торгівлі готові вироби та перепродавали їх за завищеними цінами. Особливо таке явище набуло значного поширення в громадському харчуванні. Зокрема, майже 60 % кооперативів громадського харчування були створені на базі державних кафе та їдалень. Із них 80 % у своєму виробництві використовували державну фондову сировину, установлюючи при цьому націнки не тільки на продукцію власного виробництва, й на готові вироби, закуплені в державній торгівлі [18; 20, арк. 5 – 6].

Також велика частка кооперативів імітувала свою роботу з виробництва товарів першої необхідності. Так, ними здійснювалася закупка в роздрібній торговельній мережі продуктів харчування, швейних, трикотажних та інших виробів, і після незначного доопрацювання відбувалася їхня реалізація за цінами, які значно перевищували державні [20, арк. 5 – 6].

Такі негативні тенденції в діяльності кооперативів можна пояснити тим, що держава не створювала необхідних умов для їхньої повноцінної роботи. Зокрема, для них не виготовлялася дешева й надійна техніка, яка дала б змогу займатися безпосередньо виробництвом товарів для споживчого ринку, а не торгово-посередницькою діяльністю, також у переважній більшості негативно позначалася відсутність сировини [14, с. 26].

1 січня 1988 р. ввійшов у дію Закон “Про державне підприємство (об’єднання)”, за яким підприємства та об’єднання переводилися на повний господарський розрахунок і самофінансування, різко розширювалися межі їхньої самостійності.

Для зміцнення госпрозрахунку та самофінансування державних підприємств та об’єднань Центральним Комітетом КПРС та Радою міністрів СРСР була переглянута політика ціноутворення промислових та продовольчих товарів, послуг [19].

З погляду виробника, перегляд політики ціноутворення відбувався на його користь, оскільки виробленій продукції надавався противитратний характер через підвищення оптових, закупівельних і роздрібних цін. Але для споживачів цей процес мав негативні тенденції, додатково спустошуючи їхні гаманці. Зокрема, за результатами перегляду Держкомціном УРСР оптових цін і тарифів у промисловості й інших галузях народного господарства передбачалося підвищити оптові ціни на скраплений газ на 97,2 %, будівельні матеріали – на 31 – 58 %, вироби легкої промисловості – на 2,6 %, товари культурно-побутового призначення – на 23,4 % [22, арк. 32]. 1989 р. середні доходи робітників і службовців зросли на 8 %, а грошові витрати на купівлю непродовольчих товарів – на 13 % [4, с. 136].

Постановою Центрального Комітету КПРС та Радою міністрів СРСР від 17 липня 1987 р. “Про основні напрямки перебудови системи ціноутворення в умовах нового господарського механізму” державним підприємствам та об’єднанням надавалося право на установлення цін і тарифів на нові види товарів і послуг [19]. Досить частим було явище підвищення цін під виглядом випуску нової продукції, яка в дійсності за своїми техніко-економічними показниками такою не була [5, с. 23].

Досить часто керівники підприємств, користуючись значним перевищенням попиту над пропозицією на товари і своїм монопольним становищем на ринку, намагалися поліпшити фінансове становище своїх підприємств не за рахунок збільшення виробництва й зниження собівартості продукції та послуг, а завищенням на них цін [19]. Зрештою, це призводило не до розширення виробництва товарів широкого вжитку, а навіть до скорочення. Зокрема, 1988 р. кількість випущеної фарфорової продукції скоротилася на 5,6 млн. одиниць, а обсяг реалізації у вартісному вираженні зріс на 15 млн. крб. [21, арк. 73].

Оскільки Закон “Про державне підприємство (об’єднання)” давав змогу підприємствам, об’єднанням самостійно планувати свою виробничу діяльність, то досить частим було явище зняття з виробництва необхідних населенню дешевих товарів та збільшення випуску дорогоцінних товарів [19]. Таким чином відбувалося вимивання недорогих товарів, що, у свою чергу, в умовах дефіциту позбавляло покупця свободи вибору.

Негативно позначилося на споживчому ринку надання Законом державним підприємствам та об’єднанням права здійснювати зовнішньоекономічну діяльність [13, с. 51 – 53]. Останні свідомо притримували товари для подальшого їхнього експорту за кордон [10, с. 14].

У роки Перебудови внаслідок переведення працівників ряду галузей матеріального виробництва та управління на нові ставки та оклади почала збільшуватися заробітна плата. У 1986 – 1989 рр. середньомісячна платня робітників та службовців підвищилася на 25,6 % та

становила 1989 р. 218,5 крб. [20, арк. 233]. Підвищення оплати праці працівників ще більш загострювало ситуацію на споживчому ринку, бо збільшення кількості грошової маси в населення на руках було не підкріплене товарами для продажу. Зокрема, за даними Держплану УРСР на листопад 1989 р. купівельний попит споживачів не покривався товарами на суму 14 млрд. крб. [21, арк. 81].

Отже, відсутність збалансування грошових доходів населення та кількості товарних ресурсів для задоволення споживчих потреб покупців різко загострила стан грошового обігу, що стало наслідком затримання виплати заробітної платні багатьом працівникам. Зокрема, за 1989 р. в УРСР було зафіксовано 73,8 тис. випадків несвоєчасного отримання зарплати робітниками на суму 3,4 млрд. крб. [21, арк. 16].

Про збільшення кількості грошової маси, не забезпеченої товарами народного споживання, свідчить зростання грошових вкладів населення в установах українського республіканського ощадного банку СРСР. А саме за 1985 – 1990 рр. вклади міських мешканців в ощадні каси зросли на 41,79 % та нараховували 1990 р. 61,5 млрд. крб. [12, с. 85].

Керівні кадри країни для поліпшення ситуації стосовно незбалансованості між грошовою масою в населення на руках та задоволенням споживчих потреб покупців вдавалися до непопулярних методів, які негативно вплинули на гаманець кожного радянського громадянина. Зокрема, у четвертому кварталі 1989 р. була введена в дію постанова Верховної Ради СРСР “Про оподаткування фонду оплати праці державних підприємств (об’єднань)”, за якою приріст коштів понад 3 % від рівня відповідного періоду минулого року обкладався податком. Головною метою постанови було (обмеження) грошових доходів населення та стабілізація споживчого ринку [21, арк. 54].

Ще одним із непопулярних методів керівних кадрів радянського суспільства було проведення так званої грошової реформи Павлова, яка не тільки болісно вдарила по заощадженнях населення, а й фактично підірвала їхню довіру до верховної влади Радянського Союзу. 22 січня 1991 р. президент СРСР М.С. Горбачов за ініціативою міністра фінансів В.С. Павлова видав указ про вилучення з обігу та обміну всіх 50-ти й 100-карбованцевих купюр зразка 1961 р. [10, с. 15]. Офіційно основною метою реформи була проголошена боротьба проти тіньового криміналу, а прихованою – зменшення обсягу грошової маси в країні. Найбільше від реформи постраждали пересічні громадяни радянської держави, оскільки реформа проводилася лише в триденний термін з обмеженням видачі готівкових грошей з вкладів населення в ощадні каси [10, с. 15].

Наступним кроком владних структур УРСР із зменшення обсягу грошової маси в населення на руках було введення в дію Постанови “Про нові роздрібні ціни на товари народного споживання і тарифи на послуги, що надаються населенню”, якою з 2 квітня 1991 р. в 2 – 4 рази підвищувалися державні фіксовані роздрібні ціни [15, с. 16 – 21]. Метою постанови була проголошена стабілізація споживчого ринку, створення сприятливих умов для нарощування виробництва товарів народного споживання й надання послуг населенню, боротьби зі спекуляцією та тіньовою економікою [15, с. 16]. Фактично ж цей захід знецінив нагромадження населення та залишив його пограбованим.

Одним із негативних наслідків соціально-економічних реформ періоду Перебудови стало посилення дефіциту. Угорський економіст Я. Корнаї назвав командну економіку Радянського Союзу економікою дефіциту [4, с. 147]. 1989 р. у радянській торгівлі до дефіцитних товарів не потрапило лише 40 видів із 989, що становило 4 % від їхньої загальної кількості [4, с. 147]. Потрібно зазначити, що таке становище в торгівлі було спричинене розбалансованістю економіки, невідповідністю грошових доходів населення товарній масі, диспропорцією в розвитку виробництва певних груп товарів та ін.

Рівень забезпечення населення найважливішими продовольчими товарами не відповідав рекомендованим нормам. Зокрема, 1988 р. потреби громадян УРСР товарами легкої промисловості (в розрахунку на душу населення) задовольнялися тільки на 55 %, у тому числі трикотажем – на 51 %, панчішно-шкарпетковими виробами – на 52 %, взуттям – на 95 % [4, с. 258]. Ситуація по забезпеченню населення продовольчими товарами мала аналогічний характер. Особливо гострою була проблема з постачання населення м’ясними й молочними продуктами [21, арк. 7; 23, арк. 45]. 1988 р. рівень споживання основних продуктів харчування в Українській РСР у розрахунку на душу населення був нижчим рекомендованих норм. Зокрема,

задоволення споживачів рибою та рибопродуктами здійснювалося лише на 93 %, овочами й баштанними – на 80 %, фруктами й ягодами – на 62 %, олією – на 80 % [4, с. 258].

Потрібно зазначити, що становище на споживчому ринку додатково ускладнювалося спрощенням порядку перетинання кордону СРСР із суміжними державами. За розрахунком мінторгу УРСР за рік з республіки було вивезено для перепродажу товарів на суму 2,5 – 3 млрд. крб., що дорівнювало річному товарообороту середньої області України [21, арк. 236].

З кожним роком перебудовчих процесів ситуація із забезпеченням населення продовольчими товарами й товарами першої необхідності набирала критичного характеру. З метою урегулювання продажу дефіцитних товарів споживачам постановою Ради Міністрів УРСР від 22 жовтня 1990 р. “Про захист споживчого ринку в Українській РСР” був уведений продаж товарів народного споживання з використанням картки споживача з купонами [16, с. 24]. Але фактично такі дії керівних органів ніяк не вплинули на поліпшення роздрібною торгівлі. Про це свідчить витяг із доповіді Держкомстату СРСР від 7 березня 1991 р.: “...Торгівля практично втратила свої функції й майже витіснена різними формами розподілу товарів народного споживання: за списками рай- і міськвиконкомів, сільрад, різних комісій і комітетів, підприємств та організацій або реалізації за купонами, запрошеннями... Майже скрізь введені купони на макаронні вироби й крупу... Кондитерські вироби продаються за купонами... Купонна система продажу солі... Черги займаються задовго до відкриття магазинів, складаються списки, влаштовуються перегуки... Простежується тенденція скорочення норм відпуску товарів за купонами основних продуктів харчування... Значна частина побутової техніки..., меблів..., одягу й взуття, постільної білизни розподіляється по підприємствах залежно від кількості працівників... Запис на телевізори, холодильники, пральні машини, мебльові гарнітури – до 2000 року... Населення прагне по можливості придбати будь-які наявні в продажу товари для подальшого їхнього обміну або перепродажу...” [8, с. 92].

Отже, проведення соціально-економічних реформ у період Перебудови було викликане, насамперед, економічною стагнацією. Результат реформ кардинально відрізнявся від очікуваного, адже в суспільстві не лише не відбулося поліпшення, а навпаки, спостерігався спад рівня життя населення. Причиною краху реформ було те, що радянська планова економіка вичерпала всі можливі ресурси свого екстенсивного розвитку та була не підготовлена до введених елементів ринкової економіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О.Д. Спроба прискорення: уроки перших кроків перебудови (на прикладі України) / О.Д. Бойко // Література та культура Полісся. – 2002. Вип. 19. – С. 78 – 85.
2. Витренко Н. М. Оценка уровня развития социальной инфраструктуры региона / Наталья Михайловна Витренко. – К.: Общество “Знание”, Украинской ССР, 1988. – 16 с.
3. Державний архів в Автономній республіці Крим, ф. р-3303, оп. 2, спр. 4512, 81 арк.
4. Дзісяк Я.І. Соціально-економічні перетворення в Україні наприкінці 80 – на початку 90-х років ХХ століття (незворотність економічного краху СРСР) / Я. І. Дзісяк. – Тернопіль: Економічна думка, 2010. – 264 с.
5. Известия ЦК КПСС. – 1989, – № 2. – С. 23.
6. Индивидуально-кооперативный сектор: перспективы развития / [Аристов Г. В, Батышин Г. С., Безносиков В. Н и др.] ; под ред. А. Г. Аганбегяна. – М.: Экономика, 1989. – 96 с.
7. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст.. (1945 – 200) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
8. Литвинов В.А. Прожиточный минимум: история, методика, анализ / Владимир Александрович Литвинов. – М.: Комкнига, 2006. – 280 с.
9. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КІРС, 25 – 26 червня 1987 року. – К.: Політвидав, 1987. – 109 с.
10. Набока С.В. Процес перебудови в СРСР. Україна на шляху до незалежності (1985 – 1991): матеріали й методичні рекомендації до лекції курсу “Історія України” для студентів гуманітарних факультетів Київського національного Університету імені Тараса Шевченка / С.В. Набока. – К.: Наук. Світ, 2008. – 23 с.
11. Народне господарство Української РСР у 1988 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. К.: Техніка, 1989. – 471 с.
12. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. К.: Техніка, 1991. – 496 с.
13. О коренной перестройке управления экономикой: сборник юридический актов / сост. А. Лаяль. – Таллин: Ээсти раамат, 1988. – 284 с.
14. Плющ М. Перебудовні процеси в економіці України / М. Плющ // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матеріал науково-теоретичного семінару. – К., 1996. – С. 17 – 27.

15. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР “Про нові роздрібні ціни на товари народного споживання і тарифи на послуги, що надаються населенню” // Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1991. – № 3. – С. 16 – 21.

16. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР “Про продаж товарів народного споживання з використанням картки споживача з купонами нового зразка” // Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1991. – № 8. – С. 23 – 25.

17. Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами населення [Електронний ресурс] / Рада Міністрів СРСР, Постанова № 575 від 15.06.1986. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_13311.htm

18. Про заходи з усунення недоліків у ситуації, що склалася в практиці ціноутворення [Електронний ресурс] / Рада Міністрів СРСР, Постанова № 26 від 05.01.1989. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_15388.htm

19. Про основні напрямки перебудови системи ціноутворення в умовах нового господарського механізму [Електронний ресурс] / Центральний Комітет КПРМ, Рада Міністрів СРСР, Постанова № 820 від 17.06.1987. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_14148.htm

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп.32, спр. 2577, арк. 15.

21. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2579, арк. 73

22. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2585, арк. 32.

23. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2600, арк. 45

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бардашевська Юлія Іванівна – аспірантка державного вищого навчального закладу “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди”.

Наукові інтереси: соціально-економічне та повсякденне життя населення Криму в період перебудови.

УДК 94 (477,4=411,16) “1861/1914”

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1861 – 1914 РР.

Андрій БОРОДІЙ (Кам'янець-Подільський)

У цій статті описується стан єврейського землеволодіння, землекористування та землеробства на території Правобережної України в 1861 – 1914 рр.

Ключові слова: оренда, колонія, власність, євреї, земля

В данной статье описывается состояние еврейского землевладения, землепользования и земледелия на территории Правобережной Украины в 1861 – 1914 гг.

Ключевые слова: аренда, колония, собственность, евреи, земля

This paper describes the state of the Jewish land ownership, land use and agriculture in the Right Bank Ukraine in 1861-1914 years

Keywords: rent, colony, property, Jews, lan.

В умовах незалежності Україна проголосила себе гарантом національного відродження етнічних меншин, які проживають на її території. Практична реалізація цієї політики потребує комплексного дослідження історії етнічних процесів, що відбувалися на землях України, зокрема в Правобережжі, осмислення об'єктивної наукової інформації про роль і вплив іудеїв на аграрні відносини в дореволюційному суспільстві. Це допоможе об'єктивніше зрозуміти сучасні міжнаціональні відносини, зупинити розвиток ксенофобії, антисемітизму й не допустити їхнього розвитку на теренах нашої держави.

Наукова новизна статті полягає в тому, що вперше в українській історіографії показано цілісну картину участі єврейського населення в аграрних відносинах Правобережної України в 1861 – 1914 рр.

Об'єктом дослідження є єврейська меншина Правобережної України.

Предметом дослідження є форми й методи участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у другій половині XIX – на початку XX століть.

Метою дослідження є науковий аналіз основних напрямків участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя в 1861 – 1914 роках.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Серед науковців, які досліджували історію участі єврейського населення в аграрних відносинах на Правобережній Україні можна назвати О. Мацюка, В.П. Рибінського, П. Чубинського [10, 15, 17]. Зокрема, О. Мацюк здійснив аналіз єврейської колонізації й охарактеризував процес виникнення та розвитку єврейського землеволодіння й землекористування у XVIII – на початку XX ст.ст. в Україні. У праці В.П. Рибінського приділено увагу колоніям розміщеним на території Південно-

Західного краю, а П. Чубинський показав кількість орендованої євреями землі, указав ціну на неї та вивчив зайнятість іудейського населення регіону.

Головними орендарями поміщицьких земель були українські селяни, євреї-підприємці та дрібна польська шляхта. Попит на оренду в першій категорії землеробів обумовлювався значним індивідуальним малоземеллям, недостатнім забезпеченням громадською землею та прагненням розширити виробництво продукції. Щодо другої категорії орендарів, то тут важливий вплив мала скупченість іудеїв у містечках “смуги осілості”, яка призвела до “тісноти в економічній діяльності”. Підприємці, що мали на той час капітали, отримані завдяки операціям в гуртовій торгівлі, лихварстві, окремих видах ремесла й промисловості, прагнули їх вигідно примножити. Одним із перспективних напрямків капіталовкладення була купівля та оренда нерухомості, землі. Це також підвищувало соціальний статус. Отже, головним чином участь євреїв в аграрних відносинах відбувалася через землекористування і землеволодіння, а вже потім – через землеробство.

26 квітня 1862 р. за сприяння київського генерал-губернатора князя І. Васильчикова іудеям було надано дозвіл купувати маєтки на Правобережжі. Головна умова такого придбання – відсутність селян-кріпаків [23, арк. 92]. Унаслідок прийняття цього законопроекту єврейське населення почало активно купувати маєтки в Правобережній Україні. Офіційно за 1862 – 1864 рр. ними придбано небагато землі: на Київщині – 7 маєтків або 5940 дес., на Поділлі – 1 площею 9770 дес., на Волині – 4 площею 2193 дес. Загальна ціна маєтків становила 700 тис. крб. [17, с. 186]. Фактично лише на Волині євреями в цей період придбано близько 30 тис. десятин землі. При цьому купувалися не лише невеликі ділянки землі, а й величезні помістя. Так, купець І. Герман придбав у княгині Н. Зубової в Острозькому повіті Кривинський маєток площею 13000 десятин [8, с. 209]. Поряд з цим існувало й інше тіньове (латентне) землеволодіння й землекористування, яке можна було простежити, вивчити тільки за умови його легалізації.

Надалі масовому нагромадженню земель євреями перешкодили заборони 1864 – 1865 рр. здобувати маєтки на Правобережжі [5, с. 1]. Ці заходи вплинули на офіційне привласнення землі, залишивши на тому ж рівні приховане набування за допомогою тривалих оренд, угод про випас худоби, купівлю посівів та інших способів.

Незважаючи на урядові заборони 1868 р., у руках євреїв фактично в повній власності, але офіційно в оренді була досить значна кількість нерухомості. За словами Н. Єремєєва, київського землевласника, “передача євреям земель в посесію помітна саме в цьому році (1869 р.); ми знаємо досить порядні маєтки, які належали російським поміщикам і тепер віддані євреям”. З 1453 маєтків Київської губернії в останніх було 169, або 11,6%; з 1788 у Подільській губернії – 225, або 12,6%, з 1901 у Волинській губернії – 208, або 10,9%. Разом у Південно-Західному краї з 5142 маєтків у володінні євреїв було 602, або 11,6% (1869 р.) [12, с.287]. Тобто загальна кількість орендованих помість була значною.

Кількість іудейських оренд (а під їхнім прикриттям і придбання приватної власності) і надалі зростала і в наступні роки. Експедиція П. Чубинського 1872 р. зібрала на Київщині, Поділлі (крім Могилівського та Ольгопільського повітів), Волині (крім Луцького, Рівненського та Овруцького повітів) значні дані про офіційну єврейську оренду. Відповідно в Київській губернії нараховувався 351 орендар і 299 маєтків, у Подільській – 289/264, Волинській – 274/256. Загалом 914 євреїв орендували 819 маєтків, або близько 20 % (516958 дес.). Оплата становила 1509 тис. крб., прибуток 3600 тис. крб. Сюди не увійшли дані про єврейські таємні короткострокові оренди на основі неформальних угод. Разом з ними в руках євреїв було близько 1000 маєтків [18, с. 183]. За неофіційною інформацією консервативного видання “Киевлянин”, цього ж року кількість євреїв-землевласників у західних губерніях характеризувалася наступними цифрами: у Волинській – 985, Київській – 24. Для порівняння в Гродненській – 519, Мінській – 320, Віленській – 36. Сума поземельних зборів становила 2331 крб. [29, с. 1]. Ми бачимо, що дані, опубліковані П. Чубинським та газетою, суттєво відрізнялися. Навіть, якщо брати до уваги консервативний характер видання і можливі перебільшення, абсолютні цифри засвідчують велику питому вагу орендованих земель.

Убивство Олександра II 1 травня 1881 р. стало приводом до спалаху довгостримуваної ненависті й спровокувало хвилю антисемітизму 1881 – 1882 років. 3 травня 1882 р. Олександр II

видав “Тимчасові правила”, у яких було повторено заборону поновлювати орендні угоди з євреями та дозволяти їм оселятися в селах [4, с. 181].

Незважаючи на законодавчі обмеження, царській адміністрації складно було простежити за усіма порушеннями з боку євреїв через їхню надзвичайну різноманітність. Часом вони піддавалися офіційній перевірці: купівля посівів не заборонялася законом, прикривала фактичну оренду землі; оренда млинів, розміщених поза містами й містечками, здійснювалася під виглядом обмолоту хліба тільки для євреїв – фактичних орендарів млинів; управління маєтками прикривалося офіційними назвами прикажчиків, яких наймали ніби для нагляду за робітниками; відкрите володіння майном без будь-яких документів через особисту довіру або з передачею грошової застави в треті руки – явище цілком нормальне [27, арк. 77 Зв]. Перерахувати всі форми й види оренди майже неможливо, перераховані нами, розкривали практику участі євреїв у тінювих земельних відносинах.

Дані статистики підтверджуються архівними й публіцистичними матеріалами. Зокрема, у Проскурівському повіті Подільської губернії власник с. Чернелівка П. Рудський уклав таємний контракт з євреєм м. Проскурова А. Лектосимом 15 жовтня 1882 р. За ним єврей був допущений до володіння як співтовариш для обробітку земель і посіву хліба на фільварках Слуцк [28, арк. 46 Зв.]. На Київщині мировому судді 2-ї діляниці Радомишльського повіту 11 травня 1884 р. подали скаргу, з якої видно, що орендар-єврей Грушка, представник компанії євреїв, фіктивно орендував близько 10 років маєток графа Подгородинського в с. Горбулів та сусідніх селах. Користуючись безземеллям чиншовиків с. Горбулів та інших населених пунктів (сіл і містечок), євреї позбавили їх польових наділів і сінокосів та змушували працювати на себе за 5 – 6 крб. в місяць [9, с. 2]. Таким чином, бачимо, що іудейські підприємці, використовуючи слабкі економічні позиції місцевого населення, застосовували експлуаторські методи щодо останнього.

Влада намагалася реагувати на значну кількість виявлених незаконних орендних угод. Зокрема, 1887 р. в окружні суди Правобережжя було подано 33 позови проти незаконного землекористування євреїв і поляків, з яких було задоволено 16 [28, арк. 145, 180]. Певних результатів така політика все ж досягла. Але тривалість розгляду справ, складність збору інформації, небажання орендодавців давати свідчення проти євреїв-орендарів унеможлилювала прагнення повністю викоринити незаконну іудейську оренду.

Перехід землі у власність євреїв махінаціями тривав і напередодні I світової війни. На це, зокрема, указує звіт Київського генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова за 1911 – 1912 рр. Чиновник зазначав, що списки далеко не повні, а фіктивні угоди практикувалися надзвичайно широко в різних формах: купівля кожного року врожаю; призначення керуючих повірених та інші. Усе ж за євреями рахувалося: на праві користування (оренди) й керівництва в Київській губернії 12821, Подільській 14238, Волинській 51230 дес. землі. На праві власності відповідно: 1871, 1868 та 30749 дес. землі. Загалом землекористування й землеволодіння становило 112777 дес. З цієї кількості офіційні документи на володіння були по всіх губерніях і по всіх видах лише на 1408 дес. [21, арк. 14].

Загалом визначальними рисами господарювання єврейського населення Правобережної України були прихований (латентний) характер угод, наявність шахрайських методів оренди, а також високий рівень довіри російських і польських поміщиків до євреїв-орендарів. Це дає змогу говорити про вагоме місце єврейського етносу в земельних посередницьких відносинах і несправедливість дій влади щодо них.

На відміну від єврейського землекористування і землеволодіння, розвиток яких був наслідком об’єктивних капіталістичних процесів, іудейське землеробство вводилось у Російській державі і, зокрема, на Правобережжі адміністративними заходами згори. Саме собою явище землевлаштування євреїв певною мірою унікальне в світовій економічній історії, оскільки такі напрями діяльності не були притаманні єврейському населенню протягом століть.

Перші єврейські землеробські колонії з’явилися в Україні й інших регіонах Російської імперії на початку XIX ст. На основі “Положення 1804 р.” [6], законів від 13 квітня 1835 р. [2] і 26 грудня 1844 р. [3] російська влада дозволяла усім євреям “смуги осілості” без перешкод переходити в хліборобський стан та оселятися на казенних чи приватних землях. Але загалом протягом першої половини XIX ст. єврейська колонізація йшла досить повільно, й тому влада вирішила скасувати цей проект. 22 жовтня 1859 р. урядом затверджено постанову єврейського

комітету про припинення поселення євреїв на державних землях, а 1864 р. зупинено поселення іудеїв на приватних землях [10, с. 32]. Почалася повільна ліквідація землевпорядної політики і єврейських хліборобських колоній.

Незважаючи на припинення землеоблаштування єврейського населення, його чисельність на Правобережжі в кінці 50-х рр. була значною. 1859 р. у Київській, Волинській та Подільській губерніях нараховувалося 93 хліборобські колонії, у яких проживало 2184 єврейських родини (близько 25000 осіб), що користувалися 39387 дес. землі. На початку 60-х рр. у хліборобських колоніях Київського генерал-губернаторства, а також у Херсонській і Катеринославській губерніях працювало в землеробстві й тваринництві лише 44518 євреїв (тобто 9% від загальної кількості іудеїв у вказаних регіонах) [15, с. 224].

У 60-х рр. XIX ст. стало зрозумілим, що царизм повністю охолов до ідеї допомоги євреям, які бажали перейти до продуктивної праці. Це виявлялося в юридичній пасивності, незацікавленості вищих чиновників імперії в розвитку єврейського землекористування, а також переведенні сум коробочного збору на інші цілі. Іудеї теж не горіли ентузіазмом працювати в сільському господарстві, хоча прагнули жити в селі й торгувати, займатися промислами, орендою. Саме тому 12 лютого 1865 р. було видано закон, який дозволяв вільний вихід із хліборобів [19]. У результаті велике поселення Волинської губернії, Софіївка (Трохим Брід) поголовно переписалося в міщани ще 1865 р. через покарання урядовою ревізійною комісією одного поселенця, котрий не займався сільськогосподарською діяльністю. Населення віддало перевагу втратити пільгу звільнення від військової повинності, ніж перебувати в страху через тілесне покарання. Однак найчастіше сама адміністрація вилучала євреїв із землеробського звання на основі того, що вони не займалися землеробством. Особливо багато міщан зустрічалося серед поселенців на орендованій землі. Землевласники, щоб полегшити відбирання землі в поселенців, самі клопоталися про їхнє позбавлення із землеробського стану [17, с. 103].

Експедиція П. Чубинського збрала на 1872 р. досить детальні відомості про єврейські хліборобські колонії на Правобережній Україні. Землеробські колонії іудеїв є в усіх трьох губерніях: на Київщині – 32 поселення (7980 євреїв-землеробів обох статей), на Поділлі – 14 поселень (9411 євреїв-землеробів обох статей), на Волині – 10 поселень (3274 осіб обох статей) [18, с. 186 – 187]. Отже, по всьому Правобережжю на 1872 р. нараховувалося 56 колоній, а в них – 20665 осіб обох статей.

Нові колонії не створювались, а старі продовжували існування в складних умовах. Розраховувати на допомогу з боку держави євреям більше не доводилося. Розуміючи їхню велику безпорадність у сільському господарстві, євреям, що бажали займатися землеробством, прийшли заможні представники єврейської громадськості Російської імперії. Зокрема, ряд кам'янецьких євреїв-купців, лікарів, присяжних повірених у січні 1881 р. зробили спробу створити єврейську колонію й розпочали збір грошей на цю справу. Було прийнято рішення взяти в оренду 300 десятин землі в Подільській губернії строком на 12 років і запросити охочих бідних євреїв зайнятися хліборобством. Пропонувалося роздати їх на кожну сім'ю по 10 десятин, а також побудувати будинки й надати необхідний господарчий інвентар [25, арк. 2]. На жаль, у нас немає інформації, як завершився цей почин, однак бажання громади розв'язати проблеми іудейської бідноти заслуговує схвалення.

Єврейські землеробські колонії і надалі існували й на початку XX ст. 1904 р. у 10 губерніях (6-ти північно-західних: Віленська, Вітебська, Гродненська, Ковенська, Мінська, Могильовська у 4-х південно-західних губерніях: Волинській, Київській, Подільській і Чернігівській) існувало 248 поселень [17, с. 105]. Їхня кількість на Правобережжі не змінилася й становила 56 колоній [16, с. 189]. Більше 5 тис. осіб євреїв-землеробів нараховано в губерніях: Київській (8678 – на 1906 р.) [22, арк. 446], Волинській (5003), менше 1 тис. (652) – в Чернігівській [17, с. 105]. При загальній кількості єврейського населення (1200122 осіб) [11, с. 302] 3-х губерній за переписом 1897 р. кількістю колоній складала 0,95 його кількості з деякими відхиленнями по окремих губерніях.

Весною 1914 р. в Україні налічувалося 27 єврейських землеробських колоній, у яких проживало близько 27000 осіб [20, с. 67]. З них: 1612 у Волинській губернії [13, с. 62], 8651 у Київській [14, с. 99]. Щодо Подільської інформації не виявлено.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що єврейське населення відіграло значну роль у соціально-економічному житті Правобережжя в другій половині XIX – на початку XX ст.ст.: в

основному як колоністи-землероби й орендарі поміщицьких маєтків. Значний вплив на процес аграризації єврейства регіону мали Селянська реформа 1861 р. та законодавчі акти російської влади 1804, 1835, 1844, 1862, 1864, 1865, 1882 рр. Оренда землі й придбання її в приватну власність євреями, незважаючи на перемінливу політику російського царизму щодо іудеїв, набула значного поширення, а управління поміщицькими маєтками в цей період все частіше переходило до спеціальної категорії людей, набуваючи рис професіоналізму. Щодо євреїв-землеробів, то варто сказати, що перехід іудеїв у землероби був можливістю отримати ряд пільг, вирватися за межі міст, містечок, “смуги осілості”, і це було стимулом для єврейської бідноти. Останні не цінували надану землю й здавали в оренду селянам, а самі ставали купцями, лихварями, ремісниками, займались орендним промислом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 10 июля. Именной объявленный Сенату Министром юстиции, опубликованный 5 августа. – О воспрещении евреям приобретать от помещиков и крестьян земли в губерниях, подведомым Виленскому и Киевскому генерал-губернаторам // ПСЗРИ. – СПб., 1867. – Собрание II. – Т. XXXIX. – № 41039 – С. 573-574.
2. 13 апреля. Высочайше утвержденное положение о еврейскоопубликованное 31 мая // ПСЗРИ. – СПб., 1836. – Собрание II. – Т. X. – № 8054. – С. 308-323.
3. 26 декабря 1844 г. Высочайше утвержденное положение о евреях-земледельцах // ПСЗРИ. – СПб., 1844. – Собрание II. – Т. XIX. – № 18562. – С. 910-917.
4. 3 Мая. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1882 г. Мая 12, ст. 272). О приведении в действия Временных правил о евреях // ПСЗРИ. – СПб., 1882. – Собрание III. – Т. II. – № 834. – С. 181.
5. 5 Марта 1864 года. Высочайше утвержденное Положение о льготах, преимуществах и денежных ссудах, предоставляемых при покупке казенных и частных имений в Западных губерниях // ПСЗРИ. – СПб., 1866. – Собрание II. – Т. XXXXI. – Ч. 2. – Дополнение к тому 39. – № 40656а. – С. 3-6.
6. Высочайше утвержденное положение. О устройстве евреев // ПСЗРИ. – СПб., 1804. – Собрание I. – Т. XXVIII. – № 21547. – С. 731-737.
7. ДАЖО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 2387. Дані про поміщицькі та селянські господарства Волинської губернії, 1868 р., – 93 арк.
8. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / [сост. А. Забелин]. – К.: Типография генерального штаба Киевского военного округа, 1887. – 365 с., 8 табл., карт.
9. Кореспонденція “Киевлянина” // Киевлянин. – 1884. – № 113. – С. 2.
10. Мицюк О. К. Аграризація жидівства України / О. К. Мицюк – Прага: друкарня „Legiografie”, 1932. – 178 с.
11. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-х частинах, [О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка]; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.
12. Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественнобытового евреев / И. Г. Оршанский – Санкт-Петербург: Типография О. И. Бакста, 1877. – 439 с.
13. Памятная книжка Волынской губернии на 1917 год. – Житомир: “Издание Волинского губернского статистического комитета”, 1916. – 363 с.
14. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. – К.: “Издание Киевского губернского статистического комитета”, 1915. – 548 с.
15. Рибинський В. П. Єврейські хліборобські колони на Київщині, Волині та Поділлі в I пол. XIX ст. / В. П. Рибинський // Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії. – К.: 1929. – Т. 2. – С. 199 – 239.
16. Рупин А. Евреи нашего времени / Артур Рупин – М.: Сафрут, 1917. – 225 с.
17. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. – С-Пб.: Издание Еврейского колониционного общества, 1904. – Т. I. – 410 с.
18. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край П. Чубинского. – СПб.: Тип. К. В. Трубинова, 1872. – Т. 7. – 608, табл.
19. Февраля 12. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром внутренних дел, опубликованное 4 марта. – О не допущении евреев к замещению должностей по городским общественным Банкам // ПСЗРИ. – СПб., 1867. – Собрание II. – Т. XL. – № 41801. – С. 191.
20. Хонигсман Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонигсман // УЖ. – 1994. – № 2-3. – 66 – 75.
21. ЦДІА України. – Оп. 642. – Спр. 497. Про користування євреями землею всупереч закону від 3 травня 1882 р. заборона орендувати їм земельне майно в Південно-Західному краї. Зі звіту генерал-губернатора. За 1911-1912 рр., – 35 арк.
22. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 705. – Спр. 142, част. 1. Про утворення згідно Височайшого указу 4 березня 1906 р. в Південно-Західному краї землевпорядних комісій. Статистичні дані про кількість населення, у т.ч. селянського в Київській, Подільській та Волинській губерніях, площах селянського землеволодіння та посівних площах, 1906 р., – 604 арк.
23. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 143. Указ Сенату від 5 червня 1862 року про права євреїв на придбання у власність поміщицьких маєтків, 1862 р., – 191 арк.
24. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 50. – Спр. 369. Про кількість євреїв-колоністів і кількість приналежної їм землі в Подільській губернії. Зі звіту подільського губернатора за 1870 р., – 69 арк.
25. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 384. Справа за заявою г. “Кисвянин” про зібрання в м. Кам'янець-

Подільському єврейської інтелігенції для обговорення питання про створення в Подільській губернії землеробської колонії для євреїв, 1881 – 1882 рр., – 4 арк.

26. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.535. – Спр.353. Справа про порушення євреями закону від 3 травня 1882 р. про обмеження їхніх орендних прав на землю, 1882 – 1885 р., – 69 арк.

27. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.542. – Спр.100. Про порушення поміщиками і євреями закону, що забороняє їм здобувати нерухоме майно в Подільській губернії. Зі звітів губернатора за 1887 й 1888 р., – 82 арк.

28. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.607. – Спр.1. Справа про Височайшезатвердженні 27 грудня 1884 р. правила відноснопридбання у власність, заклад і орендування в 9-тиЗахіднихгуберніях земельного майна поза містами і містечкамирозташованих, 1885 – 1893 рр., – 211 арк.

29. Число євреїв-землевладельцев в западныхгуберниях // Киевлянин. – 1872. – №38. – С.1 – 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бородій Андрій Іванович –аспірант кафедри історії України К-ПНУ імені Івана Огієнка

Наукові інтереси: проблеми історії життя та діяльності єврейської національної меншини на території Правобережної України у 1861 – 1914 рр.

УДК 929,6 (477) “193/194”

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРИСВОЄННЯ ПОЧЕСНИХ ЗВАНЬ У НАГОРОДНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОВОЄННИЙ ЧАС ТА ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Віктор ВОРОНІН (Київ)

Досліджено історію розвитку у вітчизняній нагородній системі практики відзначення почесними званнями з двадцятих років ХХ сторіччя до періоду Великої Вітчизняної війни, її зміст і документально-правову базу.

Ключові слова: нагородна система, почесні звання, кодекс законів про народну освіту, УСРР, УРСР, українська фалеристика, Велика Вітчизняна війна, Положення про почесні звання Української РСР.

Researched the history of the domestic system of awards celebration honors the practice during Great Patriotic War, improvements documented framework of the award of the Institute and its importance for achieving the Great Victory.

Keywords: System of awards, honors, USSR, the Great Patriotic War, the provisions of honors Ukrainian SSR.

Не можна не погодитися з наступною тезою класичного дослідження з історії вітчизняної фалеристики “Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини” щодо питання генези нагородного інституту почесних звань у Радянській Україні: “Паралельно з орденами центру й республіканською державною відзнакою в нагородній системі України набули високого авторитету й значення почесні звання – нова форма відзначення громадян за успіхи в господарському та культурному будівництві в республіці” [1, с. 299].

Уперше вони з’являються в нагородній системі УСРР уже на самому початку 20-х років.

У кодексі законів про народну освіту УСРР розділ третій під назвою “О присвоєнні почетных званій” був повністю присвячений цьому питанню. І саме тоді вперше у вітчизняній нагородній системі з’являється практика нагородження почесними званнями, що було абсолютною новацією у світовій фалеристичній практиці. Важко переоцінити значення цього факту, враховуючи, що до середини 90-х років, уже за часів незалежної України, саме почесні звання були головним, а де-факто й майже єдиним елементом вітчизняної нагородної системи.

У вищезгаданому Кодексі законів про народну освіту УСРР було визначено наступне щодо введення інституту почесних звань:

“765. Особо отличившиеся как дарованиями, так продолжительностью и преданностью служении трудящимся массам, работники искусств могут быть награждаемы званием Заслуженного артиста (художника) УССР”.

Також у Кодексі чітко визначався порядок присвоєння почесних звань діячам мистецтв та матеріальні привілеї, які надавалися нагородженим:

“766. Означенные званія присваиваются постановлениями коллегии Наркомпроса, по представлении Главполитпросвета, согласованным с соответственными руководящими

професійними органами і можуть бути супроводжені присудженням цінних матеріальних нагород.

767. Присвоєння звання Народного артиста (художника), а також отличий, супроводжених матеріальним пожиттєвим забезпеченням, вноситься Главполитпросветом через Наркомпрос на утверждение Совета Народных Комиссаров” [2, с. 765 – 767].

Уведення інституту нагородження почесними званнями не залишилося тільки на папері – практично відразу він почав реалізовуватися на практиці. Серед перших нагороджених були визначні діячі українського мистецтва, що повинно було продемонструвати турботу комуністичної влади про його розвиток.

Серед наявних архівних матеріалів першим документом про нагородження діячів українського мистецтва почесним званням є Постанова Ради Народних Комісарів УРСР про нагородження видатної української акторки й однієї із засновниць українського професійного театру М.К. Заньковецької (Андросовської) (міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України). Навряд чи можна сумніватися, що ця Постанова була першою в черзі нагородження почесними званнями.

Згадану урядову постанову від 12 січня 1923 року підписали в Харкові наступні посадові особи (подається мовою оригіналу) – “За председателя Совета Народных Комиссаров УСРР М. Фрунзе, Управляющий делами Совнаркома П. Солодуб, Секретарь СНК И. Стрелков” [3, арк. 29].

Особливо зазначимо те, що Постанова була підписана самим М. Фрунзе, надзвичайно важливою фігурою не тільки в республіканській, але і в союзній державно-партійній ієрархії, свідчить про велику увагу, яка приділялася владою питанню нагородження діячів мистецтва почесними званнями.

Відповідно до підписаної Постанови Раднаркому: “В ознаменование сорокалетия сценической деятельности Марии Константиновны Заньковецкой и заслуги ее перед украинским театром Совет Народных Комиссаров постановил:

1. Представитъ Марии Константиновне Заньковецкой звание Народной артистки УСРР.
2. Театр бывший Троицкий народный дом в Киеве именовать впредь театром им. М.К. Заньковецкой.
3. Признать за М.К. Заньковецкой право на усиленную пожизненную пенсию и предложить НКСобесуи НКПросу установить размер таковой” [3, арк. 29].

Звертає на себе увагу наступна обставина. Нагородження почесним званням із самого початку не було суто моральним заохоченням – воно передбачувало одночасно й надзвичайно суттєві матеріальні пільги (у цьому разі встановлення високої пожиттєвої пенсії). Таким чином, це суттєво підвищувало вагу згаданої нагороди, у тому числі порівняно з нагородженим більш високими державними відзнаками. Достатньо згадати, що навіть нагородження найвищою державно відзнакою УСРР – орденом Трудового Червоного Прапора не передбачало автоматично надання якихось фінансових пільг чи будь-яких матеріальних привілеїв.

Після нагородження М.К. Заньковецької було проведено ще низку нагороджень видатних діячів національного мистецтва.

При цьому слід відзначити, що поступово нагородження набували все більш усталені форми, у тому числі йому передувало обов’язкове подання з переліком заслуг кандидата на відзнаку, що не завжди було зроблено при найперших нагородженнях.

Усталена процедура нагородження чітко відслідковується на наявних архівних документах. Також вона свідчить про зростання престижності нагородження почесним званням, що впливає з тексту обґрунтування нагородження, де ретельно перераховуються заслуги кандидата й робиться пропозиція про нагородження.

Прикладом цьому є кілька обґрунтувань нагородження на видатних діячів української культури, які були нагороджені після М.К. Заньковецької.

Так, в обґрунтуванні нагородження (було підписано в Харкові 8 серпня 1925 року) почесним званням народного артиста видатного режисера Леся Курбаса було сказано наступне: “Беручи до уваги невтомну роботу тов. Курбаса О.С. в галузі революційного театрального мистецтва, його заслуги як провідника нових течій в українському театральному мистецтві, що значно сприяв розвитку пролетарського театру в Україні й поступовому перетворенню форм останнього, а також заслужену популярність його серед робітників, селян не тільки в УСРР, але

й поза її межами, Рада Народних Комісарів постановила: нагородити артиста і режисера Курбаса Олександра Степановича званням Народного артиста Республіки” [4, арк. 26].

Також слід зазначити, що нагородженню передувала обов'язкова низка попередніх документів, без яких нагородження не могло відбутися і їхня кількість постійно збільшувалася, що свідчило про ускладнення процедури. Серед них головним документом було подання профільного народного комісаріату, в якому потрібно було надзвичайно детально перерахувати заслуги претендента на нагородження почесним званням.

Так, у поданні на нагородження видатної української акторки М.М. Старицької було сказано, що вона є “найстарішою й видатнішою акторкою Українського театру, що вона є фундатором першої в Україні Драматичної школи, що існує й досі, що вона, маючи змогу займати дуже видатне положення в колі найкращих театрів, головним чином проводила свою роботу у фабрично-заводських районах і заснувала кілька народних театрів, що існують дотепер. Протягом 40 років М.М. Старицька сповна віддавалася артистичній і педагогічній діяльності й має заслуги як “Герой труда” [5, арк. 108].

Про постійну деталізацію процесу оформлення документів на нагородження свідчить і те, що з часом обов'язковою для всіх кандидатів на нагородження стала особиста підписка про політичну лояльність, без якої в більшості випадків не проводилося оформлення документів.

Так, наприклад, артист театру Української державної драми в м. Одесі І.Е. Замічковський 18 березня 1926 року дав розписку про політичну лояльність наступного змісту: “Я, нижче підписаний Іван Едуардович Замічковський, артист українського театру, даю свій підпис. Що до цього часу проти Радянської влади не виступав і виступати не буду” [5, арк. 53].

Цікаво, що при цьому так і не було вироблено усталеної форми подібної підписки про політичну лояльність, що було однією з ознак того, що нагородна система УСРР була досить довгий час у процесі становлення.

Про довільність форми цього обов'язкового для нагородження документа свідчить, наприклад, підписка від 25 березня 1926 року співака Харківської державної опери О.Г. Мосіна, котра значно відрізняється від тексту підписки І.Е. Замічкова: “В Наркомпросвещения артиста Государственной оперы Александра Григорьевича Мосина. Заявление. Настоящим подтверждаю, что за все время существования Советской власти к последней относился всегда сочувственно и ни в каких выступлениях против Советской власти не участвовал” [5, арк. 73].

Однак у деяких особистих справах нагороджених згадана підписка відсутня.

Ця деяка неусталеність процедури нагородження, відсутність єдиного для всіх випадків чіткого переліку документів, необхідних для нагородження (хоча в цілому процес поступово постійно розвивався в напрямі деталізації та формалізації), було характерне для вітчизняної нагородної системи до середини 30-х років. Як цілком правильно зазначається в “Українській фалеристиці. З історії нагородної спадщини”: “Навіть короткий перелік нагороджень, що відбувалися в Україні з 1922 року, дає підставу стверджувати – надання “почесного чину” не мало чітко визначеного правового підґрунтя. Подання про нагородження надходили від різних установ та відомств, надсилалися до Наркомпросу, ВУЦВК або РНК УСРР, а далі справа полягала тільки в тому, щоб проштовхнути в урядових інстанціях того чи іншого кандидата. Саме через це і через відсутність архівних джерел та документів установ за ті роки, відомості про кількість та персональний склад нагороджених не потрапили до статистичних документів офіційної звітності. Облік державних нагороджень в Україні почали вести систематично лише з 1935 року” [1, с. 305].

1934 рік став переломним у процесі формалізації та вдосконалення інституту нагородження почесними званнями. Саме з цього часу процес набув чіткого оформлення в тодішньому правовому полі й став усталеним та чітко формалізованим в усіх планах.

13 січня 1934 року в м. Харкові була прийнята спільна Постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР про почесні звання працівникам науки, техніки й мистецтва, що знаменував початок якісно нового періоду в нагородженні почесними званнями, а також значно розширив коло осіб, які могли бути ними нагородженими (додавши до діячів культури працівників сфери науки і техніки).

Прочитуємо найважливішу частину згаданої постанови:

“Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили:

1. Встановити такі почесні звання для працівників науки, техніки і мистецтва:
 а) Заслужений діяч науки, техніки або мистецтва.
 б) Народний артист (художник) республіки.
 в) Заслужений артист (художник) республіки.
 2. Звання Заслуженого діяча науки або техніки надається за особливо цінні праці в галузі науки або техніки, чи за особливо важливі для соціалістичного будівництва відкриття й винаходи, або за видатну науково-практичну, науково-педагогічну й науково-популяризаторську діяльність.

3. Звання заслуженого діяча мистецтва надається за видатну художню діяльність або за особливо цінні художні твори в будь-якій галузі мистецтва.

4. Звання народного артиста (художника) республіки надається особам, що мають винятково високі заслуги й досягнення в музичному, сценічному й кінематографічному мистецтві, виявлені як у художній творчості, так і у виконанні.

5. Звання Заслуженого артиста (художника) республіки надається особам, що мають особливі заслуги в мистецтві, зокрема у виконанні мистецьких творів” [6, с. 23].

Важливою новацією у нагородженні було запровадження обов’язкового трудового стажу для нагородження діячів мистецтва, що було позитивним фактором з огляду на відчутне зниження таким чином суб’єктивного фактора.

Як було зазначено в Постанові від 13 січня 1934 року: “Для нагороди діячів мистецтва званням Народного чи Заслуженого артиста (художника) республіки...треба, щоб вони мали стаж художньої роботи в галузі мистецтва не менш як 10 років за Радянської влади” [6, с. 23].

Але найбільш принциповим нововведенням стало визначення ще чіткішого порядку процесу нагородження ніж раніше, що також слугувало різкому зниженню суб’єктивного фактора: “Звання Заслуженого діяча науки, техніки або мистецтва й Народного артиста (художника) республіки надається за постановами Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету за поданням відповідних народних комісаріатів, ЦВК АМСРР, обласних виконавчих комітетів, професійних та інших громадських організацій.

Звання Заслуженого артиста (художника) республіки надається за постановами Народного комісаріату освіти УСРР у порозумінні з Всеукраїнським комітетом професійної спілки працівників мистецтва” [6, с. 23].

Таким чином, можна констатувати, що з 1934 року система нагородження почесними званнями набула в Україні усталеного вигляду. Хоча в подальшому вона й надалі розвивалася й удосконалювалася, але це проходило вже тільки в рамках визначених вищезгаданою Постановою парадигми й стала однією з найбільш важливих складових нагородної системи спочатку Радянської, а згодом і незалежної України.

Нагородження почесними званнями Української РСР у роки Великої Вітчизняної – одна з найцікавіших сторінок в історії вітчизняної нагородної системи. Таким чином, також виявився справжній героїзм нашого народу в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Навіть у найтяжчі часи найбільш страшної в історії людства війни й надалі тривали нагородження почесними званнями й сам цей важливий інститут нагородної системи постійно розвивався та вдосконалювався. Це свідчило про незламний дух нашого народу в боротьбі за звільнення рідної землі та його спрямованість у майбутнє. Якщо ж проводити історичні аналогії, то цей факт можна порівняти із знаменитим військовим парадом на Червоній площі в листопаді 1941 року під час німецького наступу на Москву, що показало незламний дух народу в час найтяжчих випробувань.

Показово, що це особливо відзначалося в класичному дослідженні з історії вітчизняної фалеристики “Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини”, де героїчному часу Великої Вітчизняної війни в історії розвитку нагородної системи України була приділена особлива увага.

Як відзначалося, з початком Великої Вітчизняної війни територія УРСР була в 1941 – 1942 роках повністю окупована й більшість державних установ, ряд промислових підприємств, науково-дослідних центрів та осередків евакуювали в інші регіони СРСР, де вони відразу ж активно розгорнули свою роботу.

Але, незважаючи на вкрай важкі умови евакуації, радянське й партійне керівництво СРСР всіяло сприяло роботі республіканських органів влади УРСР поза межами української території.

Не можна не погодитися із наступною тезою “Української фалеристики” щодо причин розвитку нагородної системи УРСР у роки війни: “...в нещадних умовах війни та за складних дипломатичних відносин з антигітлерівськими союзниками роль зовнішньополітичного представництва УРСР, навіть формально декларована, набула неабиякої ваги” [1, с. 309].

Безумовно, нагородна система УРСР активно використовувалася як пропагандистський елемент для зовнішньополітичних цілей СРСР. Однак слід доповнити, що як мінімум не менш вагомим чинником був і внутрішній. Продовження функціонування в умовах війни нагородної системи УРСР (вона була суто цивільною на відміну від союзної) повинно було зміцнити дух народу, його мужність у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками. Коли в час війни нагороджувалися діячі мистецтва, науки і культури, це ще раз символічно засвідчувало непорушну впевненість у кінцевій перемозі та намагання вже зараз почати будувати нове мирне життя.

Показово, що нагородження почесним званням заслуженого діяча науки УРСР тривало ще навіть до початку перелому в ході війни (хоча стало значно більш інтенсивним 1943 року, після Сталінградської битви).

Так, у лютому 1942 року почесне звання Заслуженого діяча науки було присвоєно відомому вченому І.М. Іщенку [2, спр. 8 – 15].

А за період з листопада 1942 по жовтень 1943 року цього почесного звання були удостоєні видатні українські вчені різних галузей науки О.М. Ястребов, П.П. Будников, Г.М. Гуревич, В.С. Деркач, Б.М. Маньковський, О.В. Нагорний, І.О. Поваженко, М.С. Спіров, Г.О. Татарінов [1, спр. 20].

1943 року нагородження почесними званнями різко збільшилося порівняно з вкрай важким становищем на фронтах 1942 роком. Після Сталінградської битви заслуженими діячами науки УРСР стали Ф.А. Уфимцев, М.М. Цехновіцев, С.Х. Чавдаров; заслуженими діячами мистецтва УРСР – М.Г. Дерегус, Д.Г. Євтушенко, В.І. Касіян, П.О. Козицький, М.Г. Лисенко, П.Д. Муравін, О.С. Пашенко, М.А. Шаронов; народними артистами УРСР – Д.С. Антонович-Будло, Ф.А. Барвінська, М.К. Висоцький, Л.М. Гаккебуш, Л.П. Карташов, В.Г. Магара, Г.В. Маринич, Г.М. Полежаєв, О.Г. Сердюк, В.М. Чистякова [1, с. 310].

Почесного звання Заслуженого артиста УРСР 1943 року було удостоєно 35 видатних діячів сцени.

Крім чергових нагороджень, у ці роки нагородна система (у тому числі інститут почесних звань) активно розвивалася.

Надзвичайно показовим стало прийняття 11 жовтня 1943 року, незадовго до звільнення столиці України, Указу Президії Верховної Ради УРСР про встановлення звання Народний художник УРСР.

Відповідно до тексту Указу, було встановлено для видатних діячів образотворчого мистецтва УРСР, які відзначилися своїми творами в галузі живопису, скульптури, графіки, декоративного і прикладного мистецтва, звання Народний художник УРСР [3, ст. 24].

Другим пунктом Указу визначалося, що почесне звання Народний художник УРСР надається тільки Президією Верховної Ради УРСР. Це свідчило про високу престижність цієї нової нагороди, враховуючи, що саме Президія Верховної Ради формально вважалася в радянській системі найвищим органом влади (хоча реальна влада й належала партійним органам) [3, ст. 24].

Показово, що саме в часи Великої Вітчизняної війни питання надання почесних звань було остаточно впорядковано й ретельно унормовано до найменших деталей. Це можна пояснити кількома факторами, з яких особливо потрібно виокремити два визначальних.

На першому місці, безумовно, стоїть фактор зміцнення народного духу для досягнення кінцевої перемоги – демонстрація того, що навіть у роки війни країна розвивається в усіх сферах, і її видатні люди отримують належну високу оцінку держави.

Іншим фактором було те, що після початку Великої Вітчизняної війни державне керівництво СРСР узяло курс на зміцнення всіх інститутів державного управління та різкого зниження рівня революційної риторики. Це призвело до формалізації та правової уніфікації

ряду сфер, які до цього часу були більше під впливом “революційної свідомості”, ніж у правовому полі. Нагородна система була й залишається одним з необхідних і вкрай важливих атрибутів державності, і новий державний курс не міг її не торкнутися.

1944 року нагородження почесними званнями було надзвичайно активним.

Наведемо лише нагородження найбільш відомих діячів різних сфер. Так, 1944 року почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР було присвоєно К.Г. Воблomu, О.М. Диннику, Г.Ф. Проскурі, М.В. Птусі, О.І. Смирнову-Замковому, М.Г. Холодному. Почесним званням Заслуженого діяча мистецтв УРСР нагороджений М.І. Вериківський, а Народного художника УРСР – А.М. Браславський-Страхов, К.Д. Трохименко. Почесне звання Заслуженого лікаря УРСР отримали видатні медики В.В. Іванов, М.М. Міхно, Г.К. Гнідий, А.Й. Плашевський. Заслуженим артистом УРСР став О.Н. Сорока [1, с. 310].

Однак, необхідно зазначити, що при цій великій кількості нагороджень не існувало єдиного правового документа, що унормовував би всі питання нагородження почесними званнями УРСР.

Згадану негативну обставину цілком усвідомлювало вище партійне-державне керівництво і вже 26 вересня 1944 року була прийнята Постанова Президії Верховної Ради УРСР про затвердження Положення про почесні звання Української РСР (Постанова підписана Головою Президії Верховної Ради УРСР М.Гречухою і Секретарем Президії Верховної Ради УРСР О. Межеріним) [4, с. 14]. Затверджене Положення стало ознакою остаточної уніфікації інституту нагородження почесними званнями та повністю ввело його правове поле.

Необхідно більш докладно зупинитися на його змісті, враховуючи надзвичайно велике значення прийняття Положення про почесні звання Української РСР для подальшого розвитку цієї частини вітчизняної нагородної системи.

Першим найголовнішим пунктом Положення було визначено, що почесні звання Української РСР надаються тільки Президією Верховної Ради Української РСР.

Далі йдеться про коло осіб, які мали право на нагородження й докладний перелік заслуг, за які надається кожне почесне звання.

Слід привести згаданий докладний перелік, виходячи з того, що він унормував на кілька десятиріч практику надання почесних звань у тій чи іншій галузі.

Звання Заслуженого діяча науки і техніки або звання Заслуженого діяча науки Української РСР повинно було надаватися за особливо цінні праці в галузі науки і техніки, за особливо важливі для соціалістичного будівництва відкриття й винаходи або за визначну науково-практичну й науково-популяризаторську діяльність.

Звання Народного художника Української РСР мало надаватися живописцям, скульпторам, графікам та архітекторам, котрі створили видатні твори в галузі живопису, скульптури, графіки, архітектури й декоративно-прикладного мистецтва та які мали особливі заслуги в розвитку мистецтва.

Звання Народного артиста Української РСР повинно було надаватися режисерам й артистам театру, кіно, естради, цирку, капели, композиторам, диригентам, музикантам, що володіли винятковою виконавчою майстерністю, які створили видатні художні твори, вистави, кінофільми, музично-виконавчі твори й мали особливі заслуги в розвитку мистецтва.

Звання Заслуженого діяча мистецтв Української РСР надавалося режисерам, артистам, художникам, скульпторам, архітекторам, композиторам, диригентам, педагогам художніх навчальних закладів, що створили великі за своїм значенням твори мистецтва або мали великі заслуги у вихованні й підготовці художніх кадрів, а також у написанні наукових праць у галузі мистецтва.

Звання Заслужено артиста Української РСР надавалися режисерам, артистам театру, кіно, естради, цирку, капели, композиторам, диригентам, музикантам, що володіли високою майстерністю, створили високохудожні образи, вистави, кінофільми, музично-вокальні твори й своєю діяльністю сприяли розвитку мистецтва.

Звання Заслуженого вчителя школи Української РСР надавалися вчителям початкових, неповних середніх, середніх, спеціальних і педагогічних шкіл, які мали стаж педагогічної роботи не менше 10 років, за видатні успіхи в навчанні дітей, вихованні в них почуття любові й відданості батьківщині.

Звання Заслуженого лікаря Української РСР надавалося лікарям лікарських дільниць, амбулаторій, родильних будинків, лікарень, поліклінік, лікувально-профілактичних, санітарних установ й органів охорони здоров'я, які пропрацювали в цих установах не менше 10 років й особливо відзначились у своїй практичній діяльності в галузі охорони здоров'я [4, с. 14].

У Положенні чітко визначався й уніфікований порядок подання до нагородження усіма, без винятку, наявними на той час почесними званнями. Відповідно до встановленого нового порядку, почесні звання надаються за поданням народних комісаріатів й Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР. Також про надання почесних звань могли порушити клопотання районні, міські ради депутатів трудящих та їхні виконавчі комітети, партійні, профспілкові й інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих, які повинні були вносити свої пропозиції до відповідних наркоматів або Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР.

Також у Положенні вперше унормувалося питання видачі всім особам, які отримали почесне звання, особливої грамоти Президії Верховної Ради УРСР.

Уперше також було унормовано питання щодо позбавлення почесного звання. Положенням визначалося, що позбавлення почесного звання може бути проведено тільки Президією Верховної Ради Української РСР.

Нове Положення не залишилося на папері, а відразу почало активно застосовуватися на практиці і почесними званнями відповідно до нової правової практики почали нагороджувати широке коло осіб.

У цілому можна констатувати, що в період Великої Вітчизняної війни інститут нагородження почесними званнями відіграв важливу роль у патріотичному піднесенні населення Радянської України в боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками. Не менш важливим для розвитку нагородної системи України стало те, що саме в роки Великої Вітчизняної війни інститут нагородження почесними званнями остаточно набув правового унормування, що стало визначною віхою у всьому розвитку нагородної системи України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. (У двох книгах). Керівник авторського колективу Д.В. Табачник. Київ, 2004, Книга перша.
2. ЦДАВО України, Ф. 1, оп. 24, спр. 8 – 15.
3. Відомості Верховної Ради УРСР. 1944. №5.
4. Відомості Верховної Ради УРСР. 1945. №7 – 8.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Воронін Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, Перший заступник Голови Державної архівної служби України.

Наукові інтереси: фалеристика, формування системи державних нагород України.

УДК 94 (477) «1918»

“ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ” В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Олександр ДЕРГАЧОВ (Кіровоград)

У статті розглядаються проблеми рефлексивного осмислення Володимиром Винниченком періоду гетьманату П. Скоропадського в контексті контрреволюціонізму.

Ключові слова: “Доба Гетьманщини”, Українська революція, контрреволюція, реакція, окупація.

В статье рассматриваются проблемы рефлексивного осмысления Владимиром Винниченко периода гетманата П. Скоропадского в контексте контрреволюционизма.

Ключевые слова: “Эпоха Гетьманщины”, Украинская революция, контрреволюция, реакция, оккупация.

The article deals with the problem of reflective thinking by V. Vynnychenko of a period of P. Skoropadskiy Hetmanat in the context of counterrevolution.

Keywords: "Hetmanat Period" Ukrainian revolution, counter-revolution, reaction, occupation.

Період гетьманату Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 рр.) в історії Української революції 1917 – 1921 рр. в історіографічних дослідженнях оцінюється неоднозначно. Діаметрально протилежна історична оцінка об'єктивно пов'язана з приналежністю або прихильністю до певної політичної ідеології чи історіографічної школи, історико-дослідницьку спадщину якої з цієї проблеми умовно поділяють на радянську, емігрантську (Р. Млиновецький, Я. Пеленський), українську – періоду незалежності (В. Солдатенко, В. Верстюк, О. Реєнт, Т. Бевз, Ф. Проданюк, О. Білодід). Та особливу в цьому аспекті історіографічну цінність має історична оцінка учасників Української революції, а саме: П. Христюка, М. Лозинського, М. Грушевського, М. Шаповала, Д. Дорошенка, І. Мазепи та Володимира Винниченка – одного із лідерів Центральної ради, голови Генерального Секретаріату УНР, першого голови Директорії УНР, талановитого й відомого у всьому світі письменника-новатора та публіциста [1, с. 4 – 41].

Дослідження спадщини В. Винниченка почало привертати фахову увагу істориків, політологів та філософів лише на початку XXI століття. Його рефлексія на історичні події в Україні, передусім, на Українську революцію 1917 – 1921 рр., та світі має виразні суспільно-політичні, історіософські й філософські погляди на суспільно-історичні явища. В українській історіографії перші кроки в осмисленні еволюції суспільно-політичних поглядів Володимира Винниченка в контексті його політичної діяльності здійснили відомі дослідники В.Ф. Солдатенко [2] та С.В. Кульчицький [3]. Цікавий політологічний аналіз його світоглядних реакцій та характеристику ідеї відродження державності в Україні презентовані дослідженнями В.І. Кучера [4, с. 206 – 221]. Загальне осмислення його історіософії подане дослідженнями О.А. Удота і Т.А. Бевз [4, с. 72 – 81, 245 – 267], соціальних та філософських проблем екзистенціалізму й феноменології – Л.Г. Павлишин [5].

Однак серед численних публікацій та монографій нами не виявлено наукових розвідок, у яких би предметно вивчалися та критично оцінювалися його погляди на період гетьманату в Українській революції. Саме тому завданням дослідження є виокремлення рефлексії В. Винниченка на події 29 квітня – 14 грудня 1918 р. в українській історії, а метою – аналіз його історикосуспільно-політичного осмислення характеру революційних подій в Україні періоду перебування при владі П. Скоропадського в контексті контрреволюціонізму.

Історико-політичні погляди В. Винниченка на “Добу Гетьманщини” подані в його публіцистиці – “Два спростування” [6], “Лист до українських робітників і селян” [7], “Єдиний революційно-демократичний національний фронт” [8], “Рано стомлюватись” [9] та ін.; щоденнику [10]; літературних творах – драмі “Між двох сил” [11] та повісті “На той бік” [12]; історико-політичних творах – “Заповіт борцям за визволення” [13], “За яку Україну” [14] та “Відродження нації” [15]; [16], що є першим нарисом історичного феномена Української революції, метою якого було: “...передати нашому громадянству всі надії в їхній історичній послідовності і з тими поясненнями та подробицями, які ніякий пізніший дослідувач цих часів не зможе дати”, – зазначав 20 червня 1919 р. у листі до Ю. Тищенка Володимир Винниченко [17, А. 4].

Поєднуючи розвиток революційних подій з процесом відродження української нації, В. Винниченко для визначення характеру якісно відмінних відтинків часу виокремив в Українській революції: “Добу Центральної Ради”, “Добу Гетьманщини”, “Добу Директорії” та “Добу Отаманщини”. В основу критерію поділу покладено змістовно-політичну роль соціальних верств, що перебували при владі, діяльність яких визначала характер перетворень [15, с. 11]. Дотримуючись цього принципу при аналізі суспільно-політичних процесів “Доби Гетьманщини” від мікрорівня (психології окремого індивідуума) до макрорівня (національної свідомості, масової стихії, політичної культури), він характеризує цей період як реакційне та контрреволюційне явище. Це пов'язано з тим, що він розумів Українську революцію як прагнення відродження нації через соціальне й національне визволення українського народу, а “Доба Гетьманщини”, на його думку, нічого спільного з цим явищем не мала. Дотичні погляди на цю проблему мають і сучасні дослідники “Доби Гетьманщини” В. Солдатенко та Ф. Проданюк [1, с. 10 – 37].

Термін *контрреволюція*, який уперше був уведений у науковий обіг французьким письменником Ф. Шатобріаном у кінці XVIII століття в добу Великої французької революції, використовувався Володимиром Винниченком згідно із загальноприйнятим значенням. У

політології та соціології цим терміном позначають вид політичного й суспільного процесу, який протилежний революції, що являє собою реакцію поваленого класу, спрямованого на збереження або реставрацію старої суспільно-політичної системи або її окремих елементів [18, с. 271]; [19, с. 327]. При цьому *реакція* (від лат. – reaction – зворотний напрямок дії) як дефініція також тлумачилася ним згідно із загальноприйнятими значеннями, як сукупність засобів опору, що здійснюються віджилими політичними силами проти негайного оновлення суспільної та політичної системи [18, с. 561].

Піддаючи історикосуспільно-політичному рефлексивному осмисленню період гетьманату, В. Винниченко охоплює певне коло проблем, серед яких варто виокремити ключові: місце періоду гетьманщини в Українській революції; передумова появи контрреволюційності й установлення влади П. Скоропадського; реакційність соціальної бази та політичної влади; характер внутрішніх перетворень у “Добу Гетьманщини”; причини та наслідки повалення реакційного режиму.

Розцінюючи період гетьманату як контрреволюційне та реакційне явище в Українській революції [20, с. 148], Володимир Винниченко вводить такі поняття, як “Перша” та “Друга” революції. “Перша” пов’язана із створенням та діяльністю Центральної ради 4 березня 1917 р., а “Друга” – з поваленням Директорією влади П. Скоропадського 14 грудня 1918 р. [21, с. 225]. “Доба Гетьманщини”, що існувала між двома українськими революціями, була переривальним фактором революційних прагнень українського народу [20, с. 148].

Контрреволюційні тенденції в Українській революції В. Винниченко пов’язував з існуванням та діяльністю поряд із суспільно-політичною течією “всебічного” визволення (соціального, політичного й національного) течії “однобічного” визволення, представники якої отримали переважний вплив у Центральній раді на початку 1918 року, котра, на думку Володимира Винниченка, не виправдовувала сподівання населення, ставлячи свої власні інтереси та створення національної державності на перше місце, не враховуючи соціального визволення [21, с. 223 – 224]. Саме прихильники цієї течії в Центральній раді, за його переконанням, зрадили соціальне прагнення населення під час революції, підписавши 9 лютого 1918 р. Берестейський мир з країнами Четвертого союзу, який зумовив прихід німецької реакції в Україну, що за щоденниковим його твердженням від 15 березня 1918 року, була: “ціна соціальної зради, ціна спинення соціальної революції” [10, с. 281]. Австро-німецька орієнтація (до речі, як і російська), на його думку, є не природною для українського народу (єдина природна орієнтація була на українську демократію), що призвела до втрати Центральною радою широкої підтримки населення [21, с. 224]. Такі обставини стали передумовою початку контрреволюції на теренах України, зазначав в одному з листів до редакції Володимир Винниченко [22, А. 12].

Навесні 1918 року німецький реакційний фактор та нездатність Центральної ради опанувати ситуацію призвели до встановлення нелегітимної влади П. Скоропадського в Україні у форматі гетьманату [13, с. 16 – 17]. Цей факт В. Винниченко пояснює тим, що політична влада була отримана не від народу, а завдяки державному перевороту консервативних прошарків за сприянням німецької військової адміністрації [21, с. 224].

З перших днів свого правління П. Скоропадський, на його думку, штучно надає своїй владі національно-українського характеру. На сторінках “Робітничої газети” 1918 року в статті “Рано стомлюватись” Володимир Винниченко зазначав: “Вони всі так жагуче... люблять Україну... що потягнуть... облутану, безсилу, безпомічну Україну в обійми..., єдиної, неделімої тюрми” [9, с. 115]. У зв’язку з цим, він висуває не логічну, суб’єктивну та емоційно-критичну оцінку прагнень П. Скоропадського при владі – відновити єдину й неподільну Росію за сприянням Німеччини, якій було це начебто вигідніше, ніж створити незалежну Українську державу: “хіба генерали німецької окупаційної армії на Україні в 1918 році не договорилися з рускими генералами щодо відновлення єдиної неделімої Росії” [14, с. 39]; [23, с. 100]. Ця оцінка є суперечливою, оскільки Німеччина під час Першої світової війни була ворогом Російської імперії і робила все для того, щоб вивести її з війни, а отже, не могла сприяти відновленню свого ворога.

Характеризуючи “Добу Гетьманщини”, В. Винниченко особливу увагу приділяє соціальній опорі політичної влади Павла Скоропадського, акцентуючи на її вузькості й консерватизмі. Головною соціальною опорою гетьмана було українське зрусифіковане поміщицтво [8, с. 116],

велика буржуазія [7, с. 69] та російське офіцерство [21, с. 227], що дали підстави стверджувати про встановлення реакційної та контрреволюційної поміщицько-капіталістичної влади: “Вся Гетьманщина була тільки закінченням формації контрреволюційної буржуазної державності на Україні... А по скільки українська нація своєї буржуазії не мала, то й буржуазна... державність перестала бути українською” [16, с. 99 – 100]. Українське поміщицтво завжди було пов’язане земельним і політичним фактором з монархією, що вступало в протиріччя з інтересами українського селянства та демократії того часу [8, с. 116]. Велика буржуазія в Україні, за словами Володимира Винниченка, була “руською реакційною буржуазією” [16, с. 38 – 39] і разом з російським офіцерством – запеклим ворогом національного українського відродження, [7, с. 71] у зв’язку з цим він підкреслює залежність стабільної влади П. Скоропадського від німецького фактора, бо вузькість соціальної бази консервативних сил не змогла забезпечити стабільності державної влади [24, с. 206].

Називаючи П. Скоропадського руським офіцером, В. Винниченко підкреслює присутність, крім німецького, ще й і російського фактора в “Добу Гетьманщини”, про який у праці “Відродження нації” він писав: “Софійська площа – “народ”, “військо” (руська офіцерня)... Німецький солдат у залізній касці охороняє “народ” і “військо” від небезпеки” [16, с. 17 – 18]. Це дає підстави йому стверджувати про окупацію й засилля України не лише німецьким, але й російським елементом [13, с. 17]; [14, с. 34].

Спираючись на консервативну частину населення, неукраїнські елементи стали опорою формування монархічної форми правління: “...купці кацапської офіцерні вдалося скинути Раду, встановити монархію... За який-небудь місяць ми маємо перед очима стару картину до 1917 року”, тобто відновлення “старих порядків” у форматі авторитарного режиму [10, с. 283; 295; 306]. Підтвердженням цього є, на думку Володимира Винниченка, “Закон про тимчасовий державний устрій України”, за яким гетьман мав диктаторські повноваження (вся влада, враховуючи законодавчу, зосереджувалась у його руках, який був верховним головнокомандуючим) [25, с. 69 – 71]. Тому для приховування справжньої суті політичної влади П. Скоропадського, по-перше, його проголосили гетьманом, щоб підкреслити стару українську традицію та національний характер української державності, а по-друге, у всіх урядових актах, промовах характеризувалася самостійність української держави та демократичність режиму [16, с. 51 – 52]. Саме це дало П. Скоропадському можливість будувати капіталістичну, буржуазну, гетьмансько-монархічну державу, яка звалася, незрозуміло чому, для В. Винниченка “самостійною Україною” [10, с. 284].

Внутрішня національна політика гетьмана, у зв’язку з реальними особливостями політичної влади, на його думку, мала двозначність. З одного боку, проголошувалося формування української національної армії, але з другого складалася вона чомусь з російських офіцерських кадрів. Українська мова декларувалася державною, проте Сенат постановив, що й російська мова повинна мати цей статус: “Хоч заявлялось, що на провінції також повинна скрізь українська мова бути урядовою, а тим часом українців урядовців скрізь було викинуто... а замість них поставлено відомих істино-руських людей” [16, с. 67]. Саме тому документи велися українською мовою, а говорили всі вищі посадовці суто російською мовою, зазначає Володимир Винниченко у своєму щоденнику [10, с. 295]. Цей факт ним пов’язувався з тим, що Гетьманський уряд складався майже повністю з неукраїнського елемента – переважно з російського (А. Ржепецький, Ю. Вагнер), а ті, хто мав українське коріння, були зрусифіковані (Ф. Лизогуб, М. Чубинський та інші). У зв’язку з цим у “Робітничій газеті” 1918 року він писав: “Цілі потоки братів – руських... братів підроблених, сфальшованих українців линули на нашу землю... знавці поліцейсько-жандармського режиму... кваліфіковані екземпляри найгарнішої реакції” [9, с. 115]. Саме тому, характеризуючи національну політику гетьмана, В. Винниченко стверджує про її декларативний, а не національний характер.

Незважаючи на це, він не відкидає здобутків українізації в “Добу Гетьманщини”: прийняття закону про обов’язкове вивчення української мови й літератури, українізацію шкіл, відкриття ряду університетів, створення національної Академії наук. Проте все це пов’язував не з прямою політикою П. Скоропадського, а з наслідками діяльності Центральної ради, що стала поштовхом до відродження української культури, яке затягнулося на період гетьманату та німецьким фактором. Німці відкрито не могли виявляти свої наміри на території України як перед Європою, так і перед власним народом як грабіжника (мета їхнього перебування), тому завжди

підкреслювали свою фальшиву прихильність до української самостійної держави, національної культури та мови [16, с. 57].

Та з огляду на контрреволюційно налаштовану соціальну базу гетьмана українізація була короткостроковим явищем. У своїй статті “Поворот на Україну” 1926 року Володимир Винниченко писав: “...почалося швидким темпом ліквідація українізації міста, початої урядом Центральної Ради. Дезукраїнізація зайшла навіть на село... почалося закривання українських шкіл по селах, глум з української мови і проголошення “диктатури общерусской культуры”” [20, с. 168]. У цьому розумінні національні й соціальні аспекти є неподільними, що характеризують, на його думку, особливість національної політики: “Тут цілком виразно помітно, як національний утиск капіталістичних класів України тісно йшов із соціальною і політичною реакцією... ради соціальних інтересів паразитарних класів їм необхідно треба було нищити національні українські здобутки” [16, с. 11].

Соціально-економічна політика гетьмана, за переконанням В. Винниченка, повністю відповідала інтересам його соціальної опори. У промисловому секторі було відновлено права приватної власності, збільшення робочого дня на підприємствах до 12 годин, заборона страйків, зборів, з’їздів та демонстрацій. В аграрному секторі – відновлення поміщицького землеволодіння, обкладання селян податками, право поміщиків використовувати примусову працю на селі. Усі ці аспекти потрібні були для встановлення цілковитого контролю за ринком, торгівлею та промисловим потенціалом Німеччиною й відповідними соціальними прошарками, які були опорою політичної влади П. Скоропадського.

Характерними засобами внутрішньої політики гетьмана, на думку В. Винниченка, були репресії, які застосовувалися до лівих партій та їхніх революційних здобутків у період “Першої” української революції, закриття опозиційних органів преси, погроми Державною вартою профспілкових організацій, посилення цензури, обмеження політичної свободи [21, с. 224]; [10, с. 284]. Особливого розмаху набули репресії населення, у своїй праці “Заповіт борцям за визволення” він писав: “Кайзерські реакційні генерали... наставили руського генерала П. Скоропадського за “гетьмана”... засіяли Україну карними загонами, складеними з руських офіцерів, переважно синів поміщиків на Україні, які масово пороли селян, розстрілювали невдоволених” [13, с. 16 – 17], під час яких характерним явищем було здійснення провокації серед населення з підриву довіри до української влади: “Роблячи всякі насильства й жорстокості над населенням, вони старалися усилено підкреслювати, що це робить українська влада... в ім’я української держави” [16, с. 79 – 81]. Такі дії він пояснював русько-німецькою реакцією, яка нищила українську державність, – основна мета П. Скоропадського [21, с. 241].

Залежність стабільної політичної влади гетьмана від зовнішніх сил (окупаційних військ Німеччини та Австро-Угорщини), вузькість соціальної бази та відсутність українського елемента у владі були слабким місцем його режиму [16, с. 62]. Окрім того, однобічна орієнтація в соціально-економічній політиці призвела до вияву класового інстинкту, насамперед селянства і робітництва, що виступили в оборону своїх інтересів. Саме ці прошарки не раз виявляли свою ворожість як до буржуазії, так і до поміщиків у період Української революції, відмічав Володимир Винниченко у своїй статті “Листи до українських робітників і селян” [7, с. 69]. У липні – серпні 1918 року все це призвело до хвилі страйкового руху та селянських повстань проти гетьманської влади, її соціальної опори, де соціальний, класовий момент, вирвавшись з буржуазно-поміщицької реакції, на його думку: “...служив головною базою в боротьбі з силами реакції... що звалила гетьмана й вигнала з України окупаційну німецьку 600-тисячну армію” [20, с. 148]; [16, с. 71 – 72]. У цих умовах активізується суспільно-політична течія “всебічного” визволення та ідея об’єднання українського народу навколо єдиної мети – повалення окупаційної влади [23, с. 100]. З ініціативи соціал-демократів у серпні 1918 року був створений з опозиційних партій Український Національний Союз, до складу якого увійшли соціал-демократичні партії, громадські організації та профспілки. Головною метою цього союзу стало повалення нелегітимної влади та встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед народом.

П. Скоропадський у цій ситуації видає “Грамоту гетьмана про федерацію України з Росією”, що, на думку В. Винниченка, є виявом істинної мети його перебування при владі – відновлення “єдиної і неподільної Росії” (скасування державної самостійності України та проголошення федеративного союзу з не більшовицькою Росією) [14, с. 39]; [25, с. 74 – 76].

Така інтерпретація цієї грамоти є суто суб'єктивним явищем, тому що, ймовірно, це було нічим іншим, як зміною зовнішньої орієнтації після поразки Німеччини у війні, що позбавила П. Скоропадського опори та стабільності.

Суспільно-політична ситуація в Україні змусила П. Скоропадського 14 грудня 1918 року зректися влади [24, с. 206], що знаменувало повалення його режиму: "...І хто зна, коли б друга українська революція... не прогнала і гетьмана, і руських генералів, і німців... чи не було б усе залите на довгі роки страшних припливом руської монархічної реакції" [14, с. 39] – зазначав В. Винниченко на сторінках своєї праці "За яку Україну" 1934 року.

Підсумовуючи погляди та інтерпретацію Володимира Винниченка подій "Доби Гетьманщини", чітко простежується її характер. За національним чинником період гетьманату мав антиукраїнський та окупаційний характер, адже при владі перебував неукраїнський елемент у вигляді німецького й російського факторів [16, с. 115], спрямування якого мало синтезуючий реакційний буржуазно-контрреволюційний характер проти українського відродження, що характеризувалося наступом на революційні досягнення Центральної ради: "Доба Гетьманщини дає нам ще одну лекцію історії... ця доба є неперестанне, настійне нищення всякими способами національних здобутків українства" [16, с. 11]. Крім того, досягнення влади нелегітимним чином, вузькість соціальної бази гетьмана та репресивна політика в інтересах цих класів є доказом, за його переконанням, антидемократичного характеру [16, с. 28].

Таким чином, спроба контрреволюційних та консервативних політичних сил, за допомогою встановлення монархічної форми правління та авторитарного політичного режиму стабілізувати ситуацію в Україні через окупацію неукраїнським елементом зазнала невдачі. Подолати внутрішні та зовнішні протиріччя характеру революції виявилось не під силу гетьманській владі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія / Володимир Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
2. Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світосгляд, 2005. – 324 с.
3. Кульчицький С. Володимир Винниченко / С. Кульчицький, В. Солдатенко. – К.: Видавничий дім "Альтернатива", 2005. – 376 с.
4. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / Збірник статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – 280 с.
5. Павлишин Л.Г. Володимир Винниченко: досвід неklasичного мислення в історії української філософії: монографія / Людмила Павлишин. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 272 с.
6. Винниченко В. Два спростування / Володимир Винниченко // Публіцистика. [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк – Київ, 2002. – С. 311 – 344.
7. Винниченко В. Лист до українських робітників і селян / Володимир Винниченко // Публіцистика. [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк – Київ, 2002. С. 64 – 72.
8. Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт / Володимир Винниченко // Публіцистика. [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк – Київ, 2002. – С. 106 – 123.
9. Винниченко В. Рано стомлюватись / Володимир Винниченко // Чикаленко Є. Щоденник : у 2-х томах. [ред. І. Давидко]. – Т. 2. – К.: Темпора, 2004. – 462 с.
10. Винниченко В. Щоденник: 1911–1920 рр. / [ред. Григорій Костюк]. – Т. 1. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – 500 с.
11. Винниченко В. Між двох сил : драма на чотири дії / Володимир Винниченко. – К.: Дзвін, 1919. – 136 с.
12. Винниченко В. На той бік: повість / Володимир Винниченко; ред. Григорій Костюк. – Нью-Йорк, 1972. – 133 с.
13. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / Володимир Винниченко ; [редколегія : В.В. Біленко, С.А. Гальченко та ін.]. – К.: "Криниця", 1991. – 128 с.
14. Винниченко В. За яку Україну / Володимир Винниченко. – Париж, 1934. – 43 с.
15. Винниченко В. Відродження нації : Історія Української революції / Володимир Винниченко. – Ч. 1. – К.: Політвидав України, 1990. – 348 с.
16. Винниченко В. Відродження нації : Історія Української революції / Володимир Винниченко. – Ч. 3. – К.: Політвидав України, 1990. – 542 с.
17. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46.
18. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. Горбатенко ; за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенко. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
19. Большой толковый социологический словарь (Collins) / Дэвид Джери, Джулия Джери. – Т. 1. – Москва: Вече, АСТ. – 1999. – 544 с.

20. Винниченко В. Поворот на Україну / Володимир Винниченко // Публіцистика. [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк – Київ, 2002. – С. 146 – 181.
21. Винниченко В. Перед новим етапом / Володимир Винниченко // Публіцистика. [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк – Київ, 2002. – С. 209 – 249.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 2. – Спр. 3.
23. Винниченко В. Та, за яку змагались Гітлер, Сталін та інші / Володимир Винниченко // Сучасність. – 2000. – №6. – С. 98 – 101.
24. Винниченко В. Біографічні дані / Володимир Винниченко // Публіцистика. [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк – Київ, 2002. – С. 204 – 208.
25. Історія України. Хрестоматія: навчальний посібник у двох частинах / Упорядники Б. Білик, О. Пиріг. – Ч. 2. – К.: Альтерпрес, 2004. – 592 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дергачов Олександр Васильович – аспірант кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: вітчизняна історія XX століття, історична біографістика, історія Української революції 1917 – 1920 рр.

УДК 94(430).085/086 «1941/1944»:28.316

“РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ МІЛІТАРИЗОВАНИХ ОКУПАЦІЙНИХ ЗОН УКРАЇНИ 1941 – 1944 РР.”

Микола ДРОБОТ (Київ)

У цій статті на основі періоджерел та новітніх історичних досліджень розкрито сутність релігійної політики військової адміністрації на мілітаризованій території окупованої України 1941 – 1944 рр. через призму протистояння німецьких еліт.

Ключові слова: військова адміністрація, еліти, комендатури, общини, релігійні організації, релігійна політика, церкви.

В этой статье на основе первоисточников и современных исторических исследований раскрыто сущность религиозной политики военной администрации на милитаризованной территории оккупированной Украины 1941 – 1944 гг. через призму противостояние германских элит.

Ключевые слова: военная администрация, элиты, комендатуры, общины, религиозные организации, религиозная политика, церкви.

In this article author aims, leaning against original sources and modern historical researches to make an effort expose essence of religious policy of military administration on militarization territory of occupied Ukraine 1941 – 1944 through a prism opposition of the German elites.

Keywords: military administration, elites, commandant's head quarters, communes, religious organizations, religious policy, churches.

Актуальність. Утвердження політичної системи суспільства на позиціях ліберальної модерної демократії не завжди вносить певну розрядку в державно-релігійний діалог. Оскільки наявна можливість появи нового політичного руху, принципи якого можуть бути утаємнені від громадськості при дотриманні дуальності ідеологічних постулатів. Алгоритм вироблення ідеологічної бази нового суб'єкта політичного життя може полягати у відході від християнських цивілізаційно-творчих цінностей та відкиданні атеїзму для вироблення нових релігійних форм світобачення, які задовольняли б містичне сприймання минулого, через призму національної гордості й величі. Для того, щоб запобігти містико-історичного погляду на минуле, враховуючи появу нацизму у Веймарській республіці та його домінування в Третньому Рейху, необхідно дослідити сутність релігійної політики німецької військової адміністрації на теренах окупованої України в 1941 – 1944 рр. через призму протистояння “старого” (представники військової адміністрації) та “нового” (нацистські партійці) типів німецьких еліт.

Новизна дослідження полягає в розкритті сутності релігійної політики військової адміністрації стосовно чотирьох течій християнства та мусульманства протягом 1941 – 1944 рр. на території прифронтової зони та окупованих територій, що увійшли до складу Рейхскомісаріату “Україна” ще в 1941 – 1942 рр. (мілітаризована зона окупації). Окрім того, автор при розгляді цього питання простежує конфронтації позицій “старого” та “нового” типів німецьких еліт у розв'язанні релігійної проблеми окупації України.

Основною метою публікації є дослідження особливостей, трансформаційних змін релігійної політики Верховного головнокомандування вермахту на мілітаризованій території окупованої України протягом 1941 – 1944 рр.

Праці істориків Радянського Союзу 40 – 60-х рр. ХХ ст. мали ідеологічне розкриття офіційно негативного ставлення до релігії. Тому німецька релігійна політика на Сході розглядалася ними як засіб пропаганди, а роль радянського державного апарату висвічували тільки позитивно. Заради підтвердження цього стереотипу автори вдавалися навіть до поступового вилучення із видань військово-документальної літератури імен священнослужителів-партизан. Наприклад, у книзі І. Шубітидзе “Полесские были” 1969 р. видавництва вони наявні, а вже у видавництві 1974 р. – відсутні. У той же час робився акцент на співпраці деяких священників із гітлерівською адміністрацією. Цьому питанню приділялася увага й при публікації збірників документів. Цим цілям було присвячене й дослідження як, Г.А. Суглобова “Союз хреста і меча”, що видана 1969р. Зосередженість цієї праці й подібних на негативізм німецької релігійної політики та її суб’єктів не дозволяла розглядати її двоєдиність, тобто виокремлювати роль військової адміністрації в релігійній політиці від політики цивільної адміністрації.

Радянська історіографія 70 – 80-х років ХХ ст. продовжувала дослідження, розглядаючи поставлену проблему через сутність “антинародної діяльності автокефальної та уніатської церков”, у дусі офіційної ідеологізованої методики дослідження. Але із середини 1980-х рр. намітилася нова тенденція вивчення цього питання в радянській історіографії цієї проблеми, яка диктувалася процесами деполітизації, деідеологізації історичної науки, відкриттям раніше не відомих джерел та доступу до них дослідників, що зумовлювало переосмислювати по-новому проблему діяльності релігійних організацій в СРСР. Однак, підходи дослідження залишалися незмінними. Це можна простежити і в останній книзі історика Н.С. Гордієнка “Сучасне російське православ’я”, де зроблена більш зважена оцінка діяльності духовенства й пастви у військовий час. При цьому автор відштовхувався від постулату минулих років, що війна як масове страждання і всенародне горе було стимулятором зростання релігійності, що пояснює феномен церковного відродження в рамках жорсткої децентралізованої релігійної політики окупаційних властей Третього Рейху.

Українська історіографія 90-х рр. ХХ ст. приділяє особливу увагу українській православній церкві в роки окупації та церковному життю в Україні протягом 1943 – 1946 рр. Так, дослідник Ю. Волошин у праці: “Українська православна церква в роки нацистської окупації” [3] умовно виділяє три періоди в діяльності православної церкви в умовах німецької окупації. Перший – від початку окупації до червня 1942 р. – найбільш сприятливий для українського православ’я; у зв’язку із пошуком стратегії новоявленої влади взаємодії із ним. Другий період – червень і до кінця 1942 р. – активне втручання німецької адміністрації в церковні справи заради максимального використання потенціалу церкви для боротьби із рухом опору та заохочення своєї пастви до трудової еміграції в Німеччині. Третій період охоплює 1943 – 1944 рр. повне підпорядкування української православної Церкви німецькому командуванню. Ця періодизація є умовною, оскільки в кожному із цих періодів існували особливі рішення окупаційного режиму, які послаблювали чи посилювали свій адміністративний контроль. Дослідник В.О. Пашенко в праці “Православ’я в новітній історії України” наголошує на зростанні УАПЦ у перші часи окупації та її політизації. Підкреслює відчутну зміну вектора німецької політики, для УАПЦ у бік автономістів. Він вважає, що 1943 р. відбувся перехід нацистської окупаційної політики у сфері релігійного життя до репресивних заходів. Приводом до них послугувала випадкова смерть екзарха автономної УПЦ Олексія. Дослідник О.Є. Лисенко у своєму дослідженні “Церковне життя на Україні 1943 – 1946 рр.” розглядає релігійну політику останнього періоду окупаційної влади як відповідь на активовану релігійну діяльність РПЦ, що не змогла бути адекватною в силу змін на фронтах вермахту [4].

Сучасна російська історіографія презентована монографією російського історика Ю.А. Катуніна “Російська православна церква в часи Другої світової війни 1939 – 1944 рр.”. Це дослідження присвячене стану РПЦ в роки Другої світової війни, що розглядає причини відкриття православних храмів на території Криму. Наукова праця М.В. Шкаровського “Крест и свастика...” [18] системно досліджує проблему взаємостосунків Православної церкви та нацистських властей на окупованих територіях на основі архівного матеріалу. У цій праці

переконливо доведено, що релігійна політика окупаційних властей диктувалася умовами часу та адміністративними розбіжностями, які виникали між берлінськими урядовцями та місцевими окупаційними установами – військовою адміністрацією 1941 – 1942 рр., поліцією, СД, СС, керівництвом РКУ та Рейхсміністерством зайнятих територій.

Позицію сучасної закордонної історіографії щодо релігійної проблеми можна простежити в монографії голландського історика Карела Беркгофа “Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою” [2]. У праці використано глибокий масив архівних документів, публікацій і матеріалів опитувань. Хронологічно та географічно монографія обмежена рамками Рейхскомісаріату “Україна” 1941 – 1944 рр., але в ній можна помітити релігійно-політичну діяльність військової адміністрації на окупованих українських територіях, які в подальшому управлялися цивільною адміністрацією в складі Рейхскомісаріату. Ця діяльність характеризувалася залученням до церковного будівництва офіцерів і солдат, відкриттям церков, реєстрацією нових приходів та релігійних організацій.

Звісно, мета Німеччини стосовно до СРСР мала загарбницький характер, який був успадкований ще з часу Першої світової війни щодо Сходу. Цілі Німеччини на Сході в часи Першої світової війни диктувалися німецькою елітою, інфікованою експансіоністськими ідеями, расовими й колонізаторськими ідеями, імперіалістичними зовнішньоекономічними установками. Але розгром Німеччини й революційна ситуація у Європі 1917 – 1918 рр. не змінили ідейного базису німецької еліти, а навпаки, доповнили її ідеологію – реваншизмом та антибільшовизмом. До цієї еліти постімперського часу належали: військовий генералітет, вища бюрократія зовнішньополітичного відомства та представники економічних кіл. Ці кола в період гітлерівської влади належить до “старого” типу німецької еліти. Використання визначення “старий” тип еліти уможливило відокремлювати ці кола від кадрів нацистської партії, які здобули й зберігали статус “нової” еліти лише в 1933 – 1945 рр. [1]. “Нова еліта”, керована своїм еkleктиком А. Гітлером, сформувала принцип “східної політики” – поєднання “національної” ідеї, расової теорії та антисемітизму із тезою про “розширення життєвого простору”. Але характер військових цілей стосовно до СРСР залишався незмінним, що давало змогу знайти консенсус між двома типами німецьких еліт у “східному питанні”.

Реалізація “східного питання” оформилася через створення трьох зон військової окупації. Перша зона охоплювала безпосередньо район бойових дій. Другу зону становив тилловий армійський район, який сягав одразу за лінією фронту 20 – 50 км. Третя зона охоплювала території оперативного тилового району кожної із груп армій. Ці три мілітаризовані зони військової адміністрації доповнювалися наявністю однієї особливої зоною, яка перебувала у стані зміни військового управління на цивільне управління Рейхскомісаріату “Україна”. Цими мілітаризованими зонами керували представники військової адміністрації: командувачі дивізій та корпусів, що уособлювали виконавчу владою на підконтрольній території фронту; польові та гарнізонні комендатури.

Ці діячі військової адміністрації на теренах окупованої України належали до представників “старого” типу німецької еліти. Позиція представників військового командування диктувалася не расистським підходом Розенберга до релігійного питання в Україні, а традиційним імперським вихованням часів Другого Німецького Рейху. Наприклад, представники німецького генералітету Е. Манштейн і К. Рундштедт відвідували церкву в Ченстохові під час Польської кампанії 1939 р [3]. Саме командуванню групи армій “Південь” на чолі із генералом Рундштедтом відводилася роль утілення окупаційної політики військової адміністрації у сфері релігійного життя. У складі штабу групи армій “Південь” вирішенням церковних справ завідував экс-директор Бреславського Східноєвропейського інституту професор Ганс Кох, який і був наділений цим правом на власний розсуд діяти відповідно власної компетенції [18, с. 425]. Ганс Кох народився в німецькій колонії під Станіславом. У 1918 – 1920 рр. працював у штабі армії С. Петлюри, а із зими 1940 – 1941 рр. за дорученням абвера підтримував зв’язки із емігрантами із ОУН. У перші місяці війни Кох активно займався церковними й політичними справами у Львові, а після взяття Києва (19 вересня 1941 р.) зайняв посаду особливого уповноваженого з питань культурного життя, але через 2 – 3 місяці його “українофільська” діяльність була призупинена [18, с. 427].

Політична діяльність військової адміністрації, представників “старого” типу німецької еліти, у сфері релігійного життя не мала рис одноманітності. На перший час (літо – осінь

1941 р.), – стихійного відродження релігійного життя, – в основному церковні справи її полягали в офіційному визнанню виниклих приходів та заохоченням християнські орієнтованих офіцерів і солдатів до церковного будівництва [2, с. 237; 13, арк. 34]. Прикладом може слугувати Фрідріх Хейер – (у роки війни офіцер вермахту, який мав сан євангельського священнослужителя й брав участь у похованні німкені-лютеранки із Полтави, а в подальшому отримав право від СД, представників “нового” типу еліти, на релігійну діяльність у межах мілітаризованої зони [18, с. 426]. Цей акт пояснюється тим, що важливе місце в релігійній політиці адміністрації гітлерівського вермахту займали релігійні потреби фольксдойче, зокрема менонітів, баптистів та лютеран, які вважалися “антирадянськими елементами” й потребували, на думку компартійного керівництва СРСР, фізичного знищення чи депортації. Зокрема, скажімо, німецькій армії вдалося врятувати 30 населених пунктів менонітів із 57-ми [2, с. 28]. Один із уцілілих фольксдойче Якоб Вібе, який у період окупації був менонітом, свідчить, що: “Німці не забороняли віруючим збиратися...”. Всяка община будь-якого напрямку протестантизму могла збиратися щонеділі чи іншими днями молитися, під керівництвом своїх проповідників вивчати Біблію, приймати водне хрещення та звершувати євхаристію [4, с. 12; 13, арк. 2].

Толерантно налаштовані представники “старого” типу німецької еліти, використовуючи адміністративний ресурс військової адміністрації, дозволяли діяльність релігійним громадам не лише протестантським, а й мусульманським. Наприклад, близько семиста мусульман Києва від жовтня 1941 року навіть мали мечеть на Подолі [2, с. 242]. Але досить активну підтримку військова адміністрація надавала УАПЦ, при цьому дозволила семи православним єпископам РПЦ, що опинилися на окупованій території України, провести два собори 18, 25 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі, які проголосили автономність Української православної церкви й обрали митрополитом Олексія екзархом України. Ці акції розпалили міжправославні конфронтації про юрисдикційну належність приходів західноукраїнських земель, що увійшли до складу СРСР між УАПЦ, УПАЦ та православної Польської митрополії. Варшавський митрополит Діонісій (Валединський), не визнаючи автономної Церкви під тиском німецької окупаційної влади, яка не допускала поширення його влади на схід, благословив на сан архієпископа еп. Луцького Полікарпа (Сікорського) й 24 грудня 1941 р. призначив його адміністратором УАПЦ в Україні [10, арк. 7; 18, с. 424]. Але на цьому протиріччя не вичерпалися, а “найяскравіше виявляються в суперечці про моління та використання рідної мови під час богослужінь” [10, арк. 6]. У цих суперечках командний склад німецької армії відіграв активну роль, характер якої залежав від позицій місцевих комендантів. У Херсоні місцева господарська команда виділила православному духівництву 30 000 рублів на відновлення церковної споруди в обмін на обіцянку вести службу церковнослов’янською мовою, письмову присягу на вірність і клятву “відхилити всі спроби зробити церкву політичним інструментом українських націоналістів” [12, арк. 27]. Місцевий комендант Борисполя в листопаді 1941 р. наказав провести референдум із приводу мови богослужіння, а коли опитування не дало явних результатів, він постановив, щоби “старослов’янська церква” та “українська церква” використовували місцевий храм по черзі [2, с. 237].

Відставка Г. Коха взимку 1941 р. змінювала функціональні завдання в релігійній політиці військової адміністрації на нових окупованих територіях, що були закріплені інструкцією головного штабу вермахту від 7 грудня 1941 р. про поведження з українським населенням. Вона констатувала необхідність: не обмежувати свободу віросповідання усім християнським конфесіям і разом із тим перешкоджати політизації цим напрямком. Інструкція передбачала вживання заходів, “щоб колишні місця відправлення релігійного культу не перетворювалися в міста паломництва”. Інструкція також передбачала антиватиканський напрям, оголошуючи, що “представники церкви інших держав мають бути вигнані з території, яка перебуває в німецькому підпорядкуванні” [6, арк. 239]. Нагляд за церковною діяльністю покладалася на місцеві комендатури, що керувалися цією інструкцією і реалізовували її за допомогою агітаційних методів, спрямованих на активізацію місцевого населення окупованих територій України. Наприклад, в одному із будинків по вул. Шевченка м. Ворошиловграда було вивішена об’ява: “Панове! Тут відкривається молитовний дім. Прохання взяти участь в підготовці цієї будівлі для нормального виконання релігійних обрядів” [15, арк. 9]. При цьому місцеві комендатури намагалися залучити антирадянські елементи до структури управління й

поліцейського контролю населення. Послідовники православних церков намагалися наділити церкву політичним впливом через її українізацію чи висування вимог німецькій адміністрації [17, арк. 22]. “Лише в Ромнах (польова комендатура № 197) знайшли поширені листівки митрополита Київського і Галицького Ніколая, яка призначена для священнослужителів православної церкви і спрямована проти автокефальної церкви, петлюрівської партії і насамперед Німеччини. Розслідування про її походження ще не закінчене”, – звітував військово-адміністративний відділ при командуючому військами тилового району групи армій “Б” від 10 жовтня 1942 р. [9, арк. 2].

Фактично військова адміністрація та її представники заклали особливий тип управління на початку 1942 р. – “інструкційний” (вимоги місцевих комендатур надати інструкції від головного штабу) у силу німецької пунктуальності й військового статуту. Наприклад, відчуваючи, що агітаційні методи місцевої комендатури вермахту на Чернігівщині не могла протистояти курсу УАПЦ, яка “переслідує ймовірніше політичну мету, ніж релігійну, мається на увазі бандерівський рух”, зазначала у своєму донесенні від 20 квітня 1942 р., що “населення залишається пасивним до її прагнень”, але “існує загроза, що агітація з боку духовенства буде бентежити розум населення”, і тому прохала надати інструкцію, “як має ставитися комендатура до національної церкви” [7, арк. 119]. А польова комендатура № 774, що містилася в околицях Дніпропетровська, повідомляла від 23 липня 1942 р. про існування в регіоні баптистів, які “не можуть відправляти свої релігійні культи, мабуть, через переслідування з боку православних священників. Якщо подібні зловживання становили відомі, то вони відразу ж усувались на основі принципу, оголошеного вермахтом про свободу віросповідань” [11, арк. 80]. Також прохала надати вказівку про те, як потрібно ставитися до служителів “живої” церкви, реформованої гілки православної церкви, що відкололася при радянській владі, на території управління польової комендатури. В донесенні ізюмської польової комендатури в Харківській області з 25 липня по 15 серпня 1942 р. вбачалося необхідністю запропонувати розробити Головному штабу вермахту “чіткі директиви із стягнення податків із священнослужителів”, оскільки на місцях вбачалося загроза для спокою в тому, “що священники користуються своїм службовим становищем, щоб вимагати за церковні відправи харчі натурою, розміри яких не відповідають їхній праці” [7, арк. 119]. Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР Сергієнка Першому секретарю ЦК КП(б)У Хрущову про церковників м. Харкова та Лівобережної України від 24 березня 1943 року повідомляла, що, “торкаючись податкової системи окупантів стосовно церковників, варто відмітити, що ні одна із функціонувальних церков ніякими податками не обкладалася” [13, арк. 33].

Подальший розвиток релігійної політики на території військової адміністрації України залежав від взаємодії і боротьби трьох центрів влади та двох типів німецьких еліт: рейхскомісара України, який формально був підзвітний Рейхсміністерству зайнятих територій, але міг діяти незалежно, керуючись партійними зв'язками; Міністерства окупованих територій, чий погляд частково поділяв Абвер (військова розвідка), і СД на чолі із обергрупенфюрером СС Олендорфом, яке проводило самостійну лінію в східній політиці. При цьому позиції в релігійній політиці відомства Коха і СД збігалися, не поступатися, навіть тимчасово, релігійним організаціям, але протистояли позиціям Рейхсміністерству та військової адміністрації. 1 листопада 1941 р. шеф оперативної групи С у Києві видав наказ про недопущення відкриття будь-яких духовних навчальних закладів. Це ж підтвердив на території цивільної адміністрації рейхскомісар України у своєму наказі від 2 лютого 1942 року. А на окупованих територіях військової адміністрації місцеві комендатури отримували прохання церков про створення семінарів проповідників для підготовки молодих священнослужителів, але за порадою служби безпеки СД відхиляли. “Необхідно визнати, – повідомлялося в донесенні гарнізонної комендатури м. Харкова від 20 серпня 1942 р., – що церква розглядає це як перешкоду своїй діяльності” [7, арк. 305-а]. Із цією перешкодою представники церковних організацій боролися, покладаючись на випадковість часу й добрі особисті стосунки із німцями [16, арк. 19]. Зрозуміло, що такий алгоритм взаємодії місцевих комендатур військової адміністрації, Рейхскомісаріату, служби безпеки СД із представниками релігійних організацій “хитає віру в німецьке панування” і “викликало в церковних колах невдоволення”, підсилюючи його особливо тоді, коли на 22 – 24 грудня 1942 р. була призначена “в Харкові нарада всіх єпископів

православної церкви України, на якій передбачалося обговорити питання нової організації об'єднаної православної церкви України та розподілити єпархії, але не відбулася через те, що єпископам рейхскомісаріат не дав дозволу на поїздку”, хоча “співробітництво з Німеччиною було виділено окремим пунктом” [9, арк. 82; 10, арк. 7].

Отож, релігійна політика військової адміністрації на мілітаризованих зонах окупації України мала протистояння двох типів німецької еліти. Позиція в релігійному питанні “старого” типу еліти домінувала протягом літа – зими 1941 р. під час стихійного релігійного відродження приходів, релігійних організацій та общин. “Новий” тип німецької еліти врівноважив свою позицію у вирішенні релігійних потреб у рамках нацистського світогляду, розпочинаючи протягом 1942 р. і до закінчення окупації, набрав домінуючого характеру. “Новий” тип німецької еліти використовував у своїй релігійно-політичній діяльності весь державно-партійний інструментарій – органи СС (РСХА, СД) та цивільну адміністрацію, фактично підконтрольну нацистському партійному керівництві.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку – це деталізація уваги до діяльності військової адміністрації в кожній із трьох мілітаризованих зонах окупованої України та простеження нівелювання та домінування політичної лінії в релігійному питанні “нового” типу німецької еліти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айхгольц Д. Цели Германии в войне против СССР. Об ответственности германских элит за агрессивную политику и преступления нацизма. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_704.html
2. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя та смерть за нацистської окупації на Україні. – К.: “Часопис “Критика””, 2011. – 455 с.
3. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. – П.: Полтавський державний інститут ім. В. Г. Короленка, 1997. – 126 с.
4. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні, 1943–1946. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 403 с.
5. Манштейн Э. Утерянные победы. Воспоминания фельдмаршала. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/german/manstein/03.html>
6. Усач Н., Трофименко В. К истории пятидесятнического движения. У 7-ми книгах. // Кн. 4: Крещенные Огнем (Иван Левчук и сподвижники). – Винница, “Слово христианина”. 2003. – 228 с.
7. Усач Н., Трофименко В. К истории пятидесятнического движения. У 7-ми книгах. // Кн. 5: Шествие Пятидесятницы. – Винница, “Слово христианина”. 2002. – 240 с.
8. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 149. – Арк. 239.
9. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 119, 305-а.
10. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 205.
11. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 196. – Арк. 2, 82.
12. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 296. – Арк. 6-7.
13. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 459. – Арк. 79-80.
14. ЦДАВОВ: Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 27.
15. ЦДАГО: Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 90. – Арк. 1 – 34.
16. ЦДАГО: Ф.1. – Оп. 23. – Спр.124. – Арк. 9 – 10.
17. ЦДАГО: Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 534. – Арк. 9.
18. ЦДАГО: Ф.1. – Оп. 23. – Спр.688. – Арк. 18 – 19.
19. ЦДАГО: Ф.1. – Оп. 23. – Спр.534. – Арк. 22 – 24.
20. Шкаровский М. В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. - М.: “Вече”, 2007. – 506 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дробот Микола Васильович – студент V курсу НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії нацизму та релігійної політики Третього Рейху на теренах України й Німеччини.

УДК: 655. 41 (447) «1920/1930»

РЕФОРМУВАННЯ ВИДАВНИЧОЇ СИСТЕМИ В УСРР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

Валентина МОЛОТКІНА (Переяслав-Хмельницький)

Аналізуються особливості реформування видавничої системи в УСРР у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років в контексті соціокультурних умов того часу. Показано, що в другій половині 1920-х рр. в УСРР сформувалося два видавничі центри – Харків (радянсько-

партійний) та Київ (націоналістичний), між якими йшла боротьба за сфери впливу й визначалася типологія видавництва за належністю до засновників і тематичним напрямком літератури.

Ключові слова: видавництво, друкована продукція, ідеологія, книга, книгопоширення, література.

Анализируются особенности реформирования издательской системы в УССР во второй половине 1920-х – в начале 1930-х гг. в контексте социокультурных условий того времени. Показано, что во второй половине 1920-х гг. в УССР сформировались два издательских центра – Харьков (советско-партийный) и Киев (националистический), между которыми шла борьба за сферы влияния и определилась типология издательств по принадлежности к учредителям и тематическим направлениям литературы.

Ключевые слова: издательство, печатная продукция, идеология, книга, книгораспространение, литература.

The article deals with special features of the reforming of publishing system in USSR in the second half of 1920s and in the beginning of 1930s. in the context of social-cultural conditions of that time. Two publishing centres were formed in USSR in the second half of 1920s – Kharkiv (soviet-party) and Kyiv (nationalistic) and there was a competition between these centres for spheres of influence and the typology of publishing houses was defined by the thematic literature's direction.

Keywords: publishing, print production, ideology, book, book distribution, literature.

Важко сперечатися з твердженням, що видавнича справа є об'єктивною складовою та обов'язковим атрибутом повноцінного функціонування будь-якої країни, і саме видавництва безпосередньо впливають на духовний та культурний розвиток нації при формуванні нового покоління. Тому сьогодні необхідно врахувати як негативний, так і корисний досвід 1920 – 1930-х рр. і створити необхідні умови для видавничої діяльності, що має сприяти інтелектуальному та духовному розвитку нації.

Деякі аспекти діяльності видавництв у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років були досліджені радянськими [6, 7, 8] та сучасними [5] істориками. Проте в наш час існує необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему.

У цій статті автор ставить за мету показати вплив державної політики на процес типізації видавництв в УСРР у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр.

У другій половині 1920-х рр. в Україні сформувалося два видавничі центри – Харків (радянсько-партійний) та Київ (націоналістичний), – між якими “йшла боротьба за сфери впливу” [17, арк.73]. У Харкові тоді діяли ДВУ, “Книгоспілка”, “Космос”, “Наукова думка”, “Плужанин”, “Пролетарій”, “Радянський селянин”, “Рух”, “Труд”, видавництво Народного комісаріату юстиції УРСР, “Український робітник”, а також Всеукраїнська філія Центрального видавництва народів СРСР при Президії ВУЦВК – Центрвидав. Філію Центровидаву як самостійну господарську одиницю було організовано в Харкові на підставі постанови ВУЦВК від 25.05.1926 р. [14, арк. 51]. Український відділ обслуговував національні меншини УСРР: німців, поляків, євреїв, болгар, чехів, греків тощо [6, с. 75].

У Києві працювали: видавництво Всеукраїнської Академії наук, видавництво спілки революційних письменників “Західна Україна”, “Культур-Ліга”, “Слово”, “Час” та ін.

Крім згаданих у кінці 1925 – на початку 1926 р., розпочали свою діяльність такі українські приватні видавництва (на правах кооперативів), як “Горно” та “Сяйво” у Києві [5, с. 36], “Універсальне наукове видавництво” (Уніздат) у Харкові [8, с.79] та російське приватне видавництво “Светоч” в Одесі [2, с. 42, 43].

Після виходу постанови ЦК КП(б)У від 26.08.1926 р. “Про стан преси на Україні”, у якій зазначалося, що “книга відіграє велику роль у будівництві соціалізму і зброєю освіти багатомільйонних народних мас”, спостерігається збільшення друку масової літератури (за змістом: ленінська, антирелігійна, професійна, кооперативна, військова, соціально-політично-економічна, правова, точні науки, прикладні знання, сільськогосподарська та ін.) [2, с. 29]. Та не перейняті проблемами “просто книг” сучасники в Україні 1920-х відзначили “дивний” факт: “наша масова література не масова (максимальний тираж 10 тис. прим.) – вона розрахована на кваліфіковану інтелігентну верхівку робітників та селян” [5, с. 97].

В основному виразну тенденцію до “масовості” виявляла “Книгоспілка”, яка збільшила випуск масової та художньої літератури (2,8 друк. арк. у 1923/1924 рр. й 3,7 арк. – 1925/1926 рр.), але пересічний наклад книжки був досить хитким: із 4,6 тис. прим. (1923/24 рр.) зростає до 11 тис. (1924/25 рр.) і знову падає до 7,1 тис. (1925/26 рр.), тоді як підручники відходять на 3-є, а то й на 4-є місця. На думку А. Козаченка, це було викликано типізацією цього видавництва, яке не могло “поруч з ДВУ орієнтуватись в значній мірі на продукування

учбової літератури”. Але на шляху до “масовості” перед видавництвом постала загроза паралелізму, а звідси й – конкуренція з іншим, теж здебільшого масовим, видавництвом “Радянський селянин”, що спеціалізувався на сільськогосподарській літературі [2, с. 31].

Видавництво “Пролетарій”, яке в першій половині 1920-х рр. також орієнтувалось на видання масової літератури (вона займала основне місце в його продукції: у 1923/24 рр. – 66%, у 1924/25 рр. – 54%), урізноманітнювало свою продукцію (художня, методична, юнацька, навчальна, наукова, дитяча література), тоді як видання масової літератури “стає все дрібнішим” (у 1925/26 рр. – лише 35%). Та, хоча в діяльності видавництва й виявлявся нахил до задоволення всіх соціальних груп, але треба констатувати той факт, що “Пролетарій” був основним видавництвом, яке видавало соціально-економічну літературу [2, с. 32 – 33].

Крім соціально-економічної літератури, 1926 р. видавництво “Пролетарій” спеціалізувалося також й на виданні історичної літератури та випускало серію “Червоне письменство”. Робота видавництва велась у трьох напрямках: перевидання дореволюційної літератури, літературні переклади, друк сучасних авторів. Щодо перекладів, то Головліт визнав їх малокваліфікованими, особливо “буржуазних письменників” – М. Зерова, М. Драй-Хмари, М. Івченка, А. Паніва, П. Ванченка, Є. Плужника, та зауважив, що “Пролетарію” необхідно було “заручитися серйозними” книгами з історії” [9, арк. 27]. Підручники “Пролетарій” видавав переважно для політосвітніх закладів, шкіл політграмоти. Але, якщо темпи зростання продукції цього видавництва щодо назв були вагомими (у 1923/24 рр. 92 назви, у 1924/25 рр. – 285, а в 1925/26 рр. – 355), то зміни в пересічному обсязі книжки були незначними (1923/1924 рр. – 6 друк. арк., 1924/1925 рр. – 6,1 і 1925/1926 рр. – 7,1). [2, с.32].

У продукції видавництва “Український робітник” на першому місці також була масова література, яка складалася, головним чином, з професійної літератури, соціально-економічної, з точних та прикладних наук. Видавництво видавало також ленінську, наукову, кооперативну, сільськогосподарську літературу та підручники для шкіл соцвиху, політосвітніх закладів і шкіл профграмоти [2, с. 34], але на переповненому навчальною книгою ринку зазнало труднощів з їхньою реалізацією [5, с. 100].

У продукції ДВУ масова література (крім підручника, який у планах займав більше 70%) [15, арк. 70] також займала особливе місце (104 назви з 413 у 1925/26 рр.) [2, с. 29].

Отже, масову літературу видавали державні, кооперативні, професійні та партійні видавництва, що були “найкращим об’єктом планового керування й будівництва в галузі книжкової продукції УСРР”. Звісно, їхня продукція, продиктована класовою структурою держави, не гарантувала їм певного ринку, тому вони існували за рахунок державних дотацій.

Крім вище згаданих видавництв, що підлягали плановому керуванню, діяли й інші, видавнича діяльність яких регулювалась і залежала від держави (“Юридичне видавництво НКЮ”, “Наукова думка” та ін.). Ці видавництва давали 30,43% назв усієї продукції УСРР (за 1925/26 рр.) та 62,41%, а щодо накладу й, крім масової літератури (435 назв з 1514 за 1925/1926 рр.), видавали підручники (304 назви), художню (271), методичну (148), наукову (100), юнацьку (89), дитячу (69) та ін. літературу [2, с.34]. Але такий широкий розмах видавничої діяльності не був узгоджений з можливостями книжкового ринку в умовах усталених товарних відносин – книги, випущені у великій кількості, не знайшли повною мірою свого покупця, утворилися “залежі” книг (затоварення), що змусило видавництва скоротити свою видавничу діяльність і зменшити наклад: уже в 1925/26 рр. при збільшенні кількості назв книг спостерігається зменшення накладу, в середньому до 6000 прим. на одну назву (в 1924/25 рр. – 7500), а в 1926/27 рр. – до 4250 прим. [4, с. 5].

Та, хоча темпи зростання продукції видавництв, що підлягали плановому керуванню, і були вагомими, але особливо зростав обсяг книжкової продукції приватних видавництв. Якщо в 1923/24 р. приватними видавництвами було випущено 108 назв, то в 1924/25 рр. – 141, у 1925/26 рр. – 318, а в 1926/27 рр. ними було випущено 558 назв книг [17, арк. 221]; [18, арк. 20 зв.]. У 1925/26 рр. проти 1924/25 рр. їхня продукція зросла як за назвами, так і за накладом, у 2 рази. Також зростала і їхня роль у загальній продукції України. Якщо в 1924/25 р. вони склали в загальній продукції за назвами 2,8%, за накладом – 2,4%, то в 1926/27 р. продукція приватних видавництв уже складала – 9% за назвами, 8,4% з друк. арк., 15,1% з накладу [20, арк. 163]. Крім того, за 1925/26 рр. 50% їхніх видань друкувалось українською мовою (україномовні видання зросли більше як у 2 рази) [15, арк. 70]; [16, арк. 29].

З кінця 1926 р. в офіційних документах (звітах відділу друку ЦК та Головліту) видавництва стали поділяти на два сектори: соціалістичний (усуспільнений) або державно-кооперативний та приватний (приватно-кооперативний) [18, арк.20 зв.]. Усі приватні видавництва Головліт поділив на дві групи: до першої потрапили ті, що мали на меті комерційні цілі, які “разом з корисною нам літературою” збільшують випуск “міщанської” художньої літератури “для непівського читача” [17, арк.80, 81], а до другої – ті, що об’єднували навколо себе літературно-політичні течії. Вони вважалися потенційно ворожими, хоча працювали “за нейтральною маркою ділових підприємств” і видавали “не тільки не ворожу нам літературу, а й за нашими замовленнями для тої чи іншої кампанії”. За центральну Головліт визнав київську групу приватних видавництв, які “скупчують навколо себе не радянські або ворожі до радянського суспільства кола дрібнобуржуазної інтелігенції. Ці видавництва, користуючись з недостатньої гнучкості радянсько-партійних видавництв, поширюють своє виробництво і разом з цим випускають мало прийнятну в ідеологічному відношенні літературу й викидають на ринок іноді й контрреволюційну книгу” [17, арк. 80]. Як було відзначено в постанові відділу преси ЦК, “керівники київських приватних видавництв міцно завоювали собі позиції й на лівобережному ринку, й у Харківських видавництвах, де вони монополізували авторство в галузі підручників по українізації та українознавству, усі передмови до українських класиків художнього слова, бібліографічні відділи видавництв Харкова, словом, захопили командні височини в дуже важливих пунктах видавничої роботи” [17, арк. 73]. Інші приватні видавництва не мали “такого актуального значення, такого політичного офарблення й відігравали другорядну роль” [17, арк. 72].

Переваги приватного сектору крилися в мобільності його апарату, який швидко реагував на будь-які економічні зміни [10, арк. 346 – 348]. Порівнюючи з іншими, приватні видавці “зуміли оволодіти своїм ринком і не маючи навіть свого торговельного апарату, випускали свої романи пересічно більшими тиражами ніж соціалістичний сектор (“Пролетарій” пересічно 3 тис., “Космос” – 4 – 5 тис.)” [18, арк. 17 зв.].

Загалом 1926/27 рр. були роками “самовизначення” видавництв УСРР, їхнє оформлення здійснювалося за певними типовими ознаками й концентрації на підставі планового регулювання, що призвело до типізації видавництв [17, арк. 15]; [18, арк. 20]. Видавничі структури віднайшли кожна свою тематичну нішу й типізувалися без “нагадувань згори”, а на вимогу ринкової кон’юнктури [20, арк. 160]. Так, видавниче товариство “Сяйво” спеціалізувалося на виданнях класиків українського красного письменства, “Горно” – на дитячій літературі, “Слово” – на високохудожніх друках і літературній критиці, “Час” – на словниках і частково на підручниках [5, с. 99]. Видавництво “Рух” спеціалізувалося на художній літературі українських і зарубіжних авторів винятково українською мовою [2, с. 31]. “Книгоспілці”, яка прагнула стати універсальним видавництвом, довелося з 1927 р. обмежити свою активність певними видами літератури, а саме: кооперація; сільськогосподарська література; підручники й педагогічна література; красне письменство; дитяча література. ДВУ зберегло абсолютне монопольне становище в галузі підручників [18, арк. 22]. Видавництво “Наукова думка” видавало тільки медичні книжки та періодику (“Врачебное дело, “Профилактическая медицина” “Путь к здоровью”) [13, арк. 23]; [18, арк. 24 зв., 26]. Правову літературу видавало Юридичне видавництво НКЮ. Питома вага цього видавництва в 1926/27 рр. в усій виданій правовій літературі складала 48%. Але книги цього видавництва були “мало приступні до широких мас ціною” [18, арк. 27].

Та внаслідок “масової типізації” видавничих структур (примусової чи добровільної) відбулася корекція їхніх видавничих планів, і звідти майже зникла масова соціально-економічна й агітаційна література. Зокрема, зменшила кількість масової літератури “Книгоспілка”, яка, “орієнтуючись переважно на культурну верхівку”, “рвала зв’язки з широкими масами” [20, арк. 159]. Також усі видавництва вилучили із своїх планів антирелігійні видання (у 1926/27 рр. видавництва “ледве спромоглися” видати 5 назв антирелігійної літератури в 15 друк. арк. і 14 тис. накладу), тоді як видавнича діяльність “церковників” пожвавилася (1926/27 рр. було випущено неперіодичної релігійної літератури 33 назви обсягом 20177 друк. арк., накладом 179 900 примірників і 982500 відбитків). Тож, “на деякий час релігійно-церковна ідеологія поширила свій вплив, не зустрічаючи опору” [18, арк. 10, 22 зв.]. Як зазначає О. Левчук, у 1926/1927 рр. для радянської влади активізувалася загроза втратити політичний контроль над

суспільством, яке вже починало забувати про “червоний терор” [5, с. 102]. Офіційно-казенний підхід відштовхував від радянських установ молодь та їхніх батьків; агітація і політична пропаганда не мали зв’язку із життям реальних людей; стабілізація економічного життя селян провокувала до відродження традиційні форми їхнього громадського життя (громада, церква), а нові (більшовицькі) форми не діставали співчуття й наслідування [12, арк. 90]. Тому 1927 р. почалася “навальна муштропропаганда”. Видавництвам довелося брати участь у підготовці й видруку агітпропівських книжок, які не можна було реалізувати, навіть покладаючись на розгалужену мережу сільбудів з червоними кутками [5, с. 102 – 103].

Крім наявних, створювались нові видавництва. Зокрема, у травні 1927 р. розпочало свою діяльність видавництво “Західна Україна” [17, арк. 139, 140]; [19, арк. 6]. Крім художньої літератури, це видавництво видавало публіцистичну й політичну літературу [19, арк. 11 – 12]. 1927 р. також було створено спеціалізоване видавництво літератури з фізичної культури та спорту [1, с.449]. Також у жовтні 1927 р. було організовано видавництво “Культура”, яке незабаром стало типізованим видавництвом літератури для дошкільнят і молодших школярів [17, арк. 138, 141]; [1, с. 449]. На базі Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана (наукова, редакційно-видавнича установа, яка випускала універсальну та галузеву енциклопедичну, довідкову й словникову літературу) у листопаді 1927 р. створюється видавництво “Українська Радянська Енциклопедія” (УРЕ) [23, арк. 16].

За 1926/27 рр. видавництва УСРР видрукували 5095 назв книг обсягом 24869 друк. арк., накладом 28331,5 тис. примірників. Та при цьому треба зазначити, що коли в приватного сектору спостерігалось зростання продукції (80% з назв, 44,2% з друк. арк., 208,3% з накладу), то в державного – падіння (12,3% з назв, 18,3% з друк. арк., 29% з накладу) [20, арк. 162].

Відчуваючи “загрозу” з боку приватних видавництв, влада почала “регулювати” як зростання їхньої продукції, так і розвиток самих видавництв “у такий спосіб, щоб за рахунок втягнення приватних коштів, їх продукція доповнювала діяльність радянсько-партійних видавництв в таких галузях, як науково-технічна література і технічні підручники (особливо українською мовою за відповідним контролем НКО та без порушення права ДВУ на їх видання), науково-популярної та перекладної літератури” [17, арк. 218]. Радянсько-партійним видавництвам надається переважне право на видання українських класиків [21, арк. 25], словників, літератури та підручників з мовознавства “навіть тоді, коли замовлення на них були зроблені приватними видавництвами”. Також з обсягу діяльності приватних видавництв було вилучено науково-популярну медичну літературу [17, арк. 218]. Внаслідок такої політики держави на початку 1927/28 операційного року сектор приватних видавництв зменшився (було ліквідовано три видавництва), а решта скоротили свої плани майже вдвічі [18, арк. 20 – 21].

Тож, хоча приватні видавництва й були “прикладом технічної організації, як видання, так і літературного матеріалу”, та в кінці 1920-х рр. “загрози” вже не складали [20, арк.160]. У книговидавничій діяльності, як і в інших галузях господарства, переважав усуспільнений сектор, котрий складали державні, партійні, професійні, кооперативні та інші видавництва, що забезпечували за ним 90 – 95 відсотків усієї книжкової продукції УСРР [20, арк. 159]; [3, с. 94 – 95].

Якщо з 1925/26 по 1927/28 рр. продукція ДВУ не тільки не зростала, а навіть падала [22, арк. 7], то в кінці 1920-х рр. ДВУ перетворюється в одне з найбільших видавництв УСРР [8, с. 74]. Досить виразно визначаються виробничий профіль і специфіка його діяльності в напрямку організації розповсюдження друкованої продукції й координування видавничої роботи всіх видавництв УСРР. Питома вага книжкової продукції ДВУ (без періодики) в усій книжковій продукції УСРР у 1928/29 рр. дійшла до 47% проти 40% у 1927/28 рр. [22, арк. 7]. За ДВУ, як і раніше, залишалося й право на видання майже всієї центральної періодики. Якщо 1929 р. сектор періодичних видань ДВУ видав 36 назв періодичних видань обсягом 22 млн., то 1930 р. – планував до друку 50 назв центральних газет і журналів обсягом 58 млн. відбитків [11, арк. 2].

За даними Комітету у справах друку, в кінці 1920-х рр. в УСРР діяло 21 видавництво, що представляли понад 98% всієї книжкової продукції, та 12 дрібних видавництв (редакційно-видавничі відділи відомств і наукових установ). За зведенням промфінплану на 1929/30 рр. усі видавництва було поділено на три групи: до першої групи основних видавництв належали найбільш міцні та типізовані видавництва (ДВУ, “Книгоспілка”, “Пролетарий”, “Радянський

Селянин”, “Український Робітник”, “Центровидав”, “Наукова думка”, “Юрвидав”, “Культура”); до другої – усі інші державні, кооперативні та відомчі (з продукцією до 5 млн. відбитків) видавництва (Держвидав АМСРР, “Культур-Ліга”, “Рух”, ЦСУ, НКФІН, Держтрудвидав, “БІП”, “Фізкультура”, “Плужанин”); до третьої групи – приватні видавництва (“Уніздат”, “Час”, “Сяйво”). Питома вага цих груп у всій продукції була такою: перша група – 92,7%, друга – 4,7%, третя – 1,2%, неплановані видавництва – 1,4% [25, арк. 8].

Незважаючи на те, що роль приватних видавництв у загальній книжковій продукції зменшилася (у 1929/30 рр. дорівнює лише 1,2%) [24, арк. 22]; [25, арк. 8], “загрози” з боку приватного ринку вже не було [18, арк. 17 зв.], бо державні й громадські видавництва “вже охопили весь той асортимент, що досі був виданий приватними видавництвами (за винятком поки що технічної літератури “Уніздату”); ЦК КП(б)У визнав “за потрібне протягом цього господарського року ліквідувати існуючі приватні видавництва та не допустити надалі утворення нових” [24, арк. 22].

Тож, державні органи розпочали тотальний наступ на діяльність українських приватних видавництв. Як наслідок, наприкінці 1930 р. увесь книговидавничий приватний сектор був ліквідований [7, с. 144]. Та, незважаючи на посилення державного контролю за діяльністю видавництв, кількість друкованої продукції збільшується [24, арк. 34].

Отже, у другій половині 1920-х рр. в УСРР сформувалося два видавничі центри – Харків (радянсько-партійний) та Київ (націоналістичний), між якими йшла боротьба за сфери впливу й визначилася типологія видавництв за приналежністю до засновників та тематичним напрямком літератури, тоді як державні структури стали поділяти видавництва на два сектори: соціалістичний (усуспільнений) або державно-кооперативний та приватний (приватно-кооперативний). У свою чергу, приватний сектор Головліт поділив на дві групи: комерційні видавництва та видавництва літературно-політичних течій (так звана київська група), які вважалися потенційно ворожими.

На відміну від радянсько-партійних видавництв, які, друкуючи масову літературу, не змогли пристосуватися до вимог ринку та потреб читача в дешевих виданнях з художньої літератури, приватні видавці швидше відшукали рентабельний ринок, використовували попит на доступну книжку, у своїй продукції прагнули відповідати на актуальні питання сьогодення й, віднайшовши свою тематичну нішу, типізувалися на вимогу ринкової кон’юнктури.

Процес типізації видавництв в основному закінчується в 1927 – 1928 рр. ДВУ, яке випускало основну масу книжкової продукції, стало монопольним видавцем всієї підручкової літератури, “Книгоспілка” – кооперативної, “Радянський селянин” – сільськогосподарської, “Наукова думка” – медичної, “Юридичне видавництво” – правової, “Пролетарій” – соціально-економічної, “Український Робітник” – профспілкової літератури. У книговидавничій діяльності, як і в інших галузях господарства, переважав усуспільнений сектор, а сектор приватних видавництв зменшився. Відповідно, зменшилися частка й вплив приватних видавництв у загальній книжковій продукції. А наприкінці 1930 р. увесь книговидавничий приватний сектор був ліквідований.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917 – 1941 гг. – К.: “Наукова думка”, 1985. – 478 с.
2. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923 – 1926) / А. Козаченко // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 24 – 45.
3. Козаченко А. Минуте книги на Україні: історичний нарис / А. Козаченко. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 99 с.
4. Левин А. 10 лет нашего хозяйства / А. Левин // Друкар. – 1927. – №7. – С. 4 – 5.
5. Левчук О.М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидання в Україні / О.М. Левчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 182 с.
6. Молодчиков О.В. Книга радянської України / О.В. Молодчиков. – К.: Політвидав, 1974. – 176 с.
7. Нечаев М. Проблема готування книгарських кадрів / М. Нечаев // Радянський книгар. – 1930. – № 5. – С. 3 – 5.
8. Скрипник Т.О. Становлення видавничої системи в Українській РСР / Т.О. Скрипник // Теорія та історія радянської книги на Україні [зб. наук. праць]. – К., 1983. – с. 66 – 82.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України), ф. 166, оп. 6, спр. 724, 125 арк.
10. ЦДАВОВ України, ф. 174, оп. 1, спр. 73, арк. 346 – 348.
11. ЦДАВОВ України, ф. 177, оп. 1, спр. 82, 506 арк.
12. ЦДАВОВ України, ф. 177, оп. 1, спр. 1801, 341 арк.

13. ЦДАВОВ України, ф. 555, оп. 1, спр. 13, 27 арк.
14. ЦДАВОВ України, ф. 555, оп. 1, спр. 14, 127 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2260, 133 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2261, 54 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2493, 232 арк.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2695, 71 арк.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2696, 17 арк.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2698, 181 арк.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2699, 152 арк.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2926, 58 арк.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2927, 17 арк.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3103, 67 арк.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3104, 39 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Молоткіна Валентина Костянтинівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та культури України державного вищого навчального закладу “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.

Наукові інтереси: видавнича справа в Україні 1920 – 1930-х рр.; молодіжні організації в Україні 1920 – 1950-х рр.

УДК 477.4”1885”–058.232.6

ВОЛОСНИЙ УСТРІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (НА МАТЕРІАЛАХ СТАТИСТИКИ ТА ОПИСІВ 1880–1890-Х РР.)

Юрій ПРИСЯЖНЮК, Андрій КАСЯН (Черкаси)

На основі статистики, зібраної в 1880-х рр., а також проведених у 1890-х рр., описів місцевих священиків, упорядковано й охарактеризовано основні дані про тогочасний волосний устрій Правобережжя. Доведено: однією з головних ознак волосного правління була бюрократизація, що зумовлювалася як патріархальною політичною культурою селян, так і традиційною поведінкою державних службовців.

Ключові слова: волосний устрій, Правобережжя, селяни, бюрократія.

На основании статистики, собранной в 1880-х гг., а также проведенных в 1890-х гг., описей местных священников, упорядочено и охарактеризовано основные данные о тогдашнем волостном устройстве Правобережья. Доказано: одной из главных черт волостного правления была бюрократизация, что обуславливалось как патриархальной политической культурой крестьян, так и традиционным поведением государственных служащих.

Ключевые слова: волостное устройство, Правобережье, крестьяне, бюрократия.

According to the statistical data collected during the 1880s in addition to the materials of descriptions by the local priests also during that time period, the author has arranged and characterized the main data about the volost system in the Right Bank Ukraine. It has been proven that one of the main characteristics of the volost system was the bureaucratization caused by the patriarchal political culture of the peasants as well as by the traditional policy of the government workers.

Keywords: volost system, Right-bank Ukraine, peasants, bureaucracy.

Постановка проблеми. В історії України, починаючи з часів княжої Русі, волость зазнала складної трансформації. Проте в різні епохи вона зберігала щось питомо незмінне. Його можна визначити поняттям “влада”, яка так чи так, але завжди асоціювалася з місцевим адміністративно-територіальним устроєм.

З 1861 р. у межах Наддніпрянської України, зокрема й на Правобережжі, волость – це самоврядна одиниця, що складалася з кількох (кільканадцяти) населених пунктів (сільських громад) із обмеженими адміністративними та судовими компетенціями. Їх забезпечували сход (зібрання виборних), старшина, писар та суд. У такому вигляді волость фактично поставала як ланка державного управління сільською місцевістю країни з тією особливістю, що вона й надалі зберігала ознаки звичаєво-самоврядного устрою. Це означало, що традиційне ставлення селян до органів самоврядування мало змінюватися дуже повільно. Можливо, у пореформенні десятиріччя волость означатиме для них уже щось більш прагматичне, але позначатиметься

такою ж архаїчністю щодо сприйняття та буденної співпраці в задоволення своїх сподівань і потреб.

Отож, політичне життя селян зазвичай було обмежене діяльністю сільських та волосних управлінських структур. Відповідно характер традиційних поглядів та відносин мав визначати специфіку й саму сутність місцевих інституцій. Предметний аналіз засвідчує, що селяни сприймали їх здебільшого так, як звично ставилися й до казенних установ. Водночас в уявленнях людей вони мали діяти “оперативно, правдиво й швидко” (“бути для всіх рівними”) [1, с. 14]. Через окреслену двозначність забезпечити на практиці власне “селянський” спосіб громадського життя ніколи не вдавалося. Найчастіше справу вирішували т. зв. “крикуни” й ті односельці, котрих можна було б називати “загонистими й злими” [2, с. 7]. Бувало, навіть шановані люди поважного віку поступалися авторитетом цим “діячам”. Підкупи, частування та всілякі задобрювання відігравали ключову роль у вирішенні повсякденних питань волосними урядниками.

А втім, із початку 1860-х рр. інтерес до функціонування волосних структур зростав і з боку російської влади [3, с. 2 – 15]. Зрозуміло, що найчастіше він торкався питань імперської безпеки та фіскальних запитів. Проте, варто визнати: саме держава виступала ініціатором формування справді системної мережі волосних самоврядних структур. Для істориків важливим лишається завдання з’ясувати основні статистичні показники та спробувати методологічно наблизитися до її тлумачення “без жодного упередження”.

Аналіз останніх досліджень. Тематика достатньо широко висвітлена в історіографії. Серед українських радянських істориків слід оцінити зусилля А. Бондаревського. У новітній період до аналізу долучилися О. Андрощук, А. Ващенко, О. Мельничук, М. Страхов, П. Гураль та ін. Але в пропонованих авторами цієї розвідки аспектах коло історичних досліджень значно вужче. Тут треба виокремити праці В. Кабузана, який одним із перших простежив власне статистичний бік функціонування волосних установ на Правобережжі.

Метою статті є намір з’ясувати деякі наявні прогалини попередніх статистичних напрацювань, а також доповнити аналіз окремими розмислами антропологічного характеру, що має послугувати формуванню більш цілісної візії волосного устрою Правобережжя останніх десятиріч XIX століття.

Джерельною базою розвідки є матеріали Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, опубліковані 1885 р. (їх подаємо у вигляді впорядкованої й опрацьованої авторами таблиці [див: 4]). А також церковнопарафіяльні літописи сіл, підготовлені священиками Волинської губернії в наступне десятиріччя (1890-і рр.).

Губернії/ регіони	Чисельність					
	повітів	волостей	селищ	дворів	населення*	землі (дес.)**
Київська губернія	12	289	2362	269864	1765573	1948549 1398323 (71,8%)
Подільська губернія	12	151	2680	247156	1545665	1671186 1260234 (75,4%)
Волинська губернія	12	264	3927	175263	1344817	2186745 1351065 (61,8%)
Правобере жна Україна	36	704	8969	692284	4656055	5806480 4009622 (69,1%)
Харківська губернія	11	262	3043	261852	1591524	2591153 1971327 (76,1%)
Полтавська губернія	15	246	5990	314793	1866949	1928623 1521289 (78,9%)

Чернігівська губернія	15	173	2651	249708	1415913	1886644 1330492 (70,5%)
Лівобережна Україна	41	681	11684	826353	4874386	6406420 4823108 (75,3%)
Катеринославська губернія	9	265+5 євр.=270	1903+21 євр.=1924	184085+933 євр.= 85018	1141402+ 10418 євр.= 1151820	2603558 1529457 (58,7%)
Херсонська губернія	6	231	1968	168051	952975	2175468 1405890 (64,6%)
Таврійська губернія	8	100	791	84904	564925	1963926 1206485 (61,4%)
Південна Україна	23	596+5 євр.=601	4662+21 євр.=4683	437040+ 933 євр.= 437973	2659302+ 10418 євр.= 2669720	6742952 4141832 (61,4%)
Разом	100	1981+5 євр.=1986	25315+21 євр.= 25336	1955677+93 3 євр.= 1956610	12189743+ 10418 євр.= 12200161	18955852 12974562 (68,4%)

* Це дані про селянське населення, яке входило до складу волостей, а не про всіх наявних мешканців на цих територіях.

** Ідеться про надільну землю, що перебувала в користуванні селян. Конкретно в таблиці наведено статистичні дані про: а) загальний обсяг землі, б) орну частину землі, в) відсоток орної землі до всієї.

Виклад основного матеріалу. Спочатку проаналізуємо загальні статистичні показники. Отож, 1885 р. на Правобережжі функціонувало 704 волості з 1986-ти всієї Наддніпрянщини, 5 із яких були єврейськими, тобто сформованими за релігійно-етнічною ознакою (надалі єврейські поселення зачислено до загальних статистичних даних). Волості регіону становили 35,4%, тобто понад третину від загальної кількості. За чисельністю селищ, які входили до волостей, ситуація була схожою. А саме з 25336 сіл та дрібніших населених пунктів 9-ти губерній Наддніпрянщини на Правобережжя припадало 8969 (35,4%). Щодо кількості дворів, то тут обстановка була аналогічною: з 1956610 дворів на Південно-Західний край доводилося 692284 (35,4%). Проте, за чисельністю населення ситуація мала дещо інший вигляд: із 12200161 осіб сільського люду в трьох правобережних губерніях мешкало 4656055, або 38,2%. Водночас, площа земель, які належали цьому ж таки населенню, становила 5806480 дес. із 18955851, або 30,6%. Що важливо зазначити: частка орної землі на Правобережжі (69,1%) фактично була тотожною з тією, що існувала на всій Наддніпрянщині (68,4%). Не важко помітити, що своєрідне вирівнювання цього показника відбувалося за рахунок “болотистої” Волинської губернії, яка за наявності не внесених до сільськогосподарського обробітку ґрунтів була близькою до “степових” Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній.

У цілому ж аналіз загальних показників волосного устрою показує, що Правобережжя мало чим відрізнялося від решти регіонів, за винятком чисельності населення, що означало відносно більшу густоту мешканців у кожній волості й, відповідно, їхнє менше поземельне забезпечення.

Про характерну “оманливу типовість” Правобережжя щодо всієї Наддніпрянщини свідчить такий показник, як середня кількість селищ на одну волость – 12,7. Адже стосовно Лівобережжя (разом зі Слобожанщиною) та Півдня, то відмінності справді були суттєвими. Ці дані становили відповідно 17,2 і 7,8. Тобто в цьому випадку загальні статистичні підрахунки ніби приховують відчутну відмінність у “комплектації” волостей, яка існувала між Південно-Західним краєм і рештою регіонів.

Аналогічно ситуація була й щодо середньостатистичної чисельності волостей по повітах. Якщо на Правобережжі цей показник приблизно відповідав загальному по всій Наддніпрянщині – близько 20, то на Лівобережжі він не сягав і 17, тоді як на Півдні перевищував 26.

Щодо власне Правобережної України, то 41% волостей регіону розміщувалася в Київській губернії, (289 із 704), на Подільську припадало дещо більше 21% (151), і близько 38% (264) функціонувало у Волинській губернії. На Київщині на одну волость у середньому припадало понад 8 селищ, на Поділлі – понад 17, на Волині – майже 15. Відповідні показники за кількістю дворів на одну волость – 934, 1637, 664; за кількістю населення – 6109, 10236, 5094; за надільною землею – 6742, 11067, 8283. Щодо забезпечення ґрунтами, то тут важливо наголосити на обсягу подушного землекористування, насамперед орними ділянками (в дес.) – 0,79, 0,81, 1,00. У цілому по регіону він становив 0,86 дес.

Отже, за загальом схожими показниками із забезпечення землею впадають у вічі суттєві відмінності в самому “комплектуванні” волостей. Відносно незначна їхня чисельність на Поділлі (лише 21%) певним чином компенсувалася помітною, у 1,5 – 2 рази більшою, кількістю селищ, дворів, населення на площах ґрунтів. Така ситуація видається дещо дивною з огляду на політику “вирівнювання” волосного устрою за чисельністю мешканців, яку проводила влада, і тому потребує окремого дослідження.

Загальом же кількість волостей як адміністративно-територіальних одиниць ніколи не була стабільною тривалий час і змінювалася залежно від різних чинників, і насамперед від чисельності й густоти населення. Водночас багато що залежало від місцевих традицій і відповідних їм рішень урядовців усіх рівнів. Отак, наприкінці 1861 р. у Хоровській волості Володимирського повіту Волинської губернії налічувався 31 населений пункт (разом мешканців – 2633 рев. душ), тоді як Бражинецька волость Новоград-Волинського повіту складалася всього-на-всього з одного села – Бражинців (382 рев. души) [5, с. 2 – 56]. Тобто різниця в кількості мешканців сягала 6,9 рази. А втім, тут ми звернули увагу на певну крайність, яка радше була винятком, аніж правилом.

Щоправда, згадані винятки зберігалися й надалі. 1886 р. демографічний стан справ у 6-ти волостях Мошногородищенського маєтку К. Балашової мав наступний вигляд: у Шелепухській волості мешкало 3862 осіб, а в Городищенській – аж 23845 осіб, тобто майже в 6,2 рази більше [6, с. 170]. І все ж варто ще раз указати на поступове вирівнювання цього показника до, сказати б, середньостатистичного.

Наш інтерес до формування волосного устрою в пореформений період (за наслідками Великої реформи 1861 р.) не є випадковим. Позаяк саме в той час здійснювалися заходи з модернізації сіл Південно-Західного краю, так би мовити, згори [7, с. 1 – 121]. Це означало збереження практики втручання влади в діяльність “самоврядних” структур за політичною доцільністю. Так, приміром, як це свого часу трапилося після Польського повстання 1863 – 1864 рр., коли в регіоні було замінено майже всіх мирових посередників, а заодно й службовців волосних правлень.

У наступні десятиріччя відбувався процес, який виправдано уявляти як взаємне пристосування, з одного боку, традиційного селянського світу, з другого, модернізаційних впливів. Власне в цьому контексті тривало вищезазначене утвердження бюрократичної адміністративної системи на селі. У спробі максимально об’єктивувати розуміння волосного устрою Правобережжя на середину 1885 р. спробуємо визначити, хто міг у той час більш-менш неупереджено й вичерпно оцінити його характер. Вочевидь це мали бути особи, погляди котрих так чи так репрезентували обидві сторони окресленого взаємовпливу. З-поміж інших для нас важливою є думка місцевих священнослужителів.

У громадському побуті сіл, зокрема волинських, місцеві священники відзначали “патріархальність і малий ступінь розвитку” [8, с. 10]. Упадає у вічі, що спірні справи між сільською людністю не йшли далі волосних судів, надто рідко вони потрапляли навіть до мирських судів. Зазвичай конфлікти закінчувалися “полюбовною домовленістю” й замиренням сторін, тоді як на волосних сходах майже безроздільно домінували голоси старшин та “наддосвідчених” виборних. Тільки ближче до кінця XIX ст. дещо помітнішим став “легковажний вплив молодих господарів, які переважали старших швидкістю свого мислення” [8, 10 зв.].

Жінки, як завжди, не брали активної участі в громадських зібраннях. До речі, у селянському середовищі не втрачали свого значення традиційні могоричі, а ось хабарі більшого поширення набували саме в стосунках із повітовим та губернським чиновництвом [8, с. 11]. Щодо могоричів, то їх варто розуміти як своєрідну “недомодернізованість” усталених способів комунікації, які ґрунтувалися на “місцевому знанні”, у поєднанні зі ще мало значущою, але дедалі відчутнішою соціальною інженерією “високого модернізму”. Зрештою, справа була саме такою: на громадські (волосні) посади вибори не обходилися без могоричу. Ба більше публічно виграти справу означало “пообіцяти на виборах могорич” [9, 13 зв.; 10, с. 11].

Аналіз численних джерел, які репрезентують діяльність органів волосного самоврядування, засвідчує, що бюрократизація цих самих структур відбувалася порівняно повільніше тоді, коли йшлося про гуртові форми участі. Дещо згодом А. Кримський підкреслював: “До волосного суду селяни обирали людей з-поміж свого-таки гурту. То отії судді-селяни добре міркують, що то за чоловік, кого вони судять, а так само – що він має чи чого він не має, та й присуджують винному саме таку кару, щоб проти неї не охота була йому й сперечатися” [11, XIII].

У цілому ж до волосних посадовців, які перебували під значно меншим громадським (людським) впливом, аніж волосні судді, ставлення селян було суперечливим. Їх побоювалися, зневажали, але по-своєму їм і заздрили. Як звичайно, волосні старшини були багатосімейними та, за селянськими мірками, заможними [10, с. 12]. У поширених у сільській місцевості словах “зробити сина людиною” поєднувалися бажання посісти посади волосного писаря та інших урядників (або лише осудити такі наміри) зі “всіма їхніми привілеями та недоліками” [12, с. 29]. Водночас селянське середовище виступало й своєрідним етичним тлом, відтак громадським контролем, який не так судив юридично, як морально осуджував. Щодо соціального походження та громадського іміджу суддів, то в народі побутувала така оцінка – “від мужиків відстали, а до панів не пристали” [13, с. 203].

Свого часу характер волосної влади привернув увагу М. Драгоманова. У матеріалах “Життя по селах”, вміщених у виданні “Громада” (1882 р., № 5), відомий мислитель та громадський діяч простежив чимало випадків зловживань, свавілля з боку органів самоврядування. Нерідко вони взагалі межували зі спроможністю виконувати свої функції. М. Драгоманов навів численні приклади розбазарювання громадських коштів, хабарництва та всіляких утисків селян з боку волосних старшин і писарів. Цікаво, що окремий сюжет він присвятив оцінці інституту власне волосного писаря, котрий, як відомо, був третім в ієрархії селянського самоврядування [13, с. 203].

Бюрократизм волосного начальства передусім був спричинений тим ступенем його відірваності від сільських громад, який поставав із характеру зв'язків між чиновництвом волосним і повітовим. Досить часто старшині та писарю доводилося звертатися до повітових органів влади з різноманітними проханнями. Так, у рік запровадження народних шкіл (1864) старшина Хабенського волосного правління Михайло Возомон надіслав мировому посереднику 5-ї дільниці Радомишльського повіту Київської губернії клопотання тамтешніх селян. Нагадавши чиновнику, що згідно з розпорядженням губернатора люди можуть вибирати заклади для навчання своїх дітей – або народні, або парафіяльні школи, – він просив “знищити народні школи” і тим самим позбавити своїх підданих земляків “надмірних витрат” [14, с. 69]. У таких випадках рідко коли обходилося від давання (взяття) мзди.

У фінансових питаннях волосна влада здебільшого підтримувала рішення, спрямовані на економію коштів. В умовах загального браку грошей селяни відчували й сприймали це досить болісна. Фактично завжди, коли обставини справи торкалися т. зв. “зайвих витрат” (на агрономію, медицину, ветеринарію, школи, ремонти доріг та мостів), вони найчастіше вважали, що їхні (чи казенні) заощадження “витрачаються цілком даремно” [14, с. 69]. І за найменшої нагоди дорікали в цьому “своїм” посадовцям.

Насправді ситуація була ще складнішою. Річ у тому, що значна частка життєвих проблем, розв'язання яких покладалося на волосне правління, напряму була пов'язана з обов'язками повітових і губернських чиновників. Приміром, питання про способи стягнення з колишніх панщинників викупних платежів, а ще з'єднання (укрупнення) дрібних волостей, збільшення кількості мирових ділянок, також успішніше проведення землеробських робіт та ін. регулярно розглядалися на зібраннях мирових посередників та голів мирових з'їздів [15, с. 140]. Такі ж функції виконували й спеціально створені дворянські присутствія. Тобто життєвоважливі для

селян проблеми постійно перебували в полі зору державної адміністрації та самоврядних структур повітового й губернського рівнів. Від них же цілком залежала доля, а отже й манера поведінки волосних посадовців. На Правобережжі ситуація ускладнювалася тим, що вище начальство часто було рекрутоване представниками “недружньої” польської шляхти.

Усе це загалом згубно позначалося на адміністративних відносинах, які ми, історики, звично називаємо “селянським самоврядуванням”, десь розуміючи, що не завжди воно було селянським і власне самоврядуванням. Ця сфера відносин перманентно еволюціонувала в бік бюрократизації, яка охоплювала не лише персональні взаємини, а й спосіб мислення, психологію людей. Волосні старшини, писарі, надто якщо ці посадові особи мали значні статки, завжди “брали гору на зібранні селян” [16, 45 зв.]. Особливо в тих населених пунктах, де поінформованість і освіченість людей перебували на ступені, кажучи словами місцевого священика, “первісного стану” [16, с. 46]. Утім, і його вистачало, аби розуміти ті повсякчасні утиски та приниження, які доводилося зазнавати від місцевих урядників. Тож власне самоврядних громад, як певних згуртованих мікросоціумів, не існувало. Приміром, в окремих місцевостях Поділля ще з дореформеної епохи склалася практика підготовки волосних писарів у парафіяльних школах. А в пореформені десятиріччя, коли, здавалося б, звільнене з кріпосної залежності село могло домінувати в органах цього самого самоврядування, нічого подібного не сталося. На багатьох-багатьох ключових із погляду реальних повноважень та причетності до фінансових обороток посадах можна було зустріти “вихідців із шляхти, духовенства, міщанства” [17, с. 14 – 15].

Окреслені невідповідності мали місце протягом усіх пореформених десятиріч. Отак, у випадку приїзду високопоставлених чиновників у сільську місцевість, а такі візити в другій половині XIX ст. значно почастишали, волосні посадовці мали збирати й надавати їм дані про різні сторони життєдіяльності тутешніх громад, зокрема, і про економічне становище селянського населення, конкретно – про кількість подвірної землі, облаштування місцевої промисловості й конкретних промислів, про розміри заробітків, переселенський рух тощо [18, с. 1]. Але деяку інформацію, як-от стосовно ціни продажу майна родинами, котрі таємно залишали свої домівки й переселялися самовільно, посадові особи отримати не могли [18, с. 5]. Давалося взнаки добре відоме самовідчуження селян (як носіїв архетипу ідеалізації старовини) від влади, якого вони невимушено дотримувалися в стосунках фактично з усіма посадовцями.

Висновки. Отже, після скасування кріпосного права на Правобережжі розпочався процес створення волосного устрою як системи. Уряд поспішав, але чітко й оперативно провести всі роботи щодо організації волостей не зміг. Утім, на середину 1880-х рр. існувала вже досить уніфікована й до певних меж ефективна структура. Формально вона становила органічну частину державного управління країною. Однією з головних ознак волосного правління була бюрократизація, що зумовлювалася як патріархальною політичною культурою селян, так і традиційною поведінкою державних службовців. Власне тому самоврядування так і не стало для людей “своїм”. Ситуація в регіоні додатково ускладнювалася тим, що серед елітних верств тут переважала не українська (православна), а польська (католицька) шляхта, а отже, порозуміння між “панами” й “народом” важко було досягти навіть на офіційному законодавчому та судовому рівнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Обычное право крестьян Харьковской губернии / Под ред. В.В. Иванова. – Вып. 2. – Х. : Изд-во губ. стат. комитета, 1898. – 240 с.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 116. – 9 арк.
3. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки в м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 287. С.М. Жуковский. – Од. зб. 220. Чубинський П.П. Записка про результати ревізії стану волосних судів у західних губерніях Росії, 1860-і рр. – 15 арк.
4. Волости и важнейшие селения Европейской России / Сост. В.В. Зверинский. – Вып. 3. Губернии Малороссийские и Юго-Западные. – С.Пб: ЦСК МВС, 1885. – 349 с.
5. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 300. – Спр. 103. – 62 арк.
6. Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Е.А. Балашовой, Киевской губернии, Черкасского уезда при местечке Мошны и Городище / М.Е. Филипченко. – К., 1896. – 307 с.
7. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 300. – Спр. 103. – 121 арк.
8. ЦДІАК України. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 54. – 13 арк.
9. ЦДІАК України. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 199. – 14 арк.

10. ЦДІАК України. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 200. – 13 арк.
11. Кримський А.Ю. Звенигородщина Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макета 1930 р. / А.Ю. Кримський ; авт. передм. А.Ю. Чабан. – Черкаси : “Вертикаль”, видавець ПП Кандич С.Г., 2009. – XVI+438+10 с.
12. Словачевский М. По поводу статьи из Заднепровской Украины, помещенной в 52 № дня 1863 г. / М. Словачевский // Вестник Юго-Западной и Западной России (далее – ВЮЗЗР). – 1864. – Кн. 3. – С. 17–38.
13. Падалка С.С. Соціально-економічні наслідки селянської реформи 1861 р. в теоретичній спадщині М.П. Драгоманова (за матеріалами видань “Громади”) / С.С. Падалка, С.С. Падалка // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XVIII. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2011. – С. 200–206.
14. Еще о народных школах в Киевской губернии // ВЮЗЗР. – К., 1864. – Т. 3. – С. 69.
15. Словечко о гимназиях западно-русского края // ВЮЗЗР. – К., 1864. – Т. 4. – Ноябрь. – С. 135 – 141.
16. ЦДІАК України. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 240. – 46 арк.
17. Перерва В.С. Учні церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії XIX – початку XX ст.: спроба спектрального аналізу / В.С. Перерва // Освіта, наука і культура на Поділлі / Зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 17. – С. 12 – 20.
18. Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / Сост. Л. Личков. – К., 1894. – 39 с., VI с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та етнології України ЧНУ ім. Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: українське селянство модерної епохи, українська та зарубіжна історіографія селянознавчих студій, сучасна українська освіта як історичне (традиційне) явище, інтелектуальна історія, проблеми історичної пам’яті, усної та дидактичної історії.

Касян Андрій Іванович – аспірант кафедри історії та етнології України ЧНУ ім. Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: історія селянського самоврядування, усна історія.

УДК 93/94:378.1/004.9

РОЗВИТОК НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ БІБЛІОТЕК У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Ренат РІЖНЯК (Кіровоград)

У статті досліджується історія розвитку наукового й технологічного обґрунтування теоретичних основ, розробки стратегій та створення технологій формування повнотекстових електронних масивів інформації (електронних бібліотек). Визначені часові рамки розвитку наукового обґрунтування формування електронних вишівських бібліотек.

Ключові слова: інформатика, вищий навчальний заклад України, наукове забезпечення, технологічне забезпечення, повнотекстовий електронний масив інформації, електронна бібліотека, інформатизація наукових бібліотек.

В статье исследуется история развития научного и технологического обоснования теоретических основ, разработки стратегий и создания технологий формирования полнотекстовых электронных массивов информации (электронных библиотек). Определены временные рамки развития научного обоснования формирования электронных вузовских библиотек.

Ключевые слова: информатика, высшее учебное заведение Украины, научное обеспечение, технологическое обеспечение, полнотекстовый электронный массив информации, электронная библиотека, информатизация научных библиотек.

The article deals with the history of the scientific and technological study of the theoretical foundations, development of strategies and the creation of full-text electronic technologies of formation of arrays of information (digital libraries). The timeframes of scientific substantiation of formation of electronic university libraries are defined.

Keywords: computer science, higher educational institution of Ukraine, scientific support, technological support, full-text electronic amount of information, electronic library, information science libraries.

Дослідження еволюції інформатизації наукових бібліотек у вищих навчальних закладах (ВНЗ) України є досить важливим аспектом вивчення історії впровадження інформатики у вищу освіту нашої держави. Результати такого дослідження можуть пролити світло на більш загальні проблеми становлення й розвитку інформатики: вивчення еволюції наукової думки про становлення інформатики у вищій школі України, визначення основних закономірностей розвитку апаратного та програмного забезпечення процесів інформатизації вищих навчальних закладів.

Значним внеском у розвиток інформатизації українських бібліотек стали праці Н.І. Апшай, Г.Г. Асєєва, В.О. Васильєва, В.А. Голуба, В.М. Горового, Т.В. Добко, В.О. Ільганаєвої, О.Г. Кириленка, Т.О. Колесникової, В.О. Копанєвої, Л.Й. Костенка, К.В. Лобузіної, О.Г. Луганського, О.С. Онищенко, Т.П. Павлуші, П.І. Рогової, М.С. Слободяника, М.І. Сенченка, А. Чачко, Г.В. Шемаєвої, Т.О. Ярошенко. Зокрема, увага науковців була сконцентрована на дослідженнях закономірностей формування електронних ресурсів бібліотек України в системі наукових комунікацій (Г.В. Шемаєва, [1]), управління автоматизацією бібліотек (Т. Робін, [2]), змісту наукових уявлень про бібліотечні технології в Україні протягом 1980 – 2007 років (О.Г. Кириленко [3] та О.О. Ісаєнко [4]), визначення основних етапів та напрямів автоматизації бібліотечної діяльності в різних країнах світу та розкритті їхнього змісту в залежності від мети й наслідків комп'ютеризації (О.М. Пашков [5] та Л.Ф. Трачук [6]), історії становлення й розвитку спеціальних педагогічних та навчально-педагогічних книгзбірень різних видів [7], концептуальних основ функціонування бібліотечного Інтернет-сервісу як окремого виду бібліотечного сервісу та загальних передумов освоєння Інтернет-простору бібліотеками України (Д.В. Солов'яненко [8]), основних послідовних етапів інформатизації бібліотек вищої школи України та їхніх історичних рамок: модернізація (кінець 80-х років – перша половина 90-х років ХХ ст.), інновація (друга половина 90-х років ХХ ст. – перша половина першого десятиріччя ХХІ ст.) й трансформація (починаючи з 2005 року) (Т.О. Колесникова [9]). Крім того, у колективній монографії [10] станом на 2011 рік були подані результати бібліотечно-інформаційної та довідково-бібліографічної діяльності (аспекти створення електронних каталогів, діяльності електронних депозитаріїв та електронних бібліотек, трансформації складових бібліотечно-інформаційної системи в інформаційно-бібліотечні центри) науково-дослідних установ НАН України в умовах впливу нових інформаційних технологій. А в монографічному дослідженні Т.В. Добко [11] висвітлено становлення й розвиток науково-інформаційної та довідково-бібліографічної діяльності Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника та інших наукових бібліотек України. Нарешті, в статті М.С. Слободяника [12], що містилася в ретроспективному бібліографічному посібнику з відомостями про вітчизняні наукові праці бібліотекознавчої тематики, був проаналізований зміст ґрунтовних наукових праць (монографій, підручників, авторефератів дисертацій, наукових посібників, публікацій з наукових збірників, періодичних і серійних видань з питань бібліотечної науки), опублікованих за період 1991 – 2008 років в Україні та за її межами, у яких висвітлювалися теоретичні та методичні проблеми в галузі вітчизняного бібліотекознавства.

Але історія розвитку наукового й технічного забезпечення інформатизації бібліотек у вищих навчальних закладах України в другій половині ХХ – початку ХХІ століття систематично, ґрунтовно й детально науковцями не досліджувалася.

Досліджуючи стратегічні орієнтири розвитку бібліотек вищих навчальних закладів в умовах реформування освіти України, Н.І. Апшай відзначала визначальний вплив на їхнє функціонування процесів формування інформаційного суспільства і соціально-політичних та економічних змін [13]. Науковець виділила в процесі інформатизації бібліотек вишів три основних напрямки: *автоматизацію бібліотечних процесів, формування повнотекстових електронних масивів інформації (електронних бібліотек), надання доступу до локальних бібліотечних сервісів*. Інтеграція цих напрямків, на думку автора, стала технологічним фундаментом трансформації сучасної бібліотеки й створила підґрунтя щодо визначення її стратегічних орієнтирів.

Еволюція наукового, технологічного й технічного забезпечення інформатизації наукових бібліотек у вищих навчальних закладах України з 1980 року і по теперішній час пройшла інтенсивними науковими дослідженнями вітчизняних науковців. Видається об'єктивним виділення в історії розвитку науково-технологічного забезпечення інформатизації вишівських бібліотек трьох основних етапів: *перший етап* – обґрунтування процесів автоматизації бібліотек ВНЗ; *другий етап* – обґрунтування технологій надання доступу до локальних та зовнішніх бібліотечних сервісів; *третій етап* – обґрунтування теоретичних основ, розробка стратегій та створення технологій формування повнотекстових електронних масивів інформації (електронних бібліотек).

Метою цієї статті є дослідження історії розвитку науково-технологічного забезпечення формування повнотекстових електронних масивів інформації наукових бібліотек (тобто зміст третього з вищевизначених етапів) у вищих навчальних закладах України у контексті вивчення історії становлення й розвитку інформатики та її впровадження у вищій школі України. Досягнення мети дослідження буде проводитися розв'язанням таких завдань: а) з'ясування джерельної бази та історіографії дослідження; б) визначення основних фактів науково-технологічного забезпечення формування електронних наукових бібліотек ВНЗ України; в) визначення часових рамок третього етапу розвитку науково-технологічного забезпечення інформатизації наукових книгозбірень вищої школи України.

Розкриємо зміст *третього етапу розвитку наукового забезпечення інформатизації наукових бібліотек у ВНЗ України*, протягом якого науковці в основному спрямовували свої зусилля на обґрунтуванні теоретичних основ, розробці стратегії та створенні технологій формування повнотекстових електронних бібліотек. Крім того, на цьому етапі підбивалися підсумки використання засобів автоматизації бібліотечної діяльності, уточнювалися особливості формування організаційної моделі наукових бібліотек в умовах функціонування повнотекстових електронних баз, вивчалися закономірності створення та використання класифікаційних систем у практиці каталогізаційних процесів.

Основні закономірності *використання автоматизованих бібліотечних інформаційних систем (АБІС)* науковими бібліотеками України були проаналізовані та узагальнені 2011 року в колективній монографії [14]. У роботі були сформульовані основні вимоги до інформаційно-технічної структури сучасної АБІС; перелічені основні модулі, з яких має складатися АБІС; узагальнені додаткові функції АБІС, яких очікує від неї професійний персонал бібліотеки для розв'язання складних інформаційних завдань; охарактеризовані дві основні моделі створення і реалізації доступу до зведених каталогів при корпоративній каталогізації.

Упродовж цього періоду науковцями України був проведений ґрунтовний *аналіз наукових електронних ресурсів бібліотек України* в ресурсах Інтернет. Г.В. Шемасва в монографічному дослідженні [1] 2008 року назвала головними електронними ресурсами в системі інформаційного забезпечення науки бази даних та бібліотечні електронні каталоги; дослідила особливості перспективних напрямів розвитку системи електронних ресурсів – депозитаріїв та наукових порталів; запропонувала способи вдосконалення довідково-пошукового апарату, формування електронних бібліотек на засадах повнотекстового розширення електронних каталогів. Цього ж 2008 року В.О. Копанєва захистила кандидатську дисертацію [15], а 2009 року видала монографію [16], предметом дослідження яких був розвиток діяльності наукової бібліотеки з формування, зберігання та використання фонду мережевих джерел інформації як своєрідного електронного архіву. Важливими теоретико-практичними підсумками дослідження стали такі: а) розробка підходу до архівування мережевих джерел інформації; б) визначення джерельної бази формування фонду мережевих ресурсів; в) розробка нового підходу до інформаційної технології опрацювання внутрішніх мережевих ресурсів наукової бібліотеки, який ґрунтувався б на створенні метаданих про зібрання публікацій на підставі Дублінського ядра метаданих [17] і повнотекстовому індексуванні в зібраннях. Виходячи з результатів дослідження, автор зробила важливий висновок, що наукова бібліотека має освоїти інтегрований технологічний цикл, що містить послідовність наукоємних процесів комп'ютерної обробки документальних масивів: бібліографування, реферування, підготовку аналітичних матеріалів, проведення статистичних досліджень (бібліо-, інформо-, наукометричних) як передумову для виділення зі сховищ даних нових знань. На продовження аналізу наукових *електронних ресурсів бібліотек України* Т.О. Ярошенко 2008 року було захищене дисертаційне дослідження [18] (2010 року видана монографія [19]), які присвячені комплексному вивченню процесу становлення та розвитку наукового електронного журналу як засобу наукової комунікації та складової інформаційних ресурсів сучасної бібліотеки. Важливими результатами названих досліджень були такі: проведення аналізу тих трансформаційних змін, що відбулися в бібліотеках з появою в їхніх фондах електронних ресурсів, у тому числі електронних журналів; визначення основних концептуальних, науково-методичних та практичних напрямів роботи бібліотек з електронними журналами на всіх етапах їх розвитку; обґрунтовано висновок про те, що в епоху нагромадження електронних ресурсів вирішальне значення мають стратегії не окремих бібліотек у роботі з електронними журналами, а спеціальні бібліотечні консорціуми;

запропоновано технологічну модель життєвого циклу електронних журналів у бібліотеках – багатофункціонального комплексу взаємопов'язаних логічних процесів та операцій. Технологічний аспект зберігання та видання електронних науково-інформаційних ресурсів академічними бібліотеками був висвітлений 2010 року в журнальних статтях Д.В. Солов'яненка [20; 21; 22]. У статтях автор: а) охарактеризував особливості реалізації бібліотеками науково-видавничих процесів із забезпеченням повного циклу циркуляції наукових публікацій; б) описав функціональність одного з безкоштовних програмних пакетів з відкритим вихідним кодом Open Journal Systems (OJS), який призначений для забезпечення технологічного супроводу видавничого процесу; в) висвітлив діяльність академічних бібліотек зі створення та підтримки сховищ даних наукових й освітніх установ; г) розкрив функціональність програмної платформи DSpace; д) описав способи застосування та алгоритм роботи програмного пакета з відкритим вихідним кодом LOCKSS (Lots Of Copies Keep Stuff Safe – міжнародна ініціатива бібліотечної системи Стенфордського університету (США)); е) розкрив стратегію нарощення потужностей пошуково-навігаційних систем національних та академічних бібліотек до рівня бібліотечних порталів (е-середовищ); є) описав застосування та алгоритм роботи фундаментальної технологічної моделі обміну метаданими в е-середовищі OpenURL.

Після 2005 року тривали наукові дослідження щодо організації роботи електронних бібліотек, які проводилися фахівцями НБУВ. Так, у процесі виконання протягом 2005 – 2007 років науково-дослідної роботи за тематикою “Формування ресурсів науково-інформаційного порталу України” було створено мережеві технології формування та використання базових ресурсних складових єдиного науково-інформаційного простору держави: інтегрованого довідково-пошукового апарату наукової періодики, електронної бібліотеки відкритого доступу, архіву суспільно значущих ресурсів Інтернет і системи авторизованого доступу до джерел наукової інформації. За результатами досліджень, що проводилися у 2008 – 2010 роках за тематикою “Розробка екстранет-технологій формування та використання науково-інформаційних ресурсів” здійснювалося формування в інтранет-середовищі бібліотеки нової інформаційної складової – фонду мережевих ресурсів. Результатом науково-дослідних робіт цього напрямку стало створення: загальнодержавного депозитарію “Наукова періодика України” (300 тис. статей з 1,5 тис. журналів) та реферативної бази даних “Україніка наукова” (350 тис. записів) [14, с. 51].

У колективній монографії 2011 року [14] узагальнено та систематизовано досвід українських наукових бібліотек щодо нагромадження електронних інформаційних ресурсів. Результати цього дослідження були такими: сформульовані передумови комплектації зібрань електронних інформаційних ресурсів бібліотек; розроблені технологічні етапи отримання та обліку надходжень електронних матеріалів; розроблена технологія комплектування електронних ресурсів у бібліотеці; визначені особливості формування ресурсів документальної історико-культурної спадщини, що полягали у впровадженні висококваліфікованих методів опрацювання фондів і підготовки інформації до формування ресурсу, розробку критеріїв цінності документів та їхнього наукового опису у вигляді метаданих, розробку стратегії послідовного поповнення цього ресурсу з урахуванням актуальності інформації та її цінності [14, с. 224]. У колективній монографії 2011 року [23] групи науковців НБУВ під керівництвом О.С.Онищенко детально визначена методика опрацювання електронного фонду бібліотеки у вигляді основних стадій бібліотечної технології комплектування, обробки, систематизації та обслуговування. Автори монографії звертають особливу увагу на реалізацію засобів перегляду у віртуальному читальному залі документів, захищених авторським правом. В іншій колективній монографії 2012 року [10] наукових працівників НБУВ узагальнені поняття електронної бібліотеки (перспективна форма складних розподілених інформаційних систем та основа для створення глобального розподіленого сховища знання), її функції, різноманітні рівні типізації електронних бібліотек (рівень інформаційної моделі, яку вони забезпечують; рівень архітектури, котру підтримують електронні бібліотеки; рівень підтримки користувачів; рівень функціональних можливостей електронної бібліотеки). Нарешті, монографії [24] (2010 року) та [25] (2012 року) К. Лобузіню присвячені особливостям функціонування, організації та актуалізації бібліотечних класифікацій і технології організації знаннєвого ресурсу в середовищі нової інформаційної технології. У праці [24] досліджено використання традиційних універсальних бібліотечних класифікацій сучасними інформаційними службами та розглянуто

структури даних авторитетних файлів класифікаторів у середовищі САБ “IRBIS”. А в праці [25] введено та визначено поняття бібліотечного знаннєвого ресурсу як такого, що є семантично опрацьованим бібліотечно-інформаційним ресурсом, орієнтованим на розкриття змісту документів – ресурсом, що забезпечує функції посередника між користувачем і знаннями в документальній комунікації. У монографії [25] розроблена концептуальна модель і технологія формування бібліотечного знаннєвого ресурсу, що містила такі етапи опрацювання полідокументного інформаційного масиву: а) комплектування; б) розділення документального потоку за видовим складом; в) атрибуція об’єктів та визначення форматів їх опису для забезпечення повноти й сумісності їхнього подання; г) опис документів та створення необхідних точок доступу; д) введення експертної інформації; е) усунення неоднозначності об’єктів пошуку; є) розкриття змісту документів; ж) інтеграція розділеного документального потоку в знаннєвий інформаційний ресурс, забезпечений засобами інтелектуального пошуку; з) здобуття на основі бібліотечної бази знань нових знаннєвих ресурсів за заданими параметрами.

Розвиток науково-технологічного забезпечення формування електронних наукових бібліотек спричинив проведення досліджень щодо особливостей формування нової *організаційної моделі наукових бібліотек*. Слід відзначити, що концепція 2006 року Л.Й. Костенка [26] щодо розвитку бібліотеки суспільства знань була й залишається найбільш цитованою та аналізованою в сучасній вітчизняній бібліотекознавчій літературі. Автором була визначена сутність вимог суспільства знань до бібліотек як така, що потребує визначення стратегічним напрямом розвитку в них інтелектуальних інформаційних технологій. Л.Й. Костенко визначив, що у функціональному аспекті наукова бібліотека ХХІ ст. поряд з виконанням традиційних завдань документно-комунікаційного центру забезпечить реалізацію повного конвеєрного технологічного циклу інтелектуальних інформаційних технологій, що передбачає бібліографування, реферування, підготовку інформаційно-аналітичних і прогностичних матеріалів, проведення бібліо-, інформо- та наукометричних досліджень, а в кінцевому підсумку – виділення зі сховищ даних нових знань, що в явному вигляді в них не містяться. Це уможливило автору визначити характерні особливості трансформації структурної – бібліотека виступатиме системоутворювальним елементом комплексу, що охоплюватиме власне бібліотеку, наукову установу, інформаційно-аналітичний центр, вищий навчальний заклад і культурологічну установу. Викладена функціонально-структурна схема й розглядалася автором як концептуальна модель бібліотеки суспільства знань.

Питання функціонування бібліотек у системі соціальних інформаційних комунікацій, їхніх можливостей щодо підвищення ефективності її діяльності в період постіндустріальних суспільних перетворень та в умовах інтеграції України у світовий інформаційний простір були висвітлені в докторській дисертації [27] 2006 року та монографії [28] 2010 року В.М. Горового та в колективній монографії (за участю В.М. Горового) [14] 2011 року. Дослідники розглянули об’єктивний процес трансформації бібліотечних установ у сучасні інформаційні центри (інформаційні бази), визначили основні принципи, методи та форми їхнього утворення, обґрунтували потребу в подальшому розвитку теоретичних досліджень формування нової організаційної структури книгозбірень, для якої характерними будуть два основних напрямки розвитку дистанційних форм бібліотечної. Перший пов’язаний з розвитком традиційних форм дистанційного обслуговування на базі поступового заміщення інформації на паперових та інших традиційних носіях електронними, другий напрям обслуговування користувачів пов’язаний з організацією власного інформаційного виробництва бібліотеками.

Вивчення закономірностей формування нової *організаційної структури книгозбірень* було продовжене в колективному монографічному дослідженні 2010 року за редакцією В.О. Ільганаєвої та Т.О. Колесникової [29], у якому вивчено явище інтеграції бібліотек ВНЗ та інших суб’єктів соціально-комунікаційної взаємодії на рівні регіону. Науковцями презентована інтеграційна модель об’єднання в кластер на основі взаємовигідної кооперації бібліотек усіх типів і видів, наукових установ, дослідницьких та інформаційних центрів, закладів соціально-культурної сфери, невеликих інноваційних підприємств. Авторами зазначені передумови для створення єдиного інформаційного простору як на рівні регіону, так і на національному рівні: а) необхідність у різнобічному й повному доступі до наявних інформаційних ресурсів; б) постійне та швидке зростання обсягів інформаційних ресурсів і відсутність можливостей в

одній організації задовольнити всі інформаційні потреби своїх користувачів, маючи тільки свої бази даних, фонди тощо [29, с. 56].

Ю.І. Артемовим 2010 року [30] запропонована *інформаційна модель бібліотеки* з використанням підходу, в основу якого була покладена мова UML (скор. від англ. Unified Modeling Language – уніфікована мова моделювання). В основі UML-проектування лежить створення системи діаграм, основними з яких є діаграми структур діяльності й взаємодії. Повний комплект діаграм (відповідно до основних процесів, які виконує бібліотека) і складає діяльну модель бібліотеки.

Вивчення особливостей *організаційної структури книгозбірень* вищих навчальних закладів України було продовжене Т.О. Колесниковою 2012 року в дисертаційному дослідженні [31], у якому визначені тенденції розвитку *комунікаційних моделей діяльності бібліотек*. Автор робить висновок, що, починаючи з першого (модернізація) до другого (інновація) етапу (див. [9]), інформатизації бібліотек вишів відбувалася зміна комунікаційної моделі діяльності бібліотек від лінійної, для якої притаманний документально-комунікаційний рівень функціонування книгозбірни, до нелінійної інтеракційної моделі, що характеризувалася інформаційно-комунікаційним рівнем функціонування бібліотеки. А при переході від другого (інновація) до третього (трансформація) етапу (див. [9]) інформатизації бібліотек вищої школи України відбулася зміна комунікаційної моделі діяльності бібліотек від нелінійної інтеракційної моделі до нелінійної інтегративної моделі, яка характеризувалася когнітивно-комунікаційним рівнем функціонування бібліотеки.

Починаючи з 2005 року, тривали дослідження науковців щодо закономірностей створення та використання ряду *класифікаційних систем у практиці каталогізаційних процесів*. Характерними в цьому контексті є журнальні статті 2004 – 2005 років О.М. Овдій та Г.Ю. Проскудіної [32; 33; 34], у яких описані класифікації ACM й UDC, що застосовуються в середовищі цифрових бібліотек. У дисертаційному дослідженні 2008 року О.О. Сербіна [35] проаналізована типологія інформаційно-пошукових мов з урахуванням історії та форм їхнього використання й залучення в бібліотечні систематизації. Автором подана концептуальна модель індексуючого конгломерату як фізичного вираження конгломерату інформаційно-пошукових мов. 2008 року завершено науково-дослідну роботу фахівців Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут” “Архітектурна організація програмних засобів оперативного аналізу інформаційних ресурсів електронних бібліотек” [36], у якій були отримані такі результати: а) запропоновано архітектуру комплексної бібліотечної експертної системи; б) розроблено базові принципи побудови автоматизованої бібліотечної інформаційної системи; в) запропоновано розв’язання проблеми класифікації електронних документів у бібліотечній системі за рахунок інформаційної підтримки традиційних технологій систематизації. Проблема вибору структури метаданих при організації та упорядкуванні електронного фонду бібліотеки розв’язується в колективній монографії 2011 року [23]. У монографії охарактеризовані два найбільш вагомні підходи до опису електронних інформаційних ресурсів: розробка IFLA “Міжнародного стандартного бібліографічного опису для електронних ресурсів” – International Standard Bibliographic Description for Electronic Resources (ISBD (ER)) і проект метаданих “Дублінське ядро” (Dublin Core), ініціатором якого є OCLC, точніша назва DCMІ (Dublin Core Metadata Initiative – Ініціатива Дублінського ядра метаданих) [23, с. 114]. Нарешті, 2013 року О.О.Сербін у статті [37] узагальнювального характеру в результаті проведеного типологічного аналізу характеристик пошукових інструментів (каталогів, пошукових систем, мета-пошукових систем), основних типів індексування – класифікаційного та координатного зробив важливий висновок про першочерговість процесу індексування як елемента пошуку інформації та про можливість здійснювати пошук інформації внаслідок застосування потенціалу й можливості пошукових інструментів [37, с. 47].

Таким чином, протягом *третього етапу розробки наукового забезпечення інформатизації вишівських наукових бібліотек (з 2005 року)* – етапу обґрунтування теоретичних основ, розробки стратегії та створення технологій формування повнотекстових електронних бібліотек у ВНЗ України – були проаналізовані та узагальнені основні закономірності використання автоматизованих бібліотечних інформаційних систем (АБІС) науковими бібліотеками України (монографія [14] колективу авторів з НБУВ під науковим керівництвом академіка О.С. Онищенко). Проте основні дослідження українських науковців упродовж цього періоду

були зосереджені навколо проблем організації роботи електронних бібліотек. Це праця Г.В. Шемаєвої [1], в котрій проведений аналіз розвитку електронних ресурсів бібліотек України як інтеграційного фактору в системі наукової комунікації; праці В.О. Копанєвої [15] та [16], предметом дослідження котрих був розвиток діяльності наукової бібліотеки з формування, зберігання та використання фонду мережових джерел інформації як своєрідного електронного архіву протягом періоду з 90-х років ХХ ст. до початку ХХІ ст.; праці Т.О. Ярошенко [18] та [19], присвячені комплексному вивченню процесу становлення та розвитку наукового електронного журналу як засобу наукової комунікації та складової інформаційних ресурсів сучасної бібліотеки; статті Д.В. Солов'яненка [20; 21; 22], де детально висвітлений технологічний аспект зберігання та видання електронних науково-інформаційних ресурсів академічними бібліотеками; уже згадана колективна монографія [14], у якій узагальнений та систематизований досвід українських наукових бібліотек щодо нагромадження електронних інформаційних ресурсів; інша колективна монографія [23] групи науковців НБУВ під керівництвом О.С. Онищенка, якою детально визначена методика опрацювання електронного фонду бібліотеки у вигляді основних стадій бібліотечної технології комплектування, обробки, систематизації та обслуговування й розв'язана проблема вибору структури метаданих при організації та упорядкуванні електронного фонду бібліотеки; монографія К. Лобузінної [24; 25], які присвячені особливостям функціонування, організації та актуалізації бібліотечних класифікацій і технології організації знаннєвого ресурсу у середовищі нової інформаційної технології; дисертаційне дослідження О.О. Сербіна [35] та його ж стаття [37], у яких проаналізована типологія інформаційно-пошукових мов з урахуванням історії та форм їхнього використання й залучення в бібліотечні систематизації, а також зроблений важливий висновок про першочерговість процесу індексування як елемента пошуку інформації та про можливість здійснювати пошук інформації внаслідок застосування потенціалу й можливості пошукових інструментів. Упродовж цього періоду дослідження особливостей формування нової організаційної моделі наукових бібліотек залишалося предметом вивчення багатьох учених і творчих колективів. Одним із основних результатів таких досліджень слід назвати концептуальну модель бібліотеки суспільства знань Л.Й. Костенка [26], яка була й залишається найбільш цитованою та аналізованою в сучасній вітчизняній бібліотекознавчій літературі. Крім зазначеного результату, серед важливих слід назвати й такі: питання функціонування бібліотек у системі соціальних інформаційних комунікацій були висвітлені в працях [27; 28] В.М. Горового та в колективній монографії (за участю В.М. Горового) [14]; проаналізоване явище інтеграції бібліотек ВНЗ та інших суб'єктів соціально-комунікаційної взаємодії на рівні регіону, що ставили за мету побудову мережових інформаційних структур на основі використання новітніх засобів зв'язку та впровадження інноваційних технологій в дослідженні В.О. Ільганасвої та Т.О. Колесникової [29]; запропонована *інформаційна модель бібліотеки* з використанням підходу, в основу якого покладена мова UML у праці Ю.І. Артемова [30]; визначені тенденції розвитку комунікаційних моделей діяльності бібліотек вищої школи в умовах інформатизації та їхньої інтеграції до єдиного комунікаційного простору інформаційного суспільства в роботі Т.О. Колесникової [31]. Виходячи з вищенаведених фактів можемо констатувати, що основні теоретичні проблеми формування електронних бібліотек вищої школи України починали розв'язуватися українськими науковцями з 2005 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шемаєва Г.В. Електронні ресурси бібліотек України в системі наукових комунікацій : монографія / Г.В. Шемаєва ; Харк. держ. акад. к-ри. – Харків: ХДАК, 2008. – 289 с.
2. Робін, Т. Гарбор. Управління автоматизацією бібліотеки / Т.Робін. – К.: 1997. – 56 с.
3. Кириленко О.Г. Еволюція наукових уявлень про бібліотечну технологію в Україні (80 – 90-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / О.Г. Кириленко; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1996. – 23 с.
4. Ісаєнко О.О. Розвиток інноваційних бібліотечних технологій інформаційного обслуговування в Україні (1980 – 2007 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 27.00.03 / О.О. Ісаєнко; Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського НАН України. – К., 2009. – 20 с.
5. Пашков О.М. Автоматизація бібліотек: історико-бібліотекознавчий аспект (II половина ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / О.М. Пашков; Київ. нац. ун-т культури і мистец. – К., 2005. – 20 с.
6. Трачук Л. Ф. Комп'ютеризація бібліографічної діяльності бібліотек в Україні (1991 – 2009): основні напрями розвитку бібліографування та бібліографічного обслуговування: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л.Ф.Трачук; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2010. – 20 с.

7. Історія освітянських бібліотек України [Текст]: науковий збірник / АПН України; ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського; ред. кол.: П.І. Рогова (гол.), К.Т. Селіверстова (заст. гол.) та ін. – К.: Вирій, 2006. – 404 с.
8. Солов'яненко Д.В. Інтернет-технології бібліотечного сервісу в Україні: становлення і розвиток (1990-ті рр. – початок XXI ст.): дис. ... канд. історичних наук: 07.00.08 / Д.В.Солов'яненко; Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2008. – 208 с.
9. Колесникова Т.О. Етапи інформатизації бібліотек вищої школи України і США: порівняльна характеристика / Т.О.Колесникова // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2010. – № 4. – С. 59 – 66.
10. Інформаційна складова соціокультурної трансформації українського суспільства: [монографія] / [О.С. Онищенко та ін.; бібліогр. ред. І.П. Антоненко]; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2012. – 253 с.
11. Добко Т.В. Довідково-бібліографічна діяльність наукових бібліотек Національної академії наук України: становлення та розвиток (XX ст. – перше десятиліття XXI ст.): [монографія] / Тетяна Добко; [відп. ред. О.С. Онищенко]; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2013. – 374 с.
12. Слободяник М.С. Українське бібліотекознавство на зламі століть / М.С. Слободяник // Українське бібліотекознавство (1991 – 2008): наук.-допом. бібліогр. покажч. / М-во культури і туризму України, Держ. закл. “Нац. парлам. б-ка України”; уклад.: М.С. Слободяник, О.А. Політова; наук. ред. та авт. вступ. ст. М.С. Слободяник; відп. за вип. Т.І.Вилегжаніна. – К., 2010. – С. 5 – 20.
13. Апшай Н.І. Стратегічні орієнтири розвитку бібліотек вищих навчальних закладів в умовах реформування освіти в Україні: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н.І. Апшай. – Харків: ХДАК, 2005. – 21 с.
14. Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства [Текст]: [монографія] / [О.С. Онищенко та ін.]; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К.: НБУВ, 2011. – 247 с.
15. Копанєва В.О. Формування фонду мережевих ресурсів у науковій бібліотеці (90-ті роки XX ст. – поч. XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.03 / В.О. Копанєва; Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2008. – 21 с.
16. Копанєва, В.О. Бібліотека як центр збереження інформаційних ресурсів Інтернету : монографія / В.О. Копанєва; наук. ред. О.С. Онищенко; НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К., 2009. – 198 с.
17. Волохін О. Каталогізація цифрових ресурсів інтернет: Дублінське ядро метаданих : посібник / О.М.Волохін. – Кіровоград, 2003. – 70 с.
18. Ярошенко Т.О. Електронний журнал в системі інформаційних ресурсів бібліотеки : друга половина XX – початок XXI ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Т.О.Ярошенко; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2008. – 23 с.
19. Ярошенко Т.О. Електронні журнали в системі інформаційних ресурсів бібліотеки [Текст]: [монографія] / Т.О.Ярошенко. – К.: Знання, 2010. – 215 с.
20. Солов'яненко Д. Академічні бібліотеки в новому соціотехнічному вимірі: Частина перша. Академічна бібліотека як видавець / Д.В.Солов'яненко // Бібл. вісн. – 2010. – № 4. – С. 3 – 14.
21. Солов'яненко Д. Академічні бібліотеки в новому соціотехнічному вимірі: Частина друга. Інфраструктура зберігання електронних науково-інформаційних ресурсів / Д.В.Солов'яненко // Бібл. вісн. – 2010. – № 5. – С. 3 – 15.
22. Солов'яненко Д. Академічні бібліотеки в новому соціотехнічному вимірі: Частина третя. Роль академічних бібліотек в конструюванні інтегрованих інформаційних е-середовищ [Текст] / Д.В.Солов'яненко // Бібл. вісник. – 2010. – № 6. – С. 3 – 17.
23. Інтеграція України у світове співтовариство в контексті розвитку бібліотечних інформаційних технологій: [монографія] / [О. С. Онищенко та ін.]; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К.: Нац. б-ка України ім. Вернадського, 2011. – 222 с.
24. Лобузін К.В. Бібліотечні класифікації в сучасних інформаційних сервісах: монографія / К.В.Лобузін; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського – К., 2010. – 132 с.
25. Лобузін К.В. Технології організації знанневих ресурсів у бібліотечно-інформаційній діяльності: монографія / Катерина Лобузін; [відп. ред. О.С. Онищенко]; Нац. акад. наук. України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2012. – 249 с.
26. Костенко Л.Й. Бібліотека суспільства знань: концептуальна модель / Л.Й.Костенко // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 1. – С. 23 – 28.
27. Горовий В.М. Соціальні інформаційні бази і розвиток бібліотечного інформаційного потенціалу (1991–2006 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.08 / В.М. Горовий; Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2006. – 35 с.
28. Горовий В.М. Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс: монографія / В. Горовий; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 356 с.
29. Бібліотека ВНЗ на новому етапі розвитку соціальних комунікацій : монографія / за ред. В.О.Ільганаєвої, Т.О.Колесникової. – Дніпропетровськ, 2010. – 200 с.
30. Артемов Ю.І. Концептуальна модель бібліотеки суспільства знань / Ю.І.Артемов // Наукові праці Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В.О. Сухомлинського. – Київ, 2010. – Вип. 2. – С. 66 – 71.
31. Колесникова Т.О. Комунікаційні моделі діяльності бібліотек ВНЗ в умовах інформатизації: автореф. дис. ... канд. наук із соціал. комунікацій / Т.О. Колесникова; Харк. держ. акад. культури – Харків: ХДАК, 2012. – 22 с.
32. Овдій О.М. Представлення та відображення бібліотечних предметних класифікацій за допомогою інструментів онтологій / О.М. Овдій, Г.Ю. Проскудіна // Проблеми програмування. – 2005. – № 2 – 3. – С. 537 – 547.
33. Кудим К.А. Создание научных электронных библиотек с помощью системы DSpace / К.А. Кудим, Г.Ю. Проскудіна, В.А. Резниченко // Проблеми програмування. – 2007. – № 3. – С. 49 – 60.

34. Резниченко В.А. Електронні бібліотеки: інформаційні ресурси та сервіси / В.А. Резниченко, О.В. Захарова, Е.Г. Захарова // Проблеми програмування. – 2005. – № 4 – С. 60 – 72.

35. Сербін О.О. Історія, сучасний стан та перспективи розвитку бібліотечно-бібліографічних класифікацій в Україні : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / О.О.Сербін ; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2008. – 16 с.

36. Звіт про науково-дослідну роботу д/б № ПТ/473-2007 “Архітектурна організація програмних засобів оперативного аналізу інформаційних ресурсів електронних бібліотек” (заключний). – К.: НТУУ “КПІ”, 2008. – 128 с.

37. Сербін О.О. Підвищення ефективності пошукових інструментів у процесі розвитку індексування інформаційних ресурсів / Олег Сербін // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 35 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К.: НБУ ім. В.І. Вернадського, 2013г. – С. 39 – 47.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ріжняк Ренат Ярославович – кандидат педагогічних наук, професор кафедри математики, декан фізико-математичного факультету КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: становлення і розвиток інформатики та її впровадження у вищій школі України.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930,1(477)“1917/1939”

КОНЦЕПЦІЯ ПОЯВИ БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. ЗЛАТАРСЬКОГО

Вікторія БЕЗВЕРХА (Кіровоград)

У публікації автор розкриває проблему утворення Болгарської держави в працях В. Златарського та істориків XIX – другої половини XX ст.

Ключові слова: В. Златарски, слов'яни, болгари, Балканський півострів, держава.

В публикации автор раскрывает проблему образования Болгарского государства в трудах В. Златарского и историков XIX – второй половины XX в.

Ключевые слова: В. Златарский, славяне, болгары, Балканский полуостров, государство.

In the publication the author reveals the problem of formation of the Bulgarian state in the V. Zlatarsky's works and historians of the XIX – the second half of the XX century.

Keywords: V. Zlatarski, Slavs, Bulgarians, Balkan Peninsula, the state.

З VII ст. на східній частині Балкан з'являється нова держава – Болгарія, утворення якої стало наслідком ряду складних політичних та етнічних процесів. У IV ст. на території сучасної Європи з'являються гунські племена, які на думку деяких дослідників С. Младенов [1], К. Іречека [6], В. Златарски [4; 5] та ін. стали основою для формування болгарського етносу. Поява болгар на європейській арені змінила хід розвитку історії центрально-східного регіону Європи. В контексті сучасних глобалізаційних процесів та консолідації європейських держав досить актуальними є питання, що стосуються історії державотворення, в тому числі й у Болгарії.

Історичні обставини формування болгарської держави у VII ст. мали вплив не лише безпосередньо на болгарські племена, а й на слов'ян, які в той час також проживали на території Балканського півострова.

Серед істориків зустрічається досить багато думок стосовно населення півострова до приходу болгар. В контексті цієї наукової проблеми постає ряд таких питань. Насамперед, скільки племен населяло цей півострів до приходу болгар? Чи це була держава, об'єднання або ж племена, які ворогували між собою? Не можливо забути про заселення півострова болгарами. Досить різні підходи серед вчених стосовно й етнічного складу племен, які стали ключовими у формуванні болгарської держави.

В літературі існує декілька точок зору стосовно населення Балканського півострова. Відповідно до першої – півострів був заселений протоболгарами, племенами, що мали східне походження. За іншою – це були лише слов'яни. Досить розповсюдженою думкою серед істориків кінця XIX – другої половини XX ст. є заселення Балкан протоболгарами та слов'янами. Проте, болгарський компонент, відповідно до цієї гіпотези мав домінуюче становище.

У кінці XIX ст. болгарський історик М. Дрінов запропонував концепцію яку виклав у своїй праці під назвою “Погледь врехъ происхожденье-то на бльгарский народъ и начало-то на бльгарска-та исторія” (1869 р.). Автор говорить, що слов'яни – народ багаточисельний, але не могутній, поділений на племена, які ворогували між собою [3, с. 39]. Болгари підкорили слов'янські племена та об'єднали їх в єдину народність [3, с. 43].

Ще один болгарський історик кінця XIX ст. К. Іречек у своїй праці “Исторія Болгарь” (Одеса, 1878 р.) описує розселення болгар на Балканах у VII ст. Автор знаходить факти набігів болгар на Балканський півострів ще у V ст. – до своєї остаточної появи тут. На той час на півострові вже проживали слов'яни, які перебували під владою Візантії. На думку автора відразу влада болгар над слов'янами була незначною. Проте після прийняття християнства болгарами наприкінці VIII ст. роль цих племен зросла і об'єднання народів продовжувалося мирним шляхом [6, с. 157 – 159]. Ось так на сторінках своєї роботи він описує підкорення

болгарами слов'ян – “Господствующій народъ, сильный мужествомъ, но слабый числомъ, вскорь отказался отъ кочующей жизни и, съдлавшись осьдлымъ, совершенно смъшался съ своими славянскими подданными: по истеченіи нъсколькихъ столтъій уже не было болъе двухъ народовъ, говорящихъ на различныхъ языкахъ, но были только Болгаре изьясняющіеся на словянскомъ языке” [6, с. 160]. Таку точку зору підтримував в цей період відомий російський історик М. Соколов у своїй роботі – “Изъ древней истори болгар” (Санкт-Петербург, 1879) зазначає, що болгари, прийшовши на Балканський півострів, підкорили сім слов'янських племен і розселили їх так, щоб вони захищали кордони від нападників [11, с. 76]. З приходом Болгар слов'яни прийняли новий елемент, але він не був домінуючим так само як у свій час не був домінуючим і тубільний компонент, що складався з фракійців та греків. Проте певний вплив болгар на слов'ян все ж таки був [11, с. 73]. Раніше у своїй роботі “Славянские древности” (1848) про сім слов'янських племен, які були розселені на Балканському півострові та були завойовані болгарами, згадував П. Шафарик [12, с. 263].

Серед історичних концепцій початку ХХ ст. досить цікава є теорія походження держави у болгар, запропонована відомим європейським істориком-медієвістом В. Златарски. У 1918 р. В. Златарски видав працю “История на българската държава през средните векове”, створену на основі ряду писемних та археологічних джерел. Саме В. Златарски та послідовники його теорії походження болгар – С. Младенов, К. Іречек [1, с. 166] пов'язують походження болгар з гунами. В. Златарски знаходить історичну батьківщину цих племен, за твердженням історика – до появи на Балканах вони заселяли території Центральної Азії. У V ст. під натиском зовнішньої загрози гунни розкололися на два окремі племені – утригурів та кутригурів. На думку В. Златарски саме кутригури і є болгари, оскільки ця частина племен спромоглася перейти Дунай і заснувати тут власну державу. А утригури осіли на Таманському півострові і уклали мир із готами. Історик доводить, що внаслідок довготривалих історичних процесів утригури асимілювалися і розчинилися з тубільними племенами регіону. З цього періоду ці два гунські племені жили окремим політичним життям. Кутригури після появи на задунайських територіях намагалися налагодити стосунки з Візантією і укласти мир, але ця спроба зазнала краху. Спроби вести локальні війни теж закінчилися невдало. В V ст. зникає назва гунни і частіше зустрічається болгари – це свідчить про появу нової народності в цей період та про її посилення у військово-політичному аспекті.

В період V – VI ст. немає жодних історичних відомостей про болгар, крім коротких повідомлень про участь болгар у війні проти остготів під час правління візантійського імператора Зенона (435 – 491 рр.). За часів імператора Анастасія (491 – 518 рр.) болгари здійснили ряд грабіжницьких походів на Балкани [4, с. 85].

За розвідками В. Златарски перше вторгнення на Балкани протоболгар припадає на 493 р. [4, с. 86]. В 514 – 515 рр. болгари приймають участь у повстанні полководця Віталіана проти візантійського імператора Анастасія I [4, с. 87]. Повстання зазнало поразки, а болгари були вимушені повернутися у Північне Причорномор'я. В 517 р. болгари повертаються на Балкани і доходять аж до Фермопіл [4, с. 88].

Внаслідок постійних набігів болгарських орд на Балкани, візантійські імператори були вимушені збудувати ряд укріплень від Чорного до Мармурового моря. З 518 р. з часів правління Юстина (518 – 527 рр.) за невідомих умов набіги протоболгар на Візантійські міста були призупинені [4, с. 89].

Юстин та його наступник Юстиніан проводили політику, яка сприяла розвитку культури та економіки Північного Причорномор'я. Це мало свої результати. За часів Юстиніана правитель кутригурів Грод (520 – 528 рр.). Став першим із кочовиків, який прийняв християнство. З цього часу болгарські племена потрапляють під вплив Візантії. Грод намагався запровадити християнство і серед свого племені, що привело до його смерті. За часів Юстиніана болгари зазнали утисків від Візантії [4, с. 88 – 92]. В 540 р. протоболгари здійснюють похід на Європу і грабують Константинополь.

В. Златарски акцентує увагу на те, що станом на VI ст. гунни-кутригури та слов'яни усвідомлювалися як різні племена, які і жили і діяли також окремо. Автор наводить факт, що в цей період слов'яни вже проживали на Балканах і навіть воювали один проти одного. Це робило східні народи візантійської імперії вразливими оскільки найближчими сусідами були гунни-кутригури [4, с. 96 – 97].

Для того, щоб приборкати протоболгар Юстиніан вдається до хитрощів він підкупляє кутригурів які жили на схід від Азовського моря, як наслідок – між кутригурами і утригурами розпочинається війна. Кутригури зазнавали чисельних поразок після чого Юстиніан запропонував переселитися у Візантійські землі у Фракію [4, с. 98 – 99].

З часом кутригури дізналися, що утригури отримують регулярну плату. Кутригури повстали і здійснили кілька успішних нападів на міста Візантії. Як наслідок Юстиніан погодився заплатити їм золотом і віддати полонених за умови якщо вони повернуться [4, с. 110]. Але і після цього кутригури декілька раз порушували мир [4, с. 112 – 114].

Разом з тим утригури були ослаблені аварами, які шли зі сходу, а згодом і тюркськими племенами [4, с. 116]. В 60-х р. VI ст. під вплив аварів потрапляють і кутригури [4, с. 119]. В. Златарски повідомляє, що з цього періоду утригури зникають як окреме утворення і зливаються з історією аварів під назвою “Болгари”. Після еміграції кутригурських орд з Північного Причорномор’я до Дунаю де як наслідок змішуються із слов’янським плем’ям антів [4, с. 121].

Утригури, завойовані турками наприкінці VI ст. зазнали утисків, а одна частина цих племен була вигнана у Приазов’я де вони змішалися з аварами і потрапили також до Європи [4, с. 126].

На думку В. Златарського велику роль у подальшій історії Болгар відіграла саме Візантія. Оскільки коли у 80-х роках під час міжусобних війн між тюрками Візантія посприяла звільненню болгарів від турецького ярма і відновлення болгарської держави в Приазов’ї та Кубані [4, с. 130].

Аналізуючи ряд історичних джерел в тому числі “Именникъ на първѣтъ български князе” В. Златарски у своїй праці розкриває нам історію створення “Старої Великої Болгарії” Кубратом (632 – 665 рр.). Він був представником знатного роду – Дуло [4, с. 132]. В. Златарски також акцентує увагу на великій ролі Кубрата у звільненні болгар від турок та в подальшій розбудові держави [4, с. 135].

За часів правління візантійського імператора Іраклія (610 – 641 рр.) Кубрат став близьким його товаришем, завдяки чому зміг зібрати армію проти аварів [4, с. 141]. В. Златарски говорить проте, що об’єднання болгарської держави завершилося боротьбою проти турок. І саме Кубрат об’єднав під сильною рукою племена, які жили у Причорномор’ї та Приазов’ї і північній частині Західного Кавказу. Він став засновником Феофана і Патри [4, с. 141]. Важливим фактом є те, що він прийняв хрещення. В. Златарський говорить, що обставини царювання Кубрата невідомі. Відома лише дата його смерті приблизно її визначають на 642 рік [4, с. 145].

Аналізуючи візантійські джерела Златарски визначає географічні координати “Старої Великої Болгарії”. На думку історика, вона була розташована у Причорномор’ї та Приазов’ї (у басейні річок Дону і Кубані) [4, с. 150].

У “Вірменській географії” В. Златарски знаходить повідомлення проте, що за часів Кубрата ця держава дійшла вищого розвитку [4, с. 151]. Після смерті Кубрата, ханом стає старший син Баян в наслідок чого між синами виникають міжусобні війни [4, с. 165]. Після чого держава розпадається на частини [4, с. 175]. Засновником Придунайської болгарської держави стане один з його синів Аспарух [4, с. 176]. Аспарух отримав орди уногундури і пішов на Захід, шукати нові землі щоб захиститися від нападів ворогів [4, с. 177 – 178].

Аналізуючи джерела В. Златарски доходить висновків, що до приходу на Балкани Аспарух разом із своїми племенами зупинився в Бессарабії [4, с. 179]. Аналізуючи писемні та археологічні джерела автор приходить до висновків, що Аспарух разом з військами в другій половині VII ст. здійснював довгострокові проникнення на Балканський півострів, проте частина племен Аспаруха продовжувала залишатися в Бессарабії [4, с. 187 – 188]. Цей період виявився досить сприятливим для міграції болгар на Балкани. Через те, що станом на другу половину VII ст. задунайські території були освоєні слов’янами які постійно грабували Візантійські міста. Візантійська влада була вимушена шукати шляхи вирішення цієї проблеми оскільки слов’яни на той час не християнізовані та відмовлялися визнавати владу Візантійського імператора. За таких умов імператор Констант II вдається до заключення домовленостей з болгарами. Таким чином, болгарам вдалося мирно освоїти землі на захід від Дунаю. В. Златарски визначає час цього переходу між 660 та 668 рр. [4, с. 191 – 194].

Після смерті Константа II у 668 р. у Візантії розпочинається період гострої політичної кризи, що також сприяло проникненню значної кількості болгарських орд в Добруджу.

В. Златарски віднаходить факт побудови Аспарухом власного укріплення між Дунаєм та Чорним морем, де вже перебували слов'яни. Після захоплення цих територій болгари відмовилися визнавати владу Візантійського імператора. У Константинополі про ці обставини було невідомо оскільки столиця перебувала в облозі арабських військ, а сама імперія вела постійні війни на півдні [4, с. 195]. Пізніше Констант IV зробить безуспішну спробу підкорити болгар [4, с. 196]. Подальше проникнення Аспаруха було пов'язане з протистоянням проти слов'ян, які проживали на північ від східних Балканських гір та не були остаточно підкорені Візантійською імперією [4, с. 198]. На думку В. Златарського між болгарами та слов'янами існували певні домовленості оскільки в цей період для обох племен на сході існувала загроза від набігів аварських орд [4, с. 199]. Історик робить припущення, що слов'яни пішли на договір з болгарами з метою зберегти свою незалежність. У внутрішніх питаннях і болгари, і слов'яни були автономними. Але вже у VIII ст. слов'ян слід розглядати не як союзників, а як підкорений народ [4, с. 200]. В. Златарски розглядає союз болгар та слов'ян як взаємовигідний, такий, що стримував їх бути ворогами між собою [4, с. 201]. Болгари прагнучи довести виконаною своєю місію підкорення слов'ян почали здійснювати набіги на Візантійські міста це змусило Візантійського імператора вдатися до наступного кроку.

В 679 р. Аспаруха та Візантійський імператор Констант IV підписали договір, відповідно до якого було визнано нову державу на території Візантійської імперії – Болгарію з центром в Плісці (сучасне село Абоба). На думку вченого утворена союзна слов'яно-болгарська держава мала повністю азійський характер. Домінуючим в цій державі був саме болгарський компонент. Войовничі племена зі сходу мали чітку організацію та високу дисципліну, що очевидно стало вирішальним фактором у подальшій асиміляції ними слов'ян [5, с. 318 – 319].

Таким чином В. Златарски доводить концепцію запропоновану болгарськими та російськими істориками кінця XIX ст. та деталізує нам історичні обставини появи Болгарської держави, насичуючи ці події інформацією та фактами з історичних джерел.

Серед прибічників першої концепції також болгарські історики 60-х рр. XX ст. – М. Войнов та П. Петров дотримуються думки, що слов'яни не мали своєї держави на момент приходу болгар, оскільки вони були під владою Візантії. Відомий радянський археолог та історик В. Седов також підтримував цю концепцію. Аналіз доступних джерел дозволив вченому прийти до висновків, за якими на час правління Аспаруха припадає етап становлення болгарської держави. На думку, В. Седова основну частину населення територій сучасної Болгарії у VII ст. до н. е. склали слов'яни-землероби, тюркські племена протоболгар були домінуючими [9; 10].

Інша концепція походження держави у болгар належить радянським історикам. Радянська література досить чітко обґрунтувала свою позицію стосовно формування Болгарської держави. В цілому радянська історіографія дотримувалась концепції, відповідно до якої створення болгарської держави належить слов'янам. Одним із основоположників такої теорії є С. Державін. Його концепція викладена на сторінках II тому праці “История Болгарии” (Москва, 1946). На думку Державіна, населення і етнічний склад сучасної Болгарії з початку свого існування у VII ст. складалося із слов'ян. Проте, на думку історика крім слов'ян з часів Аспаруха на цій території проживали романізовані фракійці, албанці та греки. Щодо болгарського компоненту то автор говорить про незначний відсоток, який згодом зникне в слов'янській масі основного населення [2, с. 17]. Таку концепцію підтримали й інші радянські історики. Так у другому томі праці “История Болгарии” (Москва, 1954) С.А. Нікітін стверджує, що на момент появи болгар на Балканах вже існувала слов'янська держава. Болгари ж лише змінили форму держави яка на той час уже існувала. Після двох століть перебування в одному середовищі болгари зовсім розчинилися в слов'янському населенні не залишивши нічого свого [7, с. 57 – 59]. Серед прибічників радянської концепції також болгарський історик А. Бурмов [8, с. 43].

В. Златарски у своїх працях аналізуючи першоджерела ґрунтовно виклав свою концепцію утворення Болгарської держави (VII ст.). Автор узагальнивши використаний матеріал доводить, що болгари завоювали слов'ян попри свою малочисельність, але добру військову організацію закріпивши за собою місце панівної гілки держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державин М.С. История Болгарии. – М.-Л., Изд-во АН СССР. – Т.1. – 1945. – 257 с.
2. Державин М.С. История Болгарии. – М.-Л., Изд-во АН СССР. – Т.2. – 1946. – 161 с.
3. Дринов М. Погледь врехъ происхожденье-то на българский народъ и начало-то на българска-та історія. – Вена, 1869. – 100 с.
4. Златарски В.Н. История на Българската държава през средните векове. – София. – Т.І. Първо българско царство. – Ч.1: Епоха на хуно-българското надмощие. – 1918. – 447 с.
5. Златарски В. Избрани произведения. / под. ред. П. Петрова. – София: Наука и изкуство. – Т. I. – 1972. – 576 с.
6. Иричек К. История Болгарь. – Одесса, 1878. – 755 с.
7. История Болгарии / под. ред. Третьякова П.Н., Никитина С.А., Валева Л.Б. – М. – Т. 1. – 1954. – 575 с.
8. История и культура Болгарии: К 1300-летию образования болгарского государства. [Сб. статей] / Редкол. А.А. Улуныян (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1981. – 351 с.
9. В. Седов Славяне. Историко-археологическое исследование [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://historylib.org/historybooks/V--V--Sedov_Slavyane--Istoriko-arkheologicheskoe-issledovanie/38
10. В. Седов славяне в древности и раннем средневековье. – Т. 1: Славяне в древности. – М., 1994. – 344 с.
11. Соколов М. Изъ древній исторіи болгарь. – С-Петербургъ., 1879. – 252 с.
12. Шафарик П. Словянские древности. – М. – Т. 2., Кн.1. – 1848. – 454 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Безверха Вікторія Миколаївна – аспірант кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: давня та середньовічна історія Болгарії в працях В. Златарського.

УДК: [930.1.(477-25)]

ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА В.Б. АНТОНОВИЧА В ІСТОРІОГРАФІЇ

Олександр БРОЯКОВСЬКИЙ (Кіровоград)

У статті зроблено аналіз оцінки педагогічної спадщини видатного діяча української науки й культури XIX – поч. XX ст. в історіографії.

Ключові слова: історіографія, історія педагогіки, національне виховання, педагогічна персоналістика.

В статье сделан анализ оценки педагогического наследия выдающегося деятеля украинской науки и культуры XIX - нач. XX ст. в историографии.

Ключевые слова: историография, история педагогики, национальное воспитание, педагогическая персоналистика.

Analysis the estimation of the heredity of famous figure of science and culture of the XIX-th and beginning of the XX-th century in the historiography is worked out.

Keywords: Historiography, history of pedagogic, national education, pedagogic personalistic.

Володимир Антонович – ключова постать громадського й національно-визвольного руху на українських теренах другої половини XIX – початку XX ст. Саме ця обставина зумовила постійні звернення до його спадщини з представниками різноманітних наукових та ідеологічних течій, починаючи з оточення вченого й закінчуючи оцінками новітньої літератури. Спостерігаються три етапи в дослідженні педагогічного спектра діяльності Антоновича, які різняться між собою насамперед ідеологічними нормативами, оскільки виходили з різного за національно-політичною ознакою середовища. У загальних рисах вони збігаються із запропонованою сучасним українським дослідником історії педагогіки Н. Гупаном періодизацією розвитку педагогічної науки в Україні [1].

Перший, прижиттєвий, етап розпочинається наприкінці XIX століття, коли більш рельєфно простежується обсяг педагогічної діяльності Антоновича, фундатора Київської наукової школи. Уже перший ректор Київського університету М.О. Максимович звернув увагу на зовнішньо непоказні, але дуже корисні за змістом кроки Антоновича з підготовки кадрів української інтелігенції як у межах академічних установ у Києві (Київський університет Св. Володимира, Вищі жіночі курси), так і в Київській археографічній комісії [2]. Практично подібні думки висловлює й М.П. Драгоманов, який наприкінці 60-х – початку 70-х років XIX ст. співпрацював з Антоновичем у сфері народної освіти й часто поділяв його думки на цей процес. В одному з автентичних, незавершених рукописів, відшуканих нами в архіві, Драгоманов оцінює просвітницьку діяльність Антоновича як “рішучий крок, в умовах тогочасної Росії, оскільки чимало українських патріотів, боячись накликати на себе підозри з боку влади, що можуть мати

практичні негаразди, вважають за ліпше не вдаватись до такого виду праці...” [3, арк. 15 зв.]. а тим часом, констатує далі Драгоманов, український народ “повинен виробити собі абсолютно самостійну культуру... і без розробки ефективної системи народної освіти досягнути результату буде неможливо, та навіть сама ця ідея приречена в основі” [3, арк. 16].

Водночас Драгоманов критикував, на його думку, “надмірне захоплення” Антоновича ідеєю національного виховання, оскільки був твердо переконаний, що загальнолюдські, гуманістичні ідеї мають завжди йти попереду. Ця критика виявила себе в оцінці навчання, оскільки всупереч Антоновичу, який обстоював навчання тільки рідною мовою, з написаних українським правописом підручниках, Драгоманов допускав можливість на певному етапі викладати російською мовою [4, с. 119].

Помітні розходження простежуються також у виборі тактики й стратегії розвитку науки та освіти в Україні. В одному зі своїх листів до Антоновича Драгоманов критикує його за брак “європеїзму” в підході до освіти й постулює програму “наповнити українську школу європейським змістом” [5, с. 36]. Подібні думки Драгоманова знаходимо також у листі до І. Франка, де він констатує, що “наукова вартість Антоновича в останні часи стала понижуватись, бо він зостався при старій “прагматичній” історії та при філософії “національних духів” [5, с. 42].

У плані характеристики педагогічного аспекту творчості й діяльності Антоновича особливий інтерес становлять спостереження його учня М.С. Грушевського. У своїх аналітичних статтях Грушевський веде переважно мову про громадсько-політичну та наукову спадщину Антоновича, але водночас указує на його педагогічно-виховну систему щодо підготовки кадрів національно-свідомої української інтелігенції. Зокрема, у праці “Володимир Антонович: основні ідеї його творчості і діяльності” М. Грушевський зазначає, що Антонович ніколи на був кабінетним ученим, і його захоплення наукою поєднувалися з активною педагогічною й виховною діяльністю. Стратегію “неполітичного культурництва”, яку Антонович постулював у своїй педагогічно-організаторській роботі, Грушевський визнає цілком слушною в умовах Валуєвського циркуляра та Емського указу царизму, спрямованого проти всього українського [6, с. 76 – 77]. “Роль культури, – констатує Грушевський, – ставив він надзвичайно високо в народнім житті і історичні незгоди, пережиті українським народом, він готовий був признавати наслідком передусім малої культурності українського суспільства, браку освіченої інтелігенції, культурного виховання, і в культурі, збільшенні освіти, знання, свідомості бачив він одинокую дорогу виправлення долі нашого народу” [6, с. 78]. В іншій статті “З соціально-національних концепцій Антоновича” М. Грушевський зазначає, що його вчитель надавав у системі виховання “надзвичайної ваги принципу наслідності, оскільки з свого становища мав дійсно всі причини глибше спинятися над тою складною спадщиною, котру одержав...” [7, с. 120]. Грушевський також простежує ті освітянські й виховні впливи, які мали місце в педагогічній біографії Антоновича, і доходить висновку, що як учений педагог він формувався під впливом західноєвропейського раціоналізму та був переконаним послідовником педагогічного “русоїзму”, намагаючись у своїй діяльності наслідувати Ж.Ж. Руссо. Виховну систему французького просвітителя він завжди протиставляв як антитезу “казьонної обрусительської школи”, де подавлявся індивідуалізм й демократичні нормативи [7, с. 120]. Закінчує свої роздуми про спадщину вченого М. Грушевський сентенцією: “як ідеолог Антонович дуже інтересний, яскравий і впливовий, тому вимагає великої уваги і пильного студювання” [7, с. 128].

У такому ж аналітичному дусі написана стаття про Антоновича з нагоди його ювілею викладачем Львівського університету, відомим істориком С. Томашівським. Він зазначає, що громадська, наукова й освітня діяльність Антоновича нерозривні між собою і можуть бути дослідженими лише в комплексі [8, с. 38]. Торкаючись процесу розбудови Київської наукової школи й оцінюючи наслідки педагогічної праці Антоновича в Київському університеті, Томашівський приходить до узагальнення, що його педагогічна система не має чіткого забарвлення. “Однаково треба сказати, – констатує С. Томашівський, – що він як не вийшов із ніякої спеціальної школи, так і не сотворив своєї власної. Часто доводилося чути й читати про Антоновичеву школу й учеників, часом під назвою “Київського історичного напрямку”. Тим часом ці терміни або анахронізм, або непорозуміння. Анахронізм лежить у назві “Київська школа”, що явилася в польських колах 50 – 60-х років, а до непорозуміння знов треба звести

голоси про спеціальну школу й учеників Антоновича. Звісно, Антонович мав учеників, бо був університетським професором, давав їм науковий провід, під його боком виростало нове покоління, та при тім ніякої школи не основував..." [8, с. 60].

Така, дещо нівеляційна оцінка ролі Антоновича в розбудові системи національної освіти, викликала заперечення його учня В. Доманицького. У статті з нагоди 45-дільного ювілею наукової та громадської діяльності Антоновича, зокрема в підрозділі "Учень", Доманицький підкреслює саме педагогічно-організаторські здібності свого вчителя, який зумів під прапором освіти "з'єднати до наукової роботи всі українські сили" [9, с. 67]. Як підтвердження цієї тези, Доманицький посилається на власний життєвий приклад, коли під егідою Антоновича він формувався як науковець і громадський український діяч. Маючи надзвичайні педагогічно-комунікативні здібності, уважав В. Доманицький, "Антонович був тим осередком, до якого горнулися усі верстви українського громадянства, і для всіх він був, як досвідчений педагог, людина з ясним розумом, найкращим і щедрим народником, поважним і улюбленим учителем" [9, с. 44].

Позицію В. Доманицького поділяє й інший його учень, відомий чернігівський громадський діяч і педагог А. Верзилов, який констатує, що "Антонович, будучи професором Київського університету Св. Володимира і Жіночих курсів, став одним з провідних викладачів, які мали вплив на київську молодь [10, с. 74].

Надзвичайно високо цінував педагогічний такт і хист Антоновича й Д. Багалій, один з перших його учнів у Київському університеті. У своїх численних розвідках про вчителя Багалій постійно наголошує на вмінні Антоновича здійснювати індивідуальні підготовку та безпосередньо впливати на мотивацію діяльності своїх вихованців [11, с. 17].

У такому ж дусі інтерпретує викладацьку діяльність у Київському університеті й педагог Ніжинського ліцею, відомий український історик В. Ляскоронський у написаному ним для "Журнала Міністерства Народного Просвещения" некрологу про свого наставника й педагога. У ньому, зокрема, зазначено, що в атмосфері польської гуманістичної культури та французької демократичної традиції Антонович привніс їх на український освітянський ґрунт. "Це був дійсно кращий, – уважає Ляскоронський, – незамінний наставник у справі науки, що служив їй чесно, правдиво і навчав своїх учнів триматися тих же принципів" [12, с. 93].

Завершальними оглядами наукової й просвітницької діяльності Антоновича, що вийшли з-під пера його сучасників, стали "60-ті роки на Україні" І. Франка та публіцистичне есе "За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу" В. Липинського. Есе написане під псевдонімом "Правобережець" 1911 року [13, с. 2]. Обидва діячі української культури стверджують думку про виняткову роль Антоновича в розвитку ідеї українського національного Відродження і, складаючи йому подяку, підкреслюють роль у національному спрямуванні вирощеної в "зросійщених умовах культурного життя української інтелігенції" [13, с. 4].

На відміну від українських авторів, дещо іншу оцінку національно-просвітницької та педагогічної діяльності Антоновича бачимо в російській та польській літературі. Яскравим прикладом слугує нарис відомого київського українофоба С. Щеголева. Він стверджує, що Антонович як лідер українських сепаратистів, цілеспрямовано займався педагогічною та викладацькою роботою, перетворивши свої заняття в "лабораторію, відкіля поповнювалась лава українства новими робітниками. За таку лабораторію довгий час були приватні курси, що їх конспіративно викладав Антонович у себе, у приватному приміщенні для молоді. Видатніші із "слухачів" опинялися на кафедрах, інші, як В. Науменко, розповсюджували освіту в середніх школах, треті стояли за душепасторів, за публіцистів, за народних вчителів..." [14, с. 314].

Дуже схожу з проросійською позицією С. Щеголева стосовно педагогічно-виховного впливу Антоновича на українську молодь того часу висловлює й польський публіцист Ф. Равіта-Гавронський. Зокрема, він констатує: "Антонович хоч і не відрізнявся ясністю постановки поглядів, все-таки своєю антишляхетською риторикою і "хлопською" поведінкою впливав на характер поведінки свого оточення, яке під його безпосереднім впливом все більше віддалялось від шляхетності..." [15, арк. 10].

У цілому огляд педагогічного спектру діяльності Антоновича в сучасній йому літературі засвідчує суттєві розбіжності оцінок, особливо коли її інтерпретатори належали до різних національно-політичних таборів. Навіть недруги Антоновича такі, як С. Щеголев та Ф. Равіта-

Гавронський, змушені були визнати його науково-педагогічний хист та послідовність у реалізації виховних ідей.

Другий етап дослідження теоретико-педагогічного доробку Антоновича після певної перерви, викликані подіями Світової війни й бурхливими подіями в Україні, простежується із середини 20-х років ХХ століття. При чому інтерес до Антоновича виявляла переважно українська діаспора. Особливу зацікавленість виявив відомий український історик Д. Дорошенко, який опублікував про Антоновича перше велике монографічне дослідження [16]. Поряд з аналізом громадської ідеології та науково-історичної спадщини Дорошенко фіксує увагу читача на особливостях характеру Антоновича та його підходу до навчання й виховання: “Говорячи про школу Антоновича, – констатує Дорошенко, – не треба це розуміти в тім смислі, що він виховує таких своїх учнів та наслідувачів, які б, перейнявши його методи, засвоїли також і його загальні погляди і потім розвивали їх та удосконалювали у своїх власних працях. Такої школи Антонович не творив. Зате він зумів організувати надзвичайно широке поле роботи своїм учням, поставивши їм завдання, давши їм теми й керуючи їх першими кроками на дослідницькому полі. Він не в’язав їх своїми власними (в тім числі й національними) поглядами: це видно хоча б з того, що з його школи виходили деякі дослідники, що потім виявили себе людьми далеко відмінних національно-громадських поглядів. Але всіх їх зумів Антонович надихнути любов’ю до наукової праці й обернути їхній хист на користь українства” [16, с. 161].

Діаметрально протилежну позицію займала радянська історіографія, зокрема Л. Коваленко, котрий постійно намагався принизити організаційні заслуги Антоновича з інституціоналізації вищої освіти в українському вимірі й трактував асоціацію київських істориків у формі “історичної школи” як об’єднання українських буржуазних націоналістів [17, с. 68]. У 70-х роках ХХ століття після публікації в західній науковій літературі фундаментального синтезу американця Т. Куна “Структура наукових революцій”, де зазначалося, що “вивчення національних шкіл з їх досить помітним ідіосинкретицизмом (несумісним з позанаціональним характером наукових істин) важливо не лише для істориків науки, але і для теорії наукового пізнання взагалі”. Категорія “національна школа”, “національна освіта” та ін. жваво обговорюються в науково-педагогічній літературі. В українській історіографії інтерес до проблеми виявляють учені діаспори О. Оглоблин, Л. Винар, О. Прицак, З. Когут та ін. О. Оглоблин, відмічаючи організаційно-педагогічний мотив діяльності Антоновича в навчальних закладах Києва, констатує важливість упровадження передової для свого часу методики й методології навчання [18, с. 218].

Тези О. Оглоблина стосовно педагогічної діяльності Антоновича поділяє і його учень Л. Винар. Зазначаючи багатоманітність виховного впливу Антоновича на українську молодь, він особливо ставить йому в заслугу “здатність пробуджувати патріотизм навіть в ті часи, коли вести мову про українське було вкрай небезпечно...” [19, с. 27].

Деяку іншу позицію займає О. Прицак, який концептуально намагається оцінити здобутки Антоновича в освітницькій сфері. Він, зокрема, уважає, що з іменем саме Антоновича пов’язано зародження української національної “чистої, а не прикладної та партикулярної й просвітницької науки” [20, с. 100].

Позицію щодо педагогічної спрямованості спадщини Антоновича та її вплив на освітню діяльність наступних поколінь віддзеркалює думка З. Когута, який констатує, що “найбільшим досягненням Антоновича була організація наукової діяльності в Київському університеті і поза його межами, результатом якої стало деконструювання традиційної імперської освітньої схеми навчання й виховання” та “вироблення системного підходу до освіти відповідно завдань українського національного й культурного життя” [21, с. 39–40].

Третій етап дослідження педагогічної спадщини Антоновича розпочинається з 90-х років ХХ століття у зв’язку з проголошенням української незалежності й зміною стереотипів оцінок видатних педагогів із середовища культурно-національних діячів минулого. Поряд з постатями М. Драгоманова, Б. Грінченка, П. Куліша, Я. Чепіги, М. Аркаса та ін. Спадщина Антоновича стає об’єктом популяризації й теоретичного осмислення. Свідченням посиленого інтересу до науковця стало заснування 1993 року під егідою Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка та інституту Археографії НАН України “Академії пам’яті Антоновича”, яка стала регулярно проводити наукові конференції й видавати збірки доповідей. Популяризації

спадщини Антоновича сприяла також поява за редакцією відомого українського антоновичезнавця, професора Київського національного університету В.І. Ульяновського вибраних історичних та публіцистичних творів Антоновича [22]. Зазначені обставини сприяли й процесу дослідження педагогічної спадщини Антоновича. Уперше до теми релігійної мотивації у виховному процесі Антоновича звернувся В. Ульяновський, який на основі архівних свідчень спробував окреслити характер релігійних переконань українського вченого. Говорячи про освітянську діяльність Антоновича на Правобережній Україні, Ульяновський аналізує популярні навчальні посібники, складені українською мовою для селян, серед яких пропонувався Біблійна історія Старого та Нового Завіту, і приходиться до висновку, що він розглядав “релігію, зокрема православ’я, в системі виховання української людності в першу чергу на селі – як основу виховання моралі” [23, с. 40].

Таким чином, Ульяновський заперечив попередню тезу М. Грушевського, що Антонович був прихильником тільки світської школи. Утім, за браком автентичних свідчень Ульяновський не дає завершеного трактування цієї досить делікатної і водночас архіважливої для розуміння поглядів Антоновича на характер виховного процесу, проблеми.

Свідченням нових методологічних віянь у дослідженні теми став огляд О. Василюк “До педагогічної діяльності Володимира Антоновича (Приватні виклади)”, опублікований у матеріалах III Академії пам’яті професора Володимира Антоновича. На основі переважно опублікованих свідчень автор поставила мету простежити характер педагогічної практики молодого Антоновича, розглядаючи процес як підготовку до написання його педагогічної біографії. Відшуковуючи факти, які демонструють наочно талант В. Антоновича до педагогічної праці, О. Василюк, зокрема концентрує увагу на освітянське оточення, яке сприяло реалізації висунутих ним просвітницьких ідей [24, с. 90–91]. Йдеться також про взаємозв’язок у розбудові школи для початкової освіти, яку Антонович здійснював у Подільській губернії, залучившись підтримкою священника Гната Немировського, співпрацю з К. Михальчуком, Т. Рильським та іншими фундаторами народної освіти в Правобережній Україні 50-х років XIX ст. [25, с. 92]. До активу нарису О. Василюк варто також занести інформацію про приватні лекційні курси, які Антонович конспіративно викладав з географії та етнографії України. Сформулювавши питання про те, що стало запорукою успіху педагогічної діяльності Антоновича, автор доходить висновку, що це обумовлено, з одного боку, його природними здібностями, а з другого – широкою науковою підготовкою й фундаментальними знаннями педагогічних систем європейських прогресивних мислителів [25, с. 100].

Такі ж узагальнення натрапляємо і в огляді дніпропетровського історика В. Ващенко, який, розглядаючи питання наукової цінності гімназичних творів В. Антоновича, підкреслює той виховний та освітній потенціал, котрий був закладений уже в початковій школі та під час його навчання в Одеській гімназії [26, с. 86 – 87].

Особливої уваги в системі педагогічного аналізу спадщини Антоновича заслуговують праці одного з провідних фахівців дослідження історії педагогічної думки в Україні Н.С. Побірченко. Уже у своїх монографічних студіях стосовно педагогічної діяльності громад вона звертає увагу на активну роль Антоновича в освітянській сфері. Зокрема, говорячи про активізацію на цьому полі Київської старої Громади, Побірченко відмічає не лише, як це водилось традиційно, роль М.П. Драгоманова, Б.Д. Грінченка, П.Г. Житецького, О.О. Русова, П.П. Чубинського, але й цілком слушно підкреслює непересічну, зв’язувальну функцію освітянської праці В.Б. Антоновича [27, с. 136]. Трохи згодом Побірченко деталізує своє бачення сфери педагогічної діяльності Антоновича в біографічному нарисі до першої книги “Українська педагогіка в персоналіях” [28, с. 421 – 433]. Зазначено, що, окрім активної участі в організації народних шкіл, Антонович як педагог виявив себе, працюючи учителем латинської мови в 1-й Київській гімназії (1861 – 1862) та викладачем історії в кадетському корпусі (1860 – 1865). Таким чином, Н.С. Побірченко досить суттєво розширив фактор педагогічної праці Антоновича, увівши нові сюжети його викладацької роботи [28, с. 425]. Простеживши багатовимірність викладацької діяльності Антоновича, автор цілком слушно підвів до думки, що саме ця постать є ключовою в розумінні національної системи виховання, а отже, вимагає особливої уваги з боку сучасних інтерпретаторів проблеми [28, с. 430 – 431].

Постановчі студії Н.С. Побірченко, а також аналітичні міркування О.В. Сухомлинської стосовно педагогічної біографістики значно розширили методологічний інструментарій і

змістили спектр антоновичезнавства в аналітичну площину [29, с. 10 – 15]. Свідченням процесу виступають статті кіровоградської дослідниці М. Кіян [30]. На основі впровадження матеріалів архівного походження автор уперше фокусує увагу на національній мотивації у сфері педагогічно-організаційної роботи Антоновича, водночас наголошуючи, що у своїй основі вона не виходила за межі культурницького націоналізму і вписувалася в традиційні канони організації освіти в умовах “бездержавності” виняткової більшості так званих “малих” європейських народів [30, с. 68].

Поряд з викладанням суто історико-педагогічного змісту важливі дотичні спостереження щодо діяльності Антоновича простежуємо і в різнопланових історіографічних синтезах. Тут насамперед варто згадати монографічне дослідження В. Ульяновського та В. Короткого “Володимир Антонович: образ на тлі епохи” та особливу увагу в контексті розробки проблеми заслуговує підрозділ “Сівач перлів многоцінних: викладацька та просвітницька праця” [31, с. 117 – 133]. Не зважаючи на ту обставину, що автори акцентують увагу тільки на праці Антоновича як історика, вони також наводять низку міркувань щодо педагогічних якостей ученого, не вдаючись при цьому до його апологетики. Зокрема, у праці констатується, що ключовим елементом педагогічної системи Антоновича було вміння налагодити індивідуальний контакт і спілкування зі своїми учнями [31, с. 124]. Окрім того, його організаційний талент виявився в умінні генерувати дослідницьку роботу зі складання словника української мови, біографічного та історико-географічного словників України [31, с. 125]. Як дидактичний приклад, автори посилаються на стосунки Антоновича з його найбільш знаменитим учнем Михайлом Грушевським [31, с. 127]. У книзі не оминаються проблемні епізоди педагогічної праці Антоновича й констатується, що вона здійснювалась в умовах постійних переслідувань київською адміністрацією. “Неодноразово Антоновичу, – констатують автори, – доводилося витримувати тиск і різні прикrostі з боку противників і ворогів, які бачили в ньому не лише педагога, але й “українського сепаратиста” [31, с. 132].

Осібні аспекти педагогічної діяльності Антоновича, зокрема щодо організації польськими “хлопоманами” перших сільських народних шкіл, натрапляємо в працях О. Кіяна [32, с. 66]. Цьому автору належить і найповніший біографічний нарис В.Б. Антоновича. Цей нарис свідчить про весь діапазон як наукової праці, так і масштаби просвітницької діяльності [32].

Через призму громадської активності Антоновича спостерігає викладацький процес В. Харченко, який доходить переконання про тісний взаємозв’язок політичних нормативів конкретних етапів його політичної ідеології і характеру та видів організаційних проектів [33].

У залежність від академічних занять ставить зміст педагогічного процесу, властивого Антоновичу, у Київському університеті сучасний російський дослідник проблеми С. Михальченко. У монографії з історії Київської історичної школи він постійно апелює до сфери академічних курсів, зокрема вперше досить чітко окреслив зміст і контури семінарських занять Антоновича в період 80-х років XIX століття [34]. Характеризуючи педагогічні здібності Антоновича, С. Михальченко вказує на взаємозв’язок постульованих ним методичних принципів з подальшою викладацькою працею його учнів Д. Багалія, І. Линниченка, М. Довнар-Запольського, П. Голубовського, В. Данилевича [34, с. 79]. Таким чином, автор ідентифікує сам процес, котрий кваліфікує як форму академічної київської університетської традиції, тісно пов’язаної з іменем Антоновича [34, с. 84].

У такому ж ключі інтерпретує постать Антоновича-педагога при розгляді характеру інституціоналізації науки на українських теренах З. Зайцева [35], І. Колесник [36], Я. Калакура [37].

Отже, здійснений історіографічний аналіз дослідження теми засвідчує наявність кількох етапів у її осмисленні та опрацюванні. На першому з них, який тісно пов’язаний з оцінкою педагогічної діяльності Антоновича, його сучасників, переважно з числа учнів, простежується намагання віддати шану своєму вчителю, не звертаючись до глибокого аналітичного аналізу самого змісту освітньої системи. Лише в окремих випадках автори (М. Грушевський, С. Томашівський, О. Левицький) вдаються до узагальнень, спостерігаючи процес на фоні національної активності Антоновича. Огляд педагогічного спектру його діяльності сучасниками засвідчує також розбіжності оцінок, особливо коли інтерпретатори належали до різних національно-політичних таборів.

Другий етап дослідження, який хронологічно пов’язаний з так званим “радянським

періодом”, не відзначається особливою активністю науковців що обумовлено, з одного боку, ідеологічними нормативами, які зачислили Антоновича до розряду українських “буржуазних націоналістів”, прихильника теорії “єдиного потоку”, котрий не бачив відмінності між багатими й бідними й відповідно тільки лише декларував свої просвітницькі програми.

Більш плідним, хоча й дещо заполітизованим надмірним “державництвом”, видається підхід до оцінки спадщини Антоновича представників української діаспори. Саме в працях О. Оглоблина, Л. Винара, О. Пріцака, З. Когута окреслено мотиви освітньо-виховної системи Антоновича, а також його роль у розбудові Київської наукової школи для підготовки кадрів української національної інтелігенції.

Нарешті, найрезультативнішими з позиції антоновичезнавства виступає третій період дослідження його творчості й діяльності. Розпочавшись у 90-х роках ХХ століття в умовах “десовєтизації” історії педагогічної думки в Україні, він характеризується розширенням тематичного діапазону, евристично-пошуковою, джерелознавчою діяльністю науковців. Характерною рисою є впровадження нових методологічних інструментаріїв і відмовою від традиційних кліше в оцінці спадщини Антоновича. Праці В. Ульяновського, В. Короткого, С. Михальченка, О. Кіяна, Н. Побірченка, О. Сухомлинської та ін. значно збагатили фактографічну й методологічну базу антоновичезнавства. Водночас здійснений історіографічний аналіз демонструє відсутність зв’язувального синтезу стосовно педагогічної творчості й діяльності Антоновича та системи інтегрального зв’язку цієї непересічної особистості з еволюцією національної освіти в літературі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гупан Н. До періодизації розвитку історико-педагогічного процесу в Україні / Нестор Гупан // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 45 – 48.
2. Антонович В. Б. Промова на засіданні, присвяченому пам’яті М. Максимовича / В. Б. Антонович // Записки Юго-Западного Отдела Русск. Геогр. Общества. – К., 1874. – Т. 1. – С. 78 – 79.
3. Інститут рукопису. Національна бібліотека України ім. В. Вирнадського. – Ф. 172. – Спр. 2. Драгоманов М. П. Новые исследования южнорусской истории (60-е гг. XIX ст.). – Арк. 1 – 137.
4. Антонович В. Б. Листування з Михайлом Драгомановим / В. Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – Т. 2. – Київ: Заповіт. – С. 103 – 129.
5. Драгоманов М. П. Листування з Київською громадою (1870 – 1891 pp.) / М. П. Драгоманов // Архів М. Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1. – 391 с.
6. Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності / М. Грушевський // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 5 – 14.
7. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 3 – 16.
8. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки / С. Томашівський // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. 1. – С. 38–56; Кн. 2. – С. 261–280; Кн. III. – С. 458 – 485.
9. Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-го ювілею наукової і громадської діяльності / В. Доманицький // Нова громада. – 1906. – № 9. – С. 27 – 46.
10. Верзилов А. Пам’яті В. Б. Антоновича / А. Верзилов // Син України: В. Б. Антонович. – Т. 1. – 1997. – С. 71 – 74.
11. Багалій Д. І. Автобіографія / Д. І. Багалій. – К., 1927. – 139 с.
12. Ляскоронський В. Володимир Боніфатійович Антонович / В. Ляскоронський // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 88–93.
13. Липинський В. За що ми повинні дякувати В. Б. Антоновичу / В. Липинський // Рада. – 1911. – № 70. – С. 2 – 4.
14. Син України: В. Б. Антонович: У 3-х томах. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – 448 с.
15. Інститут рукопису. Національна бібліотека України ім. В. Вирнадського. – Ф. I. – Спр. 11054. Равіта-Гавронський Ф. Спогади про студентські роки В. Б. Антоновича. – Арк. 1 – 12 зв.
16. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага, 1942. – 168 с.
17. Кіян О. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича / О. Кіян // Укр. істор. журнал. – 1991. – № 2. – С. 64 – 76.
18. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // Студії з історії України. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 201 – 218.
19. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича / Л. Винар // УІ. – 1966. – №№ 3–4. – С. 26 – 32.
20. Пріцак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського / О. Пріцак // Чому катедри українознавства в Гарварді? – Кембридж – Нью-Йорк, 1973. – С. 90 – 102.
21. Зенон К. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Когут Зенон. – К.: Критика, 2004. – 351 с.

22. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори В. Б. Антоновича / В. Б. Антонович. – К.: Либідь, 1995. – 814 с.
23. Ульяновський В. Релігійні переконання та історико-церковні розправи проф. Антоновича (попередні нотатки) / В. Ульяновський // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 33 – 69.
24. Василюк О. До педагогічної діяльності Володимира Антоновича (Приватні виклади) / О. Василюк // III Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – 1996. – С. 90 – 101.
25. Василюк О. Гімназійні праці В.Б. Антоновича в Одеському ліцеї. – IV академія пам'яті професора Антоновича. – К.: Вид-во КНУ, 1998.
26. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки др. пол. XIX ст. – поч. XX ст. (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) / В. В. Ващенко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1998. – 140 с.
27. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття): монографія / Н.С. Побірченко. – К.: Наук. світ, 2002. – 331 с.
28. Українська педагогіка в персоналіях: навчальний посібник / [О.В. Сухомлинська, Н.Б. Антоненко, Л.Д. Березівська, Л.С. Бондар та ін.] / за ред. О.В. Сухомлинської]. – У 2-х кн. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1.: X – XIX ст. – 2005. – 622 с.; Кн. 2.: XX ст. – 2005. – 550 с.
29. Сухомлинська О. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 10 – 15.
30. Кіян М. Національний дискурс педагогічної діяльності Володимира Антоновича / М. Кіян // Рідна школа. – 2007. – №№ 7–8. – С. 67 – 69.
31. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи / В. Ульяновський. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1997. – 218 с.
32. Кіян О. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича / О. Кіян // Укр. істор. журнал. – 1991. – № 2. – С. 64 – 76.
33. Харченко В.Ю. Громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича: Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01 / В.Ю. Харченко. – КНУ, 2000. – 17 с.
34. Михальченко С.И. Киевская школа в Российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики) / С.И. Михальченко. – М.: “Прометей”. – Брянск: Из-во БГПУ, 1997. – 228 с.
35. Зайцева З. Спогади, як джерело вивчення українського наукового руху кінця XIX – поч. XX ст. (Історіографія проблем) / З. Зайцева // Історичні дослідження в Україні. Збірка наукових праць на пошану проф. Р.Г. Симоненка. – К.: НАН України, 2002. – Вип. 11. – С. 90 – 102.
36. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
37. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Брояковський Олександр Вікторович – викладач кафедри педагогіки КДПУ ім. В. Винниченка
Наукові інтереси: історія педагогічної думки в Україні XIX ст.

УДК 930.1

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ Т.Г.ШЕВЧЕНКА: ДОСВІД ВІТЧИЗНЯНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Інна ВІВСЯНА (Кіровоград)

Автор аналізує розвиток та сучасний стан досліджень вітчизняних істориків і літературознавців історичної теми у творчості Т.Г.Шевченка. Зокрема, розглядаються протиріччя в підходах до вивчення суспільно-політичних поглядів та історіософських концепцій поета між ученими радянської України та діаспори.

Ключові слова: історичні погляди, історіософські концепції, Кобзар.

Автор анализирует развитие и современное состояние исследований отечественных историков и литературоведов исторической темы в творчестве Т.Г.Шевченко. В частности, рассматриваются противоречия в подходах к изучению общественно-политических взглядов и историсофских концепций поэта между учеными советской Украины и диаспоры.

Ключевые слова: исторические взгляды, историсофские концепции, Кобзар.

An author analyses development and modern state of researches of domestic historian and literary critics of historical theme in the T. G. Shevchenko creation. In particular, contradictions in approaches to the study of social and political looks and historical and philosophical conception of poet between the scientists of soviet Ukraine and Diaspora are examined.

Keywords: historical looks, historical and philosophical conception, Kobzar.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що вже півтора сторіччя творчість Т.Г. Шевченка залишається одним із провідних культуротворчих чинників духовного життя України. Звернення до Шевченка завжди актуальні для українського суспільства, вони є засобом національної самоідентифікації. Значно підвищується ця актуальність зараз, у період глибокої

соціальної трансформації, що відбувається в Україні, та в умовах святкування 200-річчя з дня народження Кобзаря.

Особливу актуальність мають ті дослідження творчості й світогляду Т.Г. Шевченка, які здійснювалися протягом ХХ сторіччя представниками західної української діаспори. Вивчення історичних поглядів поета відбувалось одночасно й паралельно дослідниками за кордоном та в радянській Україні. Зіставлення різних підходів до оцінки одних і тих же творів розкриває ідеологічні протиріччя, що досі не дають можливості українській нації об'єднатися навколо Шевченкової національної ідеї.

Проблема недостатньо розроблена в сучасній історіографії. Частково це пояснюється незначною кількістю праць, присвячених саме історичним поглядам Т. Г. Шевченка. За останні 50 років після виходу у світ праць Ю. Марголіса [19], київського збірника під редакцією І.О. Гуржія [15] та “Енциклопедії українознавства” не було у вітчизняній історіографії спроб узагальнювального огляду теми. Спробу порівняльного аналізу літературознавчих “моделей шевченкознавства в радянській і не радянській науці” зробила 1990 р. С. Павличко [28], частково розглянувши історичну тему. Окремі аспекти теми розроблялись Ю. Барабашем [2], П. Гончаруком [4], В. Звольським [14], Н. Оробченко [27], С. Світленком [31], Г. Сергієнком [32], В. Яременком [42, 43], В. Тихомиром [35, 36]. Останнім часом увага дослідників зосереджується на історіософії поета. Важливим аспектом недостатнього вивчення проблеми є традиційно посиленна увага до творчості Т. Г. Шевченка літераторів, а не істориків. Також нерідко історичні погляди в монографіях та колективних працях підмінюються “політико-правовими”, “суспільно-політичними”, “світоглядними”, “соціально-філософськими” тощо [7, 23, 26].

Тема історичних поглядів Шевченка в зарубіжній українській історіографії популярна, але ще зовсім не висвітлена сучасними істориками. Спеціальної праці з окресленої проблеми зарубіжні історики не створили (крім статті в “Енциклопедії українознавства”), але окремі питання розглядаються в публікаціях, присвячених життю і творчості поета. Практично відсутні дослідження з порівняльного аналізу висвітлення історичних поглядів Кобзаря вченими радянської України та закордонними шевченкознавцями.

Вітчизняні вчені, які долею були закинуті далеко від батьківщини, проводили дослідження творчості Т. Шевченка, зосереджуючись переважно на висвітленні ним історичної долі України [11; 30]. Значну роль у популяризації української проблеми на Заході мав науково-популярний нарис Д. Дорошенка “Schewtschenko, der grosse ukrainische Nationaldichter” (Берлін, 1929). Одним із найгрунтовніших дослідників творчості Шевченка в 1920 – 30-х роках можна вважати С. Смаль-Стоцького. Найбільше заперечень радянських критиків викликала його студія “Т. Шевченко. Інтерпретації” (1934); у ній автор підкреслював “негативне ставлення поета до будь-якої злуки з Московщиною, вважаючи її за найбільше нещастя України, за джерело її занепаду” [41].

Радянські дослідники, розглядаючи історичну проблематику творів Кобзаря, обов'язково мали посилатися на авторитет класиків. Так, Ю.Марголіс зазначав: “Краеугольным камнем научного изучения мировоззрения Шевченка в целом и его социально-политических и исторических воззрений, в частности, является ленинское учение о двух культурах в каждой национальной культуре” [19, с. 27]. Тарас Шевченко отримав свою “посаду” в ієрархії марксистсько-ленінської історіографії – основоположника революційно-демократичної ідеології на українських землях. Відповідно до цього ярлика вся творчість поета розглядалась із соціальних позицій. Недоліками історичних поглядів Тараса Шевченка були ті, що він не зумів “повністю зрозуміти вирішальну роль продуктивних сил в історичному процесі, закономірності класової боротьби, причини заміни однієї соціально-економічної формації іншою тощо”, зате поет зумів висловити “ряд геніальних догадок щодо закономірностей суспільного розвитку” [15, с. 18].

Марксистсько-ленінська історіографія поглядів Шевченка вела свій початок від І. Франка (якого теж увели до марксистів), Г. Плеханова (який двічі згадав ім'я поета у своїх працях про В. Белінського), М. Горького (тому що він “висловив чимало глибоких думок в галузі історії”), А. Луначарського (його праця “Великий народний поет”, видана у Львові 1912 р., “була спрямована проти російської великодержавної і української буржуазно-націоналістичної

історіографії і публіцистики”), статей у газеті “Правда” та більшовицьких листівок [15, с.188 – 208].

Початок радянському літературному шевченкознавству зробив збірник “Тарас Шевченко”, виданий з нагоди 60-ої річниці з дня смерти поета за ред. Є. Григорука і П. Филиповича (К., 1921). У першій половині 1920-их рр. основною формою публікації дослідницьких праць шевченкознавців були наукові збірники, ювілейні видання та окремі журнальні статті. Окремими виданнями вийшли в той час у Харкові історико-філологічні розвідки І. Айзенштока (“Шевченко – сучасна проблема”. – 1922), М. Плевако (“Шевченко й критика” – 1924), Д. Багалія (“Т. Шевченко і Кирило-Методіївці” – 1925), А. Річицького [29]. Цінні шевченкознавчі матеріали містили “Шевченківський збірник”, виданий за ред. П. Филиповича (К., 1924), двомісячник Історичної Секції УАН “Україна” (1 – 2, К., 1925) і 2-томний збірник “Шевченко та його доба” (К., 1925 – 26). Становлення шевченкознавства як самостійної дисципліни в 1920-х роках увінчалось створенням 1926 року за дієвою участю І. Айзенштока Інституту Тараса Шевченка в Харкові (тепер Інститут літератури ім. Шевченка НАН України). З 1926 по 1931 рр. Айзеншток обіймав посаду вченого секретаря цього інституту.

Із статті А. В. Санцевича [15, с. 209 – 241] дізнаємось імена перших дослідників шевченківської творчості радянської доби. Опубліковані у двомісячнику історичної секції УАН “Україна” за 1925 р. матеріали пізніше були переоцінені у зв’язку із засудженням учених за “буржуазний націоналізм”. Серед них – дослідники-документалісти (С. Єфремов, М. Новицький, В. Міяковський, Є. Марковський), представники історико-соціологічного (Д. Багалій, Й. Гермайзе, О. Дорошкевич, М. Плевако, В. Коряк) та історико-естетичного напрямків (П. Филипович, В. Петров, П. Рулін, Б. Варнеке). Незважаючи на складну політичну ситуацію та панівну марксистську фразеологію, шевченкознавство відзначалося в 1920-х рр. як методологічним, так й ідеологічним плюралізмом [41].

Серед радянських учених слід відзначити Є. С. Шабліовського. Все своє наукове життя він присвятив дослідженню творчості Великого Кобзаря. 1932 року вчений стає директором науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка в тодішній столиці України – Харкові. Цього ж року виходить його перша ґрунтовна праця “Пролетарська революція і Шевченко”. Згодом – ще декілька праць, серед яких одна вирізняється саме висвітленням історичних поглядів Кобзаря – “Шевченко і російська революційна демократія” (саме в цій праці поет отримав своє “звання” революціонера-демократа). Книга вийшла друком 1935 року, тоді ж учений був заарештований та пройшов поневіряння Соловків, виправних таборів. Лише 1954 р. Шабліовський повернувся в Інститут літератури Академії наук. Уже в рік повернення із заслання він захищає кандидатську дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук, підготувавши матеріали на тему “Т.Г. Шевченко і російські революційні демократи”. 1958 року виходить друге, виправлене й доповнене видання книги вченого “Шевченко і російська революційна демократія”. За дослідження цієї теми автору 1964 року присуджено Ленінську премію. Цю ж тематику розробляли Ф. Ястребов, П. Лавров, Л. Підгайний, Л. Ходорковський, І. Головаха [3] та інші радянські дослідники. Є. Шабліовський розглядав різні аспекти творчості Кобзаря [40].

В ювілейному збірнику “Пам’яті Т. Г. Шевченка” (1939 р.) радянські історики розглядали, чи вірогідно розкрили найважливіші події історії України у творах поета. М. Н. Петровський аналізував висвітлення подій 1630 р. в поемі “Тарасова ніч”, К. Г. Гуслистий – історичний ґрунт поеми “Гайдамаки”. Того ж ювілейного 1939 року вийшла друком книга “Тарас Шевченко. Історичні поезії”, де К. Гуслистий та Ф. Ястребов показали поета як борця проти польського панства. І. Іванцов зробив спробу проаналізувати зайняття Т. Шевченка археологією і показати, як вони використовувались у його письменницькій лабораторії [15, с. 214 – 219]. У післявоєнній історіографії тему “Шевченко і археологія” висвітлював М. Брайчевський [15, с.36 – 60].

Безпосередньо проблемою висвітлення історичних поглядів Т. Шевченка в післявоєнній радянській науці займався Л. А. Коваленко [17]. Проте автор піддався критиці, а саме тому, що погляди Кобзаря аналізувалися “не в розвитку, не в зв’язку з поглядами інших революціонерів-демократів, не в протиставленні ворожим концепціям дворянсько-буржуазної історіографії” [15, с. 222]. Як бачимо, в умовах “ждановщини” небезпечно було розробляти подібну тему.

1957 року побачила світ ґрунтовна праця М. І. Марченка [21], яка отримала загалом високу оцінку радянської історіографії, хоч як зазначалося, “не позбавлена і недоліків”. Зокрема, серед них – “недостатньо розкрив автор ставлення Шевченка до Богдана Хмельницького” [15, с. 225].

Серед тих, хто критикував автора, був відомий радянський історик О.І. Гуржій, який теж долучився до розробки теми та до створення її історіографії [6].

Шевченкознавство стало головною темою досліджень російського історика Ю. Марголіса. До 100-річного ювілею поета він підготував ґрунтовну монографію [19], а на схилі життя опублікував працю про зв'язки істориків-демократів [20]. Автор стверджував: "Исходным пунктом исторических воззрений Шевченка было признание им непримиримости противоречий между крестьянами и крепостниками-помещиками и твердое убеждение в необходимости крестьянской революции для уничтожения существующих порядков и установления народовластия. Будучи идеологом крестьянских масс, Шевченко не мог преодолеть идеалистического понимания истории и тем более стать на позиции исторического материализма" [19, с. 287].

Серед діаспорних праць післявоєнного періоду на особливу увагу заслуговують "синтегично-націологічні студії" Віктора Доманицького, який назвав розділ "історіографічні погляди Т. Шевченка", маючи на увазі "історичні" або ж "історіософські" [10]. Автор уважав, що для художнього твору не важливо точно відтворювати історичні події, але в Т. Шевченка "таких розходжень з історичною правдою дуже мало" [10, с. 28].

Шевченкознавці, які по війні опинилися поза межами батьківщини, згуртувалися навколо Інституту шевченкознавства УВАН. Створений 17 – 19 березня 1948 р. на третій щорічній конференції УВАН, що відбулася в Регенсбурзі, Інститут очолив Павло Зайцев. Шевченкознавча робота УВАН провадилася у формі влаштування Шевченківських Конференцій, підготовки наукових доповідей, видання збірника "Шевченко та його доба", двох автографів Шевченка і 4-х річників "Шевченко" (1952 – 1955). Серед літературознавчих розвідок у даних виданнях трапляються окремі аспекти історичної тематики. У збірнику-альманаху, підготованому УВАН до сторіччя смерті поета, у ряді праць упритул розглядаються його погляди на минуле України (статті О. Лотоцького "Державницький світогляд Т. Шевченка", Л. Луціва "Бо москалі чужі люди", І. Кедрина "Шевченко і українська політична думка") [25].

Погляди на історію видатного українського поета, які відображали уявлення мільйонів, стали об'єктом та засобом ідеологічної боротьби. Кожен із непримиренних ідейних противників – комуністи та націоналісти – доводили свої тези, прямо протилежні за духом і змістом. Одні й ті ж поетичні рядки трактувалися по-різному, а які "не вкладались" в арсенал доказів, просто вилучались із багатотиражних публікацій творів Кобзаря. При аналізуванні формування та виявів історичних та суспільно-політичних поглядів поета помітними стали наступні аспекти: впливи на формування світогляду Т.Г. Шевченка, вивчення ним документальних джерел з історії України, взаємозв'язок суспільно-політичних, філософських, релігійних (чи атеїстичних) та історичних уявлень, діапазон (перелік основних тем), історіософія (уявлення про історичний процес у цілому), роль народних мас й особистості в історії, ідея єдності слов'янських народів тощо.

На питання про формування історичних поглядів Т.Г. Шевченка майже всі дослідники дають приблизно однакову відповідь із переліком можливих джерел інформації. Зокрема, зазначають, що йому були відомі "древньоруські і українські літописи, "Історія русів" невідомого автора, "История Донского войска" О. Рігельмана, "История Малой России" Д. Бантиш-Каменського, "История Малороссии" М. Маркевича, твори М. Костомарова, Т. Грановського" [15, с. 15], "Краткую летопись Малой России" Рубана з 1777 року [18, с. 20].

Для з'ясування історичних поглядів Т. Г. Шевченка велике значення має дослідження джерельно-літературної основи його творів. Першою радянською публікацією у цьому напрямі є праця Л. Кошової "Шевченко та "История Русов" 1928 р., у якій зроблено "дещо перебільшений висновок про вплив цієї праці на великого Кобзаря" [15, с. 213]. В узагальнювальній праці І. О. Гуржія і М. Н. Лещенка 1964 р. "Історія Русів" не згадується взагалі, а серед головних джерел фігурують народна творчість, ідеї декабристів, петрашевців й особливо праці революціонерів-демократів [15, с. 13]. У післявоєнній закордонній літературі Р. Задеснянський докладно розглядав "історичні події в дзеркалі шевченківської творчості та питання про вплив на нього "Історії Русов", Бантиш-Каменського і Маркевича", проте в контексті суспільно-політичних поглядів поета [13].

Неоднозначно оцінюється характер та перелік історичних праць Т. Шевченка. Академік С. Смаль-Стоцький переконував, що "історично можна вважати тільки таку поему, що в своїй

цілості, від початку до кінця, дає нам суцільний малюнок якоїсь історичної події або доби. Такою є власне поеми “Гайдамаки”, “Гамалія”, “Іван Гус” (Єретик), “Неофіти”. Такими можна вважати поеми “Заступила чорна хмара”, “Швачка”, “Ой, не п’ється горілочка”. Зате поеми “У неділеньку у святую”, “Чернець” – я назвав би тільки історично побутовими образками”. Д. Николишин зараховував до історичних також поеми “Іван Підкова”, “Тарасова ніч”, “Сліпий”, “Іржавець”, “Буває в неволі іноді згадаю” [33, с. 5 – 84]. Проф. Л. Білецький зараховує також “одинокую баладу на історичну тему – “За байраком байрак” та “Хустину”. Л. Коваленко відносив до історичних творів “Сон”, “Великий льох”, “І мертвим, і живим...”, “Тополю” і “Перебендю”. Але на основі такого критерія, яким послуговується цей літературознавець, можна б усі Шевченкові твори назвати історичними [18, с. 21 – 22].

Висвітлення Т. Г. Шевченком подій, пов’язаних із боротьбою українського народу за національне і соціальне визволення, є чи не найголовнішою проблемою, навколо якої зіткнулися ідеологічні противники. Радянська ідеологія змушувала робити наголос на соціальному характері боротьби. О. Апанович зазначала: “Шевченко вважав, що в історичному процесі головне – не національні відносини, а соціальні, що національне визволення можливе тільки в умовах революції, яка знищить кріпосницьку систему і царську владу... щільно підійшов до марксистського трактування національного питання” [15, с. 114]. Для вчених – представників української діаспори Т. Г. Шевченко уявлявся ж “Апостолом української національної революції” [13].

Про стійкість стереотипів в історичній науці свідчить той факт, що сучасний дослідник із Канева В. П. Тихомир повторює без “лапок” ідеологічні штами радянських істориків. Хоч начебто звучить критика, зокрема, що в радянській історіографії “спостерігалася тенденція замовчування віршів поета, в яких він дає соціальну характеристику Богдану Хмельницькому”. На думку автора, соціальна характеристика гетьмана в Шевченка подається з “класових позицій” та підкреслює “його належність до класу феодалів” [35, с. 126]. Добродій Тихомир безапеляційно стверджує (все ж уже доведено в радянській історіографії!), що поет “вперше в історіографії визначив роль української старшини – панства в минулій і сучасній історії України і по суті виступив проти “теорії” безкласовості української нації”, та й “загалом кажучи, Т. Г. Шевченко вважав возз’єднання України з Росією рятівним актом у житті і в історії українського народу” [36, с. 127].

Відомий американсько-український славіст й україніст Г. Грабович у книзі “Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка”, ставлячи питання, “чи можна не в метафоричний спосіб говорити про поезію Шевченка як про таку, що відображає історичні погляди і навіть історіософію”, відповідає: “Останнє видається явно неможливим” [5, с. 36]. На думку цього поважного автора, “про історичні погляди, висловлені у творах Шевченка, якщо вже не про їхню історіософію, можна говорити лише коли йдеться про його прозу, повісті та Щоденник” [5, с. 37].

Останнім часом з’явилися праці, що розкривають окремі важливі історичні теми у творчості Кобзаря. Зокрема, В. І. Яременко робить спробу історіософського прочитання проблем світової історії у творчій спадщині Т. Шевченка [42]. Він зазначає, що “нині в шевченкознавстві ведеться дискусія щодо співвідношення історії та міфотворчості у світогляді та творчій спадщині Тараса Шевченка. Осмислюється і так званий “Шевченків міф України”, і проблема історіософії поета та художника. При цьому обґрунтування різних поглядів переважно базується на з’ясуванні Шевченкового трактування історії України, рідної і близької йому, – себто на тому матеріалі, який найбільше піддається спокусі суб’єктивізму” [42, с. 174]. Автор також досліджує інші аспекти теми [43].

П. С. Гончарук аналізує особливості розкриття питань світової історії у творчості Т. Г. Шевченка, акцентуючи увагу на самодержавному свавіллі та визвольній боротьбі народних мас від поневолення. Автор підійшов серйозно до історіографії теми – вивчено, проаналізовано та використано більше 200 монографічних історичних, літературознавчих досліджень та наукових статей, а також спогадів сучасників Т. Г. Шевченка та багато інших необхідних матеріалів [4].

У праці Цвілюка С. А. [38] розглядається феномен історизму в епічних творах Шевченка, міф козаччини та трактування образів гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи. Автор докладно розкриває історизм епічних творів Кобзаря [37].

Відомий український літературознавець Д. Наливайко розглядає історичну тематику творів Т. Г. Шевченка у контексті європейського романтизму [24]. Цю ж проблематику розробляє також молода дослідниця Тарасова М. [34].

Книжка І. Дзюби “Тарас Шевченко: Життя і творчість” є ще однією спробою рецепції поетової біографії і творчості [8]. Академік І. Дзюба літературознавчі аспекти не відділяє від історичних. Про Кобзаря він зазначає: “Стрижнем його творчості є його переживання долі України, його переживання і долі народу українського, і нації в історичному розвитку, в отих всіх конфліктах і проблемах, які виникали і в історії України, і які стояли перед Шевченком і його сучасниками, і які, власне, уявлялися і на майбутнє [1]. “Шевченкове слово відтворює історичну подію, факт такими естетичними засобами, щоб спочатку зруйнувати стереотипи їхнього сприйняття, а потім цю подію чи факт подати в новій інтерпретації. Для цього поет розширює картину першопричин і розвитку явища. Виміри історії, їхнє свідоме зіткнення у Шевченка спрямовані на витворення цілісного уявлення про ту чи ту подію, явище, постать (Хмельницький, зруйнування Січі, Коліївщина). Осмислювані Шевченком події мовби огортаються духовною енергією внутрішнього вгадування-пізнання ним істинних глибин і змісту історичних явищ та процесів” [9, с. 18].

Ю. Барабаш остаточно утверджує наукову доцільність вивчення історіософії Т. Шевченка, при цьому підкреслює, що “фундаментальних і систематизованих історичних знань Шевченкові бракувало і не могло не бракувати” [2, с. 51].

Цікавими в плані дослідження історичних поглядів Тараса Шевченка є праці українського вченого з Москви В. Ю. Мельниченка, зокрема про стосунки поета з О. Бодянським [22].

Серед останніх наукових розвідок молодих вчених слід відзначити праці М. Дорощенко [12], О. Цепи [39].

Харківське видавництво “Фоліо” 2013 року випустило об’ємне науково-популярне видання “Тарас Шевченко та його доба” у трьох томах, авторами якого є Рем Симоненко та Віктор Берестенко. До третього тому увійшли матеріали, що стосуються останнього періоду життя і творчості Т. Г. Шевченка – від повернення із заслання і до самої його смерті 1861 року. Також у цьому томі висвітлюються історичні погляди поета та його вплив на розвиток української та світової літератури й на творчість таких видатних митців, як Леся Українка, Іван Франко, Михайло Драгоманов, що стали спадкоємцями традицій Кобзаря.

Проведений аналіз досліджень вітчизняних учених не є повністю вичерпним. Очевидно, якась частина доробку шевченкознавців залишилася не висвітленою, а тим більше не проаналізованою. Та все ж можна зробити висновок, що проблема історичних поглядів Т. Г. Шевченка активно розроблялася дослідниками його творчості по обидва боки кордону та продовжує висвітлюватись у сучасних виданнях. Як і вся творча спадщина Кобзаря, його історіософія сприймалася стосовно до ідеологічних упереджень. “Боротьба за Шевченка” була складовою ідеологічної боротьби двох систем мислення, у ході якої викривалися фальсифікації його творчості, поступово викристалізувалась основна ідея. Національна ідея Великого Кобзаря полягала не в протистоянні, а в поєднанні соціальних і національних вимог українського народу, яку він висвітлив через історичні твори.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Академік Іван Дзюба – про значення постаті Тараса Шевченка для України [Електрон. Ресурс] / Дзюба Іван. Режим доступу: <http://kbulkin.wordpress.com/2008/11/21/ivan-dzyuba-taras-shevchenko/>

2. Барабаш Ю. Я. Тарас Шевченко: імператив України [Текст]: історіо- й національно-соціологічна парадигма / Ю. Я. Барабаш. – К.: Вид. дім “Кисво-Могил. акад.”, 2004. – 181 с.

3. Головаха І. П. Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи 50 – 60-х років XIX ст. / І. П. Головаха. – К.: Академія наук УРСР, 1953. – 152 с.

4. Гончарук П. С. Відображення питань світової історії у творчій спадщині Т. Г. Шевченка (до 150-річчя світлої пам’яті Великого Кобзаря) / Петро Гончарук // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: Міленіум, 2011. – С. 195 – 202.

5. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович. – 2-е вид., виправл. – К.: Критика, 1998. – 207 с.

6. Гуржій І. О. Т. Г. Шевченко про героїчне минуле України / І. О. Гуржій. – К.: Тов-во “Знання” УРСР, 1964. – 46 с.

7. Дмитерко Я. Д. Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко / Я. Д. Дмитерко. – М.: АН СССР, 1954. – 171 с.

8. Дзюба І. Тарас Шевченко: Життя і творчість / І. Дзюба. – Вид. 2. – К.: Вид. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2008. – 718 с.
9. Дзюба І., Жулинський М. На вічному шляху до Шевченка // Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837 – 1847. – С. 9 – 66.
10. Доманицький В. Тарас Шевченко (синтетично-націологічні студії його життя й творчості) / В. Доманицький. – Чикаго: Українська Видавнича Спілка, 1961. – 118 с.
11. Дорошенко В. Історичні сюжети й мотиви творчості Шевченка // Повне видання творів Тараса Шевченка. – Т. III. – Поезії 1843 – 1847 рр./ За ред. П. Зайцева. – Варшава; Л., 1935. – С. 265 – 337 (та інші статті до цього видання).
12. Дорошенко М. П. Історизм поезій Т. Г. Шевченка / М. П. Дорошенко // Т. Г. Шевченко і Переяславщина: Тези доповідей і повідомлень міжвуз. науково-теорет. конференції. – Переяслав-Хмельницький, 1990. – С. 196.
13. Задеснянський Р. Апостол української національної революції: Передм. авт. 4-е вид. / Р. Задеснянський. – Мюнхен: Українська критична думка, 1969. – 394 с.
14. Звольський В. Минувле українського народу та його значення у поетичній творчості Т. Шевченка // Сучасність. – 2006. – № 3. – С. 66 – 91.
15. Історичні погляди Т. Г. Шевченка / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1964. – 244 с.
16. Історичні поеми: Друге доповнене видання / Пояснив Дмитро Николишин. – Коломия: Друкарня Вільгельма Бравнера, 1921. – (Загальна Книгозбірня, ч. 1). – 152 с.
17. Коваленко Л. А. Історичні погляди революціонера-демократа Т. Г. Шевченка / Л. А. Коваленко // Вісник АН УРСР. – 1951. – № 3. – С. 15 – 25.
18. Луців Л. Т. Шевченко – співець української слави і волі / Лука Луців. – Нью-Йорк – Джерзі Ситі: Наук. Товариство ім. Шевченка і “Свобода”, 1964. – 96 с.
19. Марголіс Ю. Д. Исторические взгляды Т. Г. Шевченка / Ю. Д. Марголіс; отв. ред.: С. Б. Окунь; ЛГУ им. А. А. Жданова. – М.: Изд-во ЛГУ, 1964. – 294 с.
20. Марголіс Ю. Д. Т. Г. Шевченко и русские историки-демократы / Ю. Д. Марголіс. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1991. – 192 с.
21. Марченко М. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка / М. Марченко. – К.: Рад. школа, 1957. – 196 с.
22. Мельниченко В. “На славу нашої преславної України” (Тарас Шевченко і Осип Бодянский) / В. Мельниченко. – М.: ОЛІМА Медіа Груп, 2008. – 560 с.
23. Назаренко І. Д. Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко / И. Д. Назаренко. – М.: Соцгиз, 1961. – 272 с.
24. Наливайко Д. Історія і міфологія у Шевченка: (у контексті європейського романтизму) / Д. Наливайко // Теорія літератури й компаративістика / Д. С. Наливайко. – К.: Вид. дім. “Києво-Могилян. акад.”, 2006. – С. 226 – 238.
25. Наш Шевченко. Збірник-Альманах у сторіччя смерті поета 1861 – 1961. – Джерзі Ситі; Нью Йорк: Свобода, [1960]. – 256 с.
26. Новиков М. И. Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко / М. И. Новиков. – М.: Изд. АН СССР, 1961. – 279 с.
27. Оробченко Н. Історичні сюжети в творчості Тараса Шевченка (Смерть Мазепи) // Сучасність. – 2007. – № 3. – С. 136 – 141.
28. Павличко С. Теорія літератури/ Павличко Соломія. – К.: Основи, 2002.
29. Річицький А. Тарас Шевченко в світлі епохи. – Харків, 1923. – 196 с.
30. Свенціцький І. Шевченко в світлі критики і дійсності / І. Свенціцький. – Львів: З друкарні видавничої спілки “Діло”, 1922. – 91 с.
31. Світленко С. І. Історія України і історіософському вимірі “Кобзаря” Т. Г. Шевченка / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: збірник наукових праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 242 – 259.
32. Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство / Г. Я. Сергієнко. – К.: Наукова думка, 1983. – 206 с.
33. Смаль-Стоцький С. Причинки до розуміння Шевченкових поем / С. Смаль-Стоцький. – Прага: Друк держ. друкарні в Празі, 1929. – 48 с.
34. Тарасова М. О. Романтична історична візія України Тараса Шевченка / М. О. Тарасова // Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. ст. Філологічні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – № 2. – С. 208 – 216.
35. Тихомир В. П. Постать Богдана Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка / В. П. Тихомир // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: Міленіум, 2010. – С. 125 – 129.
36. Тихомир В. П. Т. Г. Шевченко про роль та місце в українській історії гайдамацьких рухів. (до 260-річчя Коліївщини) [Електрон. Ресурс] / Тихомир В. Режим доступу: <http://www.kukim.org/articles/tg-shevchenko-pro-rol-ta-misce-v-ukrayinskiy-istoriyi-gaydamackih-ruhiv-do-260-richchya>.
37. Цвілюк Семен. Історизм епічних творів Тараса Шевченка / С. Цвілюк // Історичний календар 2010: наук. вид. / М-во освіти і науки України, Держ. наук.-вироб. підприємство “Картографія”. – К.: Планета, 2009. – Вип. 13. – С. 125 – 136.
38. Цвілюк С. А. Історична мудрість Великого Кобзаря. Історизм та соціально-політичний вимір епічних творів Тараса Шевченка / С. А. Цвілюк. – Одеса: Маяк, 2008. – 312 с.
39. Цела О. Доблесне минуле народу в художньому осмисленні Тараса Шевченка (на матеріалі поезій 1837 – 1847 рр.) Наукові записки: Вип. 85. Серія: Філологічні науки (літературознавство) / Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград: КДПУ, 2009. – С. 400 – 409.
40. Шабліовський Є. С. Патріотичні ідеї в творчості Т. Г. Шевченка / Є. С. Шабліовський. – К., 1961. – 92 с.

41. Шевченкознавство [Електрон. Ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Шевченкознавство#1920_E2.80.94_30
42. Яременко В. І. Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання / В. Яременко // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С.174 – 188.
43. Яременко В. І. Історична ономастика у творчій спадщині Тараса Шевченка / В. Яременко // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С.164 – 178; До проблеми історіософії Тараса Шевченка: методологічні підходи / В.Яременко // Слово і час. – 2007. – № 3. – С. 19 – 27 та ін.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вівсяна Інна Анатоліївна – доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми національної консолідації українців, історія суспільно-політичної думки.

УДК 94 “18” (477)

МОРАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ ДВОРЯНСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В І ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Любомир ГУБИЦЬКИЙ (Київ)

У статті проаналізовано мораль, звичаї, правила етикету поміщиків Київської губернії в першій половині ХІХ ст. Дворянська мораль складала основу суспільної моралі. Манери поміщиків визначалися їх становим становищем. Правила поведінки формувалися під впливом вимог самодержавної держави. Традиційним для дворян було звеличення честі, вірності та зверхності до непривілейованих станів.

Ключові слова: поміщик, держава, стани, мораль, звичаї

В статье проанализировано моральные устои, традиции, этикет помещиков Киевской губернии в первой половине XIX в. Дворянская мораль стала основанием общественной морали. Манеры помещиков определялись их статусным положением. Правила поведения формировались под влиянием самодержавного государства. Традиционным для дворян было возвышение чести, верности и преданности к непривилегированным состояниям.

Ключевые слова: помещик, государство, мораль, этикет

The author analyses the moral position, the traditions, conditions of the everyday life for the noblemen of the Kyiv provinces in the XIX century. A moral of the noblemen was the base of social moral. The status condition placed a manners of the noblemen. The monarchy staned a rules of the behavior. A honour, a faithfulness was traditional by the noblemen.

Keywords: noblemen, state, morality.

Суспільство залишається стабільним за умов дієвих правил, норм, законів та людей, що погодилися їх дотримуватися. В часи існування станового суспільства головними стабілізаторами, тобто відповідальними за життєздатність, єдність, міцність суспільного організму були привілейовані прошарки, а у прикладі з Російською імперією – дворяни. Метою дослідження стало визначення норм дворянської поведінки, етикету, повсякденності як основи суспільної моралі (на матеріалах Київської губернії).

Повсякденне життя поміщиків містило як будні, так і свята. Питаннями побуту дворян присвячені, як загальні [6], [4], [23], [18], [28], [32], локальні [13], [31], [14], [44], так і конкретні дослідження, автори яких ставили собі за мету розкрити питання розкоші [30], [40], [20], та злиднів [33], державної служби [10], [37], політичних нагород [25], [26], [17], політичних покарань [1], шляхетської честі [11], шляхетських почуттів [41], станової психології [21], [27], громадського життя [32], [19], [2], [38], розваг [16], [45], [9], благодійності [36], [39], виховання дітей [24].

Система суспільних цінностей утворювала піраміду переконань, ідей. На вершині цієї піраміди стояли інтереси царського двору та дворян. Загальним благом залишалось те, що корисне імператорській сім'ї та її наближеним. Інтереси і життя “верноподданных” (підлеглих): міщан, купців, селян, іногородців підпорядковувалися і цінувалися лише як такі, що забезпечують умови для реалізації загального блага. Уособленням соціальної гармонії було забезпечення функціонування державного механізму та привілейованого становища дворян, які керували ним, перебуваючи на найвищих посадах.

Бюрократична машина імператорської Росії володіла воістину необмеженою владою, яка не дуже звертала увагу на моральні критерії добра і зла та в такий спосіб намагалась регламентувати всі сторони життя суспільства. Ця „невидима” машина виробляє та відтворює особливий тип особистості, без якої не може функціонувати ефективно. Для моделі такої

особистості характерна посередність, послух, конформізм, бездарність, виконавськість (рос. - исполнительность), разом з тим для неї чужі критичне ставлення до оточуючої дійсності, інтелектуальна, моральна сміливість і захоплення творчою діяльністю. Стосовно кар'єри чиновника можна сказати так: чим менше проявляєш свою людську суть, чим менше мислиш і відчуваєш, чим більше розвинуті боягузтво і бездарність, тим більше шансів просунутися по драбині службової ієрархії, тим більше отримаєш милостей і доможешся успіхів [28, с. 162]. Звичайно, що в такому своєрідному суспільстві і манери були зафарбовані в кріпосницько-рабські тони, який би стан ми не розглядали – дворянство, духовенство, купецтво і т.д. [28, с. 169].

Нормою суспільних взаємовідносин було вивищення поведінки дворян-поміщиків, дворянської зверхності над всіма іншими станами, навіть за умов дворянської неплатоспроможності. Героїзм, освіченість, вірність престолу поєднувалися у дворян із розкішним життям, яке відбирало левову частку засобів поміщика. Так, А.Радищев помітив, що зважаючи на соціальну мораль, не варто вважати лихварів, які визискували землевласників, “гіршими” за кріпосників, що визискували селян: “Якщо не є безчесним отримувати прибуток від свого маєтку, то чому необхідно принижувати і безчесними в законі робити тих, які отримують прибуток від маєтку свого, в грошах наявного” [29, с. 30], [7, с. 73]. Для російського просвітника, чи інтелігента, наприкінці XVIII і початку XIX століття характерні відраза до свавілля поміщиків, “чутливість до селянського стану”, несприйняття таких манер, як станова зарозумілість (рос. – “спесь”), грубість, жорстокість, зверхність (рос. – “надменность”) і ін. [28, с. 176]

Шляхетська поведінка характеризувалася дотриманням певного кодексу правил, дозволів і заборон. Визнання гонору і честі, а також усіх можливих засобів до їх захисту інколи ставали причинами втрати маєтків, життя і самого шляхетського маєтату. Так, на підставі рапорту г.Воєнного міністра та подальшого розслідування, виявилось, що “Казенно-коштний студент Імператорського університета Св. Владимира, из дворян Киевской губернии, Николай Волконский, по произведенному над ним военному суду, оказался виновным в нанесении Инспектору студентов коллежскому советнику Тальберту удара по лицу. Це стало підставою для рішенням Урядуючого Сенату від 15 квітня 1855 г. за № 1733: “Волконского лишить дворянского достоинства и написать в солдаты впредь до отличной выслуги, с назначением на службу по распоряжению Инспекторского Департамента” [43; Ф. 442. – Оп. 160. - Спр. 42.ч.2. – Арк.166]. Даний випадок є свідченням поширеності дворянських поєдинків, які були одним із найважливіших елементів нової – петербурзької – культури поведінки, поза залежністю від того, в якому місці імперії вони відбувалися [11, с. 5].

Право на поєдинок, яке, незважаючи на жорсткий тиск влади, відстоювало післепетрівське дворянство і особливо дворянський авангард, ставало сильним знаком незалежності від деспотичної держави. Самодержавство принципово претендувало на право контролювати всі сфери існування підданих, розпоряджатися їх життям і смертю. Свідомий дворянин, залишаючи де-факто за собою право на дуель, різко обмежував вплив держави на своє життя. Право дуелі створювало сферу, в якій були рівні всі благородні, поза залежністю від знатності, багатства, службового становища [11, с. 16 – 17]. Пройде більше століття, і два державних діячі – Микола I і його міністр народної освіти Сергій Уваров – зроблять бездумну спробу перекреслити цей результат (створення дворянства, яке захищало честь), вилучити з загального потоку цей прошарок, повернутися до петровської мрії: освічений раб – ідеальний підданий [11, с. 16].

В середині 30-х років XIX ст. виявилось те, що розмістивши людей в безчесний, брехливий світ, обмеживши їх бажання казенним зростанням, підмінивши високі цілі фальшивими кумирами, дивно було чекати від них лицарських чеснот [11, с. 107]. Крах високої дуельної традиції відбувся в ситуації краху надій на свободу, в ситуації програної битви за особисту гідність. Півстолітня історія високої дуельної традиції в Росії була історією змужніння, самосвідомості і падіння російського дворянства [11, с. 115].

Дворянство вирізнялося серед інших станів російського суспільства своєю чіткою, виразною орієнтацією на деякий умоспоглядальний ідеал. Ні в одній державі не відносились до особистих достоїнств і успіхів людини з такою підозрою, а то й з різким осудом, як у Росії [30, с. 503]. Згідно настанов XIX ст., у людини не повинно бути нічого такого, що б виділяло його з маси інших, зупиняло на ньому погляд. Навіть якщо людина була одягнута наддорого, на ній

нічого не повинно кидатися у очі [30, с. 503]. Обраність, але не змагання – ось основа будь-якої кар'єри в Росії. На тебе або впав милостивий погляд монарха, або ти відзначений Богом і тому до тебе благоволять сильні світу цього. Особистість, сформована в схожій культурі, швидше стане не діяльною, а такою, що вичікує якогось знамення, яке дозволить зрозуміти, що небеса дають знак до дій, які будуть успішними. На відміну від російського, західна людина діє або в ім'я того, щоб перевірити, чи обрана вона, чи для того, щоб заслужити обраність. З цієї точки зору, прилучений до російської версії православ'я в набагато більшому ступені, чим людина Заходу, прагматик: він надає перевагу не починати рух до бажаної мети, поки не буде впевнений, що йому дано знак і що його підтримують “вищі сили” [30, с. 504]. І тим не менше низка манер, властивих XVII і XVIII століттям збереглися в XIX – на початку XX століття: алкоголізм, розпуста, надмірність в харчуванні (рос. – *чревоугодие*), нечесність і т.д. [28, с. 225] “В Москві місце (рос. – *пучина*) насолоди чуттєвого життя, записав в щоденнику М.І. Тургенев. – Їдять, п'ють, сплять, грають в карти – все це за рахунок селян, обтяжених працею” [32, с. 75].

Дворянська дитина, яка в сім'ї отримувала традиційні етичні норми, відчувала стрес, зіткнувшись з неможливістю наслідувати їх в умовах державного навчального закладу, де звичайно отримувала досвід самостійного життя.

З найменшого віку виховане переконання “не смієте ображати!” постійно було присутнім у свідомості дворянина, визначаючи його реакції і вчинки. Оберігаючи свою честь, дворянин, звичайно, враховував чисто умовні, етикетні норми поведінки. Але головне все-таки у тому, що він захищав свою людську гідність. Загострене почуття власної гідності виховувалося і вироблялося в дитині цілою системою різних, зовні інколи ніяк між собою не пов'язаних вимог [8, с. 70].

Послух до батьків, повага до старших виступали в якості одного із найважливіших елементів. В дворянській сім'ї, яка визнавала традиції авторитет батька був безумовним і не підлягав обговоренню. Відкрите, демонстративне непокорення волі батьків в дворянському середовищі сприймалося як скандал. Певні норми робили забороненим відкритий прояв неповаги до батьків навіть при відсутності у дітей істинної близькості (рос. – *привязанности*) до них [8, с. 71].

Е.Н. Марасинова визначила риси освіченого дворянства наприкінці XVIII ст., що були притаманні дворянству початку XIX ст. [21]:

1. Ступінь освіченості і європеїзованості.
2. Сприйняття ідей Просвітництва.
3. Домінуючий вплив освіченого дворянства на основну масу дворянства.
4. Відносини із самодержавством і з офіційною ідеологією.
5. Рівень розвитку національної самосвідомості [3, с. 26].
6. Загальний емоційний настрій.

В дослідженнях з історії культури, літератури, масонства відзначається стан тривоги, апатії, характерний для багатьох представників “інтелектуальної аристократії”. Схожий емоційний дискомфорт пояснюється дослідниками по-різному. В якості причин депресії висуваються і страх перед капіталізмом, який наставав, і полум'яний сором душевласника, і безперспективність тоталітарного режиму для розвитку особистості, і незадоволення православними догмами, яке загнало дворянина, що роздумує в масонську містику.

За часів покоління відбулася зміна, що вплинула на катерининських вільнодумців; весела космополітична сентиментальність батьків перетворилася тепер в дітях в патріотичну скорботу. За таких обставин, російське дворянство зуміло виховати і зовсім особливий тип людини, який Ю.М. Лотман вважав “вершинним досягненням російської культури” [8, с. 81 – 82].

Дворянська честь, яка знаходила свій вираз у готовності до захисту гідності власне шляхтича, його жінки чи нареченої, станових інтересів, держави в цілому, проявлялася у повсякденних відносинах.

Дворяни з усіма їхніми чеснотами були підвладні тим же людським вадам, що й представники непривілейованих станів. Ідеалом поведінки дворянина була покора імператору – в державі, батьку – у сім'ї, але й поруч із тим право на людську гідність, а інколи і на свавілля, порушення закону. Про це свідчать дані таблиці про злочини (у першоджерелі – народная нравственность) [43; ЦДІАК. – Ф. 486. – Оп. 3/1865 р. – Спр. 335. – Арк. 60]:

Злочинців	Дворян	Духовного звання	Купців	Міщан	Селян	Євреїв	Всього	
							Ч.	Ж.
Волинської губернії	25	3		30	500	150	759	22
Київської губернії	35	5		100	700	25	750	115
Подільської губернії	20	3	3	85	750	100	820	00

Небажання поміщиків гармонізувати відносини із кріпаками призводило до обмеженості та зношеності основних фондів господарства кріпацької сім'ї, усвідомлення ризикованості оборудок на розширення обсягів виробництва через відсутність вільних коштів та природних ресурсів, правової невизначеності самої діяльності, кріпака яка б сприяла зростанню розмірів його господарства.

Висновки: Російський уряд максимум зусиль докладав до забезпечення винятково сприятливого становища дворян, причому у всіх сферах життєдіяльності. Натомість урядовці не вбачали у прямих обов'язках держави патерналістських заходів щодо інших станів, тому пошук необхідних засобів до існування було безпосереднім обов'язком непривілейованих станів. Відносини дворян із самодержцем та самодержавством кардинально відрізнялися від відносин дворянин – непривілейовані стани. Держава та її агенти – поміщики схильні були погодитися із забезпеченням “прожиткового мінімуму для – основного виробника – селянської сім'ї в неврожайні роки та у весняний період перед новим врожаєм на рівні найменшого споживання. Саме така система суспільних відносин стала причиною реформ 60-х років XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимов Е. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII веке. / Е. Анисимов. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 720 с.
2. Антонов М.Ф. Экономическое учение славянофилов / М.Ф. Антонов. – М.: Ин-т рус. цивилизации, 2008. – 416 с.
3. Барно Александр. Система виховання в родині Раєвських // “Сімя Раєвських в історико-культурному просторі”, міжнародна науково-практична конференція (2011; Кіровоград). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі”, 6 – 7 вересня 2011 р. / А.Барно. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. – 318 с. – С. 26 – 30.
4. Беловинский Л.В. Культура русской повседневности. / Л. Беловинский. – М.: Высш. Школа, 2008. – 767 с.
5. Биденко Наталия Ивановна. Дочь Николая Николаевича Раевского Мария Волконская // „Сімя Раєвських в історико-культурному просторі”, міжнародна науково-практична конференція (2011; Кіровоград). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі”, 6 – 7 вересня 2011 р. / Н. Биденко. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. – 318 с. – С. 30 – 38.
6. Быт русского дворянина в разных эпохах и обстоятельствах его жизни. – М.: Университетская типография, 1851. – Вып. 1 – 2. – 196+257 с.
7. Боровой С. К вопросу о складывании капиталистического уклада в России XVIII века. / С.Боровой. // Вопросы истории. – 1948. □ №5. – с. 67 – 77.
8. Вивсяна Інна. Идейные влияния на формирование мировоззрения в семье Раевских // “Сімя Раєвських в історико-культурному просторі”, міжнародна науково-практична конференція (2011; Кіровоград). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі”, 6 – 7 вересня 2011 р. / И.Вивсяна. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. – 318 с. – С. 69 – 84.
9. Высочков Леонид. Будни и праздники императорского двора. / Л. Высочков – Москва-Санкт-Петербург-Нижний Новгород – Воронеж – Ростов-на-Дону – Екатеринбург – Самара – Новосибирск – Киев – Харьков – Минск, 2012. – 496 с.
10. Войтенко Ю.М. Характеристика органів виконавчої та судової влади на Правобережній Україні за правління Катерини II (1793 – 1796 рр.). / Ю.М. Войтенко // Часопис української історії. – 2007. – вип. 7. – С. 33 – 37.
11. Гордин Я.А. Дуэли и дуэлянты: Панорама столичной жизни. / Я. Гордин. – СПб.: Пушкинский фонд, 1996. – 288 с.
12. Державний архів Київської області (ДАКО).
13. Дзюба Олена. Приватне життя козацької старшини XVIII століття (на матеріалах епістолярної спадщини). / О.Дзюба. – К., 2012. – 348 с.
14. Єршов Володимир. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. / В.Єршов. – Житомир: Полісся, 2010. – 454 с.
15. Земледельческий журнал. – 1837. - № 1. – С. 27.

16. Колесникова Анна. Бал в России XVIII – начало XX века. / А.Колесникова. – СПб.: Азбука-классика, 2005. – 304 с.
17. Кузнецов А.А. Награды Российской империи. / А.Кузнецов. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 208 с.
18. Кульпин-Губайдуллин Эдуард. Путь России. Генезис кризисов природы и общества в России. / Э.Кульпин-Губайдуллин. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 232 с.
19. Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни: Бытовое поведение как историко-психологическая категория // Лотман Ю.М. Избранные статьи. – т.1.
20. Маєткове (палацово-паркове) мистецтво XVII – XIX ст.: актуальні проблеми вивчення, охорони, збереження й використання. – Самчики, 2009. – 172 с.
21. Марасинова Е.Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века. (По материалам переписки). / Е.Марасинова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 302 с.
22. Мороз Володимир. Червоне – гордість моя. / В.Мороз. – Вінниця, 2010. – 148 с. - С. 31.
23. Москва в очерках 40-х годов XIX в. / Сост. А.Р.Андреев. – М.: Крафт+, 2004. – 336 с.
24. Муравьева О.С. Как воспитывали русского дворянина. / О.Муравьева. – М.: Unka-PRESS, 1995. – 27 с.
25. Мурашев Г.А. Титулы, чины, награды. / Г.Мурашев. – М.: АСТ-Астрель-Полигон-Транзиткнига, 2006. – 367 с.
26. Петерс Д.И. Наградные медали России царствования императора Павла I. (1796-1801 гг.). / Д.Петерс. – М.: Древлехранилище, 2009. – 400 с.
27. Покальчук Олег. Тремтячі еліти. / О.Покальчук. – К.: Форзац, 2011. – 168 с.
28. Поликарпов В.С. История нравов России от Алексея Тишайшего до Николая Второго. Восток или Запад? / В.Поликарпов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 575 с.
29. Радищев А. Материалы и исследования. / А.Радищев. – М., 1936. – с. 130.
30. Развлекательная культура России XVIII – XIX вв. – СПб.: Пушкинский дом, 2000. – 522 с.
31. Рассадин С.Е. Князья, графы и бароны в Беларуси (конец XVIII – начало XX в.). / С.Рассадин. – Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2010. – 432 с.
32. Розенталь Исаак Соломонович. И вот общественное мнение! Клубы в истории российской общественности. Конец XVIII – начало XX в. / И.Розенталь. – М.: Новый хронограф, 2007. – 400 с.
33. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. / А.Романович-Славатинский. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1870. – 564 с.
34. Свирский А.И., Максимов С.В. История нищенства на Руси. / А.Свирский, С.Максимов. – М.: Эксмо, 2009. – 320 с.
35. Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі. Міжнародна науково-практична конференція (2011; Кіровоград). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі”, 6 – 7 вересня 2011 р. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. – 318 с.
36. Слабошпицький М. Українські меценати. / М.Слабошпицький. – К.: Ярославів вал, 2006. – 416 с.
37. Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. / І.Смоленський. // Україна. – 1930. – № 7 / 8. – С. 70 – 80.
38. Старый Петербург. Поиски, находки, открытия. – Санкт-Петербург, 2009. – 414 с.
39. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). / Ф.Ступак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 269 с.
40. Толмацкий В.А. Антикварно-художественный рынок России. – Санкт-Петербург: Русский ювелир, 2011. – 532 с.
41. Усенко Павло Георгійович. Серпанкова прелюдія „Софіївки” – Потоцькі (польський можновладець і грецька супер красуня в українському пристановищі загальної історії). / П. Усенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 134 с.
42. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках. (1800 – 1917 гг.). / П. Хромов. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 552 с.
43. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (ЦДІАК).
44. Чернецький Євген. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. / С.Чернецький. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007. – 176 с.
45. Чубіна Т.Д. Театр Потоцьких у Тульчині: основні віхи / Т.Д. Чубіна // Освіта, наука і культура на Поділлі. – 2007. – Т.10. – С. 365 – 377.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Губицький Любомир Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук, Київський національний торговельно-економічний університет.

Наукові інтереси: історія українських земель у складі Російської імперії у I пол. XIX ст.

УДК – 94 (477) “1917 / 1918”

**ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ТА МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО
ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ
АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ 1917 – 1918 РР.**

Олександр ЖИТКОВ (Київ)

У публікації зроблено спробу виокремити інформативний потенціал періодичних видань та мемуарної літератури як джерельної бази вивчення аграрної політики Української Центральної ради в 1917–1918 роках.

Ключові слова: історичне джерело, періодична преса, мемуари, Українська Центральна рада, аграрна політика, земельне законодавство.

В публікації предпринята попытка раскрыть информационный потенциал периодических изданий и мемуарной литературы как источниковой базы изучения аграрной политики Украинской Центральной рады 1917–1918 годах.

Ключевые слова: исторический источник, периодическая печать, мемуары, Украинская Центральная рада, аграрная политика, аграрное законодательство.

The paper deals with the effort to well define the informative potential of the periodicals and memoirs as a resource base for studying agricultural policy of the Ukrainian Central Rada in 1917–1918.

Keywords: historical source, periodicals, memoirs, Ukrainian Central Rada, agricultural policy, land law.

Періодична преса та спогади лідерів Української революції є важливою складовою джерельної бази наукових розвідок, дисертаційних досліджень та монографій присвячених історії Української революції 1917 – 1921 років вітчизняних учених, науковців діаспори.

Можливості використання документів загального та особового походження, періодичної преси, інформаційно-довідкової літератури розкриває серія публікацій професора Р. Я. Пирого в науково-практичному виданні “Архіви України”. Автор не лише подав нумерацію та назви фондів, а, що не менш важливо, досить повно охарактеризував їхню змістову частину [10].

Спираючись на запропоновану Р. Я. Пирогом методикау, проаналізуємо матеріали двох випусків “Збірника законів, обіжних та інших розпоряджень по справам земельним в Українській Народній Республіці”. Їхню основу склали в першому випуску 15 документів [5], другому 26 документів [6]. Обидва збірники “відкриваються” текстом Третього Універсалу Центральної ради й роз’ясненням його положень, а також містять низку доручень і приписів Генерального Секретарства Земельних Справ, звернених до губернських комісарів та голів земельних комітетів з поточних справ, щодо організації роботи землемірів, оплати їх праці, проведення землевпорядкування на місцях [5, с. 3 – 12].

Проголошення Центральною радою Четвертого універсалу 9 січня 1918 року зумовило його внесення до другого збірника матеріалів, куди увійшли також публікації “Тимчасового Земельного Закону”, ухвали “Від Української Центральної ради до громадян Української Народної Республіки” та циркулярних листів Народного міністерства земельних справ за №№ 14, 16, 19, 20, у яких роз’яснювалися правила найму на державну службу землемірів, застереження місцевої влади від прийняття необґрунтованих рішень стосовно земель, закріплених за сільськогосподарськими школами [6, с. 22 – 32].

Поточні розпорядження уряду УНР у тому ж таки 1918 році окремим збірником додатково опублікувало Міністерство внутрішніх справ. Серед документів цього збірника трапляються переважно офіційні матеріали та газетні публікації [14].

Варто звернути увагу на видану 1918 року під грифом уже згаданого Міністерства внутрішніх справ невеличку брошуру – “Про Центральну раду і Раду Народних Міністрів”. Документи, які ухвалювалися в стінах Педагогічного музею, де відбувалися засідання Центральної ради, отримали на її сторінках розлогі коментарі. Окрім того, вона містить підбір біографій відомих діячів Центральної ради й членів першого уряду – Генерального секретаріату [13, с. 3 – 12].

Важливі законодавчі акти Української Центральної ради й розпорядження уряду за потреби тиражувалися на місцях – у губерніях і повітах. Зокрема, у колекційних фондах Національної

наукової бібліотеки України ім. В.І.Вернадського зберігається невелика збірка документів під назвою “Тимчасовий Земельний закон затверджений Українською Центральною Радою 18 січня 1918 року”, яка була видана кооперативним товариством у Херсоні [4].

Окремі джерела до вивчення історії Центральної ради опубліковані на сторінках газет. Вони містять переважно офіційну інформацію, а саме презентують матеріали за напрямками роботи урядів УНР, подають звіти українських держустанов та закладів, окрему статистику діяльності уряду та ін. Якщо взяти за критерій оцінювання преси відомчий принцип, то дослідники зазвичай оперують такими назвами газет: “Вісті з Української Центральної Ради”; “Вісник Генерального секретаріату УНР”; “Вісник Ради Народних Міністрів УНР” [11, с. 134].

Загалом бібліографічний покажчик “Преса України: Газети 1917 – 1920 рр.”, підготовлений дослідником Г. Я. Рудим, охоплює 768 назв нерадянських періодичних видань. Серед загального контенту (близько 23, 5 тис. номерів), більшість газет належало політичним партіям – 291; органам управління та самоврядування – 129; громадським, селянським, кооперативним об’єднанням – 145; радам робітничих, солдатських і селянських депутатів – 111 [12, с. 2 – 3].

Отже, маємо зробити такі попередні висновки: офіційні документи, як-то Універсали Центральної ради, Тимчасовий земельний закон, розпорядчі акти Генерального секретаріату та Ради Народних Міністрів УЦР, поточна документація центральних органів влади – акумулювалися в збірниках і поширювалися через засоби масової інформації (газети); ці документи частково використовувалися в публікаціях та історичних нарисах, які висвітлювали, серед інших питань законодавчу роботу української влади у сфері регулювання земельних відносин в Україні 1918 року.

Важливою складовою джерельної бази наукових розвідок, дисертаційних досліджень та монографій вітчизняних вчених, науковців діаспори є мемуари, присвячені історії Української революції 1917 – 1921 років.

Спогади відомих українських політиків було використано як історичне джерело 1967 року Іллєю Витановичем, який опублікував у часописі “Український історик” ґрунтовний нарис, присвячений аграрній політиці українських урядів доби визвольних змагань. У праці підкреслювалася, що більшість мемуарів відзначається тенденційністю подачі матеріалу “... без уваги на складне історичне тло революції, її численні позазублювані фактори, які впливали на свідомість і дії людей та перебіг подій” [3, с. 5].

Оскільки революція в Україні була вивом протиборства різних політичних сил, дослідник Р. Я. Пиріг запропонував основним критерієм групування творів обрати належність їхніх авторів до певних суспільно-політичних течій: українського національно-демократичного та ліберально-консервативного, радянського, російського білого руху [9, с. 31].

Найбільш інформативними слід визнати спогади урядовців Центральної ради, які можна віднести до першої групи – позаяк саме вони мали безпосередній вплив на формування аграрної політики УЦР, її земельне законодавство восени 1917 р. – навесні 1918 р.

У контексті першочергових завдань актуальним є аналіз праць представників Української соціал-демократичної партії та Української партії соціалістів-революціонерів, в особах голови Генерального секретаріату В. К. Винниченка та урядовців П.О. Христюка і М.Ю. Шаповала.

Найбільш цілісно погляди прем’єр-міністра першого уряду Центральної ради Генерального секретаріату та голови Директорії УНР В.К. Винниченка на аграрне питання в Українській революції відбилися у його найвідомішому творі “Відродження нації” (1920 р.). Історія видання цієї книги є непростюю: майже увесь її 15-тисячний наклад, попри прагнення автора донести своє слово до читача в Україну, залишився за кордоном, а невеликий тираж, який потрапив на Батьківщину, “осів” у спеціальних фондах бібліотек. Водночас за межами материнних земель “Відродження нації” трактували лише як тактичний хід автора перед запланованим поверненням до УСРР або вияв ідейної боротьби в середовищі політичної еміграції [15, с. 115].

Тільки 1980 року було опубліковано наукове дослідження відомого ученого І. Лисяка-Рудницького, у котрому критика ідеї “всебічного визволення”, що була покладена в основу “Відродження нації”, поєднувалася з оцінкою праці В. К. Винниченка як джерела “типових поглядів, властивих для певної впливової течії в українській політичній думці революційної доби” [8, с. 96].

Аналізувати працю В. К. Винниченка досить складно, позаяк вона задумувалася в деякому сенсі як контраверсійне дослідження. “Я не хочу писати історії в академічному значінню цього

слова. Це мають пізніше зробити фахові дослідувачі” [1, с. 10], – визнавав автор. Він обмежується завданням “... перейти через усі етапи недавно-минулого, зв’язати їх, одкинути неважне й дати суцільний образ цих радісних, і болючих часів нашої нещасної історії” [1, с. 10].

Аграрна тема, презентована автором у декількох розділах окремішньо, і це свідчить про те, що В. К. Винниченко усвідомлював значення земельного питання в політичній боротьбі за владу. Він розумів, що це було саме те питання, на якому могла розбитись єдність української демократії, тому що дві найвпливовіші течії українства – соціал-демократи й соціалісти-революціонери – розв’язували його по своєму [1, с. 181].

Як дослідник, В. К. Винниченко намагається стати на позицію об’єктивного висвітлення добре відомої у тогочасних політичних колах дискусії про спільні і відмінні риси аграрної програми Української Партії Соціалістів – Революціонерів і Партії Соціалістів – Революціонерів (російських есерів – авт.). Він зазначає, що українські соціал-демократи з великим критицизмом підходили до аграрної програми Української Партії Соціалістів – Революціонерів, яку, на думку ідеологів УСДРП, було скалькульовано в повному обсязі з програмних положень партії російських есерів без урахування українських реалій. “Як же можна було прикласти цю теорію (мається на увазі соціалізація землі – авт.) до України, – запитує В. Винниченко, де не було тої “ячейки соціалізму” – общини?” [1, с. 182].

Водночас він віддає належне спостереженому факту, що селянство добре знало вимоги програми УПСР і вірило їм у плані здійснюваних соціальних проектів, зокрема, аграрної реформи, що: “... як би не називалась та реформа (земельна – авт.), вони найбільше подбають, щоби земля перейшла до селян” [1, с. 182].

На його думку, скасування власності на землю, її передача без викупу до державного земельного фонду, наділення селян землею у розмірах “не менше від норми зуживання й не більше від трудової”, усупільнення зразкових господарств, лісів, природних багатств і здійснення земельної реформи коштами держави, було тим соціальним компромісом, котрий на якийсь час задовольнив усіх і малоземельне селянство зокрема [1, с. 183].

Оцінюючи труднощі практичної реалізації аграрного законодавства Української Центральної ради кінця 1917 – початку 1918 рр., Володимир Винниченко наголошував, що політикам не вистачило радикалізму. Він з цього приводу писав: “Взяти хоча б таке питання, як земельне, де ми були й повинні були бути найбільш радикальними, бо в йому (радикалізмі – авт.) полягала найбільша вага нашої влади. Але ... бути в життю радикалами не змогли. Переведення в дійсність наших постанов одбувалось нерішуче, неупевнено, з огляданням на поміщицтво, з прислуханням до гвалту фабрикантів, заводчиків” [2, с. 111].

Окрім того, В. К. Винниченко звернув увагу на селянський чинник аграрних перетворень. Оригінальним є авторське тлумачення причин пітримки селянством автономного курсу Центральної ради, проголошеним першим Універсалом 10 червня 1917 року. Розуміння селянством історичних подій В. К. Винниченко передає так: “Вони знали, що “федеративна” (державна – авт.) забезпечить їм землю, й тільки їм, а не тим, хто ніколи на цій землі не робив, а прийде звідкись і візьме стільки (землі – авт.) скільки й той, хто з діда прадіда ту землю своїм потом поливав” [1, с. 177 – 178].

Автору вдалося об’ємно і з високою мірою правдивості відтворити на папері ментальні почування селянства з властивим йому практицизмом і невірою в пустопорожню політику, і сакральне сприйняття фізичної праці біля землі, яка забезпечувала моральне право власності тому, хто “доглядав”, “поливав святим потом” важкої роботи цю землю.

Хоча “Відродження нації” бракує системно-логічного відбору та аналізу документального матеріалу, відчувається відсутність об’єктивності в оцінках розвитку революційних процесів, але ряд ознак наближають її до історичного дослідження. Зокрема, використання періодизації (визначення історичної доби як характерного відтинку історичного часу), соціально-класовий підхід до висвітлення перебігу подій, талановито поданий просопографічний портрет українського селянина (прагматик і чуттєва особистість), спроби аналізу та порівняння документів: резолюцій Першого селянського з’їзду, проекту Земельного закону, матеріалів періодичної преси та ін., створюють підстави для класифікації цього твору як такого, що поєднує елементи історичного дослідження, мемуарів, публіцистики і навіть белетристики [9, с. 32].

Послідовно й цілеспрямовано політичний курс на здійснення соціалізації землі в Центральній раді, обстоювала фракція Української Партії Соціалістів-Революціонерів (УПСР – авт.). В працях М. М. Ковалевського, О. К. Мицюка, П.О Христюка та М.Ю. Шаповала, які були опубліковані в різний час – від 1920 до початку 1960-х років, розкрито напружену політичну боротьбу в середині українського парламенту, охарактеризовано змістовну сторону й соціальну спрямованість обговорюваних у стінах Ради аграрних проектів, яскраво відтворено типові прояви селянського руху як організованого, так і стихійного.

Зважаючи на характер публікації, зосередимо увагу на творах П.О Христюка та М.Ю. Шаповала. Саме в роботах цих лідерів УПСР проблематика аграрних перетворень, обговорювана в стінах Центральної ради, знайшла найбільш повне висвітлення.

Зокрема, характерною рисою твору П.О. Христюка “Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 – 1920 рр.” є його насиченість документальним матеріалом. Переважно це опубліковані в пресі витяги з рішень всеукраїнських та губернських селянських з’їздів, зібрань військовиків, а також програмні документи, резолюції та постанови керівних органів УПСР, Універсали та відозви Центральної ради, спираючись на які автор ґрунтовно відтворює обстановку в Україні та характеризує основні етапи Української революції [16].

І хоча П.О. Христюк обрав україноцентричний ракурс висвітлення історичних подій, однак соціально-економічну політику Центральної ради 1917 року він оцінював критично. Один з підрозділів праці цього автора має промовисту назву “Запізніле законодавство: Закон Центральної ради про землю і восьмигодинний робітничий день”. Відштовхуючись від негативних оцінок соціальної політики Генерального Секретаріату літа – осені 1917 року, у складі якого переважали представники УСДРП на чолі з В.К. Винниченком, П.О. Христюк із сарказмом констатує, що оголошені III Універсалом реформи так само залишились на папері, як і попередні обіцянки “... встановити негайно лад і порядок, ... тільки в земельній справі щось дуже повагом “творилося” в міністерських канцеляріях і то через те, що селянство не ждало вже наслідків тої творчості і переводило земельну реформу “самочинно” [16, с. 120 – 121].

Запізнення Центральної ради з упровадженням у життя задекларованих III Універсалом соціальних реформ стало головною причиною послаблення її зв’язків із революційно активними елементами селянства, робітництва й солдатів, а згодом зумовило навіть вороже ставлення останніх до ради під впливом агітації більшовиків. Міцно зв’язати на той момент трудове селянство України з Центральною радою, на думку автора, не вдалося, як не вдалося реалізувати сам Закон про землю, котрий “... відіграв би велику роллю в московсько-українській війні” [16, с. 132].

З подальшого тексту праці випливає, що вирішальна роль у розробці найважливішого документа – Тимчасового земельного закону від 18 січня 1918 року – належала саме українським есерам, які добились відтермінування поданого на Восьму сесію Центральної ради проекту земельної реформи та створили міжфракційну комісію, до котрої увійшли О. Шумський, П. Христюк (українські есери), М. Пухтинський і М. Дешевой (російські есери) та інші. П. О. Христюк засвідчує, що законопроект Тимчасового земельного закону виробили фактично ці чотири особи. У його основу було покладено постанови українських селянських з’їздів в земельній справі, а за схему було взято проект земельного закону, представлений фракцією соціалістів-революціонерів у Другій Державній Думі Росії [16, с. 131].

Ця версія утвердилася в науковій літературі завдяки численним посиланням істориків на працю П.О. Христюка, хоча достовірність фактів, наведених у його спогадах, на нашу думку, не є остаточно доведеною. Аргументів на користь висловлених думок П.О.Христюк не подає, а, отже, ситуація вимагає пошуку автентичних джерел або ж опосередкованої дотаткової інформативної підтримки висловленої ним тези із інших документів.

Основною метою аграрного законодавства Центральної Ради було не лише скасування права власності на всі землі, а й створення таких умов користування землею, за яких всяка можливість її використання як знаряддя експлуатації людини людиною була б неприпустима. Праця П.О. Христюка розкриває механізм упровадження гарантованих законом повноважень Української Центральної ради, яка мала налагодити спочатку організацію окремих великих громадських господарств, а потім здійснити перехід до цієї системи в межах усієї держави – саме в цьому убачав П.О. Христюк соціалістичний шлях розвитку селянського господарства.

Головною причиною поразки уряду УНР на “аграрному фронті” автор називає втручання австро-німецького командування у внутрішні справи України, а саме видання сумнозвісного наказу фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 року про засів полів. П.О. Христюк наводить низку документів, які ілюструють перебіг конфлікту між урядом Української Центральної ради та командуванням австро-німецького корпусу: текст наказу Ейхгорна, протоколи обговорення ситуації на засіданні Ради 13 квітня 1918 року, ухвалу, прийняту з цього приводу, та реакцію німецької сторони.

Такими ж самими причинами він пояснює провал економічних реформ коаліційним кабінетом В.О. Голубовича, який складався з міністрів від УПСР і УПСФ. З огляду на деструктивну позицію “буржуазних партій”, як пише П. О. Христюк, уряд не зміг подолати кризи й здійснити аграрні перетворення, тому що “ес-фи (члени уряду від УПСФ – авт.) паралізували всякі кроки в цім напрямі соціалістично-революційної частини кабінету” [16, с. 166].

Період перебування в кріслі голови Ради Народних Міністрів УНР українського есера В.О. Голубовича позначився спробами частини фракції УПСР у квітні 1918 р. внести поправки до Земельного закону Центральної ради з тим, щоб “розбити союз дрібного і середнього селянства з буржуазією, а військове міністерство (уряду УНР – авт.) спішило з реалізацією пляну організації революційних військових відділів в повітах, які могли б виступити в оборону Центральної ради і республіки, в випадку замаху німецько-української буржуазії на переворот” [16, с. 166].

Слід зазначити, що ця маловідома сторінка з історії коаліційного уряду в інтерпретації П.О. Христюка породжує низку запитань. Зокрема, що означає формула “союз дрібного і середнього селянства з буржуазією” і яке обґрунтування до змін Земельного закону мав внести уряд, та чи означало рішення “одночасно арештувати ряд осіб, що стояли на чолі контрреволюційного руху” перехід до однопартійного складу Ради Народних Міністрів через непарламентські методи його переформатування [16, с. 166].

Як відомо, В. К. Винниченко уважав за головну помилку лідерів революції те, що вони не зрозуміли наочної лекції історії, розщепили свою суцільну зброю на дві половини, на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротись проти соціальної половини, через що одірвалися від робітників і селян та були розбиті. На відміну від свого політичного опонента, П.О. Христюк причину поразки бачив лише у прорахунках Генерального Секретаріату, який він іменував не інакше, як “дрібнобуржуазним правительством В. Винниченка” [17, с. 124].

Радикалізм не дав змогу П.О. Христюку виважено та об’єктивно підійти до визначення причин поразки Української революції, зумовив однобічні висновки стосовно соціальної політики Центральної ради. Про його суб’єктивізм свідчить наступний пасаж: “Виступаючи проти можливості переведення соціалістичної революції на Україні і захоплюючись національно-політичною боротьбою, Секретаріат фактично, в своїй діловій роботі, не дбав і про переведення тих соціально-економічних реформ, які намічались робітничо-селянською більшістю Центральної ради” [17, с. 122]. Як бачимо, партійні протиріччя в цьому разі затьмарили реалії політичного життя й призвели до спотвореного розуміння П. О. Христюком суті діяльності українського парламенту.

Проте, критика твору П.О. Христюка його однопартійцем і соратником М. М. Ковалевським, котрий зазначав, що Павло Оникійович писав його безпосередньо перед поворотом в Україну, і нібито саме цим й пояснюється тенденція автора сліпо триматися засад матеріалістичного розуміння історії, давати аналіз українських подій наближено до псевдонаукових методів російського більшовизму, здається нам не зовсім аргументованою [7, с. 385].

Водночас у працях написаних іншими представниками партії українських есерів, у пореволюційну добу, простежується намагання осмислити теоретичні проблеми, які були сформовані власне розвитком революційного руху в Україні. Один з лідерів УПСР Микита Юхимович Шаповал у праці “Велика революція і українська визвольна програма” в загальних рисах визначив місце земельного питання в структурі економіки українських земель, значення соціальних прагнень у боротьбі народу за національне відродження.

М.Ю. Шаповал, спираючись на ідеї громадського соціалізму М.П. Драгоманова, писав, що ведення господарства й культурної праці мало б бути організованим на основі демократії

сільськими і міськими громадами та їхніми союзами й центрами. Держава виконувала б у такому суспільстві функції охорони внутрішнього і зовнішнього спокою [18, с. 39]. Соціалізація ж землеволодіння, наголошує він, "... забезпечить бажаним працю біля землі, зілле промисловість з сільським господарством і знищить різницю між селом і містом, об'єднавши сільське господарство з промисловістю. Цим самим зникнуть і культурні різниці між містом і селом" [18, с. 39].

Капіталізм в Україні, пише у своїй праці М. Ю. Шаповал, мав колоніальний, "інонаціональний" характер і відповідно, "Взявши владу в руки, українські трудові маси муситимуть касувати всі форми неволі: отже не працювати на поміщиків, а лиш на себе" [18, с. 33]. Землю котру раніше загарбали великі землевласники, дідичі, треба буде повернути тим, хто її обробляв й обробляє, підкреслює автор. Має відбутися конфіскація великої земельної власності, іпотеки, що потягне за собою "... велику зміну в маєткових відносинах суспільства" [18, с. 33].

На жаль, практична діяльність Ради в зазначеному напрямку отримала в його праці поверховий огляд. Автор побіжно та коротко торкається вироблення основ земельного законодавства, спроб реформування аграрних відносин в Україні. Типовими прикладами фрагментарного висвітлення проблеми М.Ю. Шаповалом є звернення до резонансних фактів участі української делегації у роботі, скликаній Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів, наради трудової революційної демократії 12 вересня 1917 року, де українська делегація у складі восьми осіб (чотири члени УСДРП та чотири представники від УПСР), отримала від Малої ради доручення обстоювати "... передання всіх поміщицьких, монастирських і церковних земель до Установчих зборів у завідуння земельних комітетів" та "... заведення контролю державної і краювої влади над продукцією і поділом" та ін.. [18, с. 87].

Як бачимо, тією чи іншою мірою всі названі вище автори використовували у своїх працях документи, періодичну пресу. Ці ознаки наближають аналізовані праці до професійного історичного дослідження. Характеристики діячів революції, детальний опис фактів, котрі були достовірно відтворені авторами, враження і рефлексії видатних учасників революції стосовно історично значущих подій уможливають їх класифікацію як важливого джерела історії аграрної політики Української Центральної ради 1917–1918 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації. – Частина I. – Київ – Відень, 1920. – 348 с.
2. Винниченко В. Відродження нації. – Частина II. – Київ – Відень, 1920. – 328 с.
3. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 –20) / Ілля Витанович // Український історик. – 1967. – № 3 – 4. – С. 5 – 60.
4. Временный Земельный закон утвержден Украинской Центральной Радой 18 января 1918 года – Херсон.:Українська книгарня в Херсоні, 1918. – 16 с.
5. Збірник законів, обіжників та інших розпоряджень по справам земельним в Українській Народній Республіці. Виданне Народного Міністерства Земельних Справ – К.: Друкарня Української Центральної Ради, 1918. – 22 с.
6. Збірник законів, обіжників та інших розпоряджень по справам земельним в Українській Народній Республіці. 2-ге доповнене виданне Народного Міністерства Земельних Справ – К.: Друкарня Української Центральної Ради, 1918. – 32 с.
7. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини враження, рефлексії / Микола Ковалевський – Інсбрук.:“Biblos”, 1960. – 720 с.
8. Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань / І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Том. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 89 – 107.
9. Пиріг Р. Я. Мемури сучасників як джерело з історії Української революції 1917 – 1921 років. / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31 – 58.
10. Пиріг Р. Я. Джерельна база історії 1917 – 1921 років: Архівний сегмент. / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2011. – №1. – С.108 – 122; Його ж. Джерельна база історії 1917 – 1921 років: періодична преса. / Р. Я. Пиріг // Там само. – №4. – С. 132 – 145; Його ж. Пиріг Р. Я. Джерельна база історії 1917 – 1921 років: Опубліковані документи і матеріали. / Р.Я.Пиріг // Там само – №5. – С.98 – 112; Його ж. Пиріг Р.Я. Джерельна база історії 1917 – 1921 років.Матеріали особового походження. / Р.Я.Пиріг // – Там само. – № 6. – С. 82 – 102; Його ж. Пиріг Р.Я. Джерельна база історії 1917 – 1921 років: кінофотодокументи та інформаційно-довідкова література. / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2012. – №1. – С. 111 – 116.
11. Пиріг Р. Я. Джерельна база історії 1917 – 1921 років: періодична преса / Р. Я. Пиріг // Архіви України – 2011. – №4. – С. 132 – 145.
12. Преса України: Газети 1917 – 1920 рр. Бібліографічний покажчик. – Укладач Г.Я. Рудий / Г.Я.Рудий. – К.:Хрещатик, 1997. – 96 с.

13. Про Центральну Раду і Раду Народних Міністрів. – К.Б.В., 1918. – 32 с.
14. Розпорядження Уряду Української Народної Республіки. – К.: Видавництво Міністерства внутрішніх справ, 1918. – 36 с.
15. Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. / В. Ф. Солдатенко – К.:Світогляд, 2005. – 324 с.
16. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. – Том. I. / Павло Христюк. – Нью – Йорк.: Видавництво Чарторийських. 1969. – 152 с.
17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. – Том. II. / Павло Христюк. – Нью – Йорк.: Видавництво Чарторийських, 1969. – 204 с.
18. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці) / М. Шаповал – Прага.:”Вільна спілка”, 1927. – 333 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Наукові інтереси: вітчизняна історія та історіографія селянознавчих студій модерної доби.

УДК 930.1

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО ПІКЛУВАННЯ Й БЛАГОДІЙНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Світлана ПОЛЯРУШ (Кіровоград)

У статті розкриваються напрямки дослідження державного піклування й благодійності в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: історіографія, державне піклування, благодійність.

В статті розкриваються напрямки дослідження державного піклування й благодійності в сучасній українській історіографії.

Ключевые слова: историография, государственное призрение, благотворительность.

The article describes the directions of research the history of the state guardianship and charity in ukrainian historiography.

Keywords: Historiography, State guardianship, Philanthropy.

Непересічне явище благодійності намагаються осмислити й охарактеризувати численні представники гуманітарних наук: історики, філософи, соціологи, педагоги, мистецтвознавці, юристи.

Вивчення вказаного феномена стало однією з першочергових проблем з кінця 80-х років ХХ ст., що пояснюється, з одного боку, обвальним збіднінням населення через процес початкового накопичення капіталу на пострадянському просторі, а з другого – демократизацією суспільства й початком формування громадянського суспільства, яке прагнуло до самостійних дій, відмінних від держави.

Метою нашої статті є спроба охарактеризувати напрямки дослідження благодійності в сучасній українській науці.

У межах своїх дисертаційних досліджень історіографію проблеми доброчинності висвітлювала значна плеяда науковців України. Серед опублікованих статей можна назвати доробки І.В. Горпинченко, Ю.І. Гузенка, О.В. Зирянової, М.В. Молчанової, Н.А. Сейко, І. Суровцевої [1]. Ними проведена скрупульозна копітка праця з вивчення й систематизації наукових досліджень попередників. Сучасні українські вчені, вивчаючи проблеми доброчинності сьогодні, ідуть різними напрямками. Одним з них є з'ясування сутності поняття “благодійність”. У цьому аспекті цікавими є праці І.І. Гавриш, С.А. Долгого., О.О. Єсіної, О.Ю. Ільченко, К. Петрової, Н.О. Савранської [2]. Як правило, такі праці супроводжуються історичним екскурсом, спробою періодизації та виділенням історичних видів благодійності. Зокрема, Н.О. Савранська відмічає чотири види благодійності, характерні для Західної Європи: “античний, основою якого був обов’язок перед громадою, бажання отримати пошану, соціальний престиж чи інші привілеї, цей вид філантропії стосувався лише громадян; другий виж – християнський – ґрунтувався на милосерді, любові до ближнього та бажанні таким чином наблизитися до Бога й набув рис загальності (в тому сенсі, що благодійна підтримка почала надаватися всім бідним, а не тільки громадянам певної держави), третій твид – новочасний –

визначальними характеристиками якого стали раціоналізованість і початок організованої підтримки злидених, і, насамперед, забезпечення роботою всіх здатних до неї осіб. На межі XIX – XX століть виник новий її сучасний вид, який значно поширився протягом XX століття. Сучасна благодійність стала продовженням новочасної, але в ній ще більшою мірою виявилася раціоналізація благодійної діяльності, почали використовуватися досягнення науки, відбувся перехід до інституалізованої, анонімної, професіоналізованої філантропії, яка має на меті розв’язання не лише індивідуальних, а й суспільних проблем, крім того, благодійність вийшла на міжнародний рівень”. Щодо визначення понять, то дослідниця вказує, що “*благодійність у вузькому розумінні* – добровільна безкорислива діяльність спрямована на допомогу нужденним, філантропія – добровільна організована діяльність спрямована на вдосконалення життя громади, вирішення суспільно важливих чи міжнародних проблем, тобто суспільне благо, а не на благо окремих людей, що фактично відповідає сучасній формі благодійності. Благодійність у *широкому розумінні слова* (це поняття потрібне принаймні як технічне для об’єднання двох попередніх, котрі позначають споріднені явища) – безкорислива цілеспрямована діяльність, через яку відбувається перерозподіл матеріальних та нематеріальних ресурсів їх власниками, для допомоги іншим у задоволенні їхніх потреб, удосконалення життя певної громади, розв’язання суспільно важливих, або міжнародних проблем. Н.О. Савранська встановлює співвідношення понять “благодійність”, “благодіяння”, “милостиня”, “спонсорство” та “меценатство”. Від благодіяння та милостині благодійність відрізняє її цілеспрямованість, спланованість і часто організований характер, спонсорство відрізняє корисливий характер (прагнення популяризувати свою марку, чи найменування), а меценатство може розглядатися як вид благодійності, специфікою якого є підтримка культури, мистецтва та науки.

Досить цікавим є аналіз поглядів філософів та педагогів різних історичних епох на сутність і значення добродійності, зроблений І.І. Гавриш. Автор зазначає, що в загальній системі цінностей особистості протягом усієї історії людства відбувалося зміщення окремих чеснот, що обумовлювалося зовнішніми факторами. Давньогрецькі філософи вперше спробували визначити поняття добродійна людина. На думку Аристотеля, добродійна людина – це високоморальна особистість, яка через добродійність самовдосконалюється й набуває рис щасливої людини. У подальшому мислителі більше уваги приділяли суспільному значенню добродійності.

У статті О. Ільченко робиться спроба дослідити терміносистему благодійності як явища (широке розуміння) і як діяльності; виділяється приватна (персоніфікована) і громадська (об’єднання громадян) благодійність; щодо державних органів пропонується термін “державне забезпечення благодійності”. Ознаками благодійності є наявність суспільно значущої мети, добровільний, безкорисливий характер роботи, високі моральні принципи благодійників. Автор дає визначення добродійної діяльності в освіті як “добровільної, безкорисної, соціально-значущої діяльності, спрямованої на свідомі пожертви в підтримку та розвиток національної освітньої галузі. Як дієвий важіль її розбудови, благодійність передбачає діяльнісну, майнову, грошову, консультативну та ін. за формою недержавну допомогу й сприяє: відкриттю навчальних закладів різного рівня, розширенню й зміцненню їхньої матеріальної бази, удосконаленню навчально-виховного процесу, піднесенню рівня знань, поширенню освітніх послуг серед населення тощо”.

Дослідниця К. Петрова теж робить спробу простежити еволюцію поняття благодійність. Вона відмічає, що це діяльність пов’язана з добровільною передачею коштів чи матеріальних цінностей юридичними або фізичними особами тим, хто цього потребує. У XIX столітті із кола благодійників вилучається держава. Підкреслюється, що благодійність і меценатство різняться між собою мотивами: перша пов’язана з милосердям, а друге – з протекціонізмом. Автор також наголошує на прагматичному характері спонсорства, мета якого – рекламування продукції, підвищення власного авторитету.

У зв’язку з підготовкою до прийняття нового Закону України “Про благодійну діяльність та благодійні організації” (прийнятий 5.07.2012 р.), активізувалася робота з теоретико-правового аналізу понять “благодійність”, “благодійництво” і “благодійні організації” вченими-юристами. Тут необхідно назвати праці Р. Абрамовича, Я.М. Буздуган, С.А. Долгого[3]. Вони аналізують сучасну термінологію, що використовується в Законах України “Про благодійництво і благодійні організації (діяв протягом 1997 – 3.02.2013 рр.)”, “Про гуманітарну допомогу” від 22.10.1999 р. та “Про Товариство Червоного Хреста” від 28.11.2002 р., “Про волонтерську

діяльність” від 12.04.2011 р. та дослідження сучасних істориків, філософів, педагогів. Я.Буздуган указує, що сучасне законодавство про благодійність ґрунтується на певній етичній концепції, джерела якої закладені ще канонічним правом. За нормами останнього, визначальною ознакою благодійності є характер особистих спонукань благодійника до вчинюваних діянь. С.А. Долгимий називає спільні ознаки благодійництва й благодійної діяльності: безкорисливість, добровільність, усвідомленість, вибірковий характер, приватність. Теоретичні положення юристів-теоретиків були покладені в основу новоприйнятого Закону України.

Окремим напрямком у дослідженні доброчинності є праці історико-правового характеру. Тут можна назвати доробки Ю.С. Негоди, Ю.М. Походзіло, І.А. Юрій, перший розділ дисертації В.О. Чепурнова [4]. Зокрема, В.С. Чепурнов виділив “два етапи в історії доброчинництва Російської імперії: перший – із середини XVII ст. до 1862 р. (період розбудови благодійництва, що характеризувався переважанням приватного благодійництва (царський указ Катерини II про утворення приватних і громадських благодійних організацій 1775 року); другий – з 1862 р. по 1917 р., період закінчення формування організованої системи російської благодійності (царський указ щодо спрощення порядку створення благодійних закладів 1862 року й Тимчасові правила про товариства та союзи 1906 року)”. І.А. Юрій торкнувся питання правового регулювання організації діяльності перших державних безстанових органів допомоги нужденним – Приказів громадського піклування та ролі градоначальників у підвищенні ефективності їхнього функціонування. Автор приходиться до висновку, що завдяки активності градоначальників Півдня України в першій половині XIX ст. “було закладено міцну основу для створення розгалуженої мережі доброчинних товариств і закладів, результативність яких особливо яскраво проявилася у другій половині XIX ст.” [4, 355]. Ю.М. Походзіло, вивчаючи нормативну базу благодійності, відзначив, що до кінця ХУІІ ст. вона мала церковний і приватний характер. Початок становлення системи державного піклування автор відносить до часів царювання Олексія Михайловича, а формування заходів щодо громадського піклування в певну структуру пов’язує з діяльністю Петра I. Період царювання Катерини II заклав основи подальшої законодавчої та адміністративної діяльності держави у сфері організованої турботи за нужденними. Дослідник через аналіз нормативно-правових актів й історичних джерел реконструює систему громадського піклування до початку ХХ ст.

Ґрунтовно та всебічно охарактеризував державну підтримку нужденних і діяльність органів місцевого самоврядування в Україні в докторській дисертації Ф.Я. Ступак [5].

З’явилися перші праці з проблеми станової опіки, наприклад, доробок Ю.В. Соколовської [6].

На нашу думку, історія діяльності органів станової благодійності й доброчинних організацій в окремих містах в Україні ще очікує на своє глибоке й всебічне вивчення.

Перспективним напрямком досліджень є вивчення джерельної бази проблеми доброчинності в Україні. У зазначеному контексті не можна не згадати працю американської вченої А. Лінденмайер “Открывая Атлантиду: тенденции и перспективы изучения истории российской благотворительности”, де авторка закликає вивчати не тільки офіційні документи, а і твори художньої літератури, повідомлення преси про скандали, картини та фотографії [7, 104 – 105].

Діяльність земств у сфері доброчинності стала теж предметом вивчення вчених України. Зокрема, тут можна назвати доробки О. Сараєвої та К.Л. Шихова [8]. У той же час, загальної виваженої картини діяльності земств у цій сфері ми ще не маємо.

Мало уваги також приділено вивченню діяльності Міністерства Народного Здоров’я та Опікування П. Скоропадського у сфері соціального захисту нужденних в Україні.

Необхідно відмітити що сьогодні, з’явилося досить багато праць з історії церковної доброчинності. Тут можна назвати цілу низку ґрунтовних досліджень таких авторів, як І.Г. Гвентадзе, І.В. Горпинченко, Г.П. Кособуцька, О.В. Кравченко, Т. Курінна, В. Менько, Г.О. Полієнко, А.В. Святненко, Ю. Сугрובה [9] та інші. Ці вчені звертають увагу на різні аспекти допомоги на єпархіальному, братському, монастирському та церковнопарафіальному рівнях.

В особливий напрямок можна об'єднати дослідження доброчинності у сфері освіти. Праці В.М. Корнієнко, А.В. Нарадька, Н.А. Сейко, А.Ф. Циганенко [10] дають розгорнуту картину безкорисливої допомоги благодійників на освітянській ниві.

Дослідження історії медичної справи теж порушують проблему державного піклування та благодійності в Україні в контексті формування системи лікарняної допомоги найбільш вразливим верствам населення. У цьому плані можна назвати працю В.С. Єрмілова [11].

Особливий напрямок новітньої літератури з історії державного піклування й доброчинності становлять навчальні посібники з історії соціальної роботи для підготовки соціальних працівників, дефектологів у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю [12]. Автори торкаються історії Західноукраїнських земель, що входили до Австро-Угорщини.

Вивчення форм і методів допомоги окремим категоріям населення України в дорядянський період (дітям, особам з фізичними вадами, військовополоненим, пораненим воїнам; особам, звільненим з місць позбавлення волі) потребує уваги дослідників.

Дослідження особливостей благодійної діяльності окремих народів, що проживають на території України, пов'язане з глибоким осмисленням ментальності етносів. Поки-що можна назвати лише декілька праць, присвячених вказаній проблемі. Це наукові розвідки А.В. Нарадька про доброчинність єврейської спільноти, Н.А. Сейко стосовно філантропії німецької та польської громад в освіті, О. Ніколаєнко про польський жіночий рух взаємодопомоги [13]. Однак, тільки за статистичними даними кінця XIX ст. населення України складалося з понад 20 національних груп, розселених компактно. Це були росіяни, євреї, німці, поляки, білоруси, татари, молдавани, греки, болгары, чехи та інші. Написання комплексної історії доброчинності національних меншин є темою майбутнього дослідження.

Досить активно зараз розробляється історія благодійних товариств і приватних філантропів, що є важливим для розуміння соціальної історії, психології окремих верств населення України, для відтворення ментальності народу. Не претендуючи на вичерпний перелік дослідників, наведемо лише невелику частину наукових розвідок [14].

В окремий напрямок виділилася жіноча доброчинність, яку вивчають С.А. Накаєва, І.М. Петренко та інші вчені [15].

Підбиваючи підсумок, необхідно відзначити, що на нинішньому етапі розвитку науки благодійність посідає чільне місце в соціальній історії України. Незважаючи на досить великий обсяг здійснених досліджень, розширеного вивчення потребують проблеми інституційного розвитку благодійності, її періодизації та форм реалізації в окремих регіонах (особливо це стосується Правобережної України) через розширення джерельної бази.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинченко І.В. Благодійна діяльність православної церкви в Україні другої половини XIX ст.: історіографія проблеми // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua; Гузенко Ю.І. Громадська благодійність другої половини XIX – початку XX ст.: українська історіографія проблеми (1990-ті роки XX ст.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua; Зирянова О.В. Доброчинність в Україні в XVIII–XIX ст.: сучасна історіографія проблеми // Історичні і політологічні дослідження. – 2011. – № 1-2. – С. 189 – 194; Молчанова М.В. Доброчинно-меценатська діяльність поміщиків України другої половини XIX – початку XX ст. в зарубіжній історіографії // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua; Вона ж. Персоналогічні дослідження доброчинно-меценатської діяльності поміщиків України в другій половині XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lib.znate.ru; Сейко Н.А. Дослідження історії доброчинності в сфері освіти України: методологічні підходи до проблеми // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: erprints.zu.edu.ua; Суворцева І. Українська та російська історіографія меценатства та благодійності (друга половина XIX – початок XX ст.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua

2. Гавриш І.І. Генезис доброчинності у філософсько-педагогічній науці // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: web.znu.edu.ua; Долгий С.А. Теоретико-правовий аналіз визначень інституту благодійництва та благодійної діяльності // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 68-70; Єсіна О.О. Доброчинність як соціальне явище: теоретичний аспект аналізу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukr-socium.org.ua; Льченко О.Ю. Теоретико-концептуальний аналіз понять “благодійність” і “благодійна діяльність в освіті” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua; Петрова К. Термінологія в сфері благодійності в сучасній історіографії // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua; Савранська Н.О. Етико-філософський аналіз благодійності: автореф. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.07 “Етика” / Н.О. Савранська. – К., 2008. – 15 с.

3. Абрамович Р. Правова регламентація благодійної діяльності в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mecenatstvo.org; Буздуган Я.М. Правова характеристика благодійності, благодійництва та благодійної діяльності // Віче. – 2011. – № 2. – С. 8 – 18; Долгий С.А. Теоретико-правовий аналіз визначень інституту благодійництва та благодійної діяльності // Часопис Кієвського університету права. – 2010. – № 2. – С. 68 – 70;

4. Негода Ю.С. Законодавчі акти Російської імперії як джерело історії доброчинності іноземців в Україні (XIX – поч. XX ст.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: historical-club.org.ua; Походзіло Ю.М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.юр.наук: спец. 12.00.01. – “Теорія і історія держави і права” / Ю.М. Походзіло. – Харків, 2008. – 18 с.; Юрій І.А. Правове регулювання організації державного піклування та громадської благодійності на півдні Російської імперії (перша половинна XIX ст.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua; Чепурнов В.О. Правовий статус благодійних установ та товариств за законодавством України.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.юр.наук: спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право” / В.О.Чепурнов. – К., 2004. – 19 с.
5. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ф.Я.Ступак. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 46 с.
6. Соколовська Ю.В. Доброчинність в системі станової опіки дітей у Харківській губернії у XIX – на початку XX ст. // “Гілея: науковий вісник”: Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 61.
7. Линдернмайер А. Открывая Атлантиду: тенденции и перспективы изучения истории российской благотворительности // Благотворительность в истории России: Новые документы и исследования. – СПб.: Нестор-История, 2008. – 436 с.
8. Сараєва О. Доброчинна і культурно-просвітницька діяльність земств Донбасу наприкінці XIX – початку XX ст. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua; Шихов К.Л. Земська добродійність на Катеринославщині. 1866 – 1913 рр. (Комп’ютерні технології обробки і аналізу джерел): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.іст.наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Дніпропетровськ, 2003. – 22 с.
9. Гвентадзе І.Г. Функціонування доброчинних об’єднань та установ різної конфесійної приналежності на Півдні України (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. – 2011. – № 19. – С. 394 – 401; Горпинченко І.В. Православна церква в суспільних процесах України другої половини XIX ст.: історіографія: Дис...канд.іст.наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І.В.Горпинченко. – К., 2012. – 251 с.; Кособуцька Г.П. Милосердя членів братств як вияв менталітету українського народу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vuzbib.com; Кравченко О.В. Благодійна діяльність Православної церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.іст.наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В.Кравченко. – Харків, 2003. – 23 с.; Курінна Т. Культурно-освітня і благодійна діяльність православного духовенства на початку XX ст. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archivorthodoxy.com; Менько В. Історичні дослідження XIX – початку XXI ст. благодійності православних церковних братств Київської митрополії // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua; Полієнко Г.О. Благодійництво та доброчинність православної церкви у Чернігівській Єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.іст.наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Г.О. Полієнко. – Чернігів, 2011. – 18 с.; Святненко В.А. Церковна благодійність на Правобережній Україні (X – ХУІІІ ст.): історичний аспект // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sory.yandex.net; Сугрובה Ю. Благодійність як основа культуротворчості братств у постренесансному просторі України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mediaivist.org.ua
10. Корнієнко В.М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.іст.наук: спец.: 07.00.01 “Історія України” / В.М.Кравченко. – Харків, 2005. – 28 с.; Нарядько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / А.В. Нарядько. – Полтава, 2002. – 222 арк.; Сейко Н.А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / Н.А. Сейко. – Луганськ, 2009. – 44 с.; Циганенко П.Ф. Доброчинна діяльність дворян Бессарабії в сфері освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск 19. – К.: Інститут історії України, 2011. – 521 с.
11. Єрмілов В.С. Управління інституту лікарів для бідних у містах Херсонської губернії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск 19. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 211 – 217.
12. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи. – Тернопіль: Астон, 2004. – 174 с.; Поліщук В.А., Янкович О.І. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи: Курс лекцій. – Тернопіль, 2009. – 256 с.; Стремецька В.О. Організація навчання сліпих та глухонімих дітей у XIX – на початку XX ст. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua
13. Нарядько А.В. Благодійна діяльність єврейської спільноти в Україні другої половини XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – вип. 32. – С. 137 – 141.; Сейко Н.А. Етнічні громади Київського учбового округу та їх доброчинна діяльність (на прикладі німецької національної меншини) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: studentam.net.ua; Вона ж. Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир: ЖДУ, 2006. – 318 с.; Ніколаєнко О. Польський жіночий рух взаємодопомоги на Наддніпрянщині на початку XX ст. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: inst-ukr.lviv.ua
14. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1998; Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об’єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / Ю.І. Гузенко. – К., 2004. – 240 с.; Донік О.М. Благодійність в Україні XIX – початок XX ст. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: histans.com; Він же. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. канд.іст.наук. – К., 2001. – 25 с.; Гринчак М.О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України у другій половині XIX – початку XX ст. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrterga.com.ua; Ільченко О.Ю. Приватна благодійність в Україні: з історії заснування Острозької і Києво-Могилянської Академії // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: conf.vntu.edu.ua; Друганова О.М. Розвиток

приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / О.М. Друганова. – Х., 2009. – 42 с.; Волощенко Ю. Лазарь Бродский. Благотворительность “сахарного короля” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.day.kiev.ua; Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П.Галагана: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.іст. наук: спец. 07.00.01. “Історія України” / Т.В. Ткаченко. – Київ, 2003. – 20 с.

15. Накаєва С.А. Жінки у становленні державного піклування і громадської благодійності на європейському півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.): автореф.дис. на здобуття наук.ступеня канд.іст.наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / С.А. Накаєва. – Одеса, 2008. – 14 с.; Петренко І.М. Єлизавета Милорадович (1832 – 1980 рр.) в українському суспільнополітичному русі: монографія / І.М. Петренко. – Полтава, 2013. – 151 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Поляруш Світлана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: соціальна історія України.

УДК 930,1 (477) “1917/1939”

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У 1917 – 1939 РОКАХ

Ірина РОМАНЬКО (Кіровоград)

У статті досліджено стан сучасної історіографії державно-церковних взаємин 1917 – 1939 рр. Розкритий рівень наукової розробки проблеми, проаналізовано широке коло історичних та історіографічних джерел.

Ключові слова: історіографія, влада, державно-церковні відносини, православна церква.

В статье исследуется состояние современной историографии государственно-церковных взаимоотношений в 1917 – 1939 гг. Раскрыт уровень научной разработки проблемы, проанализирован широкий круг исторических и историографических источников.

Ключевые слова: историография, власть, государственно-церковные взаимоотношения, православная церковь.

The article will explore the state of modern historiography of church – state relations in 1917 – 1939 years. Discloses the level of scientific development problems, analyzed a wide range of historical and historiographical sources.

Key words: historiography, authorities, state-church relations, Orthodox church.

Актуальність статті зумовлена тим, що в сучасній історичній науці недостатньо узагальнювальних досліджень історіографії державно-церковних взаємин в Україні.

Вивчення сучасної історіографії взаємин влади й православної церкви в Україні сприятиме систематизації та аналізу творчої спадщини вітчизняних дослідників, представників української діаспори, українських церковних діячів, а також іноземних науковців. Крім того, вивчення заявленої теми уможливить визначити найбільш ефективний шлях подальшої гармонізації державно-церковних та міжцерковних відносин в Україні на сучасному етапі.

Метою статті є комплексне вивчення та науковий аналіз публікацій, присвячених висвітленню взаємин органів державної влади й структур православної церкви в Україні впродовж 1917 – 1930-х рр.

Виходячи з теми дослідження, авторка намагалася розв'язати такі науково-дослідні завдання:

- провести історіографічний аналіз вітчизняної і зарубіжної літератури за темою статті;
- визначити стан наукової розробки проблеми й напрямки її подальшого вивчення.

Об'єктом дослідження є сукупність основних груп історіографічних джерел з історії взаємин влади й православної церкви в Україні.

Предметом дослідження є історіографічний процес останніх десятиліть в Україні та за її межами, провідні тенденції та закономірності розвитку знань про роль і функції православної церкви в суспільстві, правові й економічні аспекти державно-церковних взаємин в Україні.

Аналізуються історичні публікації, присвячені періодові 1917 – 1939 років. Це – доба національно-демократичної революції та громадянської війни, становлення радянської адміністративно-командної системи, боротьби радянської держави проти церкви й духовенства, розколу Російської Православної Церкви (далі – РПЦ), виникнення оновленських течій в українському православ'ї, формування взаємин світських та церковних владних структур.

Вивчено комплекс історіографічних джерел за період з 1991 р. по теперішній час з історії державно-церковних взаємин, що налічує понад 50 монографій, дисертацій, брошур, статей, навчальних посібників, написаних науковцями, публіцистами та церковними діячами.

Нова історіографічна ситуація, що склалася після 1991 р., спонукала науковців до розширення проблематики досліджень церковно-державних відносин в Україні. Ці питання обговорювалися на міжнародних і республіканських наукових конференціях, у яких брали участь фахівці з США, Канади тощо [1].

Постановкою проблеми історіографії взаємин влади та церкви в Україні можна вважати виступ відомого дослідника з Канади Б. Боцюрківа на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців (Київ, 28 серпня – 2 вересня 1990 року) [2].

Автором цієї статті здійснено спробу систематизувати й поділити на групи значний масив наукових праць: узагальнювальні комплексні дослідження історичного та релігієзнавчого характеру; монографії та статті, присвячені безпосередньому розгляду проблеми, праці, що розкривають окремі аспекти церковно-релігійного життя, історію окремих православних конфесій та їхніх діячів, репресивно-каральну політику органів НК-ДПУ-НКВС щодо священнослужителів, налагодження антирелігійної пропаганди, збереження культових пам'яток тощо; дисертаційні дослідження; зарубіжна історіографія, у корпусі якої найбільш репрезентативною є російська історіографія, презентована працями світських істориків і церковною історіографією.

Відкриття доступу до архівних документів, мемуарних та епістолярних джерел на початку 1990-х років в Україні визначило для сучасних істориків пріоритетні напрямки вивчення історії українського православ'я 1920-х –1930-х рр. Відтворенню репресивної політики щодо православного духовенства і віруючих в Україні присвячені ґрунтовні праці В. Єленського, І. Ісиченка, В. Ченцова, Ю. Шаповала, кандидатські дисертації Л. Демидович та О. Бойко, докторська дисертація М. Шитюка [3]. Дослідження цього магістрального напрямку поглиблюється аналізом державно-церковних відносин у регіонах країни в книгах М. Доненка, Ю. Катуніна, О. Форостюка, студіях С. Жилюка, І. Хюреніної, кандидатських дисертаціях О. Балягузової, Р. Белоглазова та Б. Змерзлого [4]. У працях вищезгаданих науковців самостійне вивчення суспільного опору атеїстичній політиці влади, очевидно, не передбачалося, а тому фактично залишилося поза увагою.

Важливим етапом у розв'язанні цієї проблеми стала наукова публікація Є. Слободянюк, у якій міститься найповніший, порівняно з попередніми дослідженнями, перелік причин і методів опору православної церкви, уперше запропоновано його класифікацію на основі критеріїв законності [5].

У 1990-х роках в українських видавництвах вийшли колективні й індивідуальні монографії Б. Андрусишина, В. Даниленка, В. Пашенка, В. Ульяновського, Т. Євсєєвої, у яких розглядаються різні аспекти досліджуваної проблеми [6]. Так, В. Пашенко, аналізуючи політику радянської держави щодо православної церкви в Україні у 20 – 30-ті рр. ХХ ст., поставив за мету “з'ясувати зміст політичного курсу РКП(б), форми його реалізації через органи державної влади щодо православної церкви в Україні протягом двадцятиліття радянської влади після революції 1917 року” [7, с. 4]. Автор визнає, що ця проблема залишається ще далекою від свого розв'язання. Аналогічної думки дотримується Н. Шип. Вона закликала дослідників вивчати проблему “не з ідеологічних, а з діалектичних позицій з урахуванням конфесійних колізій у минулому і в сучасному” [8, с. 263].

У працях В. Ульяновського розкриваються основні аспекти державно-церковних взаємин в Україні за часів Центральної ради і Гетьманату. Ці дослідження можна назвати новаторськими. Підготовлені вони майже тільки на нових архівних матеріалах, що значно посилює їхню глибину й достовірність, а принцип позитивізму, якого свідомо дотримується автор, уможливив вилучити будь-яку конфесійну чи національно-політичну апологетику.

Б. Андрусишин намагається виправдати діяльність Міністерства культів Директорії щодо впровадження в Українській Православній Церкві (далі – УПЦ) національної ідеї. Це супроводжувалося, судячи з матеріалів книги, низкою порушень церковних канонів. Автор визнає спірними окремі свої висновки й пропонує реконструювати церковне життя в усіх регіонах України в період існування різних державних утворень.

На особливу увагу заслуговують монографії істориків В. Силантьєва, А. Киридон та О. Ігнатуші, де продемонстровано якісно новий підхід до вивчення історії православної церкви в міжвоєнний період – дослідження проблеми державно-церковних відносин у соціальному вимірі [9]. Так, В. Силантьєв одним із перших порушив проблему внутрішньоцерковного життя, зокрема ставлення держави до мирян та їхньої реакції на антирелігійні дії влади. У працях дослідників А. Киридон та О. Ігнатуші більш повно зображено ставлення різних соціальних груп до церковної політики радянської влади. А. Киридон докладніше зупинилася на висвітленні причин атеїзації основних суспільних верств, уперше розглянула ставлення віруючих до священників і чинники, що впливали на їхню авторитетність. О. Ігнатуша у своєму дослідженні торкається проблеми протидії духовенства та різних верств населення наступові державного атеїзму, констатує наявність широкого діапазону заходів морально-духовного вдосконалення людей і розглядаючи окремі вияви опору атеїстичній політиці.

Свідченням зростання інтересу до досліджуваної проблеми стало збільшення кількості дисертацій, захищених в Україні.

У них з використанням нових методологічних підходів проаналізовано різні аспекти стосунків держави і церкви [10]. На основі залучення широкого кола невідомих раніше архівних матеріалів у дослідженнях уперше у вітчизняній історіографії висловлена негативна оцінка політиці більшовицького режиму щодо релігії та церкви в Україні.

Найбільш повно цю проблему розглянуто в кандидатській дисертації Г. Лаврик [11]. Автор зосередив свою увагу передусім на історико-економічному аспекті політики радянської держави щодо церкви в 1917 – 1923 рр. Хронологічні рамки дослідження не дали можливості в повному обсязі простежити тенденцію розвитку державно-церковних відносин в Україні, коли церква ставала все більш залежною від держави.

Значна кількість публікацій присвячена аналізу міжвоєнної історіографії взаємин радянської влади й православної церкви. Зокрема, А. Киридон, детально проаналізувавши радянську літературу з цієї проблеми, визначила кілька пріоритетних напрямків публікацій 1920-х – початку 1930-х рр. (розкриття основних положень Декрету про відокремлення церкви від держави й школи від церкви, характеристика основних причин розколу й течій у православ'ї тощо) [12].

Певного значення надавали дослідники й аналізу літератури про розкол РПЦ та оновленський церковно-релігійний рух. Відповідні праці, а також публікації з історії проголошення автокефалії православної церкви в Україні, діяльності Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) та її канонічності ретельно проаналізовано в дослідженнях О. Ігнатуші та С. Жилюка [13].

Вивченню аспектів державно-церковних відносин в Україні присвячена праця С. Гладкого [14]. Основну увагу автор приділяє аналізу діяльності органів радянської влади зі створення законодавчої бази регулювання державно-церковних взаємин, конфіскації церковної власності, висвітленню церковного життя, виникнення та занепаду автокефального руху в УПЦ тощо.

У кандидатських дисертаціях А. Стародуба та О. Форостюка спеціально аналізуються правові аспекти державно-церковних відносин в УСРР [15]. Предметом дослідження А. Стародуба є церковно-адміністративна структура РПЦ, принципи її побудови та функціонування (з акцентом на ролі та місці в ній УПЦ), а О. Форостюка – правове регулювання церковно-державних відносин, основи організації та діяльності спеціальних органів, що формували й здійснювали радянську політику стосовно православної церкви, еволюція нормативно-правової бази, на якій будувалися державно-церковні відносини в Донбасі у 1917 – 1941 рр.

Розкриттю взаємин державних і церковних владних структур в інших регіонах України (на Волині, Поділлі, у Криму та Закарпатті) присвячені публікації та кандидатські дисертації В. Борщевича та А. Зінченка [16]. Автори звертають увагу на особливості міжконфесійних стосунків у східних, південних і західних областях республіки, аналіз діяльності органів радянської влади щодо впровадження церковної політики в промислових і сільськогосподарських регіонах України.

Окремі дослідники звернулися до історії “оновленського” руху в РПЦ. В. Пашенко вбачає головну причину його виникнення в прагненні партійно-державного керівництва РСФРР замінити керівництво православної церкви лояльними до радянської влади представниками духовенства.

Він значно ширше, ніж його попередники, зумів проаналізувати діяльність “обновленських” течій саме в Україні [17]. А. Левітін-Краснов і В. Шавров уважали “обновленський” рух наслідком кризи, що охопила РПЦ у зв’язку з порушенням її канонічного устрою, залежністю від держави, нехтуванням нею засадами соборності в церковному житті [18]. Протоіерей В. Ципін звинуватив перше покоління прихильників “обновлення” РПЦ у порушенні церковних канонів і традицій та прагненні до радикальної модернізації всього укладу церковного життя [19]. І. Соловйов характеризував “обновленський” рух як реакційний, тому що його учасники прагнули повернути православну церкву до дореволюційних форм існування, а публікації радянських істориків з цієї проблеми оцінює як грубу фальсифікацію церковної історії [20]. Визначену тему досліджували переважно російські історики, а праці українських науковців, на жаль, презентовані поодинокими публікаціями [21].

Упродовж багатьох років вивчення церковної історії тривало й за кордоном, зокрема, у середовищі української діаспори. Прагнучи довести безпідставність звинувачень УАПЦ церкви, більшість зарубіжних українців оминали проблему опору православної церкви та громадськості або занижували їхню активність у протидії антирелігійній політиці держави.

Відсутність доступу до широкого кола джерел значно обмежила можливості глибокого вивчення державно-церковних відносин іноземним дослідникам і політичним емігрантам. Зокрема, вони демонстрували певну тенденційність, перебільшуючи наслідки антирелігійної політики влади і тим самим перетворюючи духовенство й віруючих на мовчазних жертв більшовицького терору [22]. Щоправда, визнання опору та опис його окремих виявів усе-таки мало місце в працях Д. Поспеловського [23].

За кордоном вийшли спогади В. Зіньківського, колишнього міністра сповідань Директорії І. Огієнка, гетьмана П. Скоропадського та ін. [24]. У повоєнні роки з’явилися праці В. Вериги, О. Вороніна, Н. Полонської-Василенко, Р. Рахманного [25], присвячені історії створення та діяльності УАПЦ, розкриттю антицерковної політики радянської влади, діяльності її органів з масового закриття культових споруд і переслідування духовенства. Вихідним пунктом їхніх концептуальних підходів до висвітлення проблеми була розбудова української державності, тому в центрі уваги перебувала насамперед проблема автокефалії УПЦ. Майже всі автори розрізняють УАПЦ як єдинозаконну представницю українського православ’я, потенційний або реальний додатковий політичний важіль у створенні та зміцненні української державності.

Одними з перших у запровадженні новітніх підходів до вивчення взаємин держави з православною церквою у 20 – 30-ті рр. стали російські історики В. Алексєєв, О. Василевська та М. Одинцов [26].

Використавши нові архівні матеріали, вони здійснили об’єктивний аналіз сутності державно-церковних взаємин у СРСР, простежили вплив виконавчих і судово-репресивних органів на характер та спрямованість антицерковної політики радянської держави. Автори підкреслили необхідність подальшого дослідження історії стосунків церкви і держави за часів радянської влади. Як і більшість їхніх російських колег (М. Востришев, Г. Митрофанов, В. Ципін) [27], вони основну увагу зосередили на відносинах вищого церковного керівництва з радянською владою, залишаючись у той же час осторонь проблеми опору атеїстичному наступові держави. Натомість окремі фактичні матеріали, опосередковано пов’язані з участю суспільства в державно-церковному протистоянні, можна знайти в працях їхніх співвітчизників В. Гараджи та М. Шкаровського [28].

У різні роки вийшли друком у зарубіжних видавництвах, а після 1991 р. були перевидані праці представників російської еміграції М. Вострищева, М. Зернова, Л. Регельсона, М. Шмемана, спогади митрополита Євлогія (Георгієвського), протопресвітера Г. Щавельського та ін. [29]. Майже всі названі автори виявили себе прихильниками збереження єдиного православного простору та засуджували будь-які спроби надання автокефалії УПЦ. Вони ототожнювали себе з колишньою Російською імперією, тоді як історики української діаспори – з національними державними утвореннями, що існували в Україні в 1917 – 1920 рр. Цей чинник впливав на тематику та зміст праць українських і російських авторів-емігрантів, а об’єднує їх чітко визначена антирадянська спрямованість. Нові наукові підходи в сучасній російській історіографії щодо висвітлення проблеми державно-церковних відносин за радянських часів були закладені в 90-х рр. ХХ ст. в дослідженнях О. Кашеварова, М. Крапівіна, О. Ніжного, В. Русака, С. Савельєва [30].

Отже, вітчизняними та зарубіжними дослідниками проведена значна наукова робота з вивчення проблем, пов'язаних із церковним життям в Україні в часи революції 1917 – 1920 рр. та перших десятиліть радянської влади.

Активізацію досліджень проблеми відносин держави і церкви останнім часом (1990-і роки – початок XXI століття) спричинили:

- пробудження національно-державного й національно-релігійного життя (обидва потоки розвивалися в тандемі);
- крах колишньої політико-ідеологічної системи й пошук нових орієнтирів, зокрема переосмислення набутого за радянських часів доробку історіографії вивчення взаємин церкви і держави на різних етапах історичного розвитку;
- допуск до раніше малодоступних чи засекречених документів державних, партійних та відомчих архівів, відкриття спецфондів бібліотек;
- зняття заборон на табуовані проблеми (і на “церковну” також);
- організація наукових конференцій, присвячених історії та сучасній ситуації в релігійно-церковному житті України.

Науковий аналіз літератури з теми уможливило зробити висновки: окремим працям сучасних українських істориків з порушеної проблеми притаманна тенденція локалізації досліджень до географічних меж певних регіонів України, а хронологічних меж – до часів існування різних державних утворень. Проте ці праці містять цінний і цікавий фактичний матеріал, що сприяє збагаченню нашого уявлення про характер державно-церковних взаємин в Україні, розкриттю досягнень і помилок у цій сфері. Життя свідчить: загрозу для історичної науки становить не різноманітність думок дослідників, а їхню одностайність.

Загалом історіографічний аналіз показує, що проблема державно-церковних відносин привертає увагу істориків переважно в контексті подієвого осмислення процесів у концептуальному трактуванні репресивно-карального характеру держави щодо церкви та її служителів. Тісний зв'язок із соціально-політичними проблемами російського та українського суспільства надав їхньому вивченню ідеологічного нашарування, зумовив упереджені висновки. Доробок попередніх дослідників створив підґрунтя для подальших студій, виявив слабо висвітлені або не вивчені компоненти, що дає змогу концептуально переосмислити порушену проблему.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995; Релігійні традиції в духовному відродженні України. Всеукр. наук. конференція. Матеріали. – Полтава, 1992; Релігія і церква в національному відродженні України. Тези наукової конференції. – Тернопіль, 1993; Український церковно-визвольний рух й утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наук. конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. – К., 1997.
2. Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник / Сохань П.С. (гол. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – Вип. 1. – С. 285 – 294.
3. Сленський В.С. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990). – К.: Наукова думка, 1991. – 191 с.; Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. – Харків: Акта, 2003. – 472 с.; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.; Демидович Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921 – 1928 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 19 с.; Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20 – 30-ті роки ХХ ст. (На матеріалах Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 21 с.; Шитюк М.М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – поч. 50-х рр.: Автореф. дис. ... доктора іст. наук / Київ. нац. ун-т. – К., 2000. – 36 с.
4. Доненко Н. Претерпевшие до конца. Священнослужители Крымской епархии 30-х годов. – Симферополь: (Б.в.), 1997. – 62 с.; Катунин Ю.А. Православие Крыма в 1917 – 1939 годах: проблема взаимоотношений с государством. – Симферополь: МСП “НАТА”, 2002. – 416 с.; Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі в 1914 – 1941 роках: Монографія. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – 166 с.; його ж. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917 – 1988). – Луганск: РИОЛИВД, 1999. – 119 с.; Хюренина И.Ю. Антирелигиозная политика советской власти на Донбассе в 1920-е гг. // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 1998. – Кн.6. – С.134–142; Жилюк С. Репресії проти духовенства та віруючих на Житомирщині в 30-х роках // Людина і світ. – 2002. – №7 – 8. – С. 40 – 41; Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви в Криму в 1921 – 1929 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Київ. нац. ун-т. – К., 2001. – 18 с.; Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921 – 1930 рр. (на матеріалах Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Запорізький

- нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.; Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті рр. (за матеріалами Кримської АСРР): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Харківський нац. ун-т. – Х., 2002. – 19 с.
5. Слободянюк Є.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 162 с.
6. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі, 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР). – К: Наукова думка, 1997. – 176с.; Даниленко В.М., Касьянов І.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 204с.; Пашенко В.О. “Ніч минула, а день наблизився...”: Держава і православ'я в Україні: 20-ті роки. – К.: Критика, 1994.– 197с.; його ж. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки у 20 – 30-ті роки ХХ ст. – Полтава: Апріорі, 1995. – 290 с.; Ульяновський В.І. Церква в Українській державі, 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К.: Наукова думка, 1997. – 200 с.; його ж. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К: Генеза, 1997. – ч.1. – 313с.; ч.2. – 200 с.; Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917 – 1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К.: Либідь, 2005. – 167 с.
7. Пашенко В.О. Політика Радянської держави щодо Православної церкви в Україні. 20 – 30- ті роки ХХ століття. – К.: Наукова думка, 1994. – 182 с.
8. Шип Н.А. Потенційні резерви церковної проблематики у вивченні історії України // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наукової конференції. – Харків, 1995. – С.263 – 267.
9. Силантьєв В.И. Большевики и православная церковь в Украине в 20-е годы. – Харків: ХГПУ, 1998. – 232 с.; Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.; її ж. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 13. – К: Ін-т історії України НАНУ, 2005.– С. 274 – 294.; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
10. Євсєєва Т. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917–1921 рр.: Автореф. ... канд. іст. наук – К., 2002. – 18с., Білан Г. Обновленський рух в Україні в 20 – 30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.; Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917 – 1930 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Харків, 2005. – 21 с.
11. Лаврик Г. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917 – 1921 рр.). Історико-економічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1996. – 19 с.
12. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917 – 1930-ті роки): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – 23с.; його ж. Еволюція політики партійно-державного керівництва радянської України щодо релігії та церкви (1917 – 1930 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 6–7. – С.20 – 30.
13. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917 – 1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1993. – 14 с.; Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922 – 1928). – Рівне: Думка, 2002. – 111с.; його ж. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2005. – 22с.
14. Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: Автореф. дис. ... канд.іст. наук. – Полтава, 1997. – 17 с.
15. Стародуб А.В. Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917 – 1921 років: український аспект: Автореф.дис. ... канд.іст.наук. – К., 1999: – 11 с.; Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917 – 1941 рр. (на матеріалах Донецького регіону): Автореф.дис. ... канд. юрид. наук.– К., 2001. – 13 с.
16. Боршевич В.Д. Українське церковне відродження на Волині (20 – 40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк: Вид-во Луцького університету, 2000. – 201с.; його ж. Українська православна церква на Волині у 20 – 40-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд.іст.наук. – Львів, 2000. – 12с.; Зінченко А.Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд.іст.наук. – К., 1993. – 18 с.
17. Пашенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20 – 30-х років. – К.: Кріон, 1994. – 223 с.
18. Левитин-Краснов А., Шавров В. Очерки по истории Русской православной церкви. – М.: Юнити, 1996. – 317с.
19. Цыпин В., прот. Обновленчество. Раскол и его предистория // Сети “обновленного православия”. Сборник. – М.: Центр, 1995. – С.7 – 24.
20. Див. передмову І.Соловійова до книги: Левитин-Краснов А., Шавров В. Вказ. праця. – С. 10.
21. Білан Г. З історії соборів обновленської церкви в Україні // Український історичний журнал. – 2004. – № 6 – 7. – С.62 – 67.
22. Валентинов А.А. Черная книга (“Штурм небес”). Сборник документальных данных, характеризующих борьбу советской коммунистической власти против всякой религии, против всех исповеданий и церквей // Волга. – 1991. – №№ 4 – 12; Левитин-Краснов А. Очерки по истории русской церковной смуты. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – 331 с.; Русак В. (Степанов). Пир сатаны. Русская православная церковь в “ленинский” период (1917–1924). – М.: Заря, 1991. – 313с.
23. Поспеловский Д.В. Подвиг веры в атеистическом государстве // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. – М.: Столица, 1991. – С. 68 – 89; його ж. Русская православная церковь в ХХ веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
24. Огієнко І.І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва. – Житомир: Думка, 2002. – 89с.; Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М.: Основа, 1995.– 301 с.; Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К. – Філадельфія, 1995. – 604 с.
25. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1996. – 314 с.; Воронін О. Коротка історія Української Православної Церкви. – Саут Баунд-Брук, Нью-Джерсі, 1989. – 730 с.;

Полонська-Василенко Н. Историчні підвалини УАПЦ.– Мюнхен, 1964. – 310 с.; Рахманний Р. Самовизначення християнської України. – Торонто, 1977. – 440 с.

26. Одинцов М. Государство и церковь (История взаимоотношений, 1917 – 1938 гг.). – М.: Знание, 1991. – 64 с.; Васильева О. Русская православная церковь и советская власть в 1917 – 1927 гг. // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 40 – 54.; Алексеев В. Иллюзии и догмы: Взаимоотношения Советского государства и религии. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.

27. Востришев М.И. Патриарх Тихон – М.: Мол. гвардия, 2004. – 383 с.; Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви. 1900 – 1927. – СПб: САТИСЪ, 2002. – 443 с.; Цыпин В. История Русской Церкви. 1917 – 1997. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 831 с.

28. Гараджа В.И. Социология религии: Учеб. пособие для вузов. – М.; Аспект Пресс, 1996. – 239 с.; Шкаровский М.В. Иосифляне: течение в Русской Православной Церкви. – СПб.: НИЦ “Мемориал”, 1999. – 400 с.; його ж. Істинно-Православна церква проти радянської влади: українські сторінки // Людина і світ. – 1997. – №8. – С. 38 – 43.

29. Вострышев М.И. Божий избранник: Крестный путь Святителя Тихона, патриарха Московского и всея России. – М.: Центр, 1990. – 94 с.; Евлогий (Георгиевский), митр. Путь моей жизни: Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам. – М.: Гроза, 1994. – 327 с.; Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века. – Париж – Москва, 1991. – 276 с.; Регельсон Л. Трагедия Русской церкви, 1917 – 1945. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 632 с.; Шмеман Н.А. Исторический путь православия. – Париж, 1989. – 101 с.; Щавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. Т.1. – Нью-Йорк – Москва, 1993. – 43 с.

30. Кашеваров А.Н. Церковь и власть: Русская Православная Церковь в первые годы Советской власти. – СПб.: Нева, 1999. – 221 с.; Крапивин М.Ю. Противостояние: большевики и церковь. 1917 – 1941. – Волгоград: Мемориал, 1993. – 307с.; Нежный А.И. Комиссар дьявола. – М.: Буки, 1993. – 199 с.; Русак В.С. Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе. Части 1 – 3. – М.: Наука, 1993. – 274с.; Савельев С.Н. Бог и комиссары // Религия и демократия. – М.: Путь, 1993. – С. 164 – 216.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романько Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету.

Наукові інтереси: культурно-освітні процеси в Україні в міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.)

УДК 930,1(477+497,11)”18,,/,,”

СЕРБСЬКА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ “КІЄВСКАЯ СТАРИНА”

Ольга СКОРОХОД (Кіровоград)

У статті робиться спроба проаналізувати статті журналу “Кієвская старина” про сербсько-українські зв’язки.

Ключові слова: серби, Україна, “Кієвская старина”.

В статті делается попытка проанализировать статьи журнала “Киевская старина” о сербо-украинских связях.

Ключевые слова: сербы, Украина, “Киевская старина”.

This paper attempts to analyze articles from the magazine “Kievskaya Starina” on the theme of Serbo-Ukrainian relations.

Keywords: Serbs, Ukraine, “Kievskaya Starina”.

Становлення демократичної, правової української держави вимагає значної уваги до питань міжнаціональних відносин. На теренах України разом з етнічними українцями мешкали й мешкають десятки інших народів. Історії сербів в Україні та україно-сербських зв’язків у сучасних дослідженнях відводиться певне місце. Однак, історіографія цих питань на сьогодні залишається, на наш погляд, білою плямою у вітчизняній науці й ще не знайшла достатнього розкриття в науковій літературі. Певну увагу цій проблемі у своїх історичних нарисах приділили В.С. Дмитрієв [1, с. 6 – 11], О.М. Посунько [2], однак ґрунтовного дослідження цієї проблеми ще не було зроблено.

Чимало статей з історії сербів в Україні та україно-сербських зв’язків друкувалося на сторінках журналу “Кієвская старина”. Заснування та видання журналу “Кієвская старина” є однією з найяскравіших сторінок в історії української культури кінця ХІХ – початку ХХ ст. Посилання на його матеріали можна знайти в багатьох українознавчих працях – від невеликих за обсягом заміток до узагальнювальних монографій. Метою нашої статті є проаналізувати статті журналу “Кієвская старина” із сербської тематики. Значну допомогу у виявленні

відповідних публікацій нам надали систематичний і хронологічний покажчики із змісту журналу, укладені М.Г. Палієнко [3;4].

Задля зручності викладення матеріалу ми згрупували проаналізовані статті за тематичним принципом, а в межах кожної групи розмістили їх у хронологічному (за часом опублікування на сторінках журналу) порядку.

Перша група статей присвячена загальному огляду перебування сербів в Україні. Зокрема, в історико-етнографічному нарисі дослідника І. Житецького [5] аналізується національний склад Південної Росії в його історичному розвитку в період від VI ст. до н.е. до середини XIX ст. Він пише, що серед багатьох народів, що населяють край, серби проживають переважно у південних районах та мають схильність жити компактно, в окремих населених пунктах [5, с. 4 – 5]. Автор також відмічає зміну чисельності сербів, зокрема, через їхню асиміляцію “южноросами” [5, с. 7]. Будучи прихильником Вісло-Дніпровської теорії походження слов’ян, І. Житецький указує, що в V – VII ст. серби, покинувши свою стару “Білу Сербію”, яку автор локалізує при витоці Дністра й Пруту, утвердилися в західній частині Балкан [5, с. 29]. У “польський період” серби перебувають у числі землевласників Південної Русі, але найбільше їхніх представників у середовищі духовенства [5, с. 416].

В анонімній замітці “Сербы в Киев” йдеться про перебування генералів Шевича і Прерадовича в місті на Дніпрі перед їхнім від’їздом до Слов’яносербії. Аналізуючи складні стосунки між сербськими командирами, автор указує на нестачу людей для комплектування сербських військових одиниць [6].

Замітка О. Андрієвського продовжує оповідь про перебування генералів Шевича й Прерадовича в Києві в 1753 – 1754 рр., акцентуючи увагу на ставленні переселенців до місцевого населення [7]. Матеріал для неї взято з документів київського генерал-губернаторства. Автор висловлює думку схожу із судженнями В.Ястребова: “Після оприлюднення записок Пишчевича не залишається жодних сумнівів у тому, що колонізація ця [сербська – авт.] була одним з невдалих заходів уряду...” [7, с. 505].

Ще одну свою історичну розвідку О. Андрієвський присвятив київським заворушенням кін. XVII – кін. XVIII ст., що полягали в протистоянні місцевих міщанства та магістрату, з одного боку, та козацтва – з другого. Серед багатьох наведених дослідником епізодів, що призвели до цієї боротьби, має місце і перебування сербів у Києві [8, с. 673].

В історичній розвідці Д. Вишневського описується повсякдення життя студентів Києво-Могилянської академії середини XVIII ст. Серед студентів автор згадує вихідців із Сербії [9]. Історична повість А. Полницького, написана переважно в художньому стилі, ґрунтуючись на історичних документах О. Андрієвського та фамільному архіві сербського роду Требинських, розповідає про особливості господарювання сербів в Україні та стосунки останніх з місцевим населенням і козаками [10]. Автор також торкається теми побуту та інтимної сторони життя сербських переселенців в Україні.

У статті приуроченій дев’яностоліттю видатного історика А.О. Скальковського приводиться список його основних досліджень, а також цитується передмова до “Хронологического обозрения истории Новороссийского края”, у якій дослідник описує свою першу археографічну поїздку по Новоросії, згадуючи територію Нової Сербії та Слов’яносербії [11, с. 152 – 153]. Автор статті згадує у біографії А.О. Скальковського також той факт, що останній був одружений із сербкою [11, с.152].

Публікації, метою яких є висвітлення історії Нової Сербії, складають другу групу. Так, А. Шиманов у своєму нарисі торкається питання сербської колонізації в контексті дослідження боротьби запорожців за землі, з прихильністю ставлячись до запрошення іноземних колоністів [12]. У своїй розвідці автор також згадує козацького осавула Федора Сербина та генерала Петра Текелі, що за походженням були сербами.

Історію Нової Сербії порушує В. Ястребов у статті про історію колонізації греками Новоросійського краю [13, с. 675]. Аналізуючи документи, що стосуються історії гайдамацького руху, Нову Сербію згадує й А. Скальковський у контексті територіальної причетності останньої до зазначених подій [14, с. 294, 314]. Крім того, А. Скальковський характеризує прикордонне становище півдня Російської імперії середини XVIII ст. на основі публікування ряду джерел із секретного листування Коша Запорозького. У своїй розвідці історик згадує ново-сербського

священника Іоанна та генерала І. Хорвата, що були свідками та учасниками тих подій [15, с. 328, 343].

Грунтовна праця Д.І. Багалія окреслює колонізацію південних районів Російської імперії. При цьому автор намагається враховувати географічний, історичний, політичний та етнографічний аспекти цього процесу. Для нас особливий інтерес має 4-й розділ, де досліджено хід та особливості сербської колонізації [16, с. 110 – 148].

В “Очерку” подій Коліївщини Я. Шульгина згадуються серби І. Хорват та Ф. Чорба як учасники тих подій. Автор у своїх розмірковуваннях спирається на писемні документи, які досить конкретно наводить у тексті [17, с. 397 – 402, 28]. Територія Нової Сербії введена до театру розгортання гайдамацького руху [17, с. 214].

Механізму входження козацтва Гетьманщини до соціальної структури Російської імперії на завершальному етапі інтеграційних перетворень у кінці 60-х – 90-х рр. XVIII ст. присвячена розвідка Д. Міллера. Автор намагається зіставити факти про пікінерію, подані в “Історії Русів”, з архівними даними. Дослідник згадує сербські гусарські полки, що мали охороняти новоутворену Новоросійську губернію [18, с. 303].

У невеликій замітці В. Дурдуківського [4, с. 439] на основі аналізу документів відстежуються стосунки сербів-переселенців з українським духовенством та прохання перших замінити священників-малоросів сербами [19].

Описові діяльності в Україні окремих представників сербського народу присвячена третя група матеріалів “Кіевской старины”.

Стаття О. Лазаревського досліджує життя трьох братів, представників роду Милорадовичів, що переселились із Сербії до Росії на початку XVIII ст. [20]. Автор, спираючись на різноманітні джерела, детально дослідив долю двох старших – Михайла та Гавриїла. У публікації архімандрита Арсенія приділено увагу утворенню Нової Сербії та історичним обставинам цієї події. У статті йдеться про життя архімандрита Софронія Добрашевича, зокрема про його розбіжності з Іваном Хорватом, та внесок у церковне будівництво на теренах Нової Сербії [21]. Дві біографічні розвідки А. Стороженко [22; 23] присвячені життю й діяльності вихідців із Сербії Родіона Григоровича Дмитрашка (Думитрашка) та Вука Сербина, що в різний час перебували на посаді полковника переяславського полку. На основі аналізу діяльності цих двох військовиків автор проводить паралелі між сербським та “малорусским” народами.

У статті Є. Кивлицького [3, с. 551] коротко викладається зміст “Опыта истории Харьковского университета” проф. Д.І. Багалія. У нарисі з історії Харківського університету Д.І. Багалій говорить про заснування та всі аспекти діяльності цієї освітньої установи. Зокрема, приділено увагу й викладацькому складу. Серед професорів Харківського університету перших років його існування був і “родом з австрійських слов’ян” серб А.І. Стойкович [24, с. 173]. Особливо досліджена його діяльність на посаді ректора університету [24, с. 170, 173 – 175]. Педагогічна праця А.І. Стойковича аналізується в другому розділі історичної розвідки [24, с. 5].

Четвертою, найбільш численною групою матеріалів, є публікації джерел щодо історії перебування сербів в Україні.

С. Єгунова [4, с. 47] у передмові до “Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию” [25], описуючи освоєння південноукраїнських земель, торкається проблеми утворення Нової Сербії. Зокрема, вона відмічає, що фортеця Св. Єлисавети була збудована для захисту сербських поселень від татарських набігів. Описуються конфлікти між запорожцями та сербами за землі [25, с. 193], прихильність російського уряду до колоністів у розв’язанні цих спорів [25, с. 139]. Аналізуючи мемуари барона Тотта, автор звертає увагу на те, що землі Єлисаветинської провінції “по барону Тотту Новой Сербии” на 1769 р. були досить заселеними [25, с. 187].

Анонімний ініціатор публікації “Переписки графа П.А. Румянцева” в передмові до цих листів дає короткий опис подій 1768 р., згадуючи капітана гусарського полку Нової Сербії Станкевича, який приєднався до повстанців [26, с. 256 – 257]. В опублікованих записках сенатора Стороженка про воєнні поселення в Херсонській губернії приділено місце й сербському народу. Зокрема, сенатор переказує історію заснування сербських поселень у Росії, наводить рядки із пісні, що розкриває народну пам’ять про ті часи [27, с. 459].

На сторінках “Кіевской старины” В. Ястребовим розміщена “Песня о сербе” [28]. На думку дослідника, вона найбільш точно розкриває добрі дружні стосунки між сербами-колоністами та

“малорусскимъ населеніємъ степей”. О. Лазаревським опубліковані “Летописныя заметки”, що охоплюють події 1740 – 1806 рр. Слід відмітити 1769 р., під яким у документі значиться напад “Татарщин на Новосербію” [29, с. 61].

Окремо треба сказати про публікації листів Милорадовичів [30; 31]. У передмові до листа героя Вітчизняної війни М.А. Милорадовича до М.М. Стороженка ініціатор оприлюднення його тексту відмічає, що в ньому помітні сліди рідної мови автора [30, с. 16].

І.А. Горновським друкуються документи сина головного командира Новосербського корпусу І.С. Хорвата – Й.І. Хорвата, які проливають світло на деякі факти історії Катеринославської губернії [32].

Окреме місце в цій групі статей займає видання заміток та щоденників серба О.С. Пишчевича, які, якщо не характеризують період сербської колонізації теренів України, то розкривають інші події вітчизняної історії. Зокрема, це: “Примечанія Александра Пишчевича на Новоросійській край”, у передмові до яких В. Ястребов дає їм критичний аналіз, а також указує на обставини життя їхнього автора [33]; частина “Дневныхъ записок”, на основі якої ініціатор їх оприлюднення аналізує локальні особливості епідемії чуми на півночі Херсонської губернії [34]; оприлюднення частини щоденника О. Пишчевича, що характеризує південне місто початку ХІХ ст. [35]; публікація заміток О. Пишчевича про військові поселення в Херсонській губернії [36]. В. Ястребов коротко передає біографічні дані О.С. Пишчевича, уважаючи, що вони допоможуть визначити цінність опублікованих у попередніх номерах “Кіевской старины” записок та щоденників вихідця із Сербії [37].

Насамкінець подаємо групу заміток-рецензій на опубліковані монографії та статті із сербської тематики.

У своїй рецензії на “походження” С. Пишчевича В. Ястребов дає їм критичну оцінку, указує на обставини їхнього створення та особистість автора. Також рецензент відмічає велику кількість прогалин у дослідженні колонізації Новоросійського краю, зокрема й сербської колонізаторської діяльності [38].

У рецензії на один з номерів журналу О. Андрієвського критик К. Цибульський відмічає розділ, присвячений перебуванню сербів у Києві [39].

О. Лазаревським [4, с.104] складено рецензію на життєпис представника сербського роду Милорадовичів – Андрія Степановича, що побачив світ у Чернігові 1887 року [40]. Нащадок сербського роду історик Г.О. Милорадович [4, с. 124] критично оцінює опубліковану біографію графа М.А. Милорадовича, порівнюючи її з опублікованими раніше [41].

О. Маркевич [4, с. 232] звертає увагу на те, що, на думку автора рецензованого видання М. Попруженка, Острозька Біблія, можливо, була написана під впливом сербських “ресавських ізводів” [42].

Підсумовуючи, зазначимо, що публікації журналу “Кіевская старина” на сербську тематику умовно можна розділити на п’ять груп: статті, присвячені загальному огляду перебування сербів в Україні; публікації, метою яких є висвітлення історії Нової Сербії; опис діяльності в Україні окремих представників сербського народу; публікації джерел з історії перебування сербів в Україні; замітки-рецензії на опубліковані монографії та статті із сербської тематики. У більшості публікацій дається негативна оцінка урядовому рішенню Петербурга щодо переселення сербів в Україну вважається негативним рішенням, однак в статті А. Шиманова йому надається позитивне значення. Відзначимо також, що переважна кількість проаналізованих матеріалів вийшла з-під пера В. Ястребова, О. Андрієвського та А. Скальковського. Найбільше сербська тематика цікавила авторів “Кіевской старины” у 80-х та першій половині 90-х років ХІХ ст.

“Кіевская старина” є невеликою частиною наукової літератури з історії сербів в Україні та україно-сербських зв’язків, що відкриває подальшу перспективу історіографічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрієв В.С. Серби в Україні (ХVІІІ – початок ХІХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.С. Дмитрієв; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.
2. Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов’яносербії. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. – 80 с.
3. Палієнко М. “Кіевская старина” (1882 – 1906): Систематичний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко; Ред. І. Давидко; Київський нац. ун-т ім.Т.Г.Шевченка. – К.: Темпора, 2005. –606, [2] с.

4. Палієнко М. “Киевская старина” (1882 – 1906): Хронологічний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко; Ред. І. Давидко ; Київський нац. ун-т ім.Т.Г.Шевченка . – К. : Темпора, 2005. – 477, [2] с.
5. Житецкий И. Смена народностей в Южной России // Киевская Старина. – 1883. – Т.6. – Кн.5. – С.1–29; – 1884. – Т.10. – Кн.11. – С.371–410.
6. Сербь в Киев. 1753–1754 // Киевская Старина. – 1885. – Т.11. – Кн. 2. – С. 381 – 385.
7. А-ский А. Сербь в Киев // Киевская Старина. – 1885. – Т.12. – Кн.7. – С. 505 – 511.
8. Андрієвскій А. Киевскія смуты середины прошлаго столетія // Киевская Старина. – 1886. – Т. 16. – Кн.12. – С. 664 – 08.
9. Вишневскій Д. Изъ быта студентов старой Киевской академіи // Киевская Старина. – 1896. – Т. 52. – Кн.1. – С. 32 – 57.
10. Полницкий А. Сербь в Гетманщине (Историческая повесть) // Киевская Старина. – 1896. – Т.53. – Кн.6.– С.307 – 327; Т.54. – Кн.7/8. – С.64–94; Кн.9. – С.197 – 228.
11. Аполлонъ Александровичъ Скальковскій. (По поводу девяностолетія его жизни) // Киевская Старина. – 1898. – Т.60. – Кн.1.– С.150 – 159;
12. Шимановъ А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // Киевская Старина. – 1883. – Т.7. – Кн.12. – С.609–637.
13. Ястребовъ В. Греки в Елисаветградѣ // Киевская Старина. – 1884. – Т.8. – Кн. 4. – С.673 – 684.
14. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины // Киевская Старина. – 1885. – Т.13. – Кн.10. – С.277 – 319.
15. Скальковскій А. Секретная переписка Коша запорожскаго (1734 – 1763) // Киевская Старина. – 1886. – Т.14. – Кн.2. – С.327–349.
16. Багалея Д. Колонизація Новороссійскаго края и первые шаги пути культуры: историч. этюд // Киевская Старина. – 1889. – Т.25. – Кн.4. – С.27–55; Кн.5/6.– С.438 – 484; Т.26. – Кн.7.– С.110 – 148.
17. Шульгинъ Я.Н. Очеркъ колиевщины по неизданнымъ и изданнымъ документамъ 1768 и ближайшихъ годовъ // Киевская Старина. – 1890. – Т.28. – Кн. 2. – С.185м220; – Кн. 3. – С.381–418; – Т.29. – Кн. 4. – С. 22 – 52.
18. Миллер Д. Пикинерія // Киевская Старина. – 1899. – Т.67. – Кн.12.– С. 301 – 322.
19. Д-скій В. Сербскіе выходцы въ Новороссіи и ихъ духовенство // Киевская Старина. – 1904. – Т.84. – Кн.3.– С. 106 – 107.
20. Лазаревскій Ал. Люди Старой Малороссіи. 2. Милорадовичи // Киевская Старина. – 1882. – Т.1. – Кн.3. – С. 479 – 498.
21. Архимандритъ Арсеній. Софроній Добрашевич – архимандритъ Новой Сербіи // Киевская Старина. – 1884. – Т.10. – Кн.10. – С. 276 – 304.
22. Стороженко А. Родіонъ Григорьевичъ Дмитрашко, полковникъ Переяславскій // Киевская Старина. – 1893. – Т.41. – Кн. 4. – С. 1 – 28.
23. Стороженко А. Вук Сербин, полковникъ Переяславскій (1675 – 1682) // Киевская Старина. – 1894. – Т.44. – Кн.1.– С.128 – 134.
24. Е.К. Харьковскій университетъ въ первые годы своего существованія // Киевская Старина. – 1899. – Т.65. – Кн.5.– С.155 – 180; – Т.66. – Кн.7.– С. 1 – 23; – Т.67. – Кн.5.– С. 93 – 106.
25. С.Е. Записка барона Тотта о татарскомъ набеге 1769 г. на Ново-Сербію // Киевская Старина. – 1883. – Т.7. – Кн.9/10. – С.135–198.
26. Переписка гр. П.А. Румянцева о возстаніи въ Украинѣ 1768 года // Киевская Старина. – 1883. – Т.7. – Кн.9/10. – С.254 – 287.
27. С-ко Н. Изъ записокъ сенатора А.Я. Стороженка (Военное поселение кавалеріи в Херсонской и Екатеринославской губерніяхъ) // Киевская Старина. – 1884. – Т.10. – Кн.11. – С.447 – 477.
28. Ястребовъ В. Песня о сербе // Киевская Старина. – 1884. – Т.10. – Кн.12. – С. 757.
29. А.Л. Летописныя замѣтки о событіяхъ въ Новороссіи // Киевская Старина. – 1890. – Т.28. – Кн.3. – С.60 – 64.
30. Письмо А.М. Милорадовича къ Н.М. Стороженку // Киевская Старина. – 1888. – Т.20. – Кн.1–3. – С. 16 – 19.
31. А.А. Письмо черниговскаго губернатора Андрея Милорадовича въ защиту Киевскаго протоіерея Леванды (1794 г.) // Киевская Старина. – 1894. – Т.44. – Кн.1.– С.128 – 134.
32. Горновскій І.А. Къ исторіи заселенія и устройства екатеринославской губерніи (Изъ семейнаго архива Хорватовъ) // Киевская Старина. – 1903. – Т.80. – Кн.3. – С. 131 – 135.
33. Ястребовъ В. Примечанія Александра Пишчевича на Новороссійскій край // Киевская Старина. – 1884. – Т.8. – Кн. 1. – С.111 – 134.
34. Н.И. Чума в северной части Херсонской губерніи 1813 года // Киевская Старина. – 1885. – Т.12. – Кн.5. – С.153 – 163.
35. Южно-руссійскій городъ в начале текущаго столетія (Изъ “Дневныхъ записокъ” А.С. Пишчевича) // Киевская Старина. – 1886. – Т.14. – Кн.1. – С.173 – 183.
36. Бугскіе козаки и украинскіе уланы (заметки А.С. Пишчевича) // Киевская Старина. – 1886. – Т.14. – Кн.2. – С. 387 – 394.
37. Ястребовъ В. Жизнь А.С. Пишчевича, имъ самимъ описанная. 1764–1805 г. Въ трехъ частяхъ // Киевская Старина. – 1886. – Т.15. – Кн.8. – С. 727 – 731.
38. В.Я. Извѣстіе о походженіи Симеона Степановича Пишчевича. 1731–1785. Изданіе императорскаго общества исторіи и древностей рос. при московскомъ университетѣ, подъ ред. дѣств. члена Нила Попова. – М.: 1884. – IV+561 // Киевская Старина. – 1884. – Т.10. – Кн.10. – С.321 – 328.
39. Цыбульскій К. Историческіе матеріалы. Изъ архива кiev. губ. правленія. Выпускъ 10-й. Сост. Ал. Андрієвскій. Киевъ. 1886 г. // Киевская Старина. – 1886. – Т.14. – Кн.4. – С. 789 – 794.

40. А.Л. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 г., губернатор черниговского наместничества, съ приложениемъ 57 писемъ къ нему. Изд. второе. Черниговъ. 1887 г. // Киевская Старина. – 1887. – Т.18. – Кн.5. – С. 171.

41. М. Жизнеописанія русскихъ военныхъ дятелей подъ редакціею Вс. Малышева. Томъ I. Вып. четвертый. С.-Пб. 1887. Изд. В. Березовскаго // Киевская Старина. – 1888. – Т.22. – Кн.9. – С.68 – 69.

42. А.М. Изъ исторіи литературной деятельности въ Сербіи XV века. “Книги царствъ” въ собраніи рукописей библиотеки и Новороссійскаго университета. М.Г. Попруженко. Од. 1894 / А.М. [Рецензия] // Киевская Старина. – 1894. – Т.49. – Кн.3. – С. 579 – 581.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Скороход Ольга Володимирівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка. Наукові інтереси: історіографія історії українсько-сербських зв'язків XVIII – початок XXI ст.

Наукові інтереси: історіографія історії україно-сербських зв'язків XVIII – початок XXI століття.

УДК 94 (477,65) “1883/1896”

ПУБЛІКАЦІЇ ВОЛОДИМИРА ЯСТРЕБОВА В “КИЇВСЬКІЙ СТАРОВИНІ” (1883 – 1896 РР.)

Ольга СОБЧУК (Кіровоград)

У статті проаналізовано, систематизовано та визначено головні тематичні напрямки публікацій В.Ястребова в журналі “Київська Старовина”, зроблено спробу оцінки внеску дослідника в джерельну базу з вивчення минулого Південної та Центральної України.

Ключові слова: “Київська Старовина”, публікації, В. Ястребов.

В статті проаналізовано, систематизовано і определено главные тематические направления публикаций В.Ястребова в журнале “Киевская Старина”, сделана попытка оценки вклада исследователя в источниковедческую базу по изучению прошлого Южной и Центральной Украины.

Ключевые слова: “Киевская Старина”, публикации, В.Ястребов.

The article analyzed, systematized and identifies the key themes of publications V.Yastrebova in the “Kievskaya Starina” attempted estimation of the contribution of the researcher in the source base for the study of the past in South and Central Ukraine.

Keywords: “Kievskaya Starina”, publications, V.Yastrebov.

Значною подією останньої чверті XIX ст. в Україні стало заснування першого історичного часопису “Київська Старовина”. Дописувачами періодичного видання були відомі тогочасні історики, етнографи, археологи, громадські діячі: В. Антонович, М. Біляшівський, М. Костомаров, М. Сумцов, О. Потебня та ін. Одним із постійних кореспондентів журналу був і В. Ястребов (1855 – 1898) – історик, археолог, етнограф та краєзнавець Південної і Центральної України. Він займає помітне місце серед українських дослідників регіону XIX ст. Саме йому належить роль першопрохідця у вивченні степової частини України, у збиранні й дослідженні історичних, археологічних, етнографічних матеріалів, створенні та постійному поповненні музейного зібрання. Результати своїх наукових пошуків історик друкує у відомих періодичних виданнях того часу, зокрема, на сторінках “Київської Старовини”. На праці дослідника посиляються науковці у своїх дослідженнях, але досі не проведено жодної роботи із вивчення наукової спадщини самого історика. Тому, сьогодні постає питання необхідності детального аналізу та систематизації наукової спадщини В.Ястребова. Частиною наукового доробку дослідника є його публікації в “Київській Старовині”. 2013 року виповнюється 130 років із часу розміщення першої статті історика в часописі.

Метою цієї наукової розвідки є аналіз та систематизація публікацій історика на сторінках часопису “Київська Старовина”, визначення основних тематичних напрямків цих публікацій, спроба оцінки внеску дослідника в джерельну базу з вивчення історичного минулого Півдня та Центру України.

Джерельною базою для написання пропонованої роботи стали власне публікації В.Ястребова на сторінках часопису, його листи до редакторів журналу – Ф. Лебединцева (1882 – 1887) та О. Лашкевича (1888 – 1889), до вчених – Ф. Вовка та М. Сумцова (1894 – 1897), опубліковані спогади сучасників дослідника. Частина використаних джерел уводиться до наукового обігу вперше. Для кращого сприйняття цитати подаються мовою оригіналу.

За спогадами сучасниці Ястребова, Н. Бракер, період активної наукової діяльності дослідника починається з початку 80-х рр. [1, с. 3]. На цей період припадає й початок

співробітництва історика із часописом. Про готовність співпрацювати з “Київською Старовиною” Ястребов неодноразово говорить у листах до редакторів часопису: “...служить, чем могу, местному историческому журналу я всегда буду рад и очень доволен быть посильным представителем нашей Новороссии...” [2], “всегда готов поддерживать столь полезное издание по мере моих сил и средств” [3] та ін. Про В.Ястребова як дописувача історико-літературного часопису згадують його сучасники: Н. Бракер, Є. Борисов, М. Грушевський. Так, Н. Бракер пише: “Він рішуче віддається науковій праці. Він став постійним співробітником “Київської Старовини”...” [1, с. 3], Є. Борисов зазначає, що “в “Киевской Старине” за время с 1884 по 1896 год появилось немало статей и заметок В.Н. Ястребова по истории и этнографии Новороссийского края...” [4, с.202], а М. Грушевський у некролозі В.Ястребову вказує, що дослідник “...був діяльним співробітником наукових видавництв російської України – Київської Старини, видань одеського історичного і історико-філологічного товариств, був співробітником і наших Записок...” [5, с. 17].

Свої перші статті до видання В.Ястребов подав 1883 р.: “Херсонес Таврійський” [6] та “До трьохсотлітнього ювілею Івана Федорова, першого московського типографа” [7]. Це були історичні статті, що мали описовий характер, знайомили читачів з відомими історичними подіями, місцями та особами. У наступні роки дослідник активно захоплюється археографічною діяльністю й розміщує у журналі ряд документів, віднайдених та зібраних ним у різних місцевих архівах. У структурі часопису розділ, у якому публікувались історичні джерела, займав помітне місце. Свій внесок у цьому напрямку зробив і В. Ястребов. Джерела, опубліковані дослідником, відображають досить широке коло питань суспільно-політичної, соціально-економічної та культурної історії Південної та Центральної України. Рівень археографічного опрацювання документів, поданих пошуковцем до “Київської старовини”, був на достатньо високому науковому рівні й відповідав вимогам історичної науки останньої чверті XIX ст. Документи дослідник супроводжував передмовою, що містила археографічну характеристику, опис документа, місце виявлення чи спосіб надходження, особливості відтворення та передачі тексту. Особливу зацікавленість у Ястребова викликають балканські колоністи колишньої Нової Сербії. Від нащадків Хорватів та Пишчевичів історик отримує сімейні архіви, опрацьовує їх та протягом 1885 – 1887 рр. частину документів публікує на сторінках часопису. Деякі з цих публікацій не мали підпису особи, що їх надрукувала. Дослідник це пояснює наступним чином: “моего (имени – О.С.) ... прошу нигде не упоминать, потому что мы – учителя живем под вечной острасткой... Рискую пока являться без маски только под статьями археологическими” [8]. За листуванням В. Ястребова з Ф. Лебединцевим можна точно підтвердити причетність першого до деяких публікацій: “...из Пишчевича у меня есть ещё кое что, но по редким чертам неудобное для нашего строгого времени...” [9] та “Посылаю Вам рукопись о которой Вы просили... Рукопись – отрывочный набросок черновика на особой небольшой тетрадке с добавлениями и приписками; граф Вит, повествованием о котором начинается рукопись – начальник Вознесенского округа военных поселений...Остальное сказать предлагаю Вам, желая сохранения полного инкогнито для себя с тем даже, чтобы самое подозрение на участие моё в издании рукописи было устранено...” [10]. Йдеться про опубліковані Ястребовим документи з архіву Пишчевичів “Южно-русский город в начале текущего столетия (из записок Пишчевича)” [11] та “Бугские козаки и украинские уланы” [12]. Ще в одному листі до редактора Ф. Лебединцева дослідник просить зберегти зазначений ним псевдонім: “Посылаю Вам статейку о чуме 13 года, составленную по запискам известного А.С. Пишчевича...Псевдоним прошу сохранить” [9]. Цю статтю ми знаходимо на сторінках журналу, де авторство засвідчене криптонімом “Н.И.” [13]. Таким чином, Володимир Ястребов, підписуючи свої публікації, користувався криптонімами “В.Я.” та “Н.И.” й підписом “Ястребов В.”. Крім того, історик опрацьовував місцеві церковні архіви й публікував знайдені документи на сторінках журналу. Це статті “Гайдамацкий бандурист” [14], “Гайдамацкая песня” [15], “Очаковская зима по рассказам современников” [16] та ін.

На особливу увагу заслуговують бібліографічні публікації історика. Він, відзначаючи позитивний момент у складанні та друкові на сторінках часопису бібліографії з історії Південної України, радить організувати й провадити комплексний та системний підхід щодо бібліографічного опису малопоширених періодичних видань того часу: “Вы очень обрадовали меня...обзором журнальных и газетных статей по истории Южной России ... К 25-летней

годовщине Херсонских Епархиальных Ведомостей я собираюсь составить краткий обзор исторических статей, помещенных в них за всё время существования с 1860 года...”[9]. Свій задум дослідник утілював у життя, опублікувавши 1885 р. на сторінках “Київської Старовини” статтю “Двадцятипятилетие Херсонских Епархиальных Ведомостей” [17]. 1892 та 1895 року В. Ястребов розмістив на сторінках журналу ще дві публікації з бібліографії “Херсонських Губернських Ведомостей” [18] та українських казок [19].

Лівову частину серед публікацій історика на сторінках журналу займають його рецензії на тогочасні видання. Найбільша кількість опублікованих рецензій припадає на 90-ті роки. Це вказує на те, що дописувач саме в цей період активно цікавився та знайомився з науковими дослідженнями й досягненнями вчених того часу. Він публікує рецензії на праці таких відомих науковців, як А. Лаппо-Данилевський, О. Бобринський, Д. Яворницький, Н. Попов, А. Леонтьєв, О. Маркевич та ін. Рецензії Ястребова на видання різних наукових товариств також знаходять місце на сторінках часопису. На особливу увагу заслуговують справжні дискусії рецензента з Яворницьким [18;19] та Леонтьєвим [20;21] у “Київській Старовині”. Ястребов, як позитивіст, був переконаний, що науковий факт є основою наукового пізнання, і досить скептично ставився до дослідників, котрі публікували неперевірені дані, дещо ідеалізували або перебільшували ті чи інші історичні події.

Стосовно рецензій на праці самого В.Ястребова, то в журналі була опублікована єдина рецензія Х. Ящуржинського на працю дослідника “Материалы по этнографии Новороссийского края” [22]. Коментар Ястребова з цього приводу був наступним: “...был огорчен таким хвалебным, но поверхностным отзывом, который был напечатан в “Киевской Старине” о моем этнографическом сборнике” [23, с. 40].

Ястребов був відомим етнографом та збирачем фольклору. Частиною зібраних матеріалів пошуковець подавав до часопису. Це були казки, приказки, пісні та повір’я, записані ним на території Херсонської губернії. Свої етнографічні розвідки про весільні обрядові хліби, про союзи неодруженої молоді, про парубоцтво дослідник також публікував на сторінках “Київської Старовини”. Йому було відведене особливе місце в розділі “Современная малорусская этнография”, який вів на сторінках періодичного видання М. Сумцов упродовж 1892 – 1896 рр. і був присвячений діяльності українських фольклористів та етнографів. [24] В. Ястребов зазначив: “Что касается статьи обо мне, то она содержит больше любезностей по отношению ко мне лично, чем внимательного изучения книжки” [23, с. 51].

Цікавим є той факт, що за весь період співпраці із часописом Ястребов, будучи відомим археологом, не розмістив у ньому жодного матеріалу з цієї тематики. Можливо, це було пов’язане з тим, що дослідник відводив археології окреме місце серед своїх наукових вподобань, уважаючи цю науку зрозумілою тільки вузькому колу спеціалістів. Тому всі результати своїх археологічних досліджень він друкував на сторінках спеціальних видань.

Аналіз публікацій В. Ястребова в часописі дає можливість зробити висновок, що в “Київській старовині” дослідник друкувався протягом 1883 – 1898 рр. і став автором понад 80 публікацій. Тематично публікації можна розділити на історичні статті, публікації історичних джерел, мемуарів та архівних матеріалів, автентичних фольклорних й етнографічних пам’яток, результати етнографічних розвідок автора, бібліографічні статті та рецензії.

Друкуючи в журналі архівні матеріали та свої дослідження, В. Ястребов залишив для майбутніх дослідників значну джерельну базу для вивчення історії й етнографії Південної та Центральної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бракер Н. Володимир Миколайович Ястребов: До тридцятих роковин смерті // Єлисавет. – 1992. – 20 травня. – С. 3.
1. ІР НБУВ (Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського). – Ф. III. – Од.зб. 6981.
1. ІР НБУВ. – Ф. III. – Од.зб. 6973.
2. Борисов Е. Херсонская губернская ученая архивная комиссия // Сборник Херсонского земства. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1898. – № 1-4. – 1898. – С. 202.
3. В.Ястребов. Некролог // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Львів, 1899. – вип. XXVII. – С. 17.
4. Ястребов В. Херсонес Таврический // Киевская Старина. – 1883. – Т. 6. – № 5. – С. 30 – 48.
5. В.Я[стребов]. К трехсотлетнему юбилею Ивана Федорова, первого Московского типографа // Киевская Старина. – 1883. – Т. 7. – № 12. – С. 693 – 696.

6. ІР НБУВ. – Ф. III. – Од.зб. 6980.
7. ІР НБУВ. – Ф. III. – Од.зб. 6974.
8. ІР НБУВ. – Ф. III. – Од.зб. 6975.
9. Южнорусский город в начале текущего столетия (Из “Дневных записок” А.С. Пишчевича) // Киевская Старина. – 1886. – Т.14. – № 1. – С. 173 – 183.
10. Бугские козаки и украинские уланы (Заметки А.С.Пишчевича) / Киевская Старина. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 387 – 394.
11. Н.И. Чума в северной части Херсонской губернии 1813 г. // Киевская Старина. – 1885. – Т. 12. – № 5. – С. 153 – 163.
12. Ястребов В. Гайдамацкий бандурист // Киевская Старина. – 1886. – Т. 16. – № 10. – С. 379 – 388.
13. Ястребов В. Гайдамацкая песня // Киевская Старина. – 1886. – Т. 16. – № 10. – С. 379 – 388.
14. Очаковская зима по рассказам современников // Киевская Старина. – 1884. – № 8. – С. 731 – 732.
15. Ястребов В. Двадцатипятилетие Херсонских Епархиальных Ведомостей // Киевская Старина. – 1885. – Т. 13. – № 10. – С. 342 – 350.
16. Ястребов В. “Херсонские Губернские Ведомости” (1839 – 1888) // Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 516 – 534.
17. Ястребов В. К библиографии малорусских сказок // Киевская Старина. – 1895. – Т. 49. – № 5. – с. 51 – 58.
18. Эварницкий Д.И. По поводу рецензии книги “Вольности запорожских козаков” // Киевская Старина. – 1891. – Т. 33. – № 4 – С. 174 – 177.
19. Ястребов В. Ответ Д. И. Эварницкому // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 177 – 180.
20. В.Я. Опыт указателя книг и статей, относящихся к Херсонской губернии. Составил А.П. Леонтьев. Херсон. 1890. // Киевская Старина. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 194 – 196.
21. Леонтьев А. Ответ моему рецензенту // Киевская Старина. – 1891. – Т. 34. – № 8. – С. 352 – 356.
22. Х.Я[шуржинский]. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В.Н. Ястребовым. Одесса, 1894. // Киевская Старина. – 1894. – Т. 46. – № 7. – С. 127.
23. Руденко Н.В. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 2000. – № 1 (7). – С. 31 – 65.
24. Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография: В.Н. Ястребов. // Киевская Старина. – 1895. – Т. 49. – № 5. – с. 186 – 198.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Собчук Ольга Володимирівна – провідний бібліотекар відділу рідкісних та цінних видань обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д.І. Чижевського.

Наукові інтереси: вивчення життя, діяльності й наукової спадщини В.М. Ястребова.

УДК 94 (497.1) “190”:070

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В СЕРБІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ВИСВІТЛЕННІ КИЇВСЬКОЇ ТА ОДЕСЬКОЇ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ

Світлана ЧЕРНІК (Кіровоград)

У статті на основі матеріалів київської та одеської газетної періодики початку ХХ ст. розкриваються основні події в Сербській державі, яка після політичної кризи кінця 80-х – початку 90-х рр. ХІХ ст. опинилася в досить складному становищі. Висвітлено умови прийняття Конституції (Статуту) Сербії 1901 р., її зміст та значення.

Ключові слова: Сербія, газетна періодика України, Конституція Сербії, король Олександр Обренович.

В статье на основе материалов киевской и одесской газетной периодики начала ХХ в. раскрываются основные события в Сербском государстве, которое после политического кризиса конца 80-х – начала 90-х гг. ХІХ в. оказалось в достаточно сложном положении. Освещено условия принятия Конституции (Устава) Сербии 1901 г., её содержание и значение.

Ключевые слова: Сербия, газетная периодика Украины, Конституция Сербии, король Александр Обренович.

The article deals with the basic events in the Kingdom of Serbia which was in strained circumstances after it had faced political crisis of the late 1880s – early 1890s. The content, meaning, and adoption procedure of the Constitution of Serbia of 1901 has been covered. Kyiv and Odesa newspapers reports of the early 20th century have been used as sources.

Keywords: Serbia, newspapers of Ukraine, Constitution of Serbia, King Aleksandar Obrenović.

Газетна періодика України початку ХХ ст. є вагомим і невичерпним історичним джерелом, яке дає можливість більш повно й детально розкрити тогочасні події. Разом з тим газети оперативної та динамічної відстежують зміни в оцінці тієї ситуації, що склалася в суспільстві.

Цензурні обмеження в Російській імперії стримували кореспондентів вільно висловлювати свої думки, однак це не заважало їм давати характеристику найбільш резонансним подіям. Історична спільність українського та сербського народів виявлялася в підвищеному інтересі до долі один одного. Таке ставлення відбилося в намаганні української громадськості більше знати про політичну ситуацію в молодій незалежній державі Сербії на початку ХХ ст. Саме газетна періодика, яка видавалася на українських землях, що входили до складу Російської імперії, намагалася досить повно розкривати стан справу Сербській державі в зазначений період.

Події в Сербії на початку ХХ ст. крізь призму газетних видань України майже не досліджувалися у вітчизняній історіографії. Окремі аспекти цієї проблеми у своїх працях вивчали вчені О.В. Павлюченко [1], С.І. Данченко [2], Я.В. Вишняков [3], К.В. Никифоров [4] та інші. Оцінюючи політичну ситуацію в Сербії на початку ХХ ст., історики прийшли до висновку, що саме прийняття Конституції 1901 року стало одним з факторів для її загострення. Недалекоглядна політика сербського короля Олександра Обреновича призвела до роздратування сербського суспільства та навіть здійснення державного перевороту 1903 року. Відомий російський історик Я.В. Вишняков проголошення Конституції 1901 року розглядає як останню спробу компромісу лідерів основних політичних партій та короля Олександра [3]. Однак вищезазначені вчені лише частково використовували у своїх працях матеріали газетних видань України. У зв'язку з цим метою нашої статті є аналіз кореспондентських публікацій одних з найвпливовіших тогочасних київських та одеських газет, у яких розкривалися події політичного життя Сербської держави початку ХХ ст.

Кризова ситуація в Сербії на початку ХХ ст. стала результатом низки заходів, здійснених сербською владою у 80-х – 90-х рр. ХІХ ст. Дослідження публікацій у газетних виданнях України в другій половині 90-х років ХІХ ст. дає підстави стверджувати, що українська громадськість мала можливість стежити за подіями в Сербії. Хоча розміщені на сторінках газет повідомлення були переважно фактологічного характеру, що, на наше переконання, пояснювалося погіршенням офіційних відносин з Росією. Опрацьовані матеріали преси свідчать, що наступний період – 1895 – 1900 рр. – у Сербській державі характеризувався періодичним загостренням або послабленням політичної кризи. За інформацією газет “Киевлянин” й “Одесские новости”, нестабільність у Сербії була викликана постійними змінами в міністерстві [5, с. 2; 6, с. 2] та значними фінансовими труднощами [7, с. 2]. У суспільному житті відбувалося зменшення впливу радикалів і посилення позицій напредняків (прогресистів) [8, с. 2]. Усе це супроводжувалося масовими демонстраціями, виступами [9, с. 3] й численними арештами представників радикальної партії [10, с. 3]. У Сербії з 1897 року простежується посилення реакції режиму. Замах на короля Мілана в червні 1899 році влада використала як привід для жорстокої розправи над радикалами [11, с. 3]. Окрім цього, у край непопулярним серед сербського суспільства було одруження 1900 року короля Олександра зі значно старшою за нього Драгою Машин, відомою інтриганкою при дворі королеви Наталії [12, с. 1]. За умов масового невдоволення діями сербської влади основою забезпечення абсолютної влади в Сербії стала армія на чолі з Міланом Обреновичем, яка поступово набувала політичного впливу в державі та ставала окремою керованою структурою. Отже, у Сербії поступово за підтримки військових установилася диктатура Обреновичів.

У зовнішній політиці Сербії другої половини 90-х рр. ХІХ ст. відбулися зміни. У зв'язку з поверненням экс-короля до країни значно погіршилися офіційні російсько-сербські відносини. Правлячі кола Російської імперії відкрито заявили про своє незадоволення діями сербської влади [13, с. 2], що частково позначилося на зменшенні культурних контактів між сербами та українцями. Натомість Сербія знову повернулася до проавстрійської політики. Газетна війна з Австрією [14, с. 2] та конфлікт з Віднем у жовтні 1893 року через заяву австро-угорського посла в Белграді барона Теммеля проти панування радикалів у Сербії [15, с. 2] стали лише приводами до відновлення дипломатичних відносин з Австро-Угорщиною.

Таким чином, із середини 90-х рр. ХІХ ст. назрівало загальне невдоволення сербської громадськості військово-бюрократичним режимом Обреновичів, яке посилювалося фінансовими негараздами та супроводжувалося масовими протестами. Газетна преса України оперативно інформувати про перебіг подій у Сербії, хоча порівняно менше, ніж у попередні роки, у зв'язку з погіршенням міждержавних російсько-сербських відносин.

Початок ХХ ст. для Сербії ознаменувався перебиранням усієї повноти монархічної влади королем Олександром Обреновичем у зв'язку зі смертю в лютому 1901 року його батька Мілана. Події, які розгорнулися в балканській державі, знову привернули увагу газетних видань України. Серед них слід виокремити газети “Киевлянин”, “Киевская газета” й “Одесский листок”, які досить детально інформували пересічних українців про “сербські справи”. У цей період преса активно писала про поширення в Сербії антидинастичної пропаганди. Зокрема, серед сербів розповсюджувалися відповідні агітаційні листівки, які були надруковані військовим міністерством [16, с. 3]. “Киевская газета” відзначала, що популярність короля Олександра в армії була настільки низькою, що він не міг поїхати до Відня через імовірність військового перевороту [17, с. 4]. Ворожі настрої в державі підбурювалися прибічниками іншої сербської династії Карагеоргієвичів. Найімовірніший претендент на престол Сербії Петро Карагеоргієвич у розмові з женецьким кореспондентом закликав сербів звільнитися від “цієї династії, яка виродилася та завдала їм стільки сорому й ганьби” [18, с. 3]. Розуміючи всю небезпеку становища для правлячої династії король Олександр намагався відсторонитися від колишньої діяльності свого батька Мілана Обреновича. Так, в інтерв'ю одному з кореспондентів “Киевской газеты” сербський правитель говорив про політичні розбіжності з Міланом. “Режим, який підтримувався моїм батьком, здавався мені несумісним з демократичним духом сербського народу” [19, с. 3], – виправдовувався Олександр Обренович. Також він заявив про початок нової ери в Сербії, пов'язаної з реорганізацією державної влади згідно з прагненням народу [19, с. 3]. Отже, отримавши в спадок країну, яка була налаштована проти правлячої королівської династії, Олександр Обренович намагався виправити сформовану в сербському суспільстві неприязнь пом'якшенням режиму.

Для досягнення поставлених цілей та суспільно-політичної згоди 6 квітня 1901 року король Сербії Олександр здійснив конституційну реформу. Преса України повідомила про урочисте проголошення спеціальним рескриптом монарха нового Статуту без попереднього схвалення його парламентом [20, с. 2; 21, с. 2]. За інформацією “Киевской газеты”, сербський правитель покладав великі надії на Конституцію 1901 року. Він сподівався цим актом “досягнути рівноваги між народними правами й королівською владою” [22, с. 2]. У прокламації, надрукованій в газеті “Одесский листок”, Олександр Обренович наголошував, що Сербія “повинна по можливості швидше вирішити питання про свою внутрішню організацію, щоб мати змогу присвятити себе турботі про піднесення сільського господарства, поліпшенню фінансів, посиленню армії та виконанню своїх культурних задач” [21, с. 2].

Конституція (Статут) Сербії 1901 року, яка складалася з 14 розділів, проголошувала Сербське королівство спадковою конституційною монархією з Національним представництвом. У другому розділі визначався правовий статус короля. Він був главою держави, котрий наділявся всією повнотою державної влади. Його особа вважалася недоторканою. Король не міг бути представником іншої держави без попереднього схвалення народним представництвом. Монарх очолював виконавчу владу, призначав та звільняв з посади міністрів, затверджував закони (ст. 10). Король був верховним головнокомандуючим збройних сил Сербії, презентував державу на міжнародній арені та укладав від її імені договори (ст. 12, 13). Він мав право скликати чергові або позачергові засідання Народного представництва. Однак за свої дії монарх не відповідав [23].

Четвертий розділ Конституції 1901 року розкривав правовий статус представницького органу держави. Законодавча влада належала королю та Народному представництву, до складу якого входила Народна скупщина та Сенат. Право законодавчої ініціативи належало королю та парламенту (ст. 47). Депутати вважалися народними обранцями. Одна й та ж особа не могла займати місце в обох палатах представницького органу одночасно [23]. Відповідно, у Сербії на початку ХХ ст. в державному апараті поєднувалися демократичний орган – парламент, з консервативно-монархічним – сенатом. Скупщина складалася зі 130 представників, обраних сербським народом через таємні вибори на чотири роки. Депутатом міг стати громадянин Сербії, який користувався всіма громадянськими та політичними правами, постійно проживав на території держави, досяг 30-річного віку, умів читати й писати, сплачував не менше 60 динарів податку за рік (ст. 67) [23]. Сенат складався з 51 особи, до якого входили повнолітній спадкоємець престолу, архієпископ Белградський та єпископ Нішський. Окрім них, ще 30 членів, які становили більшість й призначалися королем, та 18 (по одному з кожного округу й

Белграда) обиралися на шість років (ст. 70, 71). Депутатом Сенату міг стати громадянин Сербії, який користувався всіма громадянськими та політичними правами, постійно проживав на території держави, досяг 40-річного віку, сплачував 200 динарів податку за рік (ст. 72) [23]. Газета “Киевлянин” зазначала, що “в новому сенаті згідно з напрацьованими постановами будуть засідати переважно люди з високим освітнім цензом і матеріально незалежні” [24, с. 2]. Відзначимо, що значне підвищення майнового цензу обмежувало політичні права сербів. Король Олександр мав підтримку переважної більшості senatorів і хотів використати між сенатом і скупщиною протиріччя, які були неминучими через відсутність чіткого розмежування повноважень верхньої та нижньої палат парламенту. Окрім того, Конституція Сербії 1901 року скасувала скликання Великої народної скупщини, тобто Установчих зборів, що було порушенням загальноприйнятого в тогочасній Європі демократичного принципу. Разом з тим з членів Сенату королем створювалася Державна рада з 15 осіб. До її повноважень належало: розглядати скарги щодо порушення конституційних прав людини, рішень міністрів, надавати дозвіл на продаж нерухомого майна округів, общин та міст тощо (ст. 85). Правосуддя в Сербії за Конституцією 1901 року здійснюють суди, які проголошувалися незалежними (ст. 87) [23].

Особливе місце в Статуті займав третій розділ, присвячений правам і свободам сербських громадян. Стаття 25 встановлювала рівність усіх перед законом. Громадяни Сербії не могли мати дворянських титулів (ст. 25), їм гарантувалася особиста свобода (ст. 26), проголошувалася свобода совісті (ст. 33). Право голосу сербські громадяни отримували після досягнення 21 річного віку, сплати не менше 15 динарів податку на рік для обрання депутатів до Національної скупщини або 45 динарів – для обрання депутатів до Сенату [23]. Хоча статтями Статуту Сербії 1901 року встановлювалися основні демократичні свободи, водночас передбачалися обставини для їхнього обмеження, зокрема, у військовий час, при відкритті кримінальної справи тощо.

Після оприлюднення Конституції Сербії 1901 року в пресі України з’явилися перші оцінки цього документа. Так, кореспондент газети “Одесский листок” намагався проаналізувати зміст Статуту 1901 року. Статтю “Нова сербська конституція” він підписав криптонімом “Н.” [25, с. 2]. Є підстави вважати, що її авторство належить відомому письменнику та публіцисту О.В. Амфітеатрову, який аналогічно підписував свої матеріали [26]. Наші припущення підтверджуються його співпрацею з одеськими газетами та інтерв’ю із сербським королем Олександром, що було розміщене в одному з наступних номерів цього ж періодичного видання [27, с. 2]. Автор публікації дійшов до висновку, що майбутнє Сербії буде визначатися тим, “як корона, уряд і народ будуть діяти при новій конституції, як зможуть ці три фактори застосовувати до справжніх потреб країни, зазначені в конституції права та обов’язки” [25, с. 2]. Слід погодитися із думкою кореспондента, оскільки Конституція 1901 року фактично видавалася як змінена досить прогресивна Конституція 1888 року, яка у свій час зіткнулася із неготовністю сербського суспільства до західноєвропейської моделі державності й згодом була скасована.

Необхідно вказати на той факт, що одноосібне рішення Олександра Обреновича проголосити Конституцію Сербії викликало невдоволення сербської громадськості. “Киевская газета” повідомляла, що напередодні оприлюднення сербським королем основного закону держави радикальна партія розкололася з приводу запропонованих королем нововведень та відсутності їхнього схвалення Великою скупщиною. Група радикалів на чолі з Н. Пашичем підтримала відповідні зміни державного ладу, а інша – виступила категорично проти. Схвалення частиною радикальної партії та провладних напредняків позиції Олександра Обреновича стало приводом для введення нової Конституції. У газетних виданнях “Киевлянин” та “Киевская газета” відмічалось, що проголошенню Конституції передувало укладання союзу між частиною радикалів та напредняками, які раніше не могли дійти згоди щодо подальшого державного розвитку Сербської держави [28, с. 2].

Разом зі змінами державного ладу Олександр Обренович проголосив про прагнення поліпшити відносини з Російською імперією. “Народ не хоче швабів, серб насамперед слов’янин і бажає ним залишитися. Лише народний уряд може бути сильним у нашій країні, він повинен бути слов’янським і спиратися на Росію, як на символ і носія загальнослов’янського начала” [27, с. 2], – заявив король Сербії в інтерв’ю кореспонденту газети “Россия”

О.В.Амфітеатрову, котре було надруковане на сторінках “Одесского листка”. Сербські газети у своїх статтях підтримали проросійські настрої Олександра Обреновича [29, с. 2; 30, с. 2].

Зауважимо, що ситуація в Сербській державі на початку ХХ ст. загострювалася питанням престолонаслідування. Проголошення Конституції 1901 року не могло відвернути увагу сербської громадськості від проблем у королівській родині. Згідно з інформацією газетної преси України непопулярність дружини короля Олександра Драги серед сербів зростала [31, с. 2; 32, с. 2]. Особливе обурення викликала новина про її неспроможність народити спадкоємця Олександрю Обреновичу [33, с. 2]. “Киевская газета” повідомила, що король Сербії в одній із розмов з російським дипломатом заявив про можливість передачі сербського престолу чорногорському князю [34, с. 2]. Спеціальний кореспондент газети “Одесский листок” у Відні, котрий підписував свої статті псевдонімом “И.З-ичь”, розмірковував щодо позиції Австрії в питанні престолонаслідування в Сербії. Він уважав, що віденський уряд не допустить посилення Чорногорії в балканському регіоні та в разі потреби навіть підтримає іншу сербську династію Карагеоргієвичів [35, с. 2]. Такий розвиток подій був не на користь авторитету сербського короля.

Отже, київські та одеські газети на початку ХХ ст. стали важливим джерелом інформації про політичне життя Сербії для української громадськості. У цей період офіційна влада використовувала газети як інструмент впливу на свідомість їхніх читачів і поступово через публікації почала навіювати думку про можливість зайняття сербського престолу представником іншої сербської династії Карагеоргієвичів Петром, особа якого більше відповідала інтересам Російської імперії на Балканах. Державний переворот, здійснений Олександром Обреновичем у квітні 1901 року, проголосив нову Конституцію, яка, за оцінками журналістів, стала відступом на шляху до розбудови демократії. Окрім цього, у газетній періодиці активно обговорювалося питання відсутності спадкоємців престолу Сербії, що викликало невдоволення сербського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О.В. Павлюченко – К.: Наукова думка, 1992. – 208 с.
2. Данченко С.И. Развитие сербской государственности и Россия, 1878 – 1903 гг. / С.И. Данченко; Отв. редактор И.В. Чуркина; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения и балканистики, Науч. центр общеславян. исслед. – М.: ИСБ, 1996. – 421 с.
3. Вишняков Я.В. Идеология сербской военной элиты в контексте особенностей развития сербского государства в конце ХІХ – начале ХХ вв. / Я.В. Вишняков // Человек на Балканах. Власть и общество: опыт взаимодействия (конец ХІХ – начало ХХ в.): Сборник статей. – СПб.: Алетейя, 2009. – С.86 – 107.
4. Никифоров К.В. Парламентаризм в Сербии в ХХ веке / К.В. Никифоров // Славяноведение. – 2004. – №3. – С. 8 – 20.
5. Министерский кризис в Сербии / [Автор невідомий] // Киевлянин. – 1895. – 28 июня. – С.2.
6. Министерский кризис в Сербии / [Автор невідомий] // Одесские новости. – 1896. – 16 декабря. – С. 2.
7. Финансовые затруднения Сербии / [Автор невідомий] // Киевлянин. – 1895. – 1 мая. – С. 2.
8. Выборы в сербскую скупщину / [Автор невідомий] // Киевлянин. – 1898 – 1 июня. – С. 2.
9. Ниш [Телеграма] // Киевлянин. – 1895. – 21 марта. – С.3.
10. Белград [Телеграма] // Киевлянин. – 1898. – 14 августа. – С.3.
11. Покушение на жизнь Милана Обреновича / [Автор невідомий] // Киевлянин. – 1899. – 1 июля. – С.3.
12. Бракосочетание короля Александра / [Автор невідомий] // Киевлянин. – 1900. – 29 июля. – С.1.
13. Сербия [Повідомлення] // Киевлянин. – 1898. – 23 марта. – С.2.
14. Сербия [Повідомлення] // Одесские новости. – 1893. – 10 октября. – С.2.
15. Сербия [Повідомлення] // Одесские новости. – 1893. – 26 октября. – С.2.
16. Политическое обозрение. Сербия [Повідомлення] // Киевская газета. – 1901. – 28 января. – С. 3.
17. Политическое обозрение. Сербия [Повідомлення] // Киевская газета. – 1901. – 2 марта. – С. 4.
18. Политическое обозрение. Сербия [Повідомлення] // Киевская газета. – 1901. – 4 марта. – С. 3.
19. Политическое обозрение. Сербия [Повідомлення] // Киевская газета. – 1901. – 28 февраля. – С. 3.
20. Провозглашение новой конституции [Повідомлення] // Киевлянин. – 1901. – 7 апреля. – С. 2.
21. Белград [Телеграма] // Одесский листок. – 1901. – 7 апреля. – С.2.
22. Политическое обозрение. Сербия [Повідомлення] // Киевская газета. – 1901. – 11 апреля. – С. 2.
23. Устав Краљевине Србије из 1901. – Београд: Државна штампарија краљевине Србије, 1901. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://digital.nb.rs/direct/RA-ustav-1901>
24. Провозглашение новой конституции [Повідомлення] // Киевлянин. – 1901. – 10 апреля. – С. 2.
25. Н. Новая сербская конституция / [О.В.Амфітеатров] // Одесский листок. – 1901. – 10 апреля. – С. 2.

26. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. / Всесоюз. кн. палата; Подгот. к печати Ю. И. Масанов; Ред. Б.П.Козьмин. М.: Изд-воВсесоюз. кн. палаты, – Т. 2: Алфавитный указатель псевдонимов. Псевдонимы русского алфавита: К – П. – 1957. – 387 с.
27. [О.В.Амфітеатров] Беседа с сербским королем / [О.В.Амфітеатров] // Одесский листок. – 1901. – 26 апреля. – С.2.
28. Политическое обозрение. Сербия [Повідомлення] // Киевская газета. – 1901. – 2 мая. – С.2.
29. Белград [Телеграма] // Одесский листок. – 1901. – 21 апреля. – С.2.
30. Серб об Австрии [Повідомлення] // Одесский листок. – 1901. – 3 июня. – С.2.
31. Политическое обозрение. Сербия [Повідомлення] // Киевская газета. – 1901. – 28 февраля. – С.3.
32. Аресты в Сербии [Повідомлення] // Одесский листок. – 1901. – 14 мая. – С.2.
33. Заграничная жизнь. Белград [Повідомлення] // Киевская газета. – 1901. – 9 мая. – С.2.
34. Политическое обозрение. Сербия [Повідомлення] // Киевская газета. – 1901. – 24 мая. – С.2.
35. И.З-ичь. К вопросу о престолонаследовании в Сербии / [Автор невідомий] // Одесский листок. – 1901. – 19 мая. – С.2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чернік Світлана Дмитрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри правознавства КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: політична історія Сербії, періодичні видання України др. пол. XIX – поч. XX ст.

УДК 930 253/477.65"17"

АРХІВ КОША НОВОЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ І ЦЕНТРАЛЬНА УКРАЇНА

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

Запорізький архів у фортеці св. Єлисавети. Помилкова передача "січових" документів з Єлисаветграда до Києва. Дослідження фонду Коша періоду Нової Сербії та єлисаветинського укріплення. Потенціал матеріалів доби козацтва для вивчення історії Центральної України.

Ключові слова: запорізький архів, січові документи, фонд Коша, козацтво, фортеця св. Єлисавети, Нова Сербія, Центральна Україна.

Запорожский архив в крепости св. Елисаветы. Ошибочная передача "сечевых" документов из Елисаветграда в Киев. Исследования фонда Коша периода Новой Сербии и елисаветинского укрепления. Потенциал материалов времён казачества для изучения истории Центральной Украины.

Ключевые слова: запорожский архив, сечевые документы, фонд Коша, казачество, крепость св. Елисаветы, Новая Сербия, Центральная Украина.

Zaporozhia archive in a fortress sv. Elisavety. Erroneous transmission of "sechevykh" documents from Elisavetgrad to Kiev. Researches of fund of Kosha of period of New Serbia and elisavetinskogo strengthening. Potential of materials of times of the cossacks for the study of history of Central Ukraine.

Keywords: Zaporozhia archive, sechevye documents, fund of Kosha, the cossacks, fortress sv. Elisavety, New Serbia, Central Ukraine.

Козацька доба є одним з найважливіших етапів державотворчого процесу в історії України. Це відображають документи її літопису. Одне з ключових місць займає архів Коша Нової Запорізької Січі. Він містить інформативні джерела з вітчизняної та зарубіжної минувшини, літопису міжнародних відносин. Документи представляють інтерес для вивчення історії регіонів. У даній статті прослідкуємо зв'язок долі архіву з Центральною Україною (межіріччя Синюхи й Дніпра, територія Кіровоградської області), окреслимо зміст його документів, пов'язаний з адміністративними одиницями, поселеннями, місцевостями цього краю. Важливими для розкриття проблеми є праці провідних істориків А. Скальковського [1], Н. Полонської-Василенко [2] [3], О. Апанович [4]. Головною джерельною базою постають січові документи, опубліковані в роки незалежної України [5] [6]. Залучено окремі справи Держархіву Кіровоградської області [7] [8].

1775 р. російські війська, вийшовши з-під стін фортеці св. Єлисавети, підступно захопили і зруйнували Січ. Частина документів архіву запорізької Військової канцелярії було відправлено до Петербурга. Загалом же конфіскований архів скасованого Запорізького Коша надійшов у розпорядження коменданта Новосіченського ретраншементу. Цей підрозділ свого часу був створений для спостереження російським військовим командуванням над Січчю. Тут вилучили документи за розпорядженням генерал-губернатора Новоросійського краю Г. Потьомкіна. Князь відібрав, зокрема, копію атестата на його звання "товариша запорозького куреня Куцівського",

свої листи до П. Калнишевського. В них фаворит Катерини II називав останнього кошового отамана “вельмишановним люб’язним моїм батьком”, “нерозлучним другом”. Але він же, ініціювавши арешт та репресії запорозької старшини, з особливим віроломством та жорстокістю поставився до 80-літнього очільника Січі, відправивши того на Соловки в довічне ув’язнення. Вилучено було також універсал Б. Хмельницького від 15.01.1655 р. на підтвердження грамоти 1575 р. польського короля С. Баторія війську запорозькому, яка визначала кордони його володінь, записку кошового І. Малашевича про перебування Запорізької Січі під кримською протекцією [4]. Ці матеріали могли становити небезпеку для Росії при доведенні незаконності дій імперії із встановлення влади над Січчю та її ліквідації, загарбанні козацьких земель і кошового майна. Вилучені документи знаходяться в особистому фонді князя в Російському державному військово-історичному архіві [5, с. 143].

1777 р. Новосіченський ретраншемент ліквідується за непотрібністю. Далі місцем перебування унікального комплексу першоджерел національної та регіональної історії судилося стати Приінгуллю. Запорізький архів перевозиться до фортеці св. Єлисавети. Про умови, які могли тут бути створені для зберігання документів, свідчить те, що через сирість псувався архів самого укріплення. Комендантами фортеці тоді служили: з 1775 р. полковник Соколов, з 1778 р. полковник Вукотич, з 1781 р. генерал-майор Петерсон [9, с. 8].

1784 р. фортеця св. Єлисавети ліквідується. Запорізькі документи перевезли до Катеринославського повітового суду, де вони використовувалися для довідок у справах про землі Січі, які Катерина II роздавала поміщикам. Зазначимо, що не всі дослідники наводять факт семирічного знаходження матеріалів у фортеці св. Єлисавети [10]. У місті на Дніпрі увагу на запорозькі документи звернув архієпископ Гавриїл (Розанов) [10, с. 250], чие дослідження є інформативним і для історії Кіровоградщини [11].

Потім документи на шість десятиліть потрапили до Одеси в абсолютне розпорядження чиновника Аполона Скальковського, котрий їх використав при написанні десятків праць, передовсім “Історії Нової Січі” [12]. Повне володіння архівом Скальковським у себе на квартирі не сприяло не лише роботі з ним уже й у пореформений період провідних істориків того часу, а навіть поширенню відомостей про його місце знаходження. У передмові до другого видання опису справ архіву Коша Нової Запорізької Січі йдеться, що А. Скальковський не пише про елисаветградську частину козацького архіву, за яку пише “Шмідт 1858 р., а за ним А. Іконников” [5, с. 15]. Втім, зауважимо, що через кілька десятиліть Скальковський згадує “остатки хранящегося у нас запорожскаго архива” [1, с. 327].

На початку 1860-х рр. дослідник Шмідт помилково вважав, що Запорізький січовий архів є “обременяющим” складом у підвалі міської лікарні на території фортеці св. Єлисавети, звідки “найцікавіші документи взяті до Одеського історичного архіву” [13, с. 617]. З посиланнями на нього стурбованість станом “частини запорозького архіву ... в лікарні в м. Єлисаветграді” (тепер – Кіровоград) прозвучала на III археологічному з’їзді 19.08.1874 р. [14, с. 93]. 1876 р. головний редактор Київської генерал-губернаторської тимчасової комісії для розбору давніх актів, історик В. Антонович, професор Київського університету В. Демченко, з якими згодилось керівництво елисаветградської повітової земської управи, попросили інгульчан передати Київському університету архів Запорізької Січі. При цьому Демченко не радив віддавати матеріали до Одеси, “міста ще без історії і без нації” та з іноземцями [7, арк. 2 – 4]. (За іронією долі козацький комплекс після ліквідації Січі найбільший період зберігався саме в Одесі.) Єлисаветградська міська дума вирішила передати до Києва справи “Запорізької Січі безповоротно” [8, арк. 62]. Таке рішення прийняли стосовно документів, які насправді вивезли з фортечних валів за сторіччя до цього. Фактично ж до Києва відправили, не підозрюючи цього, архів колишньої фортеці св. Єлисавети. Є припущення, що з матеріалами укріплення потрапили до збірки О. Лазаревського декілька запорозьких документів.

Після Одеси запорізький архів перебував у Харкові, у війну евакуювався до Златоуста (Росія). Сьогодні корпус зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [15] обсягом 365 справ за 1713 – 1776 рр., частково за більш ранній період. Дослідники пишуть про вилучення частини матеріалів у Катеринославі та Одесі. Тобто, до Києва дійшло не все, що зберігалось у фортеці св. Єлисавети. Окремі запорізькі документи, а також історичні матеріали про козаків, входять до складу різних архівних фондів та рукописних збірок, розпорощених не тільки по архівах (музеях) України, а й Росії (Москва, Петербург), Польщі,

Угорщини, Швеції, Франції, Ватикану, Туреччини. Так, у Кракові знаходиться лист бугогардівського полковника Івана Буряка до польського брацлавського старости [16, с. 74].

Збірник “Гайдамацький рух на Україні” [17], видання опису запорозьких справ [5] і багатотомника самих документів [6], які сім років зберігалися за надінгульськими валами, праці українських істориків наближають факти в т. ч. й центрально-української минувшини до місцевих споживачів ретроспективної інформації. Наведемо приклади.

Документи архіву ілюструють активне виконання, фактично, головних функцій фортеці св. Єлисавети: антигайдамацької та антикозацької. Директиви царської адміністрації 1752 р. зобов’язували виділяти козаків для будівництва цього укріплення. 1754 р. її комендант скаржився Сенату на ріст “гайдамакування запорожців на правому боці Дніпра (власне в Новій Сербії)”. Його листи вимагали розшуку запорожців “за гайдамацтво” на цій території [5, с. 34] [17, с. 244 – 246], виявлення на Запоріжжі 12 гайдамаків, які 1758 р. втекли із новомиргородської (центр Нової Сербії теж зробив свій “внесок” у боротьбу з ними) в’язниці [5, с. 34, 54], затримання гайдамаків біля Гарду, перешкоджанню їх руху на Польщу [17, с. 262, 264 – 265, 277 – 287]. Збереглися протоколи допитів гайдамаків у фортеці [5, с. 165, 167] [17, с. 310 – 311]. Про розшук і знищення гайдамаків на території Запорізької Січі йшлося в дорученнях київського генерал-губернатора [17, с. 319].

Збереглося клопотання Коша перед Романовою про збільшення грошових виплат у зв’язку з позбавленням можливостей для рибальства і полювання на землях, переданих імператрицею Донському Війську і Новій Сербії [6, с. 60]. Документи чи копії грамот, оригінали яких загинули 1709 р. під час розорення Січі за наказом Петра I російським військом (тоді царський офіцер Яковлев клейноди, частину запорозьких документів вивіз до Петербурга), кошові отамани, спеціальні козацькі комісії неодноразово возили до столиці, доводячи незаконність захоплення їх території під Нову Сербію та фортецю св. Єлисавети. 1755 – 1756 рр. Кіш забезпечив докладною інструкцією делегатів, які в Петербурзі мали передати царському уряду петицію про захоплення Ново-Сербією, Слобідським полком і Донським військом запорізьких земель та ін. Грамотою цариці Єлисавети, зокрема, в цьому було відмовлено [4, с. 239 – 240] і наказано створити комісію з депутатів Запоріжжя, Гетьманщини та фортеці св. Єлисавети для опису та розмежування січових теренів з Новою Сербією і Слобідським полком [5, с. 40]. Але й під час роботи комісії наступ на ці землі продовжувався. Одного разу комендант укріплення навіть заарештував запорізького депутата [4, с. 240]. У справі діяльності наступної подібної комісії 1760 – 1764 рр. міститься скарга Коша на коменданта фортеці св. Єлисавети й на захоплення земель Новою Сербією [5, с. 60].

1765 р. запорожці привезли до столиці імперії чолобитну, зокрема, конкретно ставлячи питання про знесення з території Запорожжя поселень Нової Сербії, фортеці св. Єлисавети та виведення царського війська [4, с. 241]. “Про цю депутацію збереглося багато відомостей в архіві запорізького коша, частково використаних А. Скальковським в Історії Нової Січі”, – писала дослідниця архіву Н. Полонська-Василенко [2, с. 144]. 1766 р. на підставі січових документів спеціальна комісія висловилася за повернення Запоріжжю земель на правому березі Дніпра з перенесенням Єлисаветградської провінції на лівий берег. Про це йшлося в листах П. Калнишевського, спеціальних “записках”, докладному проєкті передачі земель [3, с. 89]. Але проблема залишилася не вирішеною. 1767 р. Січ у наказі своїм делегатам висловила факти історії наступу на запорозькі володіння, зокрема, що під поселення Новослобідського полку при фортеці св. Єлисавети та Нової Сербії “в ширину і вздовж немало землі, з лісами і рибними ловлями зайнято” [4, с. 237]. Щоб не допустити подальшого захоплення земель переселенцями П. Калнишевський 1768 р. наказав селити одружених козаків на межі Нової Сербії в слободах Петрівці, Верблюжці, Куцівці, Зеленій, Жовтій, 1772 р. – запропонував Кошеві зробити такі поселення над р. Інгульцем та ін. [3, с. 91]. З наступного року козакам для безперешкодного переходу із сім’ями та перевезення майна з Єлисаветградської провінції до новозаснованих запорізьких слобід, Кіш видавав паспорти-перепустки. Але спочатку місцева військова російська влада, зокрема, в Чечеліївці, Деревіївці, їх переселенню чинила перешкоди. Так, навесні було затримано козака Ф. Брухно з Куколівки із дружиною та дітьми, який перебирався возами з чотирма волами, вісьмома дошками і плугом до запорозької слободи Петрової. Лише скарга Коша командирю другої армії царських військ сприяла вирішенню питання в даному та інших подібних випадках [18, с. 68, 71 – 72].

Питання про нагальне повернення земель Єлисаветградської провінції козакам постало і після жорстокого нападу татар 1769 р. на цей край, коли виявилася його повна беззахисність.

Запорозькі документи відображають протидію січовиків зайняттю козацьких теренів Молдавським полком, скарги, конфлікти, ворожнечу, спалення сіл переселенців. 1772 р. у відповідь на захоплення земель, пограбування запорожців Кіш ухвалив виселяти всіх, хто тут осів без його дозволу, в першу чергу поселенців цього полку, заборонив їм засновувати поселення біля Сухого Ташлику. У Кодацькій паланці виселено із р. Лозоватої прибулих, залишено мешканців слободи Жовтенької, які визнали владу Коша [2, с. 138 – 139]. 1774 р. проблема перенесення установ Єлисаветградської провінції на Лівобережжя ставилася з ініціативи Січі в Державній Раді Росії. У “чолобитній” до імператриці перелічувалися всі утиски, зневаги, захоплення Єлисаветградською провінцією [4, с. 243]. Катерина II на засіданні ради 12 травня заявила, що оскільки запорізьке військо користувалося цими землями до утворення Катерининської та Єлисаветградської провінцій, то було б справедливо “задовольнити” його однією з цих провінцій [2, с. 152]. Вона пообіцяла делегації Війська Запорізького розглянути його претензії з приводу земель по закінченні війни з турками [3, с. 90]. Але в подальших підступних планах Петербурга була ліквідація української автономії. Один з ініціаторів цього Потьомкін, очоливши 1774 р. Новоросійську губернію, отримав у спадщину велике число нерозв’язаних справ, скарг, рапортів запорожців на утиски з боку російського командування, претензій останнього до козаків. Він, задекларувавши любов до січовиків, закликав їх заспокоїтися, змиритися із тогочасними реаліями. Але 15 липня кошовий отаман Калнишевський зі старшиною відповіли, що залишаються на своїй позиції: вся Новоросійська губернія стоїть на землі запорізькій, і військо не втрачає надії, що воно буде існувати й землі повернуться до нього. І якщо Потьомкін справді щиро ставився до запорожців, то мусив використати свій вплив на царицю, прискоривши цю справу. “Всі народи, – закінчувався лист, – за своє власне майно стоять, тому й нам треба відстоювати наші землі, ... а ті, що оселилися на них ... в своїх поданнях наводять різні видумки, а що ми свого домагаємо – згладжується” [2, с. 155 – 156].

У справах “Секрети коша Запорозького” міститься таємне листування, зокрема, про агресивні плани південних сусідів. Так, козацький розвідник В. Швидкий повідомляв, що Єдисанська орда з кримським ханом Крим-Гіреєм збирається напасти на фортецю св. Єлисавети, Січ, нові слободи [4, с. 284]. Навесні 1755 р. повідомлялося про стурбованість татарської старшини тим, що в російській імперії “робиться нове міста Єлисавет” [1, с. 334].

1761 р. бугогардівський полковник К. Шустовал рапортував кошовому отаману про затримання браконьєрів у степах. У них було реквізовано двох коней і два мушкети. В Кодацькій паланці вирубувались дерева. За цим Кіш доручив суворо слідкувати, а порубників заарештовувати. У документах проілюстровано піклування козаків про рідну природу, ресурси навколишньої флори і фауни. Матеріали свідчать про розвиток запорозького господарства. Табуни коней, череди корів старшина направляла, зокрема, на ярмарки Нової Сербії [3, с. 92].

У січових документах міститься інформація з історії Піщанобрідської слободи, Новомиргорода, Торговиці, Єлисаветградського пікінерського полку й ін. [5, с. 221 – 224]. Дев’ять із них, за 1744, 1747, 1749, 1755 рр., увійшли до збірника Кіровоградської обласної краєзнавчої конференції 2003 р. [19, с. 186 – 195]. Це було зроблено з метою наближення до потенційних споживачів дешифрованої публікованого в перших двох томах архіву Коша Нової Запорізької Січі, виданих Центральним державним історичним архівом України в м. Києві й Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Адже в кіровоградських бібліотеках цей багатотомник (наклад від 300 до 1000 прим.) відсутній. До першого тому увійшли документи 1 – 8 справ ф. 229 ЦДІАУ, в яких, зокрема, є матеріали про Власівку, Власівську сотню, Глинськ, Єлисаветград, Єлисаветградську провінцію, Інгульську слободу, Крилів, Крилівську слободу, Нову Сербію, Петровий Острів, Таборище Власівської сотні [20, с. 22, 88, 210, 253 – 255, 259 – 260, 265 – 266, 282, 299 – 300, 303 – 305, 357, 382 – 383, 570, 573 – 574, 579]. Матеріали другого тому охоплюють 9 – 15 справи [16]. Про Андрусівку Крилівської сотні, Архангельськ, Бірки та ін. йдеться в третьому томі [21, с. 252, 259, 487, 633, 660, 782, 789, 792]. Наводиться лист головного командира Нової Сербії, відправлений з фортеці св. Єлисавети кошовому отаману, з проханням розшукати гайдамаків, які здійснили напад в Речі Посполитій, та усунути з посади за сприяння їм гардового

полковника Ф. Легу [21, с. 924]. У четвертому томі з-поміж інших поселень краю згадуються Крилівська сотня, Крилівська фортеця, Глинськ [22, с. 215 – 216, 309, 739]. П'ятий том (28 справа) подає реєстр Війська Запорозького Низового 1756 р., де полковниками Бугогардівської паланки значаться Й. Ковалевський (1756 р.), Д. Білий (1757 р.), отаманами куренів: Величківського Г. Погорілий, Кушівського Г. Гнений, Платнірівського М. Бойко (23, с. 51, 102, 133, 172, 500 – 501). Для підготовки для друку 6 – 9 томів бракує коштів.

Оприлюднені й неопубліковані документи архіву Коша Нової Запорізької Січі містять цінну інформацію з історії краю XVIII ст. Документи ілюструють активне заволодіння регіону в козацьку добу автохтонним населенням, містять дані про діяльність Бугогардівської, Кодацької паланкової старшини. Січові матеріали свідчать про активний політичний і практичний захист запорожцями своїх вольностей від колонізації Російської імперією в 1750-х рр., про гайдамацький рух. У них науковці історики, музейники, архівісти, краєзнавці можуть отримати інформацію з історії Торговиці, Новоархангельська, Новомиргорода, фортеці св. Єлисавети, Глинська, Цибулевого, Крилова, Петроострова, інших поселень Центральної України, її місцевостей в районах П. Бугу, Синюхи, Інгулу, Інгульця, Тясмину, Дніпра, Чорного і Чутянського лісів. Архів Коша Нової Запорізької Січі чекає на своїх дослідників з Кіровоградщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скальковскій А. Секретная переписка Коша запорожского (1734 – 1763 г.) // Киевская Старина. Т. XIV. – 1886. – Февраль. – С. 327–349.
2. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1735 – 1775 рр.) (Заселення Новоросійської губернії). Ч. II. – Мюнхен: Український вільний університет, 1960. – 186 с.
3. Полонська-Василенко Н. До історії повстання на Запоріжжі 1768 року // Науковий збірник. I. – Нью-Йорк, 1952. – С. 85 – 103.
4. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
5. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ 1713 – 1776 / Вид. др., доповн. і вип. – К.: Наук. думка, 1994. – 232 с.
6. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 1–5. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998 – 2008.
7. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 539.
8. Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 258.
9. Исторический очерк г. Елисаветграда / Сост. и изд. А.Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1897. – 311 с.
10. Журба А.С. Документи з архіву Коша війська Запорозького низового. Проїжджі листи, рапорти, атестати // Козацька спадщина. – 2006. – Вип. 3. – Дніпро: Пороги, 2006. – С. 250 – 253.
11. Гавриль, Архієпископ Тверській и Кашинській. Огрывокъ повествованія о Новоросійскомъ крає, из оригинальныхъ источниковъ почерпнутый. Періодъ отъ основанія в Новоросійскомъ крає Новой Сербіи, до учрежденія наместничества Екатеринославскаго съ упраздненієм губерній Новоросійской и Азовской, за коимъ последовало упраздненіе и Славенской епархіи с 1751 по 1786 годъ // Записки Одесскаго общества истории и древностей. Т. 3. – Одесса: Городская типографія, 1853. – С. 79 – 129.
12. Скальковскій А. Исторія Новой Сечи или последняго Коша Запорожскаго. – Одесса, 1841; 1846; 1885.
13. Шмидтъ А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. II. – С.-Петербургъ: Типографія Калиновского, 1863. – 874 с.
14. Доповідь М.М. Левченка “Про знищення пам’яток старовини в Південній Росії” на III археологічному з’їзді // Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). – К., 1995. – С. 90 – 93.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229.
16. Мицик Ю. Краків. Рукопис № 5844 (До історії Бугогардівської паланки. XVIII ст.) // Степ (Кіровоград). – 1996. – № 1. – С. 71 – 75.
17. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірн. докум. – К.: Наук. думка, 1970. – 659 с.
18. Пивовар А.В. Поіменний витяг зі справ Кошового архіву 1771 – 1775 років про посвідчувальні листи, виклики та паспорти запорозьким козакам, які проживали у поселеннях Єлисаветградської провінції // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / Вип. V. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2010. – С. 61 – 72.
19. Архів Коша Нової Запорізької Січі (витяги) // Наш край у XVIII столітті: Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – С. 186 – 195.
20. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 1. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. – 695 с.
21. Там само. Т. 3 ... 2003. – 822 с.
22. Там само. Т. 4... 2006. – 885 с.
23. Там само. Т. 5... 2008. – 527 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: архівні джерела з історії Центральної України.

УДК 94 (477) “199”: 655,41

ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗМІНИ ВИДАВНИЧОЇ ГАЛУЗІ ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Віктор ШПАК (Київ)

Ця стаття присвячена аналізу переходу видавничої галузі на новітні комп'ютерні технології із застосуванням нових способів друку, яким розпочався наступний етап книговидавничої історії. Показано, як технічна революція у галузі призвела не тільки до зміни технологій, але й змінила саму сутність редакторської праці.

Ключові слова: верстальник, дизайнер, друк, комп'ютерні видавничі системи, редактор.

Эта статья посвящена анализу перехода издательской отрасли на новейшие компьютерные технологии с применением новых способов печати, которым начался следующий этап книгоиздательской истории. Показано, как техническая революция в области привела не только к изменению технологий, но и изменила саму суть редакторского труда.

Ключевые слова: верстальщик, дизайнер, печать, компьютерные издательские системы, редактор.

This article analyzes the transition of the publishing industry on the latest computer technology with the use of new printing methods, which began the next phase of book publishing history. Shown how technical revolution in the field brought not only to a change in technology, but also has changed the meaning of editorial work.

Keywords: coder, designer, print, publishing computer sistem, editor.

Основоположники історіографії та бібліографії в галузі досліджень української книги в загальних рисах поділяли історію книговидання на два знакових етапи: поява в давніх суспільствах письма, рукописних документів і книг, друга – перехід до друкарської форми виготовлення та поширення інформації. Існують і дослідження з більш деталізованими етапами розвитку українського книговидання. Узагальнено їх можна подати так:

— початковий (теологічний) (до поч. XVII ст.) – друкувалися книги тільки релігійної тематики;

— могилянський (XVII – XVIII ст.) – українське книговидання починає розвиватися за сприяння держави;

— університетський (кін. XVIII – сер. XIX ст.) – засновано Харківський та Київський університети, а також спеціальний державний орган – Головне управління цензури при Міністерстві Народної Просвіти, що відстежував усю друковану продукцію;

— поліцейський (сер. XIX ст. – 1918 р.) – посилюється державний цензурний гніт і з'являються нові організаційні форми видання книг;

— радянський (1918 – 1991 рр.) – становлення системи державного регулювання книговидання через застосування правового, економічного та адміністративного методів.

Сьогодні можна стверджувати, що наприкінці ХХ ст. з переходом до інформаційного суспільства, перебудовою видавничої галузі на комп'ютерні технології та застосуванням нових способів друку розпочався наступний етап книговидавничої історії. Інформатизація всієї людської діяльності дедалі глибша й повніша, і це вимагає постійного аналізу, оцінки функціонування видавничої продукції саме з огляду на її роль в інформаційному, науковому, навчальному та культурно-духовному забезпеченні суспільства. Комплексна й системна історіографія видавничої справи постіндустріального періоду є малодослідженою взагалі. Окремі її складові вивчали з історіографічного погляду лише декілька наших сучасників-науковців, зокрема, М. Тимошик, М. Сенченко, О. Афонін, А. Москаленко, М. Романюк І. Михайлин, В. Карпенко, В. Бебик.

Так, професор Інституту журналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка М. Тимошик стосовно досліджуваного періоду зосередив свою увагу переважно на історіографії редакційно-видавничої справи. У своїх працях “Історія видавничої справи” [1], “Видавнича справа в Україні на сучасному етапі: тенденції, проблеми” [2], “Книга

для автора, редактора, видавця” [3] та інших він охарактеризував розвиток книжкових видавництв незалежної України 1991 – 2006 рр.

Директор Книжкової палати України М. Сенченко та президент Української асоціації видавців та книгорозповсюджувачів (УАВК), характеризуючи історію української книги часів незалежності, поділили її на три періоди: період несвідомої підтримки (1991 – 1995 рр.); період свідомого знищення (1996 – 1999 рр.); період ілюзії підтримки (2000 – 2009 рр.) [4].

На початок 90-х років, коли в країні відбувалися трансформаційні зміни, пов’язані з переходом на ринкові відносини, припали й революційні зміни в технічному оснащенні видавничої галузі й відповідно технології редакційно-видавничого процесу. Основними елементами таких змін стали: поява видавничих комп’ютерних комплексів; використання у книгодрукарській справі поліграфічних машин офсетного способу друку, перехід на СТФ- та СТР-технології під час підготовки формних пластин, застосування цифрового друку, електронних засобів передачі інформації, інтернет-технологій продажів тощо.

Кожен елемент видавничої технології став зорієнтованим на здобуття фінансового результату. В цьому полягає основна відмінність роботи видавництва в ринкових умовах. Сьогодні ніхто не дає вказівки видавництвам, яку продукцію чи яких авторів видавати, а за наявності держзамовлення за нього ведеться міжвидавнича конкурентна боротьба. Редакційно-видавничий процес – це процес підготовки й випуску видання у світ: від авторського пошуку до книгорозповсюдження.

Ключовою фігурою у процесі випуску видавничої продукції є автор – особа, творчою працею якої створено твір. Видавництво зацікавлене в співпраці з обдарованими, кваліфікованими та, бажано, відомими авторами. Удалий добір автора або авторського колективу – лівова частка успіху. Як завжди, провідні видавничі компанії співпрацюють з певним колом авторів. Взаємини між ними регулюються авторським договором. Автори отримали можливість обирати видавництво, обумовлювати для себе найбільш сприятливі умови співпраці. Гонорарна політика видавництв практично перестала залежати від держави. Остання лише оберігає авторське право відповідно до Закону України “Про авторське право і суміжні права” та визначає рівень мінімальної винагороди згідно з постановою Кабінету Міністрів України: “Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об’єктів авторського права і суміжних прав”. Зміст авторського договору став прерогативою домовленості лише автора і видавництва [5, с. 40]. Найчастіше в практиці видавничої роботи автор чи група авторів, які мають виняткове право на твір, передають його у використання видавництву на засадах, обумовлених в договорі.

З поширенням персональних ЕОМ та редакційно-видавничих комп’ютерних комплексів змінилися й правила підготовки авторського оригіналу й порядок його передачі у видавництво. Якщо ще у 80-ті роки рукописи передавалися в редакцію у вигляді, зазвичай, надрукованих на друкарській машинці аркушів з текстом, то вже на початку 90-х видавництва все частіше почали ставити вимогу щодо підготовки рукописів в електронному вигляді, спочатку на дискетах, згодом на CD-дисках, DVD-дисках, “флешках” тощо. Електронна й паперова версії повинні бути ідентичними. Застосування подібних технологій позбавило необхідності тримати у видавництві такий підрозділ, як машинописне бюро, або пізніше – відділи набору текстів.

Протягом останнього часу істотно змінився й редакційний процес. Якщо раніше він фактично закінчувався на етапі редагування та коректури (решта процесів, ураховуючи набір, відбувалися в друкарні), то тепер для друкарні готується повністю зверстаний оригінал-макет. Нині підготовка публікації до друку має такий вигляд: підготовка (редагування, коректура) тексту → макетування → підготовка ілюстрацій → складання (верстання) → виготовлення оригінал-макету. Умовність полягає в тому, що редакційний процес підготовки рукопису до друку складається з довгого ланцюжка взаємозалежних етапів. Донедавна їх виконували професіонали вузької спеціалізації, тепер вся підготовка відбувається паралельно. Пов’язано це, з одного боку, з бажанням мінімізувати собівартість продукції, а з другого – впровадженням у видавничу діяльність комп’ютерних технологій, що дало змогу значно автоматизувати процеси.

Головною фігурою, як і раніше, залишається редактор. Саме він організовує роботу над рукописом для поліпшення його в літературному, мовному, професійному, науковому, соціальному аспектах, тобто здійснює процес редагування. Він працює над удосконаленням структури рукопису, його композиції, стилю, усуненням смислових, логічних, стилістичних,

граматичних та інших похибок і вад, перевіряє достовірність фактів, наведених у рукописі, послідовність викладу матеріалу, точність визначень і формулювань тощо.

Редактор працює в безпосередньому зв'язку з автором, погоджуючи й контролюючи правки на всіх етапах. Варто наголосити, що використання комп'ютерних програм для редагування тексту можливе тільки для найпершої, технічної правки. Жодна технологія не замінить традиційної редакторської праці з притаманною їй логічністю мислення, творчістю, художньо-стильовими смаками.

Використання графічних комп'ютерних програм докорінно змінило процес художнього редагування, що полягає в художньому оздобленні твору. У великих видавництвах є окремі підрозділи, фахівці яких сканують та обробляють первинні матеріали, у менших ці функції, зазвичай, покладають на дизайнера.

Дизайнер працює у безпосередньому контакті з технічним редактором, оскільки одночасно або паралельно з художнім ведеться технічне редагування. Створюється модульна сітка (шаблон чи трафарет), яка визначає дизайн майбутнього макета й задає місця розміщення тексту, ілюстрацій, заголовків, колонцифр, колонтитулів, підписів тощо. Це є каркасом видання. Усі ці процеси здійснюються за допомоги видавничих комп'ютерних систем та спеціального програмного забезпечення для здійснення дизайну та верстки.

Новітня техніка значно розширила можливості видання щодо вибору формату й шрифту, їхньої відповідності призначенню, змісту, естетичним і гігієнічним вимогам, комфортності читання.

Ще одним важливим процесом підготовки твору до друку є коректура. Вона покликана усунути похибки, описки, друкарські помилки та інші вади відповідно до тих норм мови й вимог до видавничої продукції, які склалися на певному історичному етапі.

Коректор повинен знати не лише правила орфографії та пунктуації, але й технічні вимоги до набору й верстки, розумітися на елементах тексту, володіти системою коректурних знаків. Комп'ютерні технології значно спростили й прискорили шлях, який проходить рукопис у процесі перетворення на готову видавничу продукцію. Змінився й традиційний підхід до кількості коректур. Якщо раніше видання проходило 4 – 6 коректур (правку-вчитку, правку-звірку, правку-підчитування, зведення, друкарську коректуру тощо), то нині читають 2 – 3 рази: спочатку рукопис, а потім – після верстання тексту й внесення авторської та редакторської правки. З урахуванням того, що відповідальність за кінцевий результат не знизилася, навантаження на редакційного коректора зросло. Допомоги комп'ютера тут недостатньо. Видавництва прагнуть мати в себе фахівця, озброєного власними знаннями, мовним чуттям, увагою, професійними навичками. Коректорську роботу виконує не лише коректор, а й автор та редактор. Буває і навпаки: нерідко в малих видавництвах коректорів доводиться бути і технічним, і літературним, і випусковим редактором, оскільки такі посади в штаті не передбачені.

Оброблений на попередніх етапах рукопис передається на верстання, у ході якої він набуває остаточного додрукарського вигляду. Це підсумковий етап роботи всіх підрозділів видавництва, що забезпечує при дотриманні обов'язкових технічних правил стильове й технічне оформлення, єдність і художню цілісність видання, відповідність кожного розвороту як змістові, так і загальному принципу оформлення видання. Від цього безпосередньо залежить якість книжки, журналу чи газети. Оригінал рукопису готується відповідно до вимог державних стандартів: ДСТУ 3772-98 "Оригінали для поліграфічного відтворення. Загальні технічні вимоги". Оригінал також повинен відповідати технічним вимогам друкарні, у якій відбуватиметься друк.

Інтеграція редагування й верстання дає змогу розв'язувати проблеми оперативності в коректурному процесі, зайвого чи відсутнього тексту "редакційними" методами, не жертвуючи якістю макета й читабельністю тексту. Підвищується рівень контролю за створенням книжки чи журналу.

Підготовлені верстальником і дизайнером комп'ютерні версії книжкового блока, обкладинки та інших складників видавничої продукції роздруковуються у форматі 1:1 й перевіряються всіма учасниками редакційного процесу й автором. Після цього редактор підписує видавничий оригінал-макет до друку, і працівники комп'ютерного комплексу для передачі в друкарню записують його на диски (CD, DVD) або інші мобільні носії. Останнім часом усе поширенішою є практика надсилання електронної версії оригінал-макета до друкарні електронною поштою. Електронна версія може бути водночас основою для публікацій в

електронних засобах інформації, наприклад, на видавничих сторінках в інтернеті або у формі CD ROM.

Готуючи повнокольорову продукцію, бажано ще до друку знати, який вигляд матиме зображення. Найпростіше переглянути її електронну версію на відкаліброваному моніторі (тут зразком зображення є “картинка” на екрані комп’ютера). Якщо потрібен відбиток, максимально наближений за кольором до віддрукованого, застосовується кольоропроба – зображення, що є зразком для відтворення кольору при тиражуванні друкарського матеріалу. У сучасній друкарні вона є необхідним атрибутом, що бере активну участь у виробничому процесі, дає змогу виявити можливі проблеми з оригінал-макетом до початку його виготовлення, гарантує передбачені результати.

Уповноважений працівник виробничого відділу (в окремих редакціях ще збереглася посада випускового редактора) готує для поліграфічного підприємства технологічну специфікацію, яка разом з роздрукованою видавничого оригінал-макета, самим файлом на електронному носіїві та комплектом інших документів і матеріалів передається в друкарню як завдання видавництва на виконання поліграфічних робіт.

Поліграфічні процеси – це регламентована послідовність технологічних операцій виготовлення друкарської продукції, які здійснюються з використанням спеціальних технологій і технічних засобів.

Історія друку сягає у глибину століть. За цей час поліграфія вслід за розвитком суспільства також розвивалася, змінюючи способи друку і, відповідно, технологічні підходи та обладнання. Багато методів друку вже давно забуто. Але фундаментальні основи й принципи друкарської справи актуальні й нині. Процес виробництва друкарської продукції можна розділити на три етапи: додрукарська підготовка, друкарські процеси й післядрукарська обробка. Додрукарська підготовка в широкому розумінні – це власне всі процеси, починаючи з уже описаних у попередньому підрозділі й закінчуючи виготовленням готових друкарських форм, які використовуються для друку накладу. Якість друкованої продукції насамперед визначається додрукарською підготовкою. Саме вона дає змогу враховувати, виправити (або не допустити) велику частину помилок, що можуть виникнути в процесі друкування. У сучасній друкарні вирізняють такі елементи додрукарської підготовки: виявлення можливих помилок під час підготовки оригінал-макетів або збоїв комп’ютерної техніки чи програмного забезпечення; растрування; кольоропроба (якщо її не зроблено на етапі підготовки оригінал-макета у видавництві); виготовлення контрольних відбитків полос або спусків; кольороподіл цифрових оригіналів; виведення плівок (або друкарських форм).

За допомогою комп’ютерних видавничих систем та спеціальних програмних засобів перевіряється наявність або здійснюється растрування (півтонове зображення переводиться в мікроштрихове [растрове] зображення). Монтаж спусків проводять на дисплеї ще до виготовлення фотоформ. Якість верстки та правильність монтажу контролюють візуально на екрані монітора або з роздрукованої на спеціальному принтері (плотері) полоси або спуску полос у форматі друкарського листа. Так звані “чисті листи” передаються у видавництво для контролю. За потреби, наприклад, при великих накладах, виготовляються сигнальні примірники, зроблені з “чистих листів”, здебільшого вручну, декілька примірників уже переплетеного, остаточно оформленого видання. Якщо виявляться істотні помилки або інші вади, вихід у світ накладу видання ще можна зупинити.

Одержавши з видавництва сигнальний примірник або “чисті листи” з візою “До друку”, друкарня здійснює кольороподіл файла з оригінал-макетом. Класичний кольороподіл на основі аналогових електронних (кольороподілювачі-кольорокоректори) або оптичних (репродукційні фотоапарати) систем на ділі відійшов у минуле. Його заступив комп’ютерний кольороподіл, який значно підвищив якісні характеристики процесу.

Перший етап виготовлення друкарських форм – це виготовлення фотоформ. За способом виготовлення фотоформ додрукарські процеси поділяють на “традиційні”, коли створення полоси або спуску полос вимагає механічних або ручних операцій верстки або монтажу, коли інтегрована фотоформа виготовляється з окремо одержаних текстової та образотворчої фотоформ, та “цифрові”, коли з підготовленої на комп’ютері полоси за допомогою спеціального обладнання виготовляються фотоформи або готові друкарські форми. Друкарні здебільшого мають у своєму розпорядженні власні автоматизовані експонувальні та інші пристрої для

виведення фотоформ або користуються послугами фірм-партнерів. Сучасні фотонабірні автомати одержують зображення в цифровому вигляді з растрових процесорів. Експонування плівки здійснюється променем лазера.

Видавці при підготовці фотоформ часто користуються послугами дизайн-бюро або ж мають власні репроцентри. У цьому випадку, щоб не допустити можливі претензії друкарні щодо якості або невідповідності способу друку тощо, замовник повинен заздалегідь уточнити вимоги до фотоформ у друкарні, яка виконуватиме замовлення. Останнім часом дедалі більше друкарень переходить на технології виготовлення друкарських форм безпосередньо з комп'ютера, оминаючи процес виготовлення фотоформ.

Найбільш поширений спосіб друку – офсетний. Нині він є основним завдяки економічності й відмінній якості продукції, що випускається.

Офсетний друк – це спосіб плоского друку, оскільки друкувальні й пробільні елементи друкарської форми перебувають в одній площині. Друкувальні елементи здатні сприймати фарбу й одночасно відштовхувати воду. Пробільні елементи, навпаки, сприймають воду й відштовхують фарбу. Нині виготовлення форм здійснюється контактним копіюванням (експонування пластини зі світлочутливим шаром через фотоформу) або прямим записом (цифрові формовиготовлювачі СТР – Computer-to-plate). Виводячи зображення оригінал-макета безпосередньо на друкарську форму, можна не тільки значно скоротити час друку й знизити собівартість, але й майже цілком автоматизувати процес друку [1, с. 55].

Повнокольорове зображення при такому способі друку складається з чотирьох основних кольорів: блакитного, жовтого, пурпурного та чорного.

Вироби офсетного друку відзначаються високою якістю, чітким зображенням дрібних деталей та чудовою передачею півтонів.

Протягом останніх 40 років офсет майже витіснив високий друк, що раніше переважав. Останні машини високого друку були випущені у 80-х роках ХХ століття. Намагання цього класу машин адаптуватися до швидко прогресують, видавничих комп'ютерних технологій, що призвело до принципової зміни у виготовленні друкарських форм. Металеві форми були замінені на вимивні фото-полімерні пластини. Однак, це не врятувало ситуацію. Істотними недоліками цього виду друку порівняно з офсетним є вища вартість друкарських форм, складність приладки, обмеження якості друку та невисокі виробничі швидкості [1, с. 57].

Ще одним способом друку, який відходить у минуле, є глибокий друк – з використанням друкарської форми, на якій, на відміну від високого друку, друкувальні елементи втоплені стосовно пробільних. За допомогою утворених шарів фарби різної товщини на папері виходить чітке зображення з найдрібнішими деталями. Однією з особливостей цього виду поліграфічного виробництва є висока вартість виготовлення формних циліндрів, що істотно обмежує сферу його застосування. Глибокий друк традиційно використовувався для виробництва багатотиражної ілюстрованої продукції, газет, упаковки, а також для друку банкнот [1, с. 61].

Останніми роками дедалі більшу нішу займає цифровий друк. Це сучасне високотехнологічне рішення, що дає змогу з максимальною оперативністю утілювати в життя будь-які ідеї в галузі поліграфії. Цифровим прийнято називати спосіб друку, коли зображення з файла безпосередньо переноситься на паперовий носій завдяки технології одержання відбитків з використанням змінної друкованої форми. Управління друкарською машиною здійснюється спеціальною комп'ютерною системою. Цифровий друк може бути струминним і лазерним. Він не замінює традиційний офсет або інші види друку, а доповнює їх, можна сказати, розвантажує їх на малих накладках, надаючи нові можливості. Основні його переваги: висока оперативність (готовність накладу від однієї години), можливість збільшення фарбності продукції (до шести й більше фарб), низька вартість при малих накладках (не потрібна додрукарська підготовка, приладки тощо); можливість друку навіть одного примірника, можливість внесення змін і коригування кольору після пробного листа друку; можливість персоналізації даних (кожний примірник з різними іменами, датами, числами тощо). Попри це все, технічні можливості цифрового друку мають певні обмеження як щодо якості, асортименту тонерів, набору матеріалів, що задрукуюються, так і щодо швидкості друку при великих накладках продукції.

На ринку повнокольорового друку цифровий друк зайняв нішу малих накладів, що пояснюється економічними причинами (вартість “цифрового” накладу в діапазоні від 1 до 300 буде нижча). Інша сфера застосування цифрового друку – це оперативна цифрова поліграфія.

Інтерес до цифрового друку зростає. Аналітики визнають, що цей сегмент поліграфічної галузі є нині таким, що найдинамічніше розвивається, і як бізнес він дедалі привабливішим.

Для того, щоб виріб мав закінчений вигляд, здійснюється наступна частина технологічного процесу поліграфічного виробництва – післядрукарські роботи, якими віддрукованій продукції надаються потрібні форми й властивості.

Одержавши продукцію з друкарні, у видавництва настає черговий етап роботи – останній за послідовністю, але один з найскладніших у сучасній видавничій справі в Україні. Він є “лакмусовим папірцем” усього бізнес-процесу. Йдеться про реалізацію друкованої продукції. Зараз жодне видавництво не візьметься за виготовлення видання, не маючи конкретного плану його реалізації. Відповідно до цього, визначається остаточний наклад, що замовляється в друкарні. Колись номінальні відділи реалізації перетворилися в основну ланку, від якої залежить фінансове становище підприємства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тимошик М. Історія видавничої справи : підручник / М. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2007. – [2-ге вид., випр.]. – 496 с.
2. Тимошик М. Видавнича справа в Україні на сучасному етапі: тенденції, проблеми: текст лекції [для студ. Ін-ту журналістики з курсу “Видавнича справа та редагування”]. – К.: Ін-т журналістики, 2002. – 24 с.
3. Тимошик М. Книга для автора, редактора, видавця : практ. посіб. – К.: Наша культура і наука, 2005. – 560 с.
4. Афонін О. Українська книга в контексті світового книговидання / О. Афонін, М. Сенченко. – К.: Кн. палата України, 2009. – 277 с.
5. Шпак В. Видавничий бізнес: теорія і практика: наук. вид. / В. Шпак – К.: ТОВ “УВПК “ЕКСОБ”, 2010. – 384 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шпак Віктор Іванович – кандидат історичних наук, професор кафедри журналістики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії розвитку видавничої справи України.

ДО ДНЯ НАРОДЖЕННЯ КАЗЬМИРЧУКА Г.Д.**ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА Г.Д. КАЗЬМИРЧУКА**

У травні 2014 року виповниться 70 років відомого науковця, успішного педагога, прекрасної людини – доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Казьмирчука Григорія Дмитровича.

Григорій Дмитрович Казьмирчук народився 9 травня 1944 року в селі Кальнику Іллінецького району Вінницької області. 1951 року Г.Д. Казьмирчук пішов до місцевої школи, яку закінчив 1961 року. Після закінчення 1963 року професійно-технічного училища № 86 у Молодогвардійську на Луганщині працював столяром будівельного управління № 5 Красноармійського житлобуду Донецької області. 1964 року вступив на I курс Красноармійського педучилища. У листопаді того ж року був призваний до лав Радянської Армії. Після закінчення строкової служби продовжив

навчання в Красноармійському педучилищі, яке закінчив 1969 року, отримавши диплом з відзнакою. Того ж року вже цілком сформована людина вступає на історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

Протягом років навчання в університеті він обирався старостою курсу, періодично виступав з лекціями з нагальних проблем сучасності. Як член наукового студентського гуртка з історії КПРС, зробив чотири доповіді. Ним прочитано 60 лекцій.

Під час навчання в університеті Григорій Дмитрович пройшов школу знаних істориків. А найбільший вплив на формування молодого науковця справив викладач історії СРСР, професор А.К. Буцик, який розпізнав майбутнього історика. Його методи Г.Д. Казьмирчук перейняв і розвинув.

Плідна праця на студентській лаві уможливила майбутньому професору в листопаді 1974 року вступити до аспірантури на кафедру історії СРСР дожовтневого періоду. Під керівництвом професора В.Н. Котова Григорій Дмитрович 1984 року захистив кандидатську дисертацію на тему “Перший стан визвольного руху в Росії у дослідженнях істориків України 1918 – 1977 рр.”. Зазначене дослідження стало новаторським, оскільки було першою у вітчизняній історіографії спробою систематизації та узагальнення багату знань з цієї проблематики. Історіографічні студії про декабристський рух посіли вагоме місце в дисертації.

Основним предметом дослідження молодого вченого стала історіографія руху декабристів. Ще навчаючись в аспірантурі, він підготував бібліографічний покажчик ювілейної літератури про декабристів за 1975 – 1977 рр., написав декілька газетних заміток про дорадянських революціонерів. Неодноразово брав участь у наукових конференціях.

З кафедрою історії Росії (історії народів Росії, історії СРСР дожовтневого періоду) пов’язані всі роки педагогічної праці Г.Д. Казьмирчука, де пройшов шлях від асистента до професора. 1997 року Г.Д. Казьмирчук на засіданні спеціалізованої вченої ради в Київському університеті успішно захистив першу в Україні докторську дисертацію з проблем історіографії руху декабристів на тему “Рух декабристів: історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)”.

Упродовж багатьох років Григорій Дмитрович – викладач, доцент, професор кафедри історії СРСР дожовтневого періоду (історії народів Росії, історії Росії). Ним розроблена й прочитана низка нормативних та спеціальних курсів: історіографія історії СРСР, історія Росії XIX – початку XX ст., історіографія руху декабристів, російська культура в XIX ст., історична бібліографія тощо.

2001 року професор Григорій Дмитрович очолив кафедру історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Водночас він є професором Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, працював також у Ніжинському педагогічному університеті імені М.В. Гоголя.

Г.Д. Казьмирчук є членом декількох спеціалізованих вчених рад, зокрема, на історичному факультеті та в Інституті журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, членом редколегії кількох фахових видань історичного профілю (“Історія та історіографія в Європі”, “Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія”, “Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Історичні науки” та ін.), протягом багатьох років редагує серію “Декабристські читання”. Нагороджений медаллю “20 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.”.

Багато зроблено Григорієм Дмитровичем для становлення регіональних декабристознавчих осередків, розвитку краєзнавчих досліджень декабристського руху на Вінничині, Житомирщині, Волині, Кіровоградщині та в інших регіонах.

До заслуг Г.Д. Казьмирчука перед історичною наукою належить ще й заснування наукової школи київських декабристознавців, яка відродила своє функціонування в Київському університеті наприкінці 1980 –х рр. Сьогодні київська декабристознавча школа здійснює роботу в трьох головних напрямках:

- 1) дослідження вітчизняної історіографії руху декабристів;
- 2) бібліографічний опис літератури, присвяченої “споборникам святої волі”;
- 3) підготовка фахівців.

Однією із складових київської школи є “Декабристські читання”. 1987 року Г.Д. Казьмирчук виступив із ініціативою проведення в Києві наукових конференцій, присвячених декабристам. З того часу вони регулярно проводяться в Україні. Перші з них відбулися 14 – 15 грудня 1987 року й мали статус міжвишівської конференції. Зі здобуттям незалежності України “Декабристські читання” припинилися і відродилися лише на межі тисячоліть, у грудні 2000 року “Декабристські читання” в Києві стали справжнім науковим центром вивчення руху декабристів.

Григорій Дмитрович багато зробив для того, аби декабристознавча школа територіально не обмежувалася Києвом. Зокрема, його дослідницька та організаційна робота сприяла утвердженню декабристознавчих осередків у Кіровограді, Ніжині, Переяславі-Хмельницькому.

Мірилом наукових здобутків будь-якого вченого є його учні. Г.Д. Казьмирчук має особливу властивість залучати молодь до конкретної дослідницької діяльності, здатність розпізнати в студентському середовищі майбутніх науковців. Серед його учнів варто відзначити кандидатів історичних наук В.В. Ластовського, Л.В. Губицького, К.К. Крайнього, О.В. Вербового, Т.М. Соловійову, А.В. Сілкина та ін. Поява нових імен свідчить, що школа і надалі розвивається, продукує нові ідеї, виховує молоде поповнення.

Григорій Дмитрович співпрацює з багатьма вітчизняними та зарубіжними істориками, зокрема О.О. Рафальським та С.П. Стельмахом, до творчого змушнення яких він доклав руку. Тісне співробітництво налагоджено між очолюваною Г.Д. Казьмирчуком кафедрою історії для гуманітарних факультетів та відділом історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

З 2005 року Г.Д. Казьмирчук працює позаштатним професором кафедри всесвітньої історії факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Його навчальний курс “Актуальні проблеми східнослов’янської історії”, пройнятий новаторськими історіографічними спостереженнями, викликав широкий резонанс серед магістрів та аспірантів факультету. Водночас Григорій Дмитрович є одним із учасників організації історичного часопису “Наукові записки. Серія: Історичні науки”, є постійним дописувачем статей, рецензій та інформаційних повідомлень.

Редакційна колегія видання “Наукові записки. Серія: Історичні науки”, вітаючи історика з ювілеєм, дякує за напрацьоване та очікує його майбутніх творчих набутоків на терені історичної науки.

Редколегія випуску.

БІБЛІОГРАФІЯ

Шевченко С. І. Вершники на Інгулі. – Кіровоград: ПП “Центр оперативної поліграфії “Авангард”, 2013. – 332 с.

Військова історія Єлисаветграда, Зінов'євська, Кірово, Кіровограда є унікальною та неповторною. Офіційно місто має власну історію з моменту закладення фортеці Святої Єлисавети. Твердиня за задумом російської влади відводилося стратегічне місце в геополітичних планах імперії стосовно Північного Причорномор'я в середині – другій половині XVIII століття. Тривалий час на території укріплення, а також у межах форштадту поряд з ним дислокувалися різні військові одиниці. На нашу думку, ця обставина в XIX столітті й визначила становище Єлисаветграда як військового міста.

Упродовж першої половини XIX століття в російській армії було сформовано кілька полків, що офіційно іменувалися Єлисаветградськими. Значною мірою це додавало місту мілітарного статусу. Після наполеонівських війн, а також у період військових поселень у Єлисаветграді, а також у межах Єлисаветградського повіту мешкало чимало відставних офіцерів, у тому числі й українського походження. Серед останніх можемо назвати героїв війни 1812 року та закордонних походів російської армії 1813 – 1814 рр. генералів Г. О. Шостакова та Г. І. Лісаневича 1-го. Світське життя міста оберталося довкола офіцера, яке відіграло помітну роль у культурному житті не тільки Єлисаветграда, а й краю. Чого лише варта діяльність полковника М. Федоровського – “першого українського діяча міста”. Саме йому єлисаветградці завдячували за відкриття ремісничо-грамотного училища в місті та за проведення ряду знакових культурних заходів, серед яких особливо вирізняється постановка для містян “Вечорниць” П. Ніщинського.

Таким чином, упродовж XIX століття довкола Єлисаветграда формувалася романтичний образ міста, в якому мешкало чимало військових, які робили власний внесок у його історію. Образ Єлисаветграда як міста військових зберігався і на рубежі XIX – XX століть, і в радянський час. Саме цей аспект з історії Єлисаветграда – Зінов'євська – Кірово – Кіровограда зацікавив автора рецензованого видання.

На основі архівних матеріалів, мемуарної літератури, а також широкого кола праць, підготовлених істориками, краєзнавцями та любителями старовини, автор підготував солідне дослідження, що розкриває численні аспекти, а іноді й таємниці, військової історії міста на Інгулі. У роботі цікаво видаються матеріали щодо минулого міського району Ковалівки – фактично центру військового життя, історії Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища, радянських кавалерійських курсів, Кінної школи імені М. С. Будьонного, Української кінної школи імені М. С. Будьонного, деяких військових частин, що дислокувалися на території Кіровограда в другій половині XX – на початку XXI століття. Чимало сторінок у дослідженні присвячено історії будівель, у яких дислокувалися училища, курси, військові частини. Цікавою для читача буде історія комплексу споруд, де розміщувалося одне з перших кавалерійських юнкерських училищ в імперії. Також автор згадує Ковалевський парк, кавалерійський плац та бульвар, довкола яких вирувало життя військових.

Водночас у виданні подано чимало інформації про відомих офіцерів, що мешкали в місті або навчалися в згаданих вище навчальних закладах. Серед них чільне місце на сторінках видання зайняли нариси про М. Федоровського, О. Самсонова, О. Казакова, С. Гербея, І. Омеляновича-Павленка, Г. Адамовича, І. Полтавця-Остряницю, П. Кошового, І. Манагарова, І. Шепетова, І. Самчука та інших. Як бачимо, серед них – й українські діячі міста, й учасники національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., й учасники Другої світової війни. Не оминув автор увагою і військових, котрі не пережили буремних подій 30-х років минулого століття, які були знищені сталінською репресивною машиною. Про деяких із них інформація оприлюднена вперше.

Працюючи над книгою, дослідник не обмежився лише доступним для нього колом джерел і літератури. Деякі матеріали в рецензованій праці залучені від найближчих родичів героїв дослідження. Для прикладу, унікальні світлини автору надав Ю. Шепетов – син Героя Радянського Союзу генерал-майора І. Шепетова.

На нашу думку, рецензована праця є унікальною, аналітичною, інформативною та корисною для всіх, хто цікавиться військовою історією, минулим військових навчальних закладів, історією Кіровограда, Другої світової війни та історичною персоналістикою. Дослідження стане в нагоді вчителям історії, музейним працівникам і просто любителям старовини.

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

ЗМІСТ

ЕТНОГРАФІЯ ТА ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО.....	3
<i>Олексій АВРАМЕНКО. ВНЕСОК ПЕРШОГО “ЧЕРВОНОГО РЕКТОРА” В.М. ФІДРОВСЬКОГО В РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ</i>	<i>3</i>
<i>Наталія БІДЕНКО. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД</i>	<i>7</i>
<i>Вадим БУХАРОВ. К ИСТОРИИ БОЛТЫШСКОГО ИМЕНИЯ РАЕВСКИХ</i>	<i>12</i>
<i>Оксана ДЕЛІЯ. КОЛИШНІ ОФІЦЕРИ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ 20-х РОКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛТАВЩИНИ)</i>	<i>24</i>
<i>Олександр КУЛЬТЕНКО. ПРО ЗАДОВОЛЕННЯ ПОТРЕБИ ЗАБОРОНИ НА ВІДЧУЖЕННЯ ЗНАМЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ М. ЄЛИСАВЕТГРАДА В НІМЕЧЧИНІ</i>	<i>28</i>
<i>Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ. ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПРИСУТСТВА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ (вересень 1871 – лютий 1917 рр.)</i>	<i>32</i>
<i>Наталія МИРОНЕНКО. НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНО- ЛАБОРАТОРНОЇ БАЗИ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ У КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1970 – 80 РР.</i>	<i>38</i>
<i>Богдана ОПРЯ. ХРАМ ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО – САКРАЛЬНА ПАМ’ЯТКА ТУРИСТИЧНОГО КАМ’ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО</i>	<i>42</i>
<i>Сергій ПАРСАМОВ. МІФОЛОГІЧНИЙ СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ПРО “ГОСПОДАРИВ ВОДИ”</i>	<i>45</i>
<i>Ярослав ПИЛИПЧУК. РОДИНА ТА ШЛЮБ У КИПЧАКІВ</i>	<i>49</i>
<i>Олена РОМАНОВА. КУЛЬТ БЕРЕЗИ В СЕМИЦЬКО-ТРОЇЦЬКИХ ОБРЯДАХ СХІДНИХ СЛОВ’ЯН</i>	<i>53</i>
<i>Олег СИНЕНКО. ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ НА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКІЙ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....</i>	<i>56</i>
<i>Ярослав ТАРАС. КЛАКА В БУДІВНИЦТВІ УКРАЇНЦІВ МОЛДОВИ: КУЛЬТУРНО-ГЕНЕТИЧНА ПРОБЛЕМА.....</i>	<i>60</i>
<i>Аліна ТОРУБАРА. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В НІЖИНСЬКОМУ ЮРИДИЧНОМУ ЛІЦЕІ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА</i>	<i>66</i>
<i>Яніна ФЕДОРЕНКО. СТАН ЕКОЛОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯН У ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРУ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ.....</i>	<i>70</i>
<i>Лариса ФІЛОРЕТОВА. ВИКЛАДАЧІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ – УЧАСНИКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ.....</i>	<i>75</i>
<i>Людмила ЧОРНА. РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА В СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ...</i>	<i>82</i>
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	87
<i>Борис АЧКІНАЗІ. ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1919 Р. У ФРАНЦІЇ ТА ПРОГРАМА НАЦІОНАЛЬНОГО БЛОКУ.....</i>	<i>87</i>
<i>Світлана БАХАНОВА. ЕВОЛЮЦІЯ ОЦІНОК ІСТОРИЧНОГО ФЕНОМЕНУ “ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ” У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.</i>	<i>91</i>
<i>Олександр БОНДАРЕНКО. МІЩАНСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДОРЕФОРМНОЇ ДОБИ В ДОРАДЯНСЬКІЙ ТА РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЯХ.....</i>	<i>96</i>

<i>Віктор ГРІНЧЕНКО. УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТИ ПОЛЕГЛИХ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ В РОСІЙСЬКІЙ ЦЕРКОВНІЙ АРХІТЕКТУРІ.....</i>	102
<i>Юрій ДЕМЕШКО. ДІЯЛЬНІСТЬ КУПЕЦТВА В БАНКІВСЬКІЙ СТРУКТУРІ НОВОРОСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.....</i>	107
<i>Інна ДЕМУЗ. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИРОДНИЧИХ ТОВАРИСТВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У ВИСВІТЛЕННІ РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ.....</i>	111
<i>Софія ЖЕРЕБЧУК. АСЕМ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВЗАЄМОДІЇ АСЕАН І ЄС: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ</i>	118
<i>Олександр КОВАЛЬКОВ. ПРОПАГАНДИСТСЬКЕ СУПРОВОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ ДО АФГАНІСТАНУ</i>	123
<i>Сергій МІЛЮТІН. АНТИБОЛГАРСЬКА ПОЛІТИКА ВІЗАНТІЙСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ VІІІ–ІХ СТ.</i>	129
<i>Денис ПИСАНИЙ. ЖАН КАЛЬВІН І ПРОБЛЕМА РАБСТВА НА СВІТАНКУ НОВОГО ЧАСУ.....</i>	134
ІСТОРИЯ УКРАЇНИ	140
<i>Володимир АГАПОВ. СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ШАХТАРІВ УРСР ТА БОРОТЬБА ЗА ЇЇ ПІДВИЩЕННЯ У 1989 – 1990 рр.....</i>	140
<i>Ольга БАКОВЕЦЬКА. ІСТОРИЯ РОЗВИТКУ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ГРОМАД КРИМУ В ХІХ СТОЛІТТІ.....</i>	149
<i>Юлія БАРДАШЕВСЬКА. ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ (1985 – 1991 рр.).....</i>	154
<i>Андрій БОРОДІЙ. ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1861 – 1914 рр.....</i>	159
<i>Віктор ВОРОНІН. СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРИСВОЄННЯ ПОЧЕСНИХ ЗВАНЬ У НАГОРОДНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОВОЄННИЙ ЧАС ТА ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ.....</i>	164
<i>Олександр ДЕРГАЧОВ. “ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ” В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА</i>	170
<i>Микола ДРОБОТ. “РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ МІЛІТАРИЗОВАНИХ ОКУПАЦІЙНИХ ЗОН УКРАЇНИ 1941 – 1944 рр.”.....</i>	176
<i>Валентина МОЛОТКІНА. РЕФОРМУВАННЯ ВИДАВНИЧОЇ СИСТЕМИ В УСРР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ.....</i>	181
<i>Юрій ПРИСЯЖНЮК, Андрій КАСЯН. ВОЛОСНИЙ УСТРІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (на матеріалах статистики та описів 1880–1890-х рр.).....</i>	187
<i>Ренат РІЖНЯК. РОЗВИТОК НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ БІБЛІОТЕК У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ.....</i>	193
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО.....	202
<i>Вікторія БЕЗВЕРХА. КОНЦЕПЦІЯ ПОЯВИ БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. ЗЛАТАРСЬКОГО.....</i>	202
<i>Олександр БРОЯКОВСЬКИЙ. ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА В.Б. АНТОНОВИЧА В ІСТОРІОГРАФІЇ</i>	206
<i>Інна ВІВСЯНА. ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ Т.Г.ШЕВЧЕНКА: ДОСВІД ВІТЧИЗНЯНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....</i>	213

<i>Любомир ГУБИЦЬКИЙ</i> . МОРАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ ДВОРЯНСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В І ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	220
<i>Олександр ЖИТКОВ</i> . ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ТА МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ 1917 – 1918 рр.	225
<i>Світлана ПОЛЯРУШ</i> . РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО ПІКЛУВАННЯ Й БЛАГОДІЙНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	231
<i>Ірина РОМАНЬКО</i> . СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У 1917 – 1939 РОКАХ.....	236
<i>Ольга СКОРОХОД</i> . СЕРБСЬКА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ “КІЕВСКАЯ СТАРИНА”	242
<i>Ольга СОБЧУК</i> . ПУБЛІКАЦІЇ ВОЛОДИМИРА ЯСТРЕБОВА В “КИЇВСЬКІЙ СТАРОВИНІ” (1883 – 1896 рр.).....	247
<i>Світлана ЧЕРНИК</i> . ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В СЕРБІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. У ВИСВІТЛЕННІ КИЇВСЬКОЇ ТА ОДЕСЬКОЇ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ	250
<i>Сергій ШЕВЧЕНКО</i> . АРХІВ КОША НОВОЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ І ЦЕНТРАЛЬНА УКРАЇНА	255
<i>Віктор ШПАК</i> . ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗМІНИ ВИДАВНИЧОЇ ГАЛУЗІ ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....	260
ДО 70-річчя ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Г.Д. КАЗЬМИРЧУКА	266
БІБЛІОГРАФІЯ	268
<i>Олександр ЧОРНИЙ</i> . ШЕВЧЕНКО С. І. Вершники на Інгулі. – Кіровоград: ПП “Центр оперативної поліграфії “Авангард”, 2013. – 332 с.	268

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 19

Серія:

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГІТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 26.06.2014 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 29,5. Тираж 300. Зам. № 7498.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ

Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.

Тел.: (0522) 24 59 84. Fax.: (0522) 24 85 44. E-Mail: mails@kspu.kr.ua